

8/2i35

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VÖINOVICH GÉZA

KÉTSZÁZNEGYVENNEGYEDIK KÖTET.

(710., 711., 712. SZÁM)

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1937

TARTALOM.

DCCX.

	Lap
LISZT FERENC ÉS A POLITIKA. — Horánszky Lajostól	1
TAKÁTS SÁNDOR. (I.) — Nagy Miklóstól	11
A MEZŐGAZDASÁG ÉS IPAR KÖLCSÖNÖS VONATKOZÁSAI S A KÖZÉRDEK. — Báró Malcomes Bélától	34
A VELENCEI KALMÁR. — Schöpflin Aladártól	59
BERZSENYI DÁNIEL, A FILOZÓFUS. — Sebestyén Károlytól	66
KÖLTEMÉNYEK. — <i>Egyhangú kereplő.</i> — <i>Toldalék Madách londoni színéhez.</i> — Rédey Tivadártól	83
DALMADY GYŐZŐ. — Harsányi Zsolttól	87
HORVÁTH JÁNOS IRODALOMTÖRTÉNET-IRÁSA. — Keményfy Jánostól	94
SZEMLE. — <i>Képzőművészet.</i> — Ybl Ervintől	106
IRODALOM. — 1. <i>A Görgei-kérdés mai mérlege.</i> — (Kosáry Domokos: <i>A Görgei-kérdés története.</i>) — Török Páltól.	
2. <i>A szerb népepika eredete.</i> — (Banašević Nikola: <i>Ciklus Marka Kraljeviću.</i>) — Bajza Józseftől.	
3. <i>Egy kis sváb cselédleány regénye.</i> — (Majthényi György: <i>Lizi.</i>) Szabó Richárdtól	116

DCCXI.

SZILÁGYI DEZSŐ EMLÉKEZETE. — Földes Bélától	129
AZ EGYETEMEK MAGÁNTANÁRI INTÉZMÉNYE. — Grósz Emiltől	159
TAKÁTS SÁNDOR. (II.) — Nagy Miklóstól	174
A KÉNYSZERKARTELEZÉS ÉS A MAGYAR TÁRSADALOMPOLITIKA. Tihanyi Lajostól	195
PUSKIN HALÁLA. — Nagy Ivántól	204
ELSŐ LESEN. — Nyíró Józseftől	231
A HOMOK-ÓRA. — Költemény. — Szász Bélától	238

SZEMLE. — <i>Három kiállítás.</i> — Ybl Ervintől	241
IRODALOM. — 1. <i>Három angol könyvújdonság.</i> — (Ernest Hemingway: <i>Green Hills of Afrika.</i> — Thornton Wilder: <i>Heaven's My Destination.</i> — Aldous Huxley: <i>Eyeless in Gaza.</i>) — Ferenczy Valértól.	
2. <i>Egy nemzetközi regény pályázat magyar győztese.</i> — (Földes Jolán: <i>A halászó macska utcája.</i>) — Keményfy Jánostól.	
3. <i>Regény egy «őstehetség»-ről.</i> — (Barabás Béla: <i>Szomorú Óranusz festője.</i>) — r. r.-től	

DCCXII.

THALLÓCZY LAJOS EMLÉKEZETE. — Károlyi Arpádtól	257
A BÖLCSESZETKARI OKTATÁS ÉS KÖZÉPISKOLAI TANÁRKÉPZÉS REFORMJÁHOZ. — Melich Jánostól	277
A MUNKA ÉS TŐKE RÉSZESEDESE A NEMZETI JÖVEDELEMBEN ÉS KÖZTERHEKBEN MAGYARORSZÁGON. — Fellner Frigyesztől	309
TAKÁTS SÁNDOR. (III.) — Nagy Miklóstól	331
«DICSŐSÉG A' MAGASBAN . . .» — Mohácsi Jenőtől	351
GRÓF SZÉCSEN ANTAL LONDONI KÜLDETÉSE 1849-BEN. — Horváth Jenőtől	364
SZEMLE. — 1. <i>Berzeviczy Albert és Prohászku Ottokár emlékezete.</i> — Voinovich Gézáttól.	
2. <i>Berzeviczy Albert emlékére.</i> — Horánszky Lajostól	368
IRODALOM. — 1. <i>Magyar könyv Shakespeare-ről.</i> — (Sebestyén Károly: <i>Shakespeare.</i> — <i>Élete, kora, művei.</i>) — V. G.-től.	
2. <i>Három könyv Adyról.</i> — (Schöpflin Aladár: <i>Ady Endre.</i> — Révész Béla: <i>Ady és Léda.</i> — Bölöni György: <i>Az igazi Ady.</i>) — Vajthó Lászlótól	376

LISZT FERENC ÉS A POLITIKA.

Liszt Ferenc halálának félszázados évfordulója az egész művelt világot ünneplésre buzdította. A lelki egység, mely ebben kifejezésre jutott, azt bizonyítja, hogy a mester hódítása megjárta a maga útját, géniusza a régi ellentéteken is döntő győzelmet aratott. Nincs többé kételkedés, mely homályt vonhatna alakjára, az ő nagysága ma már világközkincs, megszentésítve oly alkotások által, melyek őt a legnagyobb zenei lángelmék sorába emelik.

Liszt magyarsága sem probléma többé. Ami életében zavart és félreértést támaszthatott, az leszűrődést nyert a mindent megérlelő idők tanulságai által. Liszt magyarságát nemcsak hátrahagyott írásai, hanem művei is igazolják, oly alkotásokkal, melyek a magyar géniusz teremtő erejének jellegzetes nyilatkozásai. Egész élete azt bizonyítja, hogy a nemzeti lélek forrásaiból merített, midőn lángelméje alkotásra, szíve önvallomásra sarkalta. Szeretete szülőföldjéhez nem volt üres szalmaláng, hanem lelki vonzódásának ösztön-szerű sugallata, melyet őszintének kell tartanunk már csak azért is, mert tüneményes pályafutásának sikereiben magyar nemzetisége sorsdöntő szerepet nem játszhatott. Ő dicsősége fénykorában is büszkén vallotta magát magyarnak s ezt tettekkel bizonyította, nemcsak művei, hanem áldozatkészsége által is, mely különösen hevítette, ha nemzete jólétére, hírnevének öregbítésére közremunkálkodhatott.

Ezek az igazságok azonban csak később nyertek leszűrődést, még a mester halála sem hozta meg a kiengesztelődést, mely a régi félreértéseket eloszlathatta volna. Liszt Ferenc nagyságát kortársai sem tagadták, csak magyarsága volt az,

mely kételkedéseket támasztott, amiben nem csekély része volt annak, hogy a mester honi nyelvünket nem beszélte. Kétségtelen, hogy a nemzeti lélek belső érzéseiben egy időben elidegenedés mutatkozott Liszt iránt, ami csodálatos jelenség már azért is, mert a magyarságot minden érdeke arra utalhatta, hogy a nagy világművész tehetségét, sikereinek jelentőségét a nemzeti dicsőség fénykörébe vonja. Miért történt ez így s mi okozta a feszültséget, mely a két fél között támadt? A kor vizsgálata szükséges, hogy a kérdést megoldjuk s az okszerű magyarázatot meg is találjuk, ha az akkori idők hangulatáról, a nemzet lelkületéről számot adunk.

Liszt Ferenc emelkedésének a fénykora egybeesik azzal az idővel, midőn a nemzet ősi alkotmánya és jogai védelmében nagy küzdelmet folytatott. Ennek a korszaknak a szellemét, levegőjét alkalma volt a művésznak korán megismerni, az idők viharos járását, a lelkek forrongását ő maga tapasztalhatta, midőn időnként hazatért és honfitársainak ünneplésében részesült. Liszt a magyar nemzet törekvéseivel, a magyar lélek hevületével hamar tisztába jöhetett, semmi sem lehetett ismeretlen előtte abból a belső érzelmi világból, mely a nemzet lelkületét fogva tartotta és küzdelemre buzdította. Mérlegelve egy Istentől megáldott lángeszű művész lelki alkatát, nem lehet feltételezni, hogy Liszt egy szabadságszerető, önérzetes nemzet eszméivel és küzdelmeivel ne rokon-szenvezett volna. Hogy viszont pályájának iránya által lekötve, a küzdelemben cselekvő részt nem vehetett, csak természetesen lehet tartani.

Másképen alakul azonban a mérleg, ha a szabadságharcral és az utána következő időkkel számot vetünk, midőn joggal felmerülhet a kérdés, hogy miért hallgatott a művész akkor, midőn védőszavával, áldozatkészségével a nemzet sebeit enyhíthette s a művelt világ figyelmét letiport hazája felé fordíthatta volna. Abban a korban, midőn gyógyító ír volt minden szó, mely a szenvedő nemzet hitét és önbizalmát erősíthette, Liszt tiltakozó, a nemzet sérelmeit számonkérő szavát nem hallatta, közismert jótékonyágával nem sietett támogatást nyújtani a magyarságnak, mely a jogtipró önkény hatalma ellen élethalálharcát vívta.

Méltánytalanság volna feltételezni, hogy Liszt nemzete iránt való hűségét tagadta meg, midőn ily zárkózott magatartást tanúsított, de a kor lelkét is meg kell értenünk, ha igazságosan akarunk ítélni. Abban a vígasztalan, szomorú időben, midőn minden magyar család tűzhelyénél ott virrasztott a szabadságharc emléke, az eszmékkal együtt, melyek áldozatul estek, a harcosokkal, akik vértanúságot, börtönt szenvedtek, csak természetes lehetett a számonkérés azokkal szemben, akiktől a nemzet szorongatott helyzetében a segítséget várta. Az a meleg viszony, mely Lisztet a multban a nemzettel egybeforrasztotta, okot adhatott arra a feltevésre, hogy a művész nem fog hiányozni a védők közül, akik az elnyomott magyarság támogatására sietnek. Liszt azonban hallgatott, amiért az akkori nemzedék gyanúba vette, tekintve a látszatot, mely ellene bizonyított.

A várákozást a művész könnyen valóra válthatta volna már csak azért is, mert nevének, tekintélyének súlya sokkal nagyobb volt, mintsem hogy bármit is kockáztathatott volna. Abban a korban, midőn nemzetek és fejedelmek hódoltak néki, mi akadályozhatta volna abban, hogy nemzete mellett nyílt színvallást tegyen? Helyzete annál könnyebb lehetett, mert küzdelmében hatalmas támaszokra is számíthatott. Anglia, Amerika lelkes rokonszenve ebben az időben mutatkozott, a magyar ügy nem volt az a számkivetett pária, mely kénytelen lett volna az elhagyatottság nyomasztó sorsát viselni.

Mindezekből a jelenségekből az akkori nemzedék azt a következtetést vonta le, hogy a jólét békekorszakának gazdagon ontott babérai nagyobb vonzerőt gyakoroltak a művész honfitárs lelkére, mint a nemzet szerencsétlensége, melynek résztvevő osztályosa lenni nem akar. A nemzeti közérzés összehasonlítás gyanánt az ellenkező példákat is számadásba vette. Reményi Edét, a világjáró hegedűművészt, aki az elnyomatás korában a nemzet gyámolítására sietett és ebben jelentékeny sikert ért el, a népszerűség vállaira vette, benne a követésre méltó igazi hazafiságot ünnepelte. Ez volt a korszak lelki állapota az elnyomatás idején, melynek hangja még később is hallható volt a régi harcosok ajkairól, akik a küzdelmes idők tanúi voltak.

Ez a számadás azonban nem lehet marasztaló Lisztre, mert adatok bizonyítják, hogy a művész a szerencsétlenségben is együtt érzett nemzetével. A vértanú Batthány Lajos, Teleki László és a többi nagyok emlékének szentelt gyászhangok ebből a korból valók, valamint nemzethűségét bizonyító iratai is, melyek a művész résztvevő lelki érzéseiről tanúskodnak. Ezeket a bizalmas lelki vallomásokat a nemzet nem ismerte s csak a látszatzból ítélte, ami nem volt ugyan igazságos, de érthető azzal a művésszel szemben, akinek nemes szívű támogató készsége mindenkor könnyen volt megszereshető csekélyebb jelentőségű célok számára is. Liszt hűtlenségét az a mű sem bizonyíthatja, melyet az ötvenes évek végén a magyar zenéről közreadott, alkalmat adva újabb szemrehányásoknak, melyek magyarságát érinthették. Bizonyára nem volt szerencsés vállalkozás, hogy a művész ezzel az iratával a legkényesebb korszakban lépett a nyilvánosság elé, újabb tápot adva a gyanakvásnak, mely őt kísérte, de túlzóak voltak azok a vádak is, melyekkel a bírálók illették, tudatlanul és felületesen, a nélkül, hogy a mű kritikájába alaposabban belemélyedtek volna. A gáncsoskodókról, akik támadták, mihamarabb kiderült, hogy a művet nem is olvasták s csak tolmácsolói voltak a hirtelen szárnyrakapott vádnak, hogy Liszt ebben a művében a magyar dal értékét lebecsüli, a magyar zenét cigányzenének minősíti. Egyáltalában csodálatos, megállapítást követel, hogy a műnek mai napig sincs elfogadható bírálója és magyarázója, aki tisztázta volna a sokat vitatott kérdést. A felületes, zavaros magyarázatok egész tömegével állunk itt szemben, mely a való tényállásra nézve homályban hagy bennünket. Maga Liszt életében a legélesebben tiltakozott a vádak ellen, melyekkel őt műve kapcsán illették. Az a kemény, éles visszautasítás, melyben Simonffy Kálmánt, a népszerű magyar dalszerzőt részesíti azért, hogy művéről olvasatlanul sértő bírálatot gyakorolt, híven visszatükrözi megbántott lelkének indulatait.

Mindezeket egybefoglalva, megállapítható, hogy Lisztet hazájával szemben a hűtlenségbe esés vádja nem terhelheti, s túlzottak voltak azok a szemrehányások, melyeket kortársaitól el kellett szenvednie. Tartózkodó magaviselete, melyet

e korban tanúsított, inkább azoknak a befolyásoknak tulajdonítható, melyek a művészt pályáján különböző változatokban végigkísérik. Az a lelki kötelék, mely őt ebben a korban Wittgenstein hercegnővel egybefűzte s mely épp a szabadságharc idején vonta őt egy erős, szenvedélyes lélek bűvkörébe, magyarázatul szolgálhat Liszt e korbéli magatartására.

Ezek voltak azok az ellentétek, melyek homályt támasztottak Liszt alakja körül. A bizalmatlanság, némi időközi nyugvópontokat nem tekintve, örökség gyanánt szállott át a későbbi időkre is és erősebbnek bizonyult, mint a számadás a helyzettel és a jövővel, mely több óvatosságot és előrelátást követelt volna. A kétes helyzetet még jobban kiélezte a művész halála, mely a végső tisztulás és kiengesztelődés helyett újabb bonyodalmaknak lett okozója. Ez a fordulat oly jelenségekkel volt kapcsolatos, melyek a Liszt-problémát egyszerre belesodorták a politikai élet hullámaiba.

Tudjuk, hogy a magyar Liszt-kultusz legfájóbb sebe az, hogy a világhírű mester nem nyugszik hazai földben, ellenére annak, hogy ő maga életében ily irányú kívánságát többször hangoztatta. Írásbeli rendelkezés nem maradt ugyan utána, de komoly, szavahihető tanúk igazolják, hogy ő ezt az óhaj-tását forrón táplálta. Utolsó évei, melyek őt hazájával szorosabban összeforrasztották, környezete, melyben élt és más egyéb jelenségek is tanúságot tehetnek róla, hogy természetes lelki kívánság volt az, melyet a mester mint utolsó rendelkezést hangoztatott. Ezt az óhaj-tását a család határozata is bizonyíthatja. Midőn Liszt meghalt, leánya, Cosima, Wagner Richard özvegye, nem gördített akadályt a felmerült terv útjába, kívánsága csak az volt, hogy a magyar törvényhozás hivatalosan kérje ki atyja hamvait, hogy ezáltal a nemzet egységes felfogása e kérdésben kifejezésre jusson. Ekkor történt a balfordulat, mely az ügyet szerencsétlen vágányra terelte és a kegyeletes terv megvalósulását meg-híúsította.

Midőn Liszt meghalt, az írók és művészek társasága az országos dalárszövetséggel együtt kérvényt nyújtott be a képviselőházhoz, melyben azt kérte, hogy a mester hamvainak

hazahozatalára indítson mozgalmat s az irányítást vegye kezébe. 1887. február 26-án tárgyalta a kérvényt a képviselőház, melynek indokolását Gajári Ödön kormánypárti képviselő szép beszédben terjesztette elő. Utána ifjabb Ábrányi Kornél, az akkori 67-es ellenzék tagja, és Steinacker Ödön képviselő pártolólágg ajánlotta a kérelmet a kormány figyelmébe. A függetlenségi párt részéről Thaly Kálmán, a kurucor történetírója szólalt fel, hangoztatva Rákóczi Ferenc hamvainak hazahozatalát, a számkivetésben meghalt fejedelmét, akivel szemben a nemzet kegyeletes rendelkezése előbbvaló volna. A kérvényezők óhaját azonban ő sem tagadta meg s úgy látszott, hogy annak megszavazása különösebb akadály nélkül meg fog történni.

Ekkor szólalt fel Tisza Kálmán miniszterelnök és annak a kijelentésére szorítkozott, hogy ő is elfogadja ugyan a javaslatot, de nem hajlandó többet, mint erkölcsi támogatást nyújtani. Elfogadja, — úgymond — mert egy kiváló művészi nagyság maga elég ok arra, hogy egyéb tekintetben ne akarjunk kritikát gyakorolni, de óva int a túlfeszítéstől, mely bajt okozhatna. Idézi a régi latin közmondást: *de mortuis nil nisi bene*, és hozzáteszi, hogy azok, akik álláspontját kifogásolnák, vizsgálják meg Liszt szereplését, különösen azt a művét, melyet a magyar zenéről közreadott. Ő ebben a műben a magyar zenét cigányzenének minősítette, ami által annak értékét és nemzeti jelentőségét alábecsülte.

Tisza Kálmán éles nyilatkozata csakis a szűkebb zenei körökben keltett megütközést, a közvélemény néma maradt s a képviselőházban sem hangzott el számottevő ellenvélemény. A képviselőházi napló is azt igazolja, hogy a Ház a miniszterelnök beszédét általános helyesléssel fogadta. A kérvényt támogató felszólalókon kívül senki sem kelt Liszt védelmére, még gróf Apponyi Albert sem, aki nagy zenei műveltsége mellett Liszt Ferencel évek óta tartó bizalmas barátságban állott. Minden arra vall, hogy a korszellem sokkal erősebb volt, mintsem hogy a Liszt Ferenc emlékét védő álláspont visszhangra talált volna. Ezt a hangulatot az akkori sajtó is visszatükrözte, még az ellenzéki lapok sem voltak hajlandók számonkérni a kormányelnök éles nyilatkozatát. Egyedül

a *Fővárosi Lapok*ban Vadnay Károly és a *Pesti Napló*ban Ábrányi Kornél tolla szállott síkra Lisztért, ez utóbbi tatárbeszédnek minősítve a miniszterelnök felszólalását. Ezzel ellentétben Rákosi Jenő lapja, a *Budapesti Hírlap*, kíméletlen bírálóiban részesíti Lisztet és azokat, akik a terv megvalósítására vállalkoztak.

«Határozottan valljuk, — írja a *Budapesti Hírlap* 1887. február 27-i számában — hogy Liszt egész pályája, lángelméje, művészi és emberi egyénisége kívül esik a magyar nemzeti és kultúrtörökvések ama harcaiból, melyeket itthon vagy odakünn száz év óta vívnak legjobbjaink. A temetésből országos mozgalmat nem, csak országos fiaskót csinálhatnak azok, akik reá akarják erőszakolni a közvéleményre.»

Tisza Kálmánnak a képviselőházban kifejtett álláspontja nem volt újkeletű s adatok vannak arra, hogy ő még Liszt életében azt a nézetet vallotta, melyet képviselőházi beszédében kifejezésre juttatott. Szinte feltűnő, hogy ez az óvatos, higgadt államférfiú, aki benső érzelmeit ügyesen tudta palástolni s nyilatkozataiban a személyekre nézve mindig kíméletes és megfontolt volt, Liszttel szemben minő ridegséget, sőt ellenszenvet tanúsított.

Midőn évekkal előbb Munkácsy Mihály, a nagy magyar festőművész a *Krisztus Pilátus előtt* című remekművével hazalátogatott, a magyar előkelőségek nagy tábora lakomát adott tiszteletére. A művészt Tisza Kálmán is felköszöntötte, nyíltan kifejezett éllel azok ellen, akik magyarságukat csak akkor fitogtatják, mikor hasznuk van belőle, egyébként nem áldoznak hazájuknak úgy, mint erre kötelezve volnának. «Azok, — úgymond a miniszterelnök — akik eddig mint magyar emberek elsőrangú művészek voltak, vagy megtagadták magyarságukat, vagy maguk tépték el azt az erkölcsi köteléket, mely hazájukhoz fűzte. Ily művészekért én lelkesedni nem tudok, mert nem lehet művész oly nagy, aki, ha maga nem büszke nemzetére, a nemzetnek joga legyen büszkének lenni ő rá. Ma látunk egy művészt, aki nem hirdette, hogy ő magyar, míg a küzdő munkát végezte, de amint lángesze által felemelkedett a magasba, annál lelkesebben vallotta magát magyarnak.»

Kétséget sem szenvedhet s azt az akkori közvélemény is úgy magyarázta, hogy a miniszterelnök nyilatkozatának az éle Liszt ellen irányult. Tisza Kálmán a nemzeti érzés sérelmét látta a Liszt-kultuszban, ami nem volt egyéb, mint a régi álláspont hangja, mely egykor a magyarságot Liszttel szemben, ha nem is ellenséges, de tartózkodó érzületre hangolta. Tisza Kálmán annak a nemzedéknek volt a tolmácsolója, mely így érzett és gondolkodott, kifejezésre juttatva azt az elidegenedést, melyet a művész magatartása egykor okozott. Nem volt méltányos és a jövővel számolni tudó álláspont, de semmiesetre sem olyan, hogy az akkori korszak megbélyegzésére szolgálhatna. A nemzet érzékeny lelki világa, melyet ez időben még erősen lekötve tartott egy nagy nemzeti küzdelem emléke, megmagyarázhatja az akkori feszültséget, mely, ha szűkkeblűnek és rövidlátónak bizonyult is, a kegyelet és a féltve őrzött hagyományok forrásaiból fakadt. Ezt az érzelmi örökséget a későbbi nemzedék is átvette s ezért nem nyilatkozott meg egy erősebb közvélemény akkor, midőn a mester hamvainak hazahozatalára vonatkozó terv fölmerült. Hogy ez így volt, bizonyítja az, hogy a tervet megvalósítani kívánók tábora is elhallgatott s még később, évtizedek múlva sem merült fel az a kívánság, hogy a kegyeletes terv megvalósuljon.

Feltehető azonban az is, hogy egy szerencsésebb kezdeményezés a tervet az ellenáramlatok közben is valóra válthatta volna, tekintve azt, hogy Liszt Ferencnek oly nagytekintélyű barátai és pártfogói voltak, akiknek állásfoglalása által a közvélemény más irányú befolyásolást nyerhetett volna. A kérvényezők társaságának nem volt akkora tekintélye, mely a sikert biztosíthatta, viszont voltak köztisztelt nagy nevek és tekintélyek, akiknek felvilágosító, kiengesztelődést célzó munkája más eredményt hozhatott volna. Munkácsy Mihály, a világhírű művész, Haynald Lajos, Kalocsa nagynevű érseke, gróf Apponyi Albert, a politikai élet ekkor már erősen növekedőben levő tekintélye, — mindhárman Liszt barátai — oly triásszá egyesülhetett volna, melynek irányító befolyása a sikerre nézve döntő lehetett volna.

Igaz ugyan, hogy az áldatlan ügy más egyéb ellentéteket

is felszínre hozott, többi között azt a vádat is, hogy Liszt csak késő öregkorában, midőn erőfogyatkozásával már tekintélye is hanyatlóban volt, jött haza, elfoglalandó helyét az új Zeneakadémia igazgatói állásában. Nem lehet méltatlanabb vádat elképzelni, mint azt, mely akkor széles körökben elhangzott. Liszt nem tehetett arról, hogy a Zeneakadémia létesülése már öregebb korában történt, s bizonyára épp oly készséggel elfogadta volna a meghívást akkor is, ha az intézet korábban létesül. Méltatlan állítás volt az is, hogy Liszt akkor, midőn itthon végleg megtelepedett, művészi erejében megroppanva, tekintélyében megfogyatkozva foglalta el állását. Liszt hírneve ebben az időben is a régi fényben ragyogott, művészi teljesítőképesége sem mutatta a hanyatlás szembe-tűnőbb jeleit, aminek bizonyítására elég utalni akkori nyilvános szerepléseire, melyek mindenkor viharos tetszést kel-tettek. Különösen emlékezetes marad az a hangversenye, melyet 1872-ben adott a királyi pár és az ország előkelőségei-nek jelenlétében. A mester játéka oly lelkesedést váltott ki, mely méltó volt régi tüneményes sikereihez. A testi erő gyen-gülésének szembeötlőbb jeleivel csak a legutolsó években talál-kozunk, de ekkor sem oly mértékben, hogy ebből tekintélyé-nek csökkenésére, nimbuszának megfogyatkozására lehetett volna következtetni. A mester babérai nem hervadtak el soha, a lejárata szánalomkeltő állapota nem törte meg erejét, ve-zető, irányító szerepe csorbítatlan maradt, amint ezt itthoni állásában és a bayreuthi úttörés munkájában kifejtett buz-galma igazolja. Ezt bizonyítja utolsó szereplése is Párizsban, a Munkácsy-palotában, ahol rövid idővel halála előtt a jelen-levő előkelőségek táborát művészi játékával a legnagyobb lelkesedésre ragadta. Egész Párizs, a francia sajtó ünnepelte az agg mestert, akinek ez alkalommal művei is nyilvános elő-adásra kerültek. Utolsó búcsúja volt ez attól a világtól, mely-nek verseny nélküli fejedelme volt, míg a halál életfáklóját ki nem oltotta.

Így áll előttünk a Liszt-kérdés az elmúlt idők problémái-val, melyek egykor annyi félreértést támasztottak. A hare egyik félnek sem vált javára, de vesztesebbnek a nemzet bizo-nyult, mely súlyos kárát vallja annak, hogy nagy fiát, a leg-

nagyobb világszellemek egyikét, nem tisztelheti itthoni jelesei-
nek Pantheonjában. Az utókor kötelessége, hogy a jogos
birtokért küzdelembe menjen és ebben kitartson akkor is,
ha a kegyeletes terv megakadályozásában újabb ellenséges
erők támadnának. Liszt Ferenc a mienk, a magyar földé,
mely az ő géniusának életet adott, nekünk magyaroknak
hitet és önbizalmat arra, hogy betöltsük hivatásunkat, me-
lyet a Gondviselés ezen a földön reánk szabott.

HORÁNSZKY LAJOS.

TAKÁTS SÁNDOR.

— Első közlemény. —

Mint minden élő szervezetnek, a nemzeteknek is megvan a maguk belső élettörvénye, melyet nagyjából készen hoznak magukkal akkor, mikor a történelem színpadára lépnek. Ezer év alig módosít rajta valamit s egy nemzet fennmaradásának, boldogulásának vagy süllyedésének, fölemelkedésének vagy elbukásának éppen az a titka, hogy mennyire tudja a folyton változó külső körülmények között is követni élettörvényének parancsszavát.

A nemzet élettörvénye határozza meg a nemzet egyéniségét, lelkét, amely viszont az illető nemzet politikai szervezőképességeiben, állami, katonai, társadalmi és gazdasági be rendezkedésében, továbbá vallási és erkölcsi felfogásában, szellemi és művészi alkotásaiban, irodalmában, jogrendszerében, szokásaiban és mindennapi életében jut kifejezésre az átöröklött tulajdonságoknak és tehetségeknek tudatos, de még inkább a tudat alatt ható erejével.

A nemzeti léleknek e sokoldalú nyilatkozásaival a szak tudományok egész sora foglalkozik. Valamennyit együtt összefoglalni a történetírás van hivatva amely épp e hivatásánál fogva válik egy nemzet szellemi és erkölcsi kincstárává, maguk az Isten kegyelméből való történetírók pedig nemzetük oktatóivá, nevelőivé, kik nemcsak összegyűjtik a le tűnt korokra vonatkozó anyagot, hanem a nemzet fejlődése, virágzása vagy hanyatlása okainak, egyszóval élettörvényének kutatásával és megállapításával önkéntelenül feleletet adnak a nemzeti lét legfontosabb problémáira is, mintegy a múlton keresztül világítják meg a jelenben a jövőt.

1. Gyermekkora. Középiskolai és egyetemi tanulmányai. Belépése a kegyes tanítórendbe.

Ilyen, Isten kegyelméből való történetírónk Takáts Sándor.

1860. december 7-én született Komáromban, abban a nagymúltú városban, melynek minden köve magyar szenvedésről és dicsőségről beszél¹ és amelyben több magyar író² bölcsője ringott, mint az összehasonlíthatatlanul nagyobb Budapesten. Édesatyja fakereskedő volt. Jómódú, tősgyökeres komáromi ember, aki gondos nevelésben részesítette fiát. Még hatéves korában beíratta a helybeli katolikus elemi iskolába, melyben hat osztályt járt. Szülővárosában végezte a bencésrendi algimnáziumban a középiskola alsó négy osztályát.³ Ez időben még közepes tanuló volt. Évtizedekkel utóbb nem egyszer emlegette nagybátyjának hozzá intézett szavait: «Fiam, semmi se lesz belőled!» — Csendes, otthonülő gyermek volt, aki legjobban galambjai között érezte magát.

1876 őszén az V-ik osztályba, a pozsonyi kir. kath. főgimnáziumba iratkozott be, ahol 1880 júniusában letette az érettségi vizsgát is. Itt, a szülői háztól távol, élte igazi diákéveit, kivéven részét társainak csínytevéseiből is. Rendkívül ügyesen bánt a lombfűrészszel. Mint pozsonyi diák, munkájáért jutalmakat nyert, sőt az 1879-ben altábornagyként Pozsonyba helyezett János Szalvátor főherceg — a későbbi Orth János — 10 aranyat fizetett egy pompásan faragott állványáért. Tanárai közül legszívesebben Kolmár Józsefről beszélt, a melegszívű tanárról és jótollú íróról, egykor a pápai főiskolán Petőfi és Jókai iskolatársáról. Ugyancsak itt nyilatkozott először a szabad természet iránt való rajongása. Különösen a környékbeli szép kirándulóhelyek és a Duna partja vonzották.⁴ Szeretett fürdeni is s kitűnő úszó

¹ Gyönyörű szavakkal ír róla Takáts: *Benyák Bernát és a magyar oktatásügy* című művében. 9. és köv. l.

² L. felsorolásukat i. m. 12. l., 5. jzt.

³ Az iskola külsejét leírja Takáts i. m. 13. l.

⁴ Még ötven évvel utóbb is így emlékszik meg e helyről: «A régi Magyarországnak egyik legszebb parkja volt ez a pozsonyi liget,

lévén, egy alkalommal egy kis diákot ki is mentett a Dunából. Ez időben már kezdett kibontakozni tehetsége. Kedvelt trágya a természetrajz, főleg a növénytan volt. A természet és a virágok szeretete megmaradt ugyan egész életén át, de a kristályok tana elvette kedvét ettől a szaktól és így iratkozott be 1880 őszén a budapesti egyetemen a magyar-, latin- és történelem-szakokra.

Megihlette őt szülővárosa¹ s követésre méltó példakul láttá maga előtt annak nagy fiait: Simai Kristófot (1742—1833), a lelkes piarista szótár- és színműíró, Benyák Bernátot (1745—1829), az izzó magyarlelkű piarista tanárt, Kultsár Istvánt (1760—1828), az első nagyobb magyar újság szerkesztőjét, a magyar nyelv és színészet egyik érdemes munkását, ifj. Péczely Józsefet (1789—1849), a jeles tanárt (kinek édesatyja, a gömöri születésű id. Péczeli József, Komáromnak híres tudós papja s a *Mindenes Gyűjtemény* című első tudományos folyóiratunk szerkesztője volt), Tóth Lőrincet (1825—1901), a kitűnő jogtudományi és szépíró, Jókai Mórt (1825—1904), a halhatatlan regényíró, id. Szinnyei Józsefet (1830—1913), a hangyaszorgalmú bibliográfust és Beöthy Zsoltot (1848—1922), a magyar irodalomtörténet-írás és az esztétika mesterét, kiknek munkássága, emléke és részben barátsága szárnyakat adott az ő dús szellemi kincsekkel megáldott lelkének is.

Tanárai közül Gyulai Pál és Salamon Ferenc voltak rá legnagyobb hatással, akik tehetségét fölismerve, még egyetemi hallgató korában pártfogásuk alá vették s szerető gond-

mely a Duna jobbpartján terül el. Úgy félszázaddal ezelőtt, mint gimnáziumi tanulók sok vidám órát töltöttünk a pozsonyi pompás ligetben. Itt, a Dunántúl e legszebb parkjában ismerkedtünk meg a ritka virágok és fák nevével. Itt, a Duna partján, csodáltuk azokat az óriási nyárfákat, melyeknek törzsét nyolcan is alig bírtuk átfogni.» *Magyar küzdelmek.* 451. l.

¹ Benyák Bernátról írja: «Már gyermekkorában szemlélhette a rómaiak régi sáncait és rombadőlt erődítményeit, szemei előtt állottak a város összelövdözött házai... S vajjon volt-e Komáromban apa, ki térdein ülő gyermekeinek nem regélte el Szinán basa véres harcait a város utcáin, vagy a Rákóczi-fölkelés feledhetlen mozzanatait.» stb. i. m. 11. l.

dal egyengették tudományos munkássága számára az utat. Salamon 1885-ben első kis tanulmányából (*Komárom IV. Béla alatt*) meglátja benne a hivatott történetírót s e szavakkal fordul hozzá : «Öcsém, szép dolog a történetírás, de kano-noki stallum nélkül fabatkát sem ér!» Gyulai pedig egy évvel utóbb az Akadémia előtt is megdicsérte egyik dolgozatát. Most említett kis füzete elején írja a történetíró feladatáról e sorokat, melyekhez mint vezérelvhez élete végéig hű maradt : «Általánosan elismert követelménye a históriának, hogy a történetíró eredeti kútfőket használjon a kutatásoknál és semmit se állítson, amit hitelt érdemlő kútfők alapján nem igazolhat».

Közben, 1881 augusztus 27-én belépett a kegyes tanító-rendbe s három éven keresztül Nyitrán szerzetesi és hittudományi tanulmányokat folytatván, 1884-ben visszatért az egyetemre, melynek további két esztendőn át volt hallgatója. Egyetemi évei alatt egy ideig a Kerepesi-úton (a mai Rákóczi-út) lakott két kedves földijével : Gál Gyulával (utóbb ügyvéd, takarékpénztári igazgató, egyik komáromi lap szerkesztője s az ottani református egyház főgondnoka) és Térfy Gyulával (kúriai tanácselnök, az igazságügyminisztérium törvényelőkészítő osztályának vezetője, kiváló jogi szakíró), akikkel sűrű tartó barátság fűzte össze.

A szerzetesi élet iránt ugyan nem érzett magában soha különösebb hajlandóságot, de mikor már tanári és doktori oklevéllel a zsebében megtudta, hogy több, mint 300 tanárjelölt keres állást, egy barátjának tanácsára 1886 július 13-án letette a fogadalmat és mint fölszentelt pap ugyanazon év szeptember havában a nyitrai piarista gimnáziumban megkezdte tanári pályáját.

2. Tanári évei Nyitrán és Budapesten. Irodalom-és közoktatás-történeti munkássága.

Még egyetemi hallgató korában írta meg szülővárosa történetének egy fejezetét, mely 1885-ben a már említett *Komárom IV. Béla alatt* címmel Budapesten látott napvilágot. Ezt, a pályadíjat nyert első kis munkáját 1886-ban kö-

vette az előbb a *Komáromi Lapok*ban folytatásokban közölt *Lapok egy kis város multjából* című műve (Komárom, Ziegler K. ny., 176. l.), melynek alapján megbízást kapott a várostól Komárom egész történetének megírására. Rengeteg adatot gyűjtött is hozzá, de összefoglaló feldolgozásukkal adós maradt. Nyitrai tanár korábban adta ki szép életrajzzal (id.) Péczeli Józsefnek, Komárom kiváló református papjának (1750—1792), a magyar nyelv és művelődés tiszteletreméltó úttörőjének *Meséit* (Nemzeti Könyvtár XXXIX. sz. Budapest, 1887., VIII + 303 l.), mely még előfizetésben elfogyott s amelyért őt, a piarista tanárt, amint azt 'maga gyakran emlegette, a sárospataki ref. főiskola meghívta tanárának. Ott írta meg továbbá *A pedagógiai büntetések philosophiája* című hatalmas tanulmányát (Nyitra, Schempek Ede és Huszár István kny., 1888—1889., 225 l.), mely magyar nyelven ma is egyedülálló ilyenmű munka.

Nyitráról, ahol a jámbor házfőnök különben sem szerette túlságosan a világias felfogású, társaságot és tréfát kedvelő fiatal rendtársat, 1889-ben a budapesti főgimnáziumhoz helyezték át, melyben kilenc éven át tanított. Növendékei általában kedvelték őt,¹ ki kollégái közül választékos polgári öltözködéséről is könnyen megismerhető volt, egyszerű, közvetlen modoráért; bár tudott kemény szigorúsággal is fellépni. Egy gazdag, büszke, grófi család sarját, aki, mint a VIII. osztály rendes tanulója, egyik hittanóra alatt az emberi egyenlőségről szóló magyarázatát a katedrának félig hátat fordítva hallgatta, azzal az intellemmel kényszerítette a helyes viselkedésre, hogy ha nem ül rendesen, ki fogja dobni az osztályból.

Budapesti tanársága idején újabb nagyértékű művekkel és tanulmányokkal gazdagította főleg irodalom- és oktatástörténetünket, úgy is, mint *A Pallas nagy lexikona* egyik munkatársa. Egyik munkájában Péteri Takáts Józsefnek, Győr megye költő és író főjegyzőjének (1767—1821) emlékét újította fel (Budapest, 1890., 165 l.). Három következőben

¹ Temple Rezső ny. államtitkár, orsz. képviselő úr szíves közlése.

három tudós piaristának: a komáromi születésű Benyák Bernátnak (1745—1829), Lutter Nándornak (1820—1891) és Pállya Istvánnak (1740—1802, Budapest, 1894., 79 l.) életét és működését rajzolta meg. A *Benyák Bernát és a magyar oktatásügy* (Budapest, 1891., 242 l.) című munkája a legterjedelmesebb közülök. Nem csupán életrajz, hanem a XVIII. századbeli magyar közoktatásügynek széles alapon felépített története. Az I. fejezetben ódai lendületű szavakkal ír Komárom ezeréves szünvédekkel és tragikus küzdelmekkel telt multjáról és Benyák gyermekéveiről, iskoláztatásáról. Itt olvasható ez a mondása is: «Aki gyermekének nevelést adott, az mindent adott. A gazdagság, a pénz egy pillanat alatt megsemmisülhet . . ., de amit szívünkbe, elménkbe véstek, csak a halál ragadhatja el tőlünk» (12. l.). A II. fejezetben gyönyörűen méltatja azt a szép, hazafias munkásságot, melyet a XVIII. században a kegyes tanítórend iskolái végeztek. A többi fejezet Benyák tanári és irodalmi tevékenységének bőséges ismertetését foglalja magában.¹ (Az itt említett négy műve az intézet értesítőjében látott napvilágot, de a Lutter-életrajza kivételével önállóan is megjelent.) Már ez első műveiben nagy erővel nyilatkozik tudós felkészültsége és írói egyénisége. Jóformán minden betűjét levéltári kutatásai alapján veti papirosra. Az elfakult akták mintha megelevenednének előtte s szinte bámulatos, mennyi újrateremtő tehetséggel képes visszavarázsolni a régmúlt idők szellemét. Nem törekszik nagy összefoglalásokra, hanem részleteket ad, melyek új világosságot vetnek egyénekre és korokra. A történeti igazságot keresi s ezt bátran megírja még akkor is, ha másoknak nem tetszik. Tüzes magyar, kinek minden sorát emelkedett hazafias érzés hatja át. Ezért nincs benne felekezetiesség, sőt örömmel jegyzi fel az oly eseteket, melyek a katolikus és protestáns magyarság megértéséről, egymás iránt való szeretetéről szólnak (l. *Benyák* 42. l.). Nyelve színes, zamatos, tősgyökeres magyar. Könnyen, gyorsan, az olvasó érdeklődését állandóan

¹ Nyelvújító munkásságáról l. *Egy elfeledett nyelvújító* című cikket a *Magyar Nyelvőr* 1901. évfolyamában (421. és 471. l.).

lekötő modorban ír. Csupa oly vonás, mely a legszebb pályafutást ígéri a fiatal tudósnek.

A egyes tanítórend főntebb megnevezett három kitűnő tagja életrajzához hangyaszigorlalommal folytatott forráskutatásai során tömérdek olyan anyagot talált és gyűjtött össze a rend budapesti levéltárából, az Országos Levéltárból, a Nemzeti Múzeum és a M. Tud. Akadémia kéziratárából, a Szeged városi levéltárból, de különösen a Károlyi grófok családi levéltárából, amely más témakörökre is felhívta figyelmét. Így írta meg több, a nyelvújítás korával foglalkozó tanulmány mellett (*Részletek a nyelvújítási harc történetéből, A Mondolat és a Felelet hatása,*¹ *Irodalmi harcok* — megjelentek a *Katholikus Szemle* 1890., 1891. és 1892. évfolyamaiban, *A zörgős lantú pap: Kőszegi Fabchich József* — megjelent a *Magyar Szemle* 1892. évfolyamában) 1892-ben *Kelemen Didák és Károlyi Sándor* című 89 lapra terjedő dolgozatát, mely nagyrészt a Károlyi Sándor és neje: Barkóczy Krisztina, Klára lányuk és a Kelemen Didák levelezése alapján egészen új megvilágításba helyezi a szatmári békét megkötő volt kuruc generálist, mint melegszívű, lelkes magyar főurat s a bujdosó kurucok pártfogóját és kiássa a feledés pora alól Kelemen Didákot, a székely származású, szentéletű minorita rendfőnököt, korának egyik legjelesebb egyházi szónokát. (Megjelent u. o. 1892. évf.) Ugyancsak a Károlyi Sándor vallási buzgóságának emlékeként írja meg a *Magyar Klarissza-apácák volt pesti klostromának történetét* (megjelent u. o. 1894. évf. E két utóbbi dolgozatát kiadta még egyszer a *Régi magyar asszonyok* című kötetében is 1914-ben. 208 — 341. l.).

Az említett három életrajz készítése közben számos adat került keze ügyébe a budapesti piarista kollégiumról is. Eze-

¹ E tanulmányaival kapcsolatban, melyekben ismételtlen képmény kritikát írt Kazinczy irodalmi diktátori törekvéseiről, elfogultságáról, hiúságáról (*Kath. Szemle* 1890. évf., 534., 549. l., 1891. évf., 282. l.), szívesen elmondogatta, hogy ez időben találkozott egyszer Gyulaí Pállal az utcán, aki már messziről fölemelte felé tréfásan a botját és rászólt imígyen: «Megálljon csak, ha még egyszer bántani merészeli Kazinczyt, majd adok én magának!»

ket összegyűjtve és további új kutatások anyagával — közte két nagy bécsi levéltár adataival — kiegészítve, csodálatos gyorsasággal — mint többször is elmondta — négy hét alatt megírta *A főváros alapította budapesti piarista kollégium története* című 443 lapra terjedő szép munkáját, mely az alapítás előzményeitől, 1717-től 1895-ig adja a főváros e méltán híres iskolájának külső és belső történetét (Budapest, 1895). E művéhez végzett kutatásai alkalmával ismerkedett meg a bécsi házi, udvari és állami levéltár akkori aligazgatójával, Károlyi Árpáddal, történetírásunknak ma is élő büszkeségével, aki páratlan tudásával és előzékenységével vezette őt be a császárvárosnak magyar vonatkozású anyag tekintetében utólrhetetlenül gazdag levéltárába s akivel egész életére szóló meleg barátságot kötött.

3. Kiküldetése Bécsbe. Gazdaságtörténeti munkássága. Tárcái. Nyelvészeti tanulmányai.

Károlyi szerény, tudós egyénisége, Bécs csodás gyűjteményei, a gondtalan világváros pezsgő élete és benne az ott élő vagy csak napokra odautazott magyar kiválóságoknak (miniszterek, politikusok, tudósok, művészek stb.) a nagy felkészültségéről és nyers tréfáiról szinte legendás hírű, vendégszerető Thallóczy Lajos¹ körül kialakult baráti köre új világot tártak fel előtte, melyet nem tudott többé feledni. Valahányszor csak alkalma nyílt rá, a nyári szünidők alatt, de olykor évközben is, Bécsbe ment, ahol abbahagyva főleg a XVIII. századra vonatkozó irodalom- és oktatástörténeti munkásságát, egyre jobban elmélyedt levéltári kutatásai során a XVI. századbeli emlékekben. Ezúttal első helyen gazdaságtörténeti kérdések kötötték le figyelmét, de rendszeres és igen alapos búvárlásai közben kijegyezgetett mindent, amit érdekesnek talált.

Így gyűjtött és egyre növekvő anyagának feldolgozási sorrendjében megint szülőföldjének genius loci-ja vezette.

¹ Thallóczytól kapta a «Tyatya» becenevet is. Tyató török nyelven = írődeák.

Valamint első kis műve Komárom multjáról szól, majd a piaristákról közreadott köteteiben is a komáromi születésű Benyák Bernátról írt először, úgy kezdi most gazdaságtörténeti tanulmányait *A komáromi vizahalászat a XVI. században* című dolgozatával (megjelent a *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 1897. évfolyamában), melyben jórészt a Thallóczy igazgatása alatt állott cs. és kir. közös pénzügyminisztérium (a volt udvari kamarai levéltár) levéltári anyaga és ebben is főleg I. Ferdinánd 1562-ben kiadott két rendelete, nemkülönben a komáromi vágrófok 1552—1584. évi jelentései alapján, de egyúttal a még élő komáromi halászok közt ősidők óta fennmaradt szokások és eszközök, úgyszintén a különböző dunai halfajták teljes ismeretével pompás képet ad az egykor látványosságul is szolgált vizahalászatokról s a halászok céhe mellett a nagyhírű szekeresek céhéről, fuvarjairól is.

Fölmerül itt az a kérdés, vajjon minő körülmények befolyása alatt szakadt el korábbi tanulmányaitól, melyek 10 év alatt széles körökben ismertté tették nevét. Erre nézve maga ekként nyilatkozik: «Thallóczy Lajos és színmagyar társaságának mindnyájunktól tisztelt és szeretett széniora: dr. Károlyi Árpád évek hosszú során át a hazai és a külföldi irodalom minden valamirevaló termékét megvitatták egymás közt . . . Láttam az ő ideális céljukat, átéreztem hivatásukat s követőjük lettem, mert a munkában ilyen férfiakat követni dicsőség! És reákeltem én is a dologra . . . Károlyi Árpád minden törekvő és munkás embert támogatván, engem is szeretettel fölkarolt . . . Európa egyik legkiválóbb levéltára az ő vezetése alatt állván, minden kitelhető módon megkönnyítette ott a munkámat. Szóval, mint a többi történetírónak, úgy nekem is gyámolom, tanácsadóm és buzdítóm volt» stb. (*Rajzok a török világból*, I. köt. Az Előszó VI—VII. 1.)

Károlyi volt tehát első sorban az, kinek hatása alatt a XVI—XVII. század feltáratlan levéltári anyaga felé fordult figyelmével és akinek mint a híres bécsi *Institut für Österreichische Geschichtsforschung* egykori kitűnő növendékének, a XVI. századbeli magyar történet nehéz, homályos részleteit remekbe készült munkákban feltáró tudósnak, akkor

már a M. Tud. Akadémia rendes tagjának és a legnagyobb bécsi levéltár aligazgatójának készséges kalauzolása mellett foghatott a kutatásokhoz. Az ő hatását láthatjuk abban is, hogy eltérőleg a levéltárakban bújárkodó kortársaktól, nem pusztá adatokat, aktamásolatokat közöl, hanem kutatásainak eredményeit színes feldolgozásokban foglalja össze.

Pesten töltött tanári éveinek ez utolsó szakaszára esik életének egy, csak kevesektől ismert mozzanata, mikor kilépni készült a rendből, de hosszú tusakodás után, édesanyja kérésére, végre is bennmaradt.

1898-ban három újabb értékes gazdaságtörténeti tanulmányt ad közre a *Magyar Gazdaságtörténeti Szemlében*. Az elsőben a szakirodalom s a bécsi, valamint a magyar levéltárak adatai alapján a magyarországi dohányzás és dohánytermelés történetét írja meg a XVI. századtól a XVIII. század végéig. Erdélyben a törökök honosítják meg már igen korán, Magyarországon jóval később Németországból terjed el. Nagy pipás volt valamikor Apafi fejedelem és maga II. Rákóczi Ferenc fejedelem is. Károlyi Sándor már észrevette a dohánytermelés fontosságát; nagy memorandumban sürgette föllendítését, sőt Szatmár megyében dohánygyárat is szeretett volna létesíttetni. A dohánymonopólium bevezetésére I. Lipót adott először felhatalmazást. (Ez a munkája különnyomatban is megjelent, Budapest, 1898., 53 l.)

Második tanulmányában *Komárom harmincadosok dolga a XVI. és XVII. században* címmel kereskedelem-történetünkhöz szolgáltat gazdag adatokat főleg a közös pénzügyi levéltár anyaga alapján. A harmadikban pedig Károlyi Antal grófnak, a Mária Terézia által Szatmár és Szabolcs megyékbe kinevezett királyi biztosnak a malomgátaktól és a halászok zsallóitól folyásában lépten-nyomon akadályozott Szamos medrét megtisztító és szabályozó munkásságát ismerteti. Egyidejűleg *Az osztrák-magyar monarchia írásban és képen* című sorozat számára (XV. kötet: *Felsőmagyarország, I. rész*) a szülőföld szeretetétől áthatott történeti, föld- és néprajzi összefoglalást írt *Komárom és vidékéről*.

Ez az év (1898) nagy változást hozott életében. A magyar és osztrák kormány közt a bécsi volt udvari kamarai levéltár

anyagának szétválasztására létrejött megegyezés alapján a magyar rész kiválogatására megfelelő magyar szakférfiú kiküldése vált szükségessé. Az Országos Levéltár akkori vezetője, Pauler Gyula főlevéltárnok, a kitűnő Tagányi Károly levéltárnoknak, a *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* egyik szerkesztőjének javaslatára báró Bánffy Dezső miniszterelnöknek Takáts Sándort ajánlotta, aki budapesti tanárságának kilenc éve alatt nagyarányú levéltári kutatásával és tudományos munkásságával erre a bizalomra mindenkép rá is szolgált. Így került Takáts a magyar kormány megbízásából, a rend hozzájárulásával Bécsbe, ahol öt éven át dolgozott a magyar anyag kiválogatásán, ami azt jelentette, hogy nemcsak jegyzékbe foglalta a kiválogatott iratokat, hanem hihetetlen munkabírással rengeteg kivonatot, jegyzetet is készített a maga részére.

Ezek alapján még éveken át (1899—1905) folytatta tül-nyomólag gazdaságtörténeti vonatkozású munkásságát. Úgy-szólván százával közölt a volt udvari kamarai levéltár Hungarica-iból olykor csak néhány odavetett sorban, máskor meg ritka magyar zamatú, szíres, eleven feldolgozásban igen becses gazdaság- és kisebb részben művészettörténeti adatokat a *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 1899—1905. és az *Archaeológiai Értesítő* 1900., 1902. és 1903. évfolyamaiban, úgyszintén elvéve a *Vasárnapi Ujságban*, de főleg a művelt középosztálynak akkor legolvasottabb napilapjában, a *Budapesti Hírlapban*, mely mellett megszakításokkal haláláig tartott. Élénk tollal írt tárcáinak, melyek közül több *Az Ujság*, *Magyarság*, *Pesti Hírlap* hasábjain látott napvilágot, összegyűjtése és kiadása ma is hálás, fáradságot és költséget bőven jutalmazó feladat volna. Szinte bámulatos az a széles érdeklődési kör, melyre figyelme e rövidebb közleményei és tárcái szerint kiterjed. Alig van a gazdasági életnek olyan részlete, melyről ne volna följegyzése, mondanivalója, de legszívesebben mégis a magyar külkereskedelem, közlekedés, ipar és bányászat multjával foglalkozik. Legkorábbi adata 1528-ból, legújabb 1808-ból való.

Nagyobb tanulmányai közül az egyikben az Ecsedi-tó Leccapoló Társaság megbízásából az ecsedi láp XVIII. szá-

zadbeli lecsapolási kísérleteiről ad számot, hosszabb helyszíni tartózkodása alatt végzett megfigyelései alapján nagyszerű képet festve a lápok csodás növény- és állatvilágáról, a Kraszna folyó vizétől táplált láp növekedésének okairól, a derék Mezey Cirill mérnök és két Károlyi gróf: apa és fiú, Ferenc és Antal lelkes, buzgó, bár végül is kárbavesztett munkásságáról. A másikban a magyar kamaránál és harmincadosoknál a kereskedőkkel történt összejátszásból származott nagyarányú csalásokat ismerteti s ez ügyben a bécsi udvari kamara által 1560-ban kiküldött biztosok vizsgálatának eredményeit és javaslatait, melyek alapján rövidesen új utasítás készült a magyar kamara és a harmincadosok számára. Különösen értékes *A külkereskedelmi mozgalmak hazánkban I. Lipót alatt* című terjedelmes dolgozata. A folytonos háborúk és az udvari kamara vezető tisztviselőinek sikkasztásai és hozzá nem értése miatt állandó volt a pénzhiány. A közgazdasági életnek a felszabadult területeken való megindítása és támogatása helyett az adónemek szaporításával s az adótételek fokozásával, monopóliumok bevezetésével igyekeztek a pénzügyi helyzetet segíteni. Ily viszonyok közt egyes vállalkozó szellemű örmény, olasz, hollandus kereskedők különböző ötleteket vetnek föl a külkereskedelem felvirágoztatása érdekében, a kor merkantilista irányát követve, azzal az elgondolással, hogy mennél több árut szállítsanak külföldre és mennél kisebb legyen a behozatal. Piacokat akartak volna teremteni a magyar gabonának, marhának, hálnak, dohánynak, viasznak, méznek és kivált a bornak, melyből ezidőben érkeztek az első szállítmányok Hollandiába (1671) és Angliába (1700). Fájdalom, a tervek legnagyobb része közgazdasági életünk mérhetetlen kárára papíroson maradt. (E három tanulmány megjelent a *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 1899. évfolyamában.)

Közel másfélszáz lapra rugó műben írja meg teljesen levéltári adatok alapján a dunai hajózás XVI. és XVII. századbéli történetét. Bevezetésül ismerteti a Duna régi folyását, szeszélyes és olykor nagy károkat okozott mederváltoztatásait s az ezek ellen létesített szabályozási munkálatokat. A hajózás központja Bécs volt. Eleinte a magyaróvári Duna-

ágot használták főútvonalul, majd az 1668—70. évi szabályozás után az érsekújvári ágot. Csak a XIX. század első évtizedében foglalta el ezt a helyet a középső Nagyduna-ág. A kezdetleges hajókat Gmundenben készítették s a legügyesebb és legmerészebb hajósok a komáromiak voltak. A Dunának a hadviselésben is fontos szerep jutott. Rajta szállították a csapatokat, az élelmet és hadiszert. A kereskedelem és közlekedés főútvonala is a Duna volt, különösen az 1615-ben a törökkel kötött első állandó kereskedelmi szerződés óta. 1665-ben teszik szabaddá a dunai hajózást. Az erről szóló szerződés alapján létesült az ú. n. keleti kompánia, amely a magyar kincstár súlyos megkárosításával monopolizálta a keleti kereskedelmet. Amennyire lehetett, a bécsi kormány a magyar földön állomásozó katonaságot is a Dunán szállított osztrák gabonából őrölt liszttel és osztrák főtt sóval látta el, sőt gyakran megtiltotta a magyar nyerstermények kivitelét is. Az utak és lovak hiánya, valamint a rossz közbiztonsági viszonyok miatt a személyforgalom is jórészt a víziutakon bonyolódott le, noha főként víz ellenében a hajózás drága és igen lassú volt. (Megjelent a *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 1900. évfolyamában.) Megemlítendő még, hogy valamennyi eddig írott gazdaságtörténeti tanulmánya közül ebben jutatja legélesebben kifejezésre elítélő véleményét Bécs magyarellenes gazdasági politikájáról, sőt néha túlságosan is szigorú az ítélete, mint pl. a gmundeni főtt só magyarországi terjesztésének kérdésében, mert a magyar kősót az erdélyi fejedelemség területén levő bányák szállították és így a királyi Magyarország sóellátását nem lehetett a változó politikai viszonyoktól függővé tenni.

Három éven át volt Takáts úgyszólván főmunkatársa a *Magyar Gazdaságtörténeti Szemlének*. 1898-ban és 1899-ben az ő tollából került ki a nevezett folyóirat egész terjedelmének egynegyede, sőt 1900-ban egyharmada. Joggal remélte tehát, hogy mikor 1901 március 1-vel Tagányi Károly lemondott a szerkesztői tisztról, ő kap erre megbízást. De a dolog nem így történt. Thallóczy Lajos javaslatára ugyanis, kinek véleménye szerint e teendőket nem lehetne Bécsből ellátni, a megbízást a Szemlének egy másik, szintén érdemes

munkatársa, Kováts Ferenc, a pozsonyi kir. jogakadémián a gazdaságtörténet előadója nyerte el, aki azonban onnan még kevésbé tudta a régi munkatársakat és előfizetőket összetartani, mint ahogy az talán Bécsből, a magyar történeti adatoknak utólérhetlenül gazdag kincsesbányájából sikerült volna, minek következtében az értékes s a M. Tud. Akadémia, a földművelésügyi minisztérium és az Országos Magyar Gazdasági Egyesület támogatását élvező folyóirat az 1905-ös évfolyammal megszűnt. Takátsnak annyira rosszul esett ez a mellőzés, hogy a *Szemle* 1901-es évfolyamában mindössze egy kisebb cikket adott közre az első ausztriai lutriról, azt is még a Tagányi szerkesztése idejében. (Egy másik kis cikke Dobó István egri ágyúmesteréről: Herman Mártonról a *Századok*-ban jelent meg.) De Thallóczynek ez alkalommal tanúsított magatartását sem feledte el soha, épp úgy, mint azt a lépését sem, mellyel megghiúsította utóbb azt, hogy a Theresianum magyar tanszékére kineveztessek.

Pedig kapóra jött volna akár a szerkesztői tiszteletdíj, akár a tanári fizetés. Bármily igénytelen volt ugyanis magára, Thallóczy Ungar-, majd Traungasse-i otthonában lévén lakása, a pénzzel mindig gavallérosan bánt, támogatta szegény rokonait és sokat költött a komáromi Erzsébet-szigeten lévő híres kertjére is; így anyagi gondjai között akként segített magán, hogy a saját maga és az Éble Gábor által gyűjtött anyag alapján 1901—1902-ben megírta *A cserneké és tarkeői Dessewffy-család* című genealógiai tanulmánynak nevezett, 318 lapra terjedő művet (Budapest, 1903. X + 318 l. + 8 leszármazási tábla) 600 koronáért, amelyért azonban a címlapon szerzőként szereplő Éble (akit mint a gróf Károlyi család főpénztárnokát és levéltárnokát 1890 óta jól ismert e család levéltárában végzett kutatásai alkalmából) a családtól utólagosan 30,000 korona honoráriumban részesült.¹ Éblének 1923-ban bekövetkezett halála után gyakran emlékezett meg erről a munkájáról, hozzátevén, hogy Éble más

¹ A mű megjelenése idején hosszabb cikket írt *A Dessewffyek* címen a *Budapesti Hírlap*ba, melyről különlenyomatot is készítettett. Budapest, B. H., 1903. 15 l.

esetekben is igénybe vette az.ő tollát. Lehet, hogy egyesek talán fönnakadnak ezen, de ami hiba van benne, az is két túlzásba vitt erényének : jó szívének és önérzetének volt következménye.

Alig fejezte be az Éblének oly szép elismerést ¹ és még szebb írói tiszteletdíjat hozó művet, visszatért ismét korábbi munkásságához, melynek 1902. évi eredménye két hosszabb tanulmány és több kisebb közlemény. Az előbbieik közül az első a bécsi halkereskedők magyarországi kiváltságait tárgyalja az 1328-tól 1714-ig terjedő időkből. Bevezetésül szinte rendszerbe foglalva adja a bécsi udvar magyarellenes gazdasági politikáját, melynek főleg a gabona-, marha- és sószállításnál nyilvánult módjaira részletesen rámutatott a dunai hajózás történetéről szóló, főntebb ismertetett tanulmányában. Majd a régi magyar halászatról nyújtott kitűnő kép után a királyaink részéről Károly Róberttől kezdve I. Józsefíg a bécsi halkereskedőknek adott kiváltságokat, a magyar kamarának ezek ellen folytatott küzdelmeit és halkivitelünk jelentőségét vázolja. Ez a dolgozata egyébként az első, melyben országgyűléseinkről is megemlékszik, elmondván, hogy ezekre az udvar tagjai nagyszámú német katonaság kíséretében szoktak megjelenni, úgyszintén a gazdag főurak és a nemesség, amely alkalomra a bécsi udvari kereskedők is felvonultak vám- és harmincadmentes áruikkal a magyarországi kereskedők súlyos kárára.

Második értekezése az 1702. évi első magyar dohánymonopólium ellen támadt országos elkeseredésről, a monopólium bérlőinek a Rákóczi fölkelése idején bekövetkezett anyagi romlásáról, az 1721-ben bevezetett taksarendszeréről, a XVIII. századbeli hazai dohánytermelés magas színvonaláról s az Ausztriába irányult nagyméretű dohánycsempészetéről szól. (Megjelentek a *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 1902. évfolyamában.)

Mellőzve a nagy általánosságban főntebb ismertetett, egyidejűleg közreadott kisebb gazdaságtörténeti közleményeit

¹ L. Karácsonyi János bírálatát a *Századokban*, 1903. évf., 755. l.

és tárcáit, csak két cikkéről teszünk említést. Az egyik nem egészen meggyőző válasz Szederkényi Nándornak a Dobó István egri ágyúmesteréről írt kritikai megjegyzéseire (*Századok* 1901. és 1902. évf.). A másik az augsburgi és nürnbergi városi levéltárakban azévben folytatott kutatásainak néhány érdekes dokumentumát dolgozza fel abból az időből, amikor Nürnberg város tanácsa és nemzetünk közt élénk kereskedelmi és meleg baráti összeköttetés állott fenn. (U. o. 1902. évf. Még egyszer közreadta a *Régi idők, régi emberek* című kötetében is II. kiadás, 343. s köv. l.).

A *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 1903. évfolyamában több apró cikkem kívül három újabb gazdaságtörténeti tanulmányt tesz közzé. (Supa úttörő, a közös pénzügyi levéltár anyagára támaszkodó dolgozat, méltó folytatása az előzőknek. Az elsőben a magyar kamara 1627/28. évi siralmas állapotát mutatja be. «Magyarország gazdasági és kereskedelmi életén — mondja bevezető soraiban — a bécsi udvari kamara politikája vörös fonálként húzódik végig. Három századon át ezer és ezer sebet ütött az ország testén; balga intézkedéseivel és önző kereskedelmi politikájával tönkretette kereskedelmünket, megrontotta pénzügyünket.» Ezt a tételét nagyszámú, súlyos adattal is igazolja az említett két évről, mikor a már tíz év óta tartó háború miatt oly általánossá vált a nyomor, hogy a magyar kamara képtelen volt a rárótt kiadások előteremtéséről gondoskodni. Ennek ellenére II. Ferdinánd újabb terheket hárított rá, amelyek kielégítésére még kevésbé jutott fedezet. Az udvari kamara által folytatott vizsgálat igazolta ugyan a magyar kamara tanácsosait az ellenük emelt vádakkal szemben, de az uralkodó — bár mellőzte bécsi tanácsosainak javaslatát — mégis rendeletében megtiltotta, hogy a magyar kamara jövőben királyi végzés nélkül tíz forintot meghaladó összeget utalványozzon. Tette pedig ezt az intézkedést akkor, amikor nemzetünk Bethlen Gábor zászlója alatt harcban állott Béccsel politikai jogaiért.

A másodikban — *A rézpénz mint országos csapás 1703-ban* — a XVIII. század első éveinek pénzügyi összeomlásáról, mint az élesebb ítéletű kortársaktól már akkor várt politikai forradalom egyik okáról mond el fölöttébb jellemző

adatokat. 1703-ra az ezüstpénz eltűnt teljesen. Helyébe utalványokat és rézből vert, könnyen hamisítható, hitvány pénzt bocsátottak, addig el sem képzelt mértékben, forgalomba. Ezzel fizették a szegény népet, viszont sem adóba, sem más tartozás kiegyenlítésére el nem fogadták sem az utalványt, sem a rézpénzt. Így a megyékre utalt katonák ezüstpénz hiányában a tehetetlen parasztságot kezdték sanyargatni. Hiába sürgette a magyar kancellária a bajok orvoslását. Az udvari kamara intézkedései addig késtek, míg nem helyettük megjöttek Rákóczi hadai.

Sorrendben a harmadik: *Két világkereskedelmi cikkünk a XVIII. században*. Ebben, szembeállva a külföldi és egyes hazai történétíróknak azzal az állításával, hogy az örökös tartományok a harmincéves háború alatt is nagy összegekkel járultak végváraink hadinépének fizetéséhez, kimutatja, hogy nemcsak ezidőben nem jött egyetlen fillér sem a jelzett célra az örökös tartományokban behajtott török-segélyből, hanem már előbb is, gyakran 5—6 éven át fizetés nélkül tengődtek végházaink vitézei. De ennél is súlyosabb sérelem volt, hogy a mohácsi vész óta, kezdve Mária özvegy királynéval, az ország minden jelentősebb jövedelmét az uralkodók maguknak foglalták le (a budai és visegrádi paloták kincsei, a kincstári birtokok és harmincadok jövedelme, a rebellis magyarok ingóságai stb.). Ezért nemzeti fölkeléseinknek okai is jórészt gazdasági természetűek voltak. III. Károly védővámjaival kezdődik az a kor, midőn hazánk valóságos gyarmata lett Ausztriának, úgyhogy bányáink jövedelmét is császári magántulajdonként kezelték. Két világgpiaci cikk került ki ezekből a XVIII. században: a réz és a higany. A továbbiakban ezek termelési és értékesítési viszonyairól rajzol részletes képet.

Külön kell megemlékeznünk az egyidejűleg a *Századok*-ban megjelent két kisebb közleményéről is. Az egyikben a magyar kamara régi számadásai művelődéstörténeti jelentőségének kiemelése után, a 20 éves korában elhunyt II. Lajos király állítólagos törvénytelen fiának I. Ferdinánd és Miksa jóvoltából évenként juttatott segélyekről ír. A másikban az Esztergom 1595. évi visszafoglalása alkalmával, a felszabadító vallon és német katonaság által elpusztított vidéknek óbuda-

környéki magyarokkal és hódoltsági rácokkal való újra-
népesítéséről közöl adatokat.

Finom nyelvérzéke, majdnem szépírói könnyedséggel kezelt tolla, de kivált az évekkel előbb a nyelvújítás korával, a Benyák és Fabchich nyelvújító kísérleteivel foglalkozó irodalomtörténeti munkássága mellett természetesnek tarthatjuk, hogy a nyelvészeti, nyelvtörténeti kérdések iránt való érdeklődése végigkísérte egész életén. Ennek az érdeklődésnek köszönhetjük a *Magyar Nyelvőr* 1903. február, március és október havi számaiban s az 1905-ben Szily Kálmán szerkesztésében megindult *Magyar Nyelv* 1905—1916. évfolyamaiban eleinte névvel, 1909 júniusában Tabakos Ábel, majd 1910-től Ődöngő Ábel álnévvel közölt igen becses cikkeit és nagyszámú szómagyarázatát, melyekből a forrásokra való utalásai nyomán megállapítható az is, hogy mely levéltárból gyűjtögette össze anyagát. Mint hírlapi tárcáinak, itt említett cikkeinek is jelentékeny részét (pl. a Régi pásztori élet, Magyar hadinyelv, Jargálás és jargaló, Sztronga stb.) újabb anyaggal kiegészítve és átdolgozva, kiadta gyűjteményes köteteiben is, melyekről alább fogunk szólni.

4. A képviselőház levéltárában. Gazdaságtörténeti munkásságának folytatása. Mint kritikus.

A most tárgyalt esztendő (1903) március havának 1-ével új szakasza kezdődik életének: tanárkodásának 12 és bécsi megbízatásának 5 éve után a harmadik és utolsó. E napon lépett havi 400 korona tiszteletdíjjal a képviselőház szolgálatába mint annak első és utolsó levéltárosa (illetőleg főlevéltárosa). Szívesen vállalta volna egyidejűleg tanári kötelességének ellátását is. Előterjesztésére azonban, melyben reggel 8-tól 10-ig heti 12 órát kért, ezt a rövid választ kapta Magyar Gábor rendfőnöktől: «Nincs szükségünk féltanárokra». Ajánkozásának ez a nem várt elutasítása annyira bántotta, hogy a rendházból is kiköltözött és a budai Dunaparton épült Fiume-szállóban bérelt két szobát (a II. emelet déli, utcai sarkán), ahonnan csak 1918-ban tért vissza már az új rendi épületbe. Szerződtetésével a képviselőháznak 10 esztendő

határozata ment teljesezésbe. Még 1893 január 21-én nyújtotta be ugyanis Ugron Gábor azt a határozati javaslatát, melyben a könyvtári bizottság útján kérte a «rég Magyar törvényhozások forrásmunkáinak eredetiben vagy másolatban a képviselőház részére» való beszerzését. A Ház által elfogadott indítvány alapján a könyvtári bizottság ugyanazon év december 9-én kelt, gondosan indokolt előterjesztésében, hivatkozással arra, hogy az angol parlament múltjának és munkásságának emlékeit már kiadta 1066-tól, a francia pedig 1789-től kezdve, továbbá utalással arra, hogy a Magyar Tudományos Akadémia által a mohácsi vész esztendejével megkezdett *Magyar Országgyűlési Emlékek* sorozata belátható időn belül nem juthat el a magyar alkotmány történetében annyira fontos 1847/48. évi országgyűlés anyagának összegyűjtéséhez és kiadásához, felhatalmazást kért a Háztól az 1848 előtti országgyűlésekre vonatkozó anyag rendszeres összegyűjtésére. Hat nappal utóbb tartott ülésében a Ház a bizottság javaslatát azzal a változtatással fogadta el, hogy az 1861 előtti országgyűlések anyaga gyűjtessék össze a könyvtári bizottság ellenőrzésével. A munka meg is indult s éveken át folyt is, de igazi eredmény nélkül.

Ez előzmények után fogott Takáts megbízatásához képest az 1790-től 1861-ig tartott országgyűlésekre vonatkozó levéltári anyag összegyűjtéséhez a maga ismert buzgóságával és kutatás-szomjával. Sorra kereste fel Nagymagyarország minden nagyobb köz- és magánlevéltárát, sőt ismételten megfordult a brünni, gráci, laibachi, augsburgi, müncheni, nürnbergi és passauai stb. levéltárakban is. Bécsben találta a leg gazdagabb anyagot, melynek kiválogatása és az országgyűlési levéltár számára való lemásoltatása miatt 1918-ig az év jelentékeny részét a császárvárosban töltötte.

Kutatásainak eredményéről minden esztendőben részletesen beszámolt a képviselőház könyvtári bizottsága előtt, melynek elnökei — egyszersmind a képviselőház elnökei is — és tagjai nagy élvezettel és okulással hallgatták ezeket a pompás, a kort és a szereplőket kitűnően jellemző jelentéseket, sőt az egyiket, a régi obstrukcióról, Beöthy Pál elnök 1914. újévi beszédében fel is használta. Nem rajta múlt,

hogy hozzávetőleg 50,000 lapra terjedő, az 1793—1848. évek országgyűléseire vonatkozó nagyértékű anyag sajtó alá rendezésére és közreadására nem került sor. A főök az volt, hogy a bécsi Polizeihofstelle kémjelentései — melyeknek beküldői a bécsi rendőrniszterium fizetett besúgói részint magyargyűlöletből, részint megbízóik kegyét akarván ezzel is kiérdemelni, közéleti férfiainkról, sőt magánéletükről is összeírtak sok mindent, amit kellő kritikával használhat a történetíró — nem egy esetben fontos források, de a nagyközönség elé egész terjedelmükben nem valók.¹

A könyvtári bizottságnak ez az óvatos állásfoglalása megadta a lehetőséget arra, hogy az országgyűlésekre vonatkozó levéltári anyag rendszeres gyűjtésével egyidejűleg írói tevékenységét is folytathassa a korábban megkezdett tárgykörökben. Igaz, hogy így megbízatásának csak részben tehetett eleget és ennek folytán a reformkor országgyűléseinek összefoglaló történetét nem írhatta meg, de viszont kiegészíthette és utóbb betetőzhetette a török hódoltság korára vonatkozó munkásságát.

E munkásságának egyik maradandó becsű fejezete 1904-ből a *Hajóépítők telepítése Magyarországra a XVI., XVII. és XVIII. században* című teljes egészében levéltári adatokon nyugvó tanulmánya, melyben az egykorú hivatalos jelentések

¹ Képviselőházi elnök korában gróf Tisza István is állandóan érdeklődött Takáts gyűjtése iránt, de az őt jellemző éles kritikai érzékkel ő is a legmesszebbmenő óvatosságot tartotta szükségesnek az osztrák titkosrendőrség adatainak felhasználásánál. «Újabban — úgymond — a német történetírók mohón kapdosnak ezen eddig figyelmen kívül hagyott levéltári anyag után. Jól teszik. De tudniok kellene, hogy az írott emlékek között a titkosrendőri jelentések a legkevésbé megbízhatók. Aztán a hazánkra vonatkozó anyagot mind olyanok írták, akik érdemeket akartak szerezni azzal, hogy minél sötétebb színben mutassanak be mindent, ami magyar. Csak a leglelkiismeretesebb kritika mellett volna szabad azokat felhasználni, mert tömördek pletykát s valótlanúságot tartalmaznak. Hiszen íróik csak másod-, harmadkézből kapták a tudósításokat a még így is céltatos formában tálalják fel azokat. Először tehát arról kell meggyőződnünk, vajjon megtörtént-e a jelzett esemény s ki szolgált a titkosrendőrségnek híradással.» (Takáts S. közlése a *Szózat* 1919 november 1. számában.)

hosszú sorára való hivatkozással mutatja ki, mily nagy pusztítást vittek véghez a török hódoltság s az örökös háborúk a mi régi iparosaink és mesterembereink között, úgyhogy a XVI. és XVII. században «iparosokat s mesterembereket még a jelentéktelenebb munkákra is külföldről hozatnak.» Így volt ez a hajóépítésnél is azóta, hogy a Száva vonalával az ott virágzó hajóépítés is török kézre került. De az örökös tartományokba is e három században Olaszországból hozatták a szerszámokat és a mestereket. A hazánkba küldött mesterek jórészt Gmundenből jutottak ide, ott rendezte be ugyanis a fabőség és a vízi sószállítás könnyű lehetősége miatt I. Ferdinánd a naszádépítő-telepeket. E megállapításai alapján kemény kritikát mond azokról a történetíróinkról, akik a XIX. századbeli tényekből a multra visszakövetkeztetve, írtak XVI. századbeli magyar hajóépítőkről (*Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 1904. évf.)

Még két kisebb gazdaságtörténeti tanulmányról kell megemlékeznünk. Az elsőben *Az auspitzzi (pusztapécsi) magyar marhavásárok régi kiváltságlevelei* címen azt a harcot ismerteti, melyet a magyar marhakereskedelem egyik legfontosabb külföldi állomásának, a magyar határhoz közeleső morvaországi Auspitz városnak 300 éven át többször megújított kiváltságlevelei ellenére, a hatalmas Sinzendorf gróffokkal kellett III. Károly korában folytatnia és azt a Neffzer Jakab által kidolgozott új harmincad-szabályzatot, mely Auspitz régi jogainak szándékos mellőzésével Mária Terézia uralkodásának első évtizedében koldusbotra juttatta az egykori gazdag város lakóit, kik közül számosan hazánkba vándoroltak ki.

A másodikban a bennszülött magyarországi kereskedők kétségbeesett s végül is eredménytelen küzdelmét írja meg a karlovici és a passzarovici békeszerződésekben a török alattvalóknak biztosított azon kedvezményei ellen, amelyek alapján a 3%-os határvám lerovása után minden további harmincad vagy adó fizetése nélkül űzhettek kereskedést Török-, sőt Németországból is hozott áruikkal. (Mindkettő u. o. 1905. évf.)

E két dolgozattal végződik is gazdaságtörténeti mun-

kássága, amellyel új alapokra fektette XVI—XVIII. századbeli kereskedelem-, ipar- és közlekedéstörténetünket és amellyel rámutatott azokra az addig feltáratlan forrásokra, melyek rendszeres átkutatása nélkül az összefoglaló magyar gazdaságtörténetet megírni nem lehet. Időben ezzel összeesik a *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* megszűnése is, amely folyóiratban főntebb említett elkedvetlenedése folytán az utolsó években egyébként is csak a már feldolgozásra kész vagy előkészített anyagát tette közzé.

Ez időszakban indul meg négy esztendőn át (1903—1906) folytatott könyvismertető és bíráló munkássága a *Századok* hasábjain. Elsőrangú kritikus. Tökéletesen uralkodik a bírálatra kiválasztott mű tárgya fölött. Kritikája olykor egész tanulmányá szélesedik ki azzal a céllal, hogy a fölvetett kérdést teljes és helyes megvilágításba helyezze. Ahol legalább némi nyomát látja az író részéről a lelkiismeretességre és alaposagra való törekvésnek, ott jóakarató elismeréssel a maga adataival is kiegészíti a szerző eredményeit. Ahol azonban felületességet vesz észre, ott szigorú bíró, sőt néha túlzottan is szigorú.

Az alapos, tárgyilagos kritikának mintaképe az a bírálata, melyben Perepatits Istvánnak *A magyar művelődés I. Ferdinánd korában, a Magyar Országgyűlési Emlékek alapján* című művével foglalkozik. Végső következtetése az, hogy pusztán a főleg politikai vonatkozású országgyűlési emlékek figyelembevételével művelődéstörténetünkről teljes és igaz képet adni nem lehet. Ezért tehát kulturális életünkről az adatokat inkább az egykorú magánlevelezésekben, periratokban, tanúvallomásokban, végrendeletekben, a magyar kamara számadásaiban, a harmincadok s a bányakamarák kimutatásaiban, végházaink kapitányainak jelentéseiben kell keresnünk. Tanulmányának is beillő bírálatot ír Kerekes Györgynek *Almássy István kassai kereskedő és bíró üzleti, köz- és családi élete* című munkájáról, behatóan ismertetvén a XVI—XVII. századbeli magyar nagykereskedőket, köztük kivált a marhatózséreket. Ugyancsak talpraesett két rövid kritikája Varju Jánosnak két kisebb művelődéstörténeti könyvéről. (*Századok*, 1903. évf.)

Hasznlóképpen kitűnő és tárgyilagossága mellett is jóindulatú híralatokban számol be többek közt Mandelló Gyulának: *Adalék a középkori munkabérek történetéhez* és Zoltai Lajos: *Debrecen a török uralom végén* című munkájáról. Ellenben csípősebb a bírálata Érdújhelyi Menyhért: *A kolostorok és káptalanok befolyása Magyarország mezőgazdasági fejlődésére a mohácsi vész előtt* című füzetéről.¹ A szigorú, bár megérdemelt kritikáknak egyik legjellemzőbbike az, amelyben Milhoffer Sándornak *Magyarország közgazdasága* című akadémiai jutalmat nyert, háromkötetes munkájáról mond lesújtó ítéletet, megállapítván, hogy történeti része a «plágiatok, az ollózások szakadatlan sora» és «megjegyzései legjobb esetben együgyűségek, de többnyire válogatott badarságok». (Valamennyi a *Századok* 1904. és 1905. évf.-ban.) A *Magyar Oklevél-Szótár*ról írt bírálata hosszadalmas, utóbb személyeskedéssé fajult polémiába sodorta annak szerkesztőjével, Zolnai Gyulával. (U. o. 1906. évf.)

NAGY MIKLÓS.

¹ Érdújhelyinek igen éles válaszát l. *Szerzeteseink mezőgazdasági tevékenysége* címen a Szent István-Társulat tudományos és irodalmi osztályának felolvasó üléseiből c. sorozatban, 59. sz. a. Budapest, 1906, főleg a 18. és 19. lapon.

A MEZŐGAZDASÁG ÉS IPAR KÖLCSÖNÖS VONATKOZÁSAI S A KÖZÉRDEK.

A gazdasági élet legújabb fejlődése a fogyasztás és a termelés, valamint a termelési költség és az árszint, nemkülönben a mezőgazdasági és az ipari árszint egyensúlyát nagy mértékben megzavarta.

Az egyensúlynak ez a megbillenése, mely a közgazdaságnak csaknem minden vonalára kiterjed, sehol sem járt olyan messzeható következménnyel, mint a mezőgazdaságban. A mezőgazdaság szenvedett legtöbbet a fogyasztás terjedelmének és minőségének, valamint a termelés terjedelmének és racionalizálásának hatása alatt, károsult legtöbbet a költségekkel arányban nem álló piaci árszint miatt és e mellett a termékei áreséséhez nem alkalmazkodó, aránylag magasabb ipari árak hátrányát kellett elviselnie.

Ezek a ténykörülmények előtérbe tolták a mezőgazdaság fokozottabb segítésének kérdését, majd ezzel kapcsolatosan a mezőgazdaság és ipar jelentőségének s kölcsönös vonatkozásainak vizsgálatát, végül az új fejlődésnek a közérdeket érintő fontos szempontjait. Nem csoda, hogy az agrárközgazdászoknak nem rég tartott nemzetközi értekezlete ezt a problémát tűzte ki tárgyalásainak első pontjául. Ez a körülmény lehetővé teszi nekem, hogy tanulmányom kiinduló pontjául az említett értekezleten elhangzott főelőadói előterjesztést használjam fel.

Scott W. R., a sokoldalú tudós, a glasgowi egyetemen a közgazdaság tanára, aki a bölcsészeti, irodalmi és jogi tudományok doktora s a Royal Economic Society elnöke, az agrárközgazdászoknak a skóciai St. Andrewsben 1936. augusztus 30-tól szeptember 7-ig tartott nemzetközi értekezletén a mezőgazdaságnak az iparhoz való viszonyáról igen érdekes

előadást tartott, mely az értekezlet első programmpontjához főelőadói előterjesztésként szolgált. Ehhez a főelőadói előterjesztéshez a tárgysorozaton még két kiegészítő előadás járult, egyik e sorok írójaé, amely a problémát más oldalról is megvilágította s így szélesebb körű vitára nyújthatott alapot.

Scott W. R. Stapledon tanárnak *The Land* című munkájából vett következő idézettel kezdte előadását: «A nemzet tovább nem támogathatja és nem tűrheti a mai erkölcstelen, csak máról-holnapra gondoló gazdálkodást, amelyet másutt az örületig hajtott rövidlátás és erkölcstelenség legmagasabb fokára fejlesztettek». Ezzel az idézettel kívánta illusztrálni azt az egyoldalú, inkább érzelmi, mint tudományos szempontok által kiváltott méltatlankodást, mely az agrárközgazdászok részéről a régi gazdasági rendszer ellen nem egyszer nyilvánul. Utalt arra, hogy ezeket az agrár-oldalról jövő fiatalos elgondolásokat, melyek a jelen gazdasági viszonyokat, illetőleg a «látszólagos viszonyokat» s az ezekhez fűződő elgondolásokat veszik alapul, általában gazdasági analízisnek és elméletnek nevezik, holott ezek többnyire csupán a falu egyoldalú, elfogult szemléletének kényszerhatása alatt létrejött laikus elképzelések.

A legfőbb hiba, hogy a probléma alapfogalmát eltérően jelölik még, még pedig egyszer közgazdaságnak, másszor gazdaságnak, illetőleg gazdasági elméletnek nevezik. Egyrészt gazdasági elmületről, másrészt mezőgazdaságiól beszélnek s a kettőt összetévesztik. Nézete szerint az általános közgazdaságtani elmületeknek a sajátosan mezőgazdasági kérdésekre való alkalmazása nem vezet különösebb eredményekhez. Ebből tévesen azt a következtetést vonják le, hogy a közgazdaságtanban keresendő a hiba; pedig amikor az általános közgazdaságtani elmületeket a mezőgazdaságra akarjuk alkalmazni, akkor a közgazdaságot, mint egy egészet kell tekintenünk s a mezőgazdaságot csupán úgy, mint annak egyik részét. Ma olyan irányzatot látunk, amely a mezőgazdaságot, sőt olykor ennek csak egy ágát, egészen elvonatkoztatja a közgazdaságtól s mégis az utóbbinak a törvényeit akarja reá alkalmazni.

Scottnak ez a megállapítása megfelel a tényeknek. Tagadhatatlan, hogy a közgazdaságtani fejtegetéseket manapság igen gyakran az érzelmek és az elfogultság vezérlik s hogy tudományos készültség hiányában az egyoldalú érdekitételek nem egyszer laikus kifejezési formákat öltenek. Igazságtalanok lennének azonban s mi is az egyoldalúság hibájába esnénk, ha ilyen bírálatot csak az agrár-közgazdászokkal szemben gyakorolnánk, mert kétségtelen, hogy az ipar és kereskedelem közgazdászai sem mentesek az elfogultságtól s hosszabb multra visszatekintő közgazdaságtani készültségük ellenére sem képesek a mai közgazdasági jelenségekkel teljesen számoló álláspontnak tudományos bírálatot is kiállni, kifogástalan kifejezést adni. Vagy nem számolnak eléggé a gazdasági élet újabb fejlődésével s a tudomány tantételeit mereven alkalmazzák, vagy célzatosan alkalmazzák elavult tantételeket és ezzel egyoldalú érdekeket szolgálnak.

Újabban már a tudomány is elismeri, hogy a közgazdaság szerkezeti változáson ment keresztül. Ez a változás különösképpen a mezőgazdaság és iparnak, valamint a kereskedelemnek egymáshoz és a közérdekhez való viszonyaiban következett be.

Az előadó is kiemelte azt az egyre növekvő jelentőségű viszonyt, amely a mezőgazdaság s az államgazdaság és államháztartás között mind bensőségesebbé fejlődik. Ez annyira megy, hogy egyes országokban állami tervgazdaság fejlődött ki, amely arra törekszik, hogy a közművelődési, politikai és gazdasági tevékenységet egyaránt összhangba hozza és egye- sítse. Az ilyen állam Scott szerint rendkívül nagy felelősséget, de egyúttal bizonyos korlátozást is hárít az agrár-közgazdászra, mert utóbbinak egyrészt elsőszében kell részesítenie a közgazdaságtan keretében érvényesíthető nemzeti célokat, másrészt hazája nemzetközi helyzetére is tekintettel kell lennie. Ezenkívül figyelembe kell venni, hogy a mezőgazdaság bármennyire is fontos, mégis csupán egy része az ország egyetem- es gazdasági tevékenységének. Némely agrár-közgazdász könnyűnek találja ennek a nehézségnek áthidalását, amennyiben egyszerűen kiemeli, hogy a mezőgazdasági termelés emelkedése a kereskedelmi szolgálatok és az iparcikkek iránt

nyilvánuló nagyobb keresletet fogja szükségképpen eredményezni.

Scott arra a következtetésre jut érvelése eredményeül, hogy a nemzeti termelés összefüggő zárt egésznek alkot s hogy magas fejlődésű országok számára a zárt gazdaság nem felelhet meg, mert minden ország szükségesnek tartja a külkereskedelmet, kivitelre törekszik és nyersanyagot akar behozni iparai számára. Itt azután az ipari kivitel hanyatlása miatt szorult helyzetbe került Nagybritannia álláspontjának kedvező okfejtéshez folyamodott, amikor következőképpen mutatott rá az önellátásra irányuló törekvések hátrányaira. Minden ország kivitelre törekszik és nyersanyagot akar bevinni. Ebből következik, s ez eléggé tragikus, hogy a legkevésbé fejlődött országok élelmiszerkivitele akadályokba ütközik. A fejlődött országok ugyanis arra törekszenek, hogy élelmiszer-szükségletüket, még ha drágábban is, mint ahogy behozhatnák, mégis lehetőleg a saját maguk termeléséből fedezzék. Ez viszont a kevésbé fejlődött országokat arra kényszeríti, hogy iparaikat lázas igyekezettel fejlesszék, még ha a szükségelt iparcikkek termelési költsége meghaladja is azt az árat, melynek ellenében az illető iparcikkek külföldről beszerezhetők volnának. Scott elítéli ezt, a gazdaságosság szempontjait mellőző eljárást s pálcát tör az angol agrártámogató politika felett is, amely «The Revival of Agriculture in Great Britain» elnevezés alatt Nagybritanniában most széles alapon alkalmazást nyer s amelynek további fejlesztését is tervbe vették.

A mezőgazdaságnak a mai helyzetből eredő fokozottabb gazdaságpolitikai gondozását s a többi termelési ággal szemben előnyös elbánásban való részesítését mégsem lehet a világkereskedő Nagybritannia szabadkereskedelmi szempontja s az ezen szempont által befolyásolt régi gazdasági felfogás szerint egyszerűen elvetni. Hiszen Scott maga is kénytelen rámutatni arra, hogy az újabb áralakulás világszerte egészségtelen, mert a mezőgazdasági és az ipari termékek áresésében a mezőgazdaság hátrányára nagy eltérés észlelhető. Scott ennek a jelenségnek hátrányát a maga hazájában is megállapította. Előadásában kifejtette, hogy Nagy-

britannianak külkereskedelmi csereforgalmában a behozatalt főként élelmiszerek és nyersanyagok, kivitelét pedig kész-árak teszik. Az előadó nem tagadhatta, hogy a viszonylagos csereérték az iparcikkekre nézve kedvezőbb fejlődési irányt vett. Be kellett ismernie, hogy ebből egyoldalú előny származik, mely az ipar fellendülésének szilárd alapjául szolgál, ámde ennek az előnynek fokozása nagy veszélyt foglal magában. Az előadó itt hivatkozott Pegon tanár és Colin Clark számításaira (*Economic Position of Great-Britain*, London and Cambridge, Economic Service, June 1936.), melyek az Egyesült Királyság külkereskedelmi csereértékét vizsgálták. Ezek szerint az 1913. és 1924. évek között az áresés értékaránya 100 : 124 volt. Az iparcikkek árából tehát 20%-kal több élelmiszer és nyersanyag volt vásárolható. (Az összehasonlításnál figyelembe kell vennünk, hogy 1913-ban sem volt a külforgalmi érték egyensúlyban.) A viszonylagos áralakulás tehát 20%-kal a mezőgazdaság hátrányára fordult. Az arány 1924—1929-ben nem változott. Az 1929—33-i időszakban újabb 20% előnyhöz jutott az ipar. Szóval, az előző 12 év előnye a következő 5 év alatt megkétszereződött s így 1913-tól 1933-ig 40%-ra emelkedett. Az 1935. évben ez a 40%-os különbség 35% alá süllyedt s a folyó 1936. évben az aránytalanság csökkenése felé mutató irányzat folytatódott. A mezőgazdaság hátrányára mutatkozó különbség azért még mindig igen jelentékeny. A nagybritanniai mezőgazda nem viselte teljes egészében ennek a különbségnek terhét, mert annak legnagyobb részét a legújabb években a behozatali vámok és kontingensek elhárították válláról s így azokat terhelte, akik élelmiszereket és nyersanyagokat szálltanak a nagybritanniai piacokra. Hogy mi lett volna, ha a kormány nem teszi meg ezeket az intézkedéseket, arról az előadó nem nyilatkozott, pedig tárgyilagos bírálat esetében ezt is mérlegelni kellett volna.

Az előadó «a mai kor tipikus ellenmondó természetének» tudja be azt, hogy a helyett, hogy — amint észszerűen elvárhattuk — a mezőgazdaság jutott volna 1913—1933-ban előnyökhöz, az ipar javára fordult a csere értékarányának különbsége. Még ellenmondóbb az a körülmény, hogy az

ipar a legújabb korszakban lassabban alkalmazta az új találmányokat és egyéb tökéletesítéseket, egyszerűen azért, mert azokat már megelőzőleg nagy mohósággal vette használatba. Mindez természetesen csak ténymegállapítás és nem tudományos magyarázat.

Scott a nyereség szempontjából mérlegeli, hogy a mezőgazdasági termelésnek egész berendezése sokkal kevésbé rugalmas, mint az ipari termelésé. De e mellett kénytelen felhívni a figyelmet arra, hogy manapság ebben a tekintetben is új jelenséggel állunk szemben, amilyen pl. az amerikai búza-kínálatnál észlelhető, t. i., hogy az amerikai termelés és kínálat rövid határidőre is rugalmasan alkalmazkodik a fogyasztáshoz és a piaci helyzethez. Ezzel szemben a nagyszabású iparvállalatok keretében végbemenő ipari üzem viszonylagosan veszített rugalmasságából éppen az által, hogy rentabilitása a teljes üzemkihasználástól függ.

A mezőgazdasági üzem viszonylagos merevségét tárgyalva, rendkívül érdekes szempontot érintett Scott, amikor különbséget tett a mezőgazdasági termelésnek élelmiszerekre használt és ipari feldolgozásra műszaki nyersanyagul szolgáló része között. A kereslet-kínálat zavara, szerinte, sokkal inkább feltűnő az élelmiszereknél. Ezért ezen baj ellen az élelmiszerek belpiacának jó megszervezésével kell küzdeni. A nemzetközi forgalomban, nézete szerint, ez nem lehetséges hosszabb időn keresztül; miért is a mezőgazdaságnak nem kell annyira az élelmiszerek termeléséhez ragaszkodnia, különösen nem helyes a gabonaneműek termelése mellett való kitérítés. Az agrárközgazdászok feladata a föld terményei olyan újszerű felhasználásainak felkutatása, amelyek új keresletet teremtenek s a fogyasztást a termeléssel ismét arányba hozzák. Ez a szempont a különféle javak nemzetközi forgalmának viszonylagos szabadságával függ össze.

A mezőgazdasági termelésnek műszaki nyersanyag fokozottabb előállítására való berendezése érdekes gondolat azonban Scott nem számol azzal, hogy éppen az önellátás célkitűzései közé tartozik az ilyen törekvés, amely a nyersanyagok mai árösszeomlását még inkább kimélyítené. Az ipari termelés jövedelmezősége ezen az úton javulna, esetleg az ipar-

cikkek árának csökkentését is lehetővé tenné, de mégsem segítené elő az ipari és mezőgazdasági árak kívánatos egyensúlyát, mert mindakettő egyaránt hanyatlana.

A zárt nemzetgazdaság igazolására vállalkozó elmélet Scott szerint nem válik be a gyakorlatban, mert az elzárkózó országoknak is exportálniuk kell s ha ez néhány éven át sikerül, aztán ismét behozatalra szorulnak. A világválság óta a legtöbb ország tényleg mégis a zárt gazdasági politikát érvényesítette s az ipari államok is fokozott támogatásban részesítették saját mezőgazdaságukat. Az elismert szaktekintélyek ennek, a mezőgazdasági árak emelésére törekvő iránynak indokait abban jelölik meg, hogy csak az vezethet a válság leküzdéséhez. A mezőgazdaság jövedelmezőségét az árak emelésével és nem a költségek csökkentésével kell elérni. Csökkent megélhetési költségek, melyeknek folyománya a gyártás alacsonyabb költsége, nem kedveznek takaréktőkék gyűjtésének. A szerző itt a termelés pénzpolitikai irányításával foglalkozva, helyesen állapította meg, hogy a felhalmozott tőke nem helyezkedett el a vállalkozásban; azonban tévedett, amikor azt állította, hogy a rossz agrár-tervgazdasági intézkedések következtében halmozódtak fel a gabonakészletek, melyek állandó összeroppanással fenyegették a piacot. Jól tudjuk, hogy a gabonatúltermelést a tengerentúli államok szabad gazdasági rendszere által megengedett üzérkedés idézte elő. A tervgazdaság nem ok, hanem okozat, mely az üzérkedés által előidézett árrontás ellen védelmet kíván nyújtani. Scott az árak kiegyensúlyozódását a kereslet-kínálat önműködése által várja, sőt már az idej gyengébb termést elegendőnek találja arra, hogy a készleteknek fenyegető hatalma megszűnjék.

Ezzel szemben az előadó egyáltalában nem tett említést azokról az állami kényszerintézkedésekről, melyek az ipari termelésben és értékesítésben a kartelek által érvényesültek. Felemlítette, hogy az ipar fellendítésének elmaradását a pénz olcsóságával, a tőke tartózkodásával és az új befektetések korlátozott voltaival magyarázták. A politikai bizonytalanság csak fokozta a lélektani gátlásokat. Ezek a körülmények azután sok tekin-

tetben kihatottak a mezőgazdaságra is. Az agrár-behozatali országok tervgazdasági intézkedései az agrár-kiviteli országokban hasonló intézkedéseket váltottak ki, s így, amit a belpiac nyert a kényszerintézkedések által, azt ráfizette a külkereskedelemre. A világkereskedelem jelenlegi összezsugorodott helyzete további nagy veszteségeket hozhat a világ mezőgazdaságára.

A népies vélemény szerint mezőgazdaság és ipar ellenségesen állnak egymással szemben, pedig valóságban kiegészítik egymást. Az ipar nemcsak közvetlenül, hanem közvetve is emeli a mezőgazdasági termékek iránti keresletet, mert az ipari cikkek iránti kereslet nagyrésztben a mezőgazdaság egyetemes jólététől függ. Ezt az egyetemes érdekekkel megegyező mezőgazdasági külön érdekét elégitik ki mindazok a nagy tőkebefektetések, mint vasút- és útépítés, stb., melyek közérdekű beruházásokként szerepelnek. Az összezsugorodott világkereskedelem csökkenti az ipari népességnek az agrár-cikkek iránti keresletét s a fogyasztásnak ez a csökkenése a mezőgazdaságra nézve súlyos következményekkel jár. Ezért szükséges, hogy ipar és mezőgazdaság megértsék egymást.

Scott W. R. minden tudományossága és tárgyilagossága mellett bizonyos mértékig a világkereskedő és nagyipari Anglia különleges érdekei szempontjából világította meg a problémát. Végül annyit mégis beismert, hogy a mezőgazdasági és ipari termékek között fennálló helytelen arányt meg kell változtatni. Ha ez a folyamat egyszer megindul s politikai események nem zavarják, előreláthatólag folytatódni fog. Az utóbbi évek alatt a csökkent üzemterjedelemmel dolgozó gyárak nyeresége nem emelkedett, hanem csökkent. Üzemtervüket egy bizonyos termelési mennyiségre alapították, így az üzemkorlátozás a költség számla viszonylagos megnövekedésével járt, tehát nem befolyásolta előnyösen az eredmény számlát. A nemzetközi kereskedelem viszonyainak végleges szanalása attól függ, hogy a külkereskedelmi volumen igen tekintélyesen növekszik-e s hogy a leszállított előállítási költségek által elért árelőnyt a kifejlődő verseny hamar a fogyasztó javára fordítja-e. A másik oldalon az iparnak érdeke a mezőgazdasággal szemben azt követeli, hogy a mezőgazda-

ság az élelmiszerek és nyersanyagok előállításának költségeit csökkentse. Az élelmiszerek árai az ipari bérmegállapításnak lényeges tényezőjét alkotják. Ez a körülmény az agrár-közgazdászok számára nagyfontosságú megoldásra váró problémát jelent. Az ő feladatuk olyan mezőgazdasági termelési eljárások feltalálása, melyekkel az agrártermelési költségek csökkenthetők, noha el kell ismerni, hogy ez igen nehéz. Ezzel végződött Scott fejtegetése.

Már említettem, hogy a kérdést nézetem szerint minden országban a mezőgazdaság fejlődési foka szerint kell elbírálni. A mezőgazdasági termelés technikai és szervezésbeli előrehaladása által ugyanis a mezőgazdasági termelési feltételei az ipariéhoz közelednek. Ez által a mezőgazdasági termékek értékelési alapja megváltozik, azonban a mélyreható változás ellenére sem azonosíthatók a mezőgazdaság feltételei az ipari feltételeivel, első sorban azért nem, mert a mezőgazdaság termelése bizonyos határon túl csak a termelési költség fokozásával fejleszthető.

E szerint Scottnak az a követelménye, hogy a mezőgazdaság termelési költségeit csökkenteni kell, csak bizonyos mértékben teljesíthető. A mezőgazdaság termelési költségeinek csökkentése sokkal inkább elhatárolt feladatkör, mint az ipari termelési költségeinek mérséklése. A mezőgazdasági és ipari árak egyensúlyának helyreállítása tehát csak részben érhető el a mezőgazdasági termelés olcsóbbá tétele által s az e tekintetben kínálkozó lehetőségek az egyes országokban lényegesen eltérők, miért is hasznosításuk a különböző országok termelési költségeinek még nagyobb eltérését okozhatja. Ez természetesen a hátrányban lévő országok elzárkózó politikáját csak erősítené.

Általában megállapítható tény, hogy a mezőgazdaság egyre inkább iparszerűvé válik, — hiszen Nagybritanniában a mezőgazdaságot úgy is hívják, hogy «agricultural industry». Ebből következik, hogy a mezőgazdaságnak a viszonya az iparhoz attól függ, hogy valamely országnak mezőgazdasága milyen mértékben iparosodott. A fejlődésnek a foka dönti el, hogy a mezőgazdaságnak a közhöz való viszonya mely mértékben tekintendő az iparéval közös szempontok és mily

mértékben külön csak a mezőgazdaságra vonatkozó szempontok szerint. Hangsúlyoznom kell, hogy a mezőgazdasági termelésnek a többi termelési ághoz képest különös elsőbbségben részesítendő közérdekű szempontjai vannak, melyek még a legjellegzetesebb ipari országban sem hanyagolhatók el, sőt, amint tudjuk, a legmesszebbmenő figyelemben részesülnek. A közérdekű szempontok mérlegelése mellett az ipar és mezőgazdaság kölcsönös vonatkozását érintő gazdaságpolitikában tehát nem állapíthatunk meg általános érvényű vezérelveket s még kevésbé kívánhatjuk azt, hogy minden ország gazdaságpolitikája tekintet nélkül a gyakorlati követelményekre, általános közgazdaságtani elméletekhez egyenlő mértékben mereven ragaszkodják.

A XVIII. század természetjogászai, az úgynevezett physiokraták, nyilvánvalóan a még akkor kezdetlegesebb emberi lényt tekintve, azt tartották, hogy a természet, a föld, szóval a szellem nélkül való anyag, a legfontosabb szerepet játssza a társadalomgazdasági életben. Abban az időben, amidőn a physiokraták tantételeiket felállították, a mezőgazdaság még a maga kezdetlegesebb korát élte; a vegyészeti és géptechnikai vívmányok még nem nyertek alkalmazást a termelésben; az embernek a természeti erőket is uralma alá hajtó szellemi fölénye még nem érvényesült és így a mezőgazdasági termelésben alkalmazott fizikai munkaerőn kívül a természeti erő volt a mezőgazdasági termelés legnagyobb tényezője. Akkoriban még jogosult volt a kereskedőnek és iparosnak az a nézete, hogy «könnyű a gazdának, az csak vet és arat, a természet mindenről gondoskodik; a kereskedő, iparos bezzeg mennyit vesződik, dolgozik, — annak a természet nem ajándékoz semmit!»

A mai korban a mezőgazdaság, hála a vegyi tudományoknak, a műtrágyák által nemcsak a föld termőerejét képes fenntartani és helyreállítani, továbbá a terméseredményt fokozni, hanem a vetésnek az időjárási viszontagságokkal szemben való ellenállóképességét is. A géptechnika nemcsak a fizikai munkaszükséglet csökkentését eredményezte, hanem tökéletes talajművelés által a talajban foglalt tápanyagoknak tökéletesebb feltárását, a nedvességnek konzerválá-

sát s az oldásra való fokozottabb felhasználását s egyéb előnyösebb tényészfeltételek létrehozását is lehetővé tette. A vegyészeti és géptechnikai előrehaladás tehát nagymértékben függetlenítette a mezőgazdaságot a természeti erők szeszélyétől. A meteorológiai tudomány haladása is hozzájárult ahhoz, hogy a gazda az időjárás változásaira előre figyelmeztetve, ennek hátrányait elkerülhette. Az ember szellemi fejlődése: a felfedezések és találmányok alkalmazása és a munka észszerűbb szervezése a termelési tényezőként szereplő természeti erőnek a termelés folyamatában való százalékos részesedését lecsökkentette s a mezőgazdasági üzemet iparszerűbb üzemmé alakította át. Ma megszűnt a mezőgazdaságban a természeti erőknek úgyszólván korlátlan uralma. Hosszabb időszakok és nagyobb területek átlagában az ember szellemi ereje a természettől lényegesen függetlenebb termelési eredményeket vívott ki, a gazdasági élet más területein is.

Bizonyos, hogy minden, az ember által előállított termék értékében foglaltatik anyagi, illetőleg természeti elem, továbbá munka és szellemi elem. A mezőgazdasági termelésben az anyagi elem talán nagyobb százalékot tesz ki, mint az ipari termelésben. Az újabbkori termelést azonban az az irányfejlődés jellemzi, hogy minden termelési ágban, így a mezőgazdaságban is, egyre nagyobb mértékben érvényesül az embernek szellemi munkája és háttérbe szorul az anyag szerepe, így tehát az értékelés is új alapot nyer. Ez a fejlődés — már csak a szükségletek változása folytán is — a kereslet és kínálat, a jövedelemelosztás és a népmozgalom mélyreható változásával jár. A nemzetközi áralakulás újabb fejlődése nagymértékben ugyancsak ebből a szempontból ítélendő meg. A nyersanyagok termelésének tökéletesítésével azok ára annyira csökkent, hogy az emelkedett munkabérek mellett a készárúk költségelemeinek arányát teljesen megváltoztatta. Ez a termelési tényezők egymáshoz való viszonyának és önálló jelentőségének teljes megváltoztatásához vezetett.

Leleményes ésszel kigondolt gépek, új gyártási eljárások és tökéletesebb szervezési módszerek azok a mozzanatok, amelyek az emberi haladás fokozatait jelzik s az iparosodás

felé fejlődő gazdasági élet mérföldköveiként szerepelnek. Az emberi igyekezetnek csodás eredményei az egyre fokozódó anyagi szükségletek nyomása alatt jönnek létre. Ez a nyomás hozza létre a találmányokat, felfedezéseket, az ipari termelés tökéletesedését s ez a nyomás hajtja a termelőt arra, hogy áruinak új piacokat szerezzen. Az emberi igyekezetnek tulajdonképpen nincs határa. Az emberi leleményesség nem ismer akadályt s az ember a természet fölött hatalmát csaknem korlátlanul kiterjeszteni képes. A határtalannak látszó gazdasági haladásnak van mégis egy teljesen le nem küzdhető akadálya. Ezt az akadályt a következőképpen lehet meghatározni. A népesség szaporodásával a szükségletek össz mennyisége aránylagosan növekszik, tekintettel azonban arra, hogy minden szükségleti cikknek kiindulási anyaga a földből ered, a föld termőereje az ipari fejlődésnek igen fontos elhatározó tényezőjévé lesz, s mivel a föld termőereje korlátlanul nem fokozható, — illetőleg bizonyos határon túl csakis a termelési költségek emelkedésével — nem vitatható az az igazság, hogy az ipari termelésnek a föld abszolút és relatív szabályozója.

Minden földterületnek az adott körülményektől függő, pontosan meghatározható maximális hordképessége van, amely megszabja, hogy bizonyos területen mennyi ember élhet, illetőleg mennyi szükséglet elégíthető ki. A sűrűbben lakott terület földjét belterjesebben, tehát nagyobb költséggel kell megmunkálni, így tehát az ilyen terület a gyéren lakott, külterjesebben művelt földterülettel szemben nem versenyképes. Az ipari fejlődés szempontjából figyelembe kell venni, hogy éppen a sűrűn lakott területek állnak a növekvő szükségletek fokozottabb nyomása alatt s hogy ezek kénytelenek iparukat jobban fejleszteni, azonban az ehhez szükséges kiinduló anyagot belterjességük miatt csak drágábban tudják előállítani. Ez a hátrány jut kifejezésre a belterjes Európa tengerentúli ipari kivitelénél. Európa kénytelen olcsóbb nyersanyagot és olcsóbb élelmiszert tengerentúlról beszerezni és iparában rosszabbul fizetett munkást alkalmazni, hogy versenyképes legyen, — pedig az olcsó nyersanyag és élelem behozatala által saját mezőgazdaságát veszélyezteti, illetőleg

ennek vevőképességét ássa alá, ami viszont az ipari piacot sújtja.

Az emberi leleményességnek tehát két ellentétes tényel, a népesség szaporodásával és a föld csökkenő hozadékával kell megküzdenie. Ott, ahol régebbi, kiéltebb földterületen sűrű népesség sokoldalú szükségletekkel él, az ipari termelésnek és általában a gazdasági életnek szorosabb szervezetre van szüksége, hogy rendeltetésének megfelelhessen. A szervezésen és a racionalizáláson kívül azonban szükség van a felfedezésekre és találmányokra, mert a népesség szaporodásával és a csökkenő hozadékkal szemben csak ezek jelentenek megfelelő ellensúlyt. Az ipar, mely az emberiséget egyre bőségesebb és olcsóbb áruval kívánja ellátni, csakis ezek segítségével felelhet meg hivatásának. A felfedezések olcsón hasznosítható természeti erők felkutatásával közelítették meg a kifejtett célt, a találmányok pedig részben termelő erők, részben termelő eljárások feltalálásával. A felfedezéseknek és találmányoknak a föld csökkenő hozadékát s a népszaporodást kellett ellensúlyozniok. A modern iparfejlődés ezek nélkül be sem következhetett volna.

A termelés és a forgalom szervezése a találmányokkal együtt lehetővé tette, hogy a megnövekedett keresletet alacsonyabb áron lehetett kielégíteni. A XV. század földrajzi felfedezései a feltárt új természeti forrásokkal, a XIX. és XX. század pedig főként technikai találmányokkal és vegyi eljárásokkal volt képes a népszaporulat igényeit kielégíteni, olcsóbb és bőségesebb termelést elérni. Az új földrajzi területek felfedezése nemcsak a termőföld növelése által nyert közgazdasági jelentőséget, hanem azáltal is, hogy újabb, eddig nem ismert terményekkel gazdagította a nemzetközi áruforgalmat s egyrészt új igényeket teremtett, másrészt találmányokat tett lehetővé, továbbá régen megszokott terményeket helyettesítve, ezeket kiszorította a használatból és így csökkentette az ezekben a régebben bevezetett terményekben való keresletet, valamint több vonatkozásban lehetővé tette az előállítási költségek leszállítását is. Ez a magyarázata annak, hogy a rendkívüli nagy népszaporulat ellenére a kínálat árai állandóan csökkentek. A gazdasági termelés

szempontjából használható földterületek felfedezése régen befejeződött, azonban a felfedezett új földnek termelésre való fokozottabb használatbavétele és új találmányoknak, valamint új eljárásoknak alkalmazása napjainkban is állandóan folyamatban van.

A gazdasági fejlődésnek ezen az útján nőtt nagyra az ipari kapitalizmus, melynek haszna és versenyképessége nagy részben munkásainak életszínvonalától, tehát az ezek részére fizetett munkabér magasságától függött. Érthető ezért, hogy a nagyipar minden igyekezete oda irányult, hogy az ipari munkásságnak legnagyobbbrészt a mezőgazdaságból eredő szükségleti cikkei olcsón legyenek beszerezhetők. A szervezett munkásság ebben a törekvésben szövetséges-társává lett az ipari nagytőkének s a vállvetett agitáció eredménye az a köztudatba vésődött egyoldalú és hamis megítélés, mely «fogyasztói érdek» elnevezés alatt tulajdonkép csupán az ipari munkásság, illetőleg tágabb értelemben a nemmezőgazdasági lakosság «fogyasztói érdekét» tartja védelemre érdemesnek. Megtévesztő ez a beállítás, mert hiszen a fogyasztó egyúttal termelő is és megfordítva. Amióta az ősi állapotot, mikor az ember minden szükségletét kizárólag a természet által készen nyújtott termékekkel és a saját munkájával elégítette ki, és ezt a kezdetleges gazdasági rendszert a forgalmi gazdaság kora váltotta fel: azóta minden ember valamely más ember munkaeredményét fogyasztja. Így tehát a fogyasztói érdek beleütközik a termelői érdekebe és viszont; miért is nem helyeselhetünk olyan közgazdasági elvet, mely egyoldalúan a fogyasztó érdekének kedvez. Be kell látnunk, hogy a fogyasztó és termelő érdekének összhangbahozatala az egyedül közgazdaságilag indokolható módszer, mely kiegyensúlyozott viszonyokhoz vezet.

Amíg a kereslet nagyobb volt, mint a kínálat, még inkább lehetett a fogyasztói érdekek előtérbe tolását érthetővé tenni; ámde amikor a termelés túlfejlődött azon a kereten, mely a fogyasztás normális terjedelmének megfelel s amikor a termelő olyan pártfogásban, mely termelési költségeinek megtérülését és a polgári hasznot biztosítani alkalmas, nem részesül: szükségképpen bekövetkezett az az idő, amikor a

fogyasztói érdek védelme címén üzött visszaélést meg kellett szüntetni. A mezőgazdasági termékeknek hasznot hozó ár-alakulása a kereslet-kínálat szabad játéka útján nem volt már elérhető; így tehát mindinkább terjedt az a felfogás, hogy ezeket az árukat mesterséges áralakítás útján kell jobb értékesítéshez segíteni. Mindinkább tért hódított az a belátás, hogy a mezőgazdasági termelő is fogyasztó, még pedig az iparcikkek fogyasztója. Így tehát már az ipar érdekében is megfelelő árakat kell a mezőgazda terményei részére biztosítani. Gondoskodni kell arról, hogy a gazda az iparcikkek megvásárlásához szükséges vevőképességgel rendelkezék.

A munkamegosztásos kapitalista termelési rendszer alakította ki azt az állapotot, hogy a gyáripari munkásság a munkaadókkal egyetértésben csak az ő fogyasztói érdekére s az ipar szűkebb termelői érdekére irányította tekintetét és szem elől tévesztette a fentebb kifejtett általános közgazdasági érdeket, mely általában megvan a termelés és fogyasztás összefüggésében. A gazdasági élet új fejlődése megdöntötte ezt az álokoskodást. Az új közgazdasági élet, nevezetesen a sokágú industrializmus, egyre több olyan termelői külön érdek érvényesülését hozta magával, mely a megelőző időkben általánosabban átértzett (és mégis egyoldalúan felfogott) fogyasztói érdeket háttérbe szorította. A jelenkor termelésének felfokozott teljesítőképessége és a kereskedelemnek a tökéletes forgalmi eszközökkel támogatott modern szervezete az egyik oldalon, másrészt a jövedelemeloszlásnak elégtelensége, a fogyasztók vevőképességének csökkenése és főleg a fogyasztók érdekének egyoldalú védelme a másik oldalon, teljesen megváltoztatták a keresletnek és kínálatnak azt a szabad játékát, amely azelőtt többé-kevésbé nyugodt lefolyású kiegyenlítődéssel biztosította a termelés és fogyasztás egyensúlyát. Ez a fejlődés a világháború óta odavezetett, hogy az áruforgalom szabadságát különféle kényszerintézkedésekkel kellett megszorítani, úgy hogy a piac szabadságának visszatérésére egyhamar már nem is lehet számítani. Ramsay Mac Donald, a volt angol miniszterelnök, ennek az iránynak helyességét az 1933. évi londoni világgazdasági konferencián a következő szavakkal indokolta: «Egy közület

sem engedheti meg, hogy olyan rendelkezések áldozata legyen, melyek a termelő hasznának megsemmisítése, vagy a termelési költségek megzavarása által közgazdaságellenes előnyöket biztosítanak a fogyasztóknak.»

Csak legújában, a világgazdasági válság tapasztalatain keresztül, ment köztudatba, hogy a mezőgazdaság éppen olyan igényekkel követelheti a maga fogyasztói érdekének védelmét, mint az ipar tette, — hogy a mezőgazdaság nemcsak termelői, hanem fogyasztói minőségében is a közgazdasági élet egyik legfontosabb tényezője. Az újkori gazdaságfejlődés ahhoz a megismeréshez vezette a közgazdászokat, hogy, a mezőgazdasági és az ipari fogyasztói érdek igazságos összeegyeztetése mellett, a fogyasztás a termeléssel egyensúlyba és a szociális érdekekkel kölcsönhatásba hozandó. Hogy ez az individuális gazdasági liberáliszmus merev alkalmazása mellett nem vihető keresztül, az természetes. Ma már számot kell vetni azzal, hogy a világkereskedelem viszonyainak állandósítására és az előállítási költségeket megtérítő árszint biztosítására bizonyos tervgazdasági intézkedések nélkülözhetetlenek. Ezek az okok azok, melyek a legújabb gazdaságpolitikát a mezőgazdaságnak, a közgazdasági élet alapjának, különösebb védelmére irányították. Ez a védelem nemzetközi viszonylatokra is kiterjed s bár ma még csak kezdetleges intézkedésig jutott, előrelátható, hogy a mezőgazdasági termények nemzetközi forgalmának egységes szabályozásához fog vezetni.

A kínálat nemzetközi szabályozására vonatkozó rendszerekről Lloyd E. M. H., a londoni piaci kínálat szabályozására alakított bizottság előadója érdekes tanulmányt adott közre az Agrár-közgazdászok Harmadik Nemzetközi Kongresszusának tárgyalásairól megjelent rendkívül tanulságos kötetben (London, Oxford University Press, Humphrey Milford, 1935. L. 435. l.). Ez a tanulmány abból indul ki, hogy a háború utáni konjunktúrában a kínálat szabályozása a munkás érdekében történt. Ezzel szemben újában, a válság hatása alatt a kínálat szabályozása az első termelő érdekében vált szükségessé, még pedig különösen a mezőgazdasági termelő érdekében.

Lloyd főként a gumi, cukor és kávé nemzetközi szabályozására vonatkozó rendszereket ismerteti, mint említésre méltó példákat. Hivatkozik arra, hogy a három év előtti londoni világgazdasági konferencia albizottságot küldött ki annak a kérdésnek a tanulmányozására, hogy miként egyeztessék össze a termelést a piaci értékesítéssel. Kifejti, hogy a konferencia széleskörű vita után a következő határozatot hozta:

1. A világgazdasági prosperitás helyreállításához lényegesen szükséges, hogy az első termelő vásárlóképességét az ő áruai árának észszerű színvonalra emelésével fokozzuk.

2. A világválság ellen kivételes rendszeres akcióra van szükségünk. A termelők és fogyasztók vásárlóképességének és a keresletnek fokozására szolgáló egyéb intézkedések mellett kívánatos olyan tervszerű intézkedések elfogadása, melyek bizonyos, a világkereskedelemre nézve nagyon fontos, túltermelt és nagy raktári készleteket felmutató áruk termelését azok piaci értékesítésével összhangba hozzák.

Érdekes a tanulmánynak az a megállapítása, hogy az ilyen szabályozás nem tekinthető időleges correctivumnak, mert nemcsak arra való, hogy a termelést a mai csökkent kereslet mellett szabályozza, hanem a jövő megnövekedő kereslete idején is. Az új irány azt tulajdonítja magának, hogy az emberek kollektív értelmességét veszi igénybe a gazdasági szabadosság meggondolatlan és sokszor pusztító értelmetlenségével szemben. Az albizottságnak ez a véleménye ellenkezik a világgazdasági értekezlet előkészítő szakbizottságának véleményével, mely az elsődleges termelvények nemzetközi kínálatának a termelők megegyezése által való szabályozását helytelenítette s csupán időleges enyhítésül tartotta megengedhetőnek. Lloyd azzal végzi fejtegetését, hogy a rossz tervgazdálkodás természetesen rosszabb, mint ha semmi sem történik, azonban ha a válság reánk kényszerítette a tervszerűséget, akkor kísérleteznünk kell és kritikai elemzéssel ki kell kutatnunk a helyes módszereket. Utóvégre a tervszerűség és a *laisser-faire* logikus elvonatkoztatások. A valóságban a kettő keveredik s a gyakorlati probléma megfejtése az összetétel helyes arányának megállapításában keresendő.

A probléma gyakorlati megítélése szempontjából fel kell említenem még a következőt :

A mezőgazdasági termelés magában véve veszteséges foglalkozás lehet, azonban az ipari feldolgozással és a kereskedelmi értékesítéssel kapcsolatba hozva, az utóbbiak kiegyenlítő hasznával mégis jövedelmezővé válhat. Az ipar túlnyomó része a mezőgazdaságnak csak egy továbbfejlődési állapota s a kettő között egyre szorosabbá váló összefüggés napjainkban mindinkább kifejezésre jut az által is, hogy a mezőgazdaság nyersterményeinek forgalomba hozatalát és részben feldolgozását s feldolgozva piacra hozását maga kezdi kezébe venni. A nagyobb uradalmak ezt már régebben teszik, a parasztgazdaságoknak azonban, melyek a mezőgazdasági termelés túlnyomó részét képviselik, előbb szövetkezetbe kell tömörülniök, hogy ugyanezt tehessék.

Njemetzki *Die Industrialisierung der Landwirtschaft* című tanulmányában követeli, hogy a mezőgazdaság az ő termelvényeinek iparszerű feldolgozását növekvő mértékben a saját kezébe vegye, hogy így az ipar egy része, mint önálló ipari hatalom megszűnjék s e helyett a mezőgazdaságnak függvényévé legyen. A tényleges fejlődés is igazolja ezt az irányzatot; hiszen a szövetkezeteknek — a szövetkezet pedig manapság a modern közgazdasági elvnek kifejezője — túlnyomó része a mezőgazdaságot szolgálja. Azt látjuk, hogy az egyre növekvő szövetkezeti rendszer elparasztosodik és hogy, ha a fejlődés így tart, akkor néhány év múlva elérkezünk oda, hogy az egész szövetkezeti rendszer mezőgazdaságivá lesz s így az egész ipar mezőgazdaságilag lesz szervezve. A szerző ahhoz a végkövetkeztetéshez jut, hogy a mezőgazdaságnak jövedelmezősége éppen úgy függ a gazdaság intenzivitásától és a technika vívmányainak alkalmazásától, mint a szövetkezeti rendszernek mennél teljesebb és tökéletesebb kiépítésétől. A kiépített szövetkezeti szervezet, a mezőgazdasági szövetkezeteknek országos központi szervezetekben való összekapcsolása, még sokkal inkább fokozza a versenyképességet és a mezőgazdasági üzemet lassankint gyárszerű üzemmé alakítja. A mezőgazdasági termelés ilyen rendszere mellett a mezőgazdaság a legszorosabb kapcsolatba jut az iparral

s éppen ezért általa érhető el a város és a falu teljes egyetértése és kiengesztelődése.

Európa gazdasági jellege ma is túlnyomórészen mezőgazdasági. Reithinger szerint az európai élettér statisztikailag és földrajzilag nézve, még mindig túlnyomórészen mezőgazdasági. Európa viszonylag kicsiny ipari maggal, ellenben széles kézműipari réteggel és csaknem tisztán mezőgazdasági határterületekkel rendelkezik. Az európai kontinensen Oroszország nélkül még mindig 140 millió mezőgazdasági népesség lakik, vagyis a 350 millió összlakosságának 40%-a mezőgazda. További 140 millió, vagyis 40% él a kézműiparból, kereskedelemből, forgalomból és közigazgatásból, és csak 70 millió, vagyis 20% az iparból. Ez az ipari népesség négyötödrészben Közép- és Nyugat-Európában tömörült, egyötödrésze pedig a határterületeken szétszórta él.

Hogy a fokozódó iparosodás a régi európai ipari államok kereskedelmére milyen mély hatást fog gyakorolni, az már abból is kiviláglik, hogy ezeknek a régi iparállamoknak ipari árufeleslege rendes körülmények között egyötödrészben a mezőgazdasági és a nyersanyagot termelő országokban talál elhelyezést, míg ellenben csak egyhetedrészen cserélik ki azt az ipari országok egymás között. A régi ipari országoknak termelőeszközöket előállító iparai előreláthatólag még hosszabb ideig elhelyezési lehetőségeket fognak találni az iparukat fejlesztő agrárországokban. Ezzel szemben a tömegfogyasztási cikkek exportja egyre nagyobb nehézségekbe ütközik. Fontos feladat ezért a mezőgazdasági országok vevőképességének fokozása és a fokozott vásárlóerőnek a járulékos iparcikkfogyasztás fejlesztésére való hasznosítása.

A közigazdasági élet abban az irányban fejlődik, amelyet «az ipar agrarizálása» néven neveznek, t. i., hogy az ipar racionalizálási szempontból szorosabb kapcsolatokat keres a mezőgazdasággal és mindinkább mezőgazdaságilag szervezkedik; így a decentralizálás által közelebb férkőzik a nyersanyaghoz, olcsóbb és egészségesebb életet biztosít munkásainak; a telepéhez kapcsolódó körzetnek keresletét is közvetlenebbül és olcsóbban képes kielégíteni. Az iparnak

ezzel a mezőgazdasági decentralizálódásával párhuzamosan halad a mezőgazdaságnak industrializálódása, mely a mezőgazdaságban mindinkább a sokoldalú technikai és kereskedelmi szaktudást igénylő, nagymértékben gépeket és technikai eljárásokat alkalmazó termelést és értékesítést honosítja meg és az egykori egyszerű ősfoglalkozást az ipar színvonalára emeli. Manapság az iparoknak túlnyomó része tulajdonképpen csak fejlődöttebb alakja a mezőgazdaságnak. A mezőgazdaság maga is arra törekszik, hogy terményeit lehetőleg feldolgozva hozza piacra s ezeket sajátmaga értékesítse, miáltal ipari és kereskedelmi tevékenységet fejt ki. A mezőgazdaságnak ez a fejlődése megfelel az állami és szociális érdekeknek, mert a proletárizálódásnak gátat vet, a termelést olcsóbbítja, a népegészségnek kedvez s az általános vagyonosodást és az egészségesebb jövedelemeloszlást fejleszti, ami nemcsak szociális érdek, hanem nemzeti és állampénzügyi szempontból rendkívül fontos.

A mezőgazdaság és ipar viszonyát érdekesen világítják meg a birtokpolitikai szempontok is. Tudvalévő ugyanis, hogy az ipar fejlődése kapcsolatos a népsűrűséggel s hogy az utóbbinak viszont a birtokok átlagos nagyságának kérdésére nézve van kihatása. Európában 68 lélek esik 1 négyszögkilométer területre, Amerikában 5·8 lélek, Ausztráliában 1·1, de magában Európában is nagyon különböző a népsűrűség, 23 és 297 között váltakozik négyszögkilométerenkint. Már ez a körülmény egymagában véve lényegesen megszabja a különféle népsűrűségű országokban különféle átlagos nagyságú birtokegységekre való törekvés helyes útját.

Egyes vélemények szerint a mezőgazdasági termékek jobb árai a mezőgazdasági nagyüzemeknek parasztgazdaságokká alakításával érhetőek el, mert utóbbiak az ipar részére nagyobb terjedelmű értékesítési lehetőséget jelentenek és így a mezőgazdasági termékek nagyobb mértékű fogyasztását is lehetővé teszik. Ezzel szemben meg kell állapítani, hogy a parasztbirtok egészen másnemű iparcikkeket vásárol s így az iparnak egy jelentékeny részére nézve, melynek vásárlója kizárólag a mezőgazdasági nagyüzem, mint fogyasztó nem érdemel említést. A parasztbirtok az iparcikkek fokozottabb

fogyasztójaként csak azokban az országokban jöhet számításba, ahol a piacra való termelésre szervezve, a forgalmi gazdaságnak tevékeny részesévé fejlődött s így tőkeerőben és vevőképességben, valamint kultúrigényekben gyarapodva, az iparcikkeknek állandó tömegfogyasztójává lett.

A gyarmatokkal szemben azelőtt folytatott kizsákmányoló politika tette különösebb mértékben lehetővé Európának az iparfejlesztést, mely viszont közvetve okozója lett a rohamos nagy népszaporodásnak. A gyarmatok tették lehetővé az ipari feleslegnek elhelyezését s a felesleges népesség kivándorlását. Most itt van a nagymértékben megszorított európai népesség, — nem tudja, hová menjen — de a gyarmatok az európai iparcikkekre már nem jelentenek korlátlan felvevőpiacokat. Megmaradt a nagyra nőtt európai népességnek és iparnak élelmiszer- és nyersanyagszükséglete, melynek beszerzése Európának a legnagyobb gondot okozza. Ez az állapot egyhamar nem változtatható meg, mert Európa iparának fejlődése és népességének szaporodása mesterségesen nem állítható meg, sőt egész bizonyos, hogy még a mai legkedvezőtlenebb viszonyok között is az emelkedő irányzat, ha nem is olyan gyors ütemben, folytatódni fog. Első sorban Európának agrárjellegű országai fogják iparukat a közeljövőben fejleszteni.

A háború után bekövetkezett fellendülés korszakában az ipar sokkal jobban járt, mint a mezőgazdaság: belföldi védett piaccal rendelkezett, míg ezzel szemben a mezőgazdaság túlságosan megnövelt befektetések mellett erős versenynek volt kitéve. A háború utáni első áresésre következő fellendülésben az iparcikkek árai sokkal magasabbra szöktek fel, mint a mezőgazdasági terményeké. A városi iparok részére ez a diszparitás átmeneti előnyököt biztosított. Az 1929. esztendőben a nem-mezőgazdasági üzemekben fekvő tőke két és félszer annyi jövedelmet hozott, mint a mezőgazdasági üzemekbe befektetett tőke. Még az ezután következő depresszió idején is megfelelő gyümölcsözést talált a nem mezőgazdasági üzemekbe beruházott tőke. A városi iparok boldogultak, míg ellenben a mezőgazdaság visszahanyatlott. Mikor a mezőgazdaság elgyengült és elesett, — mondja egy angol

ró — az iparon is egy nagyot rándított, és ez is megállt. Nyilvánvalóvá lett, hogy az ipar az által, hogy a mezőgazdasági terményeket az önköltségi áron alul szerzi be, saját magának is ártott. Elvesztette a mezőgazdaságot, mint vevőt.

A mezőgazdaságnak iparosodása éppen úgy, mint a városi iparoknak fejlődése, a társadalomra nem csekély hatással van s így a közérdeket mélyen érinti. Ezt a szempontot a következő tényekkel lehet megvilágítani. A gazdasági világ fejlődését nem lehet feltartóztatni, mert annak alapja maga az emberiség az ő gazdasági szükségleteivel. Az emberiség szaporodóban van, sőt, mint látjuk, igen gyors ütemben szaporodik s így gazdasági szükségletei állandóan növekednek. Az egyre növekvő szükségletek kielégítésére vízszintes és függőleges irányban fejlődő termelésben folyton változik a népesség elhelyezkedése. Ez a változás szociális irányú szélesebb állami beavatkozást tett szükségessé.

A fogyasztás irányváltozása különösen nagy a világháború befejezése óta s a változás különféle országokban és különféle társadalmi rétegekben a művelődés és a foglalkozás minemősége szerint eltérően nyilvánul. A művelődés emelkedésével például a fogyasztásnak a táplálkozásra eső százalékos része csökken s a kultúrszükségletekre (ruházat, szappan, nyomtatvány, színház, rádió stb.) fordított kiadás növekszik. A falusi népességnek a városba vándorlása s a foglalkozásnak megváltozása szintén nagy hatással van a fogyasztás megváltoztatására. A fogyasztás minőségi változása befolyásolja a tömegcikkék irányában érvényesülő vevőképességet, mert az új igények kielégítése után kevesebb anyagi eszköz marad a régebbi igények kielégítésére.

A mezőgazdaságnak különleges helyzetét nézve, Smith Ádám is elismerte és munkájában több ízben rámutatott arra, hogy igen sok figyelmet fordítottak a város fejlesztésére s a falut elhanyagolták. A helyzet — annyi idő után — ma sem változott lényegesen. A város és a falu ellentéte ma is a gazdasági problémák előterében áll. Mintha az ipari centralizáció nemcsak nemzetközi vonatkozásban, hanem az egyes országok keretében is a decentralizáció felé fejlődnék, amely folyamat — miután a városok fejlődése az ipari központok fejlőd-

désével függ össze — természetesen kihatással van a város-falu problémájára. Még az egyes nagy ipari központokat alkotó nagyvárosok határában is egy decentralizációs folyamat észlelhető. A falu a decentralizáció által szintén közelebb jut az iparhoz. Az emberiségnek a természethez való közeledése, illetőleg a kultúréletnek az őseletmóddal való lehető összeegyeztetése az egyéni és társadalmi élet nyilvánulásaiban napról-napra élénkebben kifejezésre jutó kívánsággá lett és kétségtelen, hogy a nemzetgazdasági politikának az a világszerte észlelhető újabb alakulása, amely a mezőgazdaságot az iparral és kereskedelemmel szemben az eddiginél kedvezőbb viszonyok közé igyekszik juttatni, nemcsak gazdasági természetű jelenség, hanem nagyrészen az említett lélektani okon is alapszik.

A mezőgazdaság nemzetfenntartó, nem különben erő- és erkölcskonzerváló tulajdonsága s az ipar és kereskedelem kultúrát fejlesztő kozmopolitizmusa a népek és az emberiség sorsára nézve egyenlő jelentőségű lévén, a nemzetgazdasági politika célja csak e különböző termelési ágak összhangba hozatala és egyensúlyban tartása, továbbá az a törekvés lehet, hogy az általános gazdasági fejlődés és a civilizáció előrehaladásának biztosítása mellett a nemzetgazdasági termelés olyképpen szerveztessék, hogy a termelő erőknél aránylag nagy része köttessék le a mezőgazdaságban. Ez végeredményében ahhoz a megismeréshez vezet, hogy főképpen azokat az iparokat kell fejleszteni, amelyek a mezőgazdasággal való szoros kapcsolatuk következtében részben ipari, részben mezőgazdasági, vagyis vegyes jellegűknél fogva már magukban véve is biztosítják a különmemű termelési ágak fejlődését és egyensúlyozását.

Már a világháború előtt is napirenden levő kérdéssé lett az a helyzet, mely abból következett, hogy a mezőgazdaságot az iparfejlődés elnyomta. Bár a mezőgazdaság színvonala emelkedett, mégsem volt abban a helyzetben, amelyet a termelési ágak helyes egyensúlya megkövetelt. Az ipari termelés az elsőrendű szükségleteket kielégítő mezőgazdasági termelés rovására igen nagy mértékben kifejlődött. A komoly kultúrászükségleteket kielégítő ipar nagyszabású ter-

melése mellett a csekély értékű, sem kultúrát, sem művészetet nem szolgáló selejtes ipari cikkek előállítására is igen jelentékeny volt. Nyilvánvaló, hogy a mesterségesen szított igények és a természetellenes irányba terelt fogyasztás kielégítésére szolgáló ipari termelés a mai korban nem tartható fenn. Nem tarthatja magát az a termelési rendszer, amelyet nem irányítanak a kultúra igazi szempontjai, sem a természetes szükségletek, a szociális szempontok, a közegészségügy követelményei s nem tarthatja magát az a termelés, amely nagyrésztben a kultúra és az emberiség nagy céljai szempontjából teljesen eredménytelen erőfogyasztásnak tekintendő. A gazdaságot a nemzeti gazdaságosság szellemének kell áthatnia. A nemzetgazdasági optimum ezért az egész gazdaság egyetemes irányításával érhető csak el. A népies életmód szükségleteinek kielégítésére szolgáló javakat a rendelkezésre álló erők és eszközök leggazdaságosabb felhasználásával kell előállítani. A nemzetközi munkamegosztás elve az újabb közgazdasági szemlélet szerint csakis a kifejtett nemzeti szempontok figyelembe vétele mellett érvényesíthető.

Mikor fejtegetéseimet azzal végzem, hogy a mezőgazdaságnak viszonya az iparhoz egyre szorosabb lesz s a kettőt mind a termelés, mind az értékesítés tekintetében egyre közelebbi érdekkapcsolatba hozza, nem mulaszthatom el annak hangsúlyozását, hogy a mezőgazdaság a termelés és fogyasztás mai nagy átalakulása és ingadozása által különösen kritikus helyzetbe került és ezért mint a gazdasági termelésnek alapja, rendkívüli támogatásban részesítendő. Ezen elv érvényesítésénél azért ne feledjük el soha, hogy a termelési ágak egyensúlyának biztosításában kell keresni a kibontakozást. Ez az egyensúly a legszélesebb közérdeket szolgálja. A mezőgazdaság, mint a népi erők forrása, a közre különleges fontosságú. A faj fenntartása és regenerálása, a nép erkölcsös irányítása és nem utolsó sorban a nemzetvédelem céljai szempontjából a mezőgazdaság különös figyelmet érdemel. Ezért az érdekében való közbelépés bizonyos prioritása egyéb termelési ágakkal szemben, ha nem is gazdasági, de politikai szempontból bizonyára mindig indokolt.

Befejezésül egy gyakorlati értékű megjegyzést kell ten-

nem. A mezőgazdaságban a befektetett tőke lassan forog s ezért alacsony kamatozása. A technikai vívmányok alkalmazásával a mezőgazdasági tőke jövedelmezősége bizonyára emelhető, azonban az ilyen művelet pénzügyi és kereskedelmi ismereteket és gyakorlatot igényel. Nem ajánlhatom ezért eléggé, hogy a mezőgazdaságban a mai kor minden iparosodási parancsszava ellenére a legnagyobb elővigyázatossággal és takarékoszággal járjunk el az új gépek, technikai eljárások és ipari üzemek bevezetésénél. Az ily irányban való fejletésnek elengedhetetlen előfeltétele a célirányos nevelés.

A mezőgazdaság fejlődjék, modernizálódjék, de mindig legyen arra tekintettel, hogy a földtől és természettől teljesen nem függetlenítheti magát, tehát nem követheti mindenben az ipar törvényeit ; ezzel szemben ne felejtse el, hogy kötött helyzetéből folyó kisebb jövedelmezősége és közérdeket szolgáló konzervativizmusa fejében joggal számíthat kedvezményes elbánásra az állam részéről. A másik oldalon ne feledjük el, hogy a gyáripar fejlődése és kedvező helyzete biztosítja a mezőgazdasági termények fennakadás nélküli, jobb értékesítését s hogy a honi ipar munkásainak kielégítő vásárlóképessége a belföldi agrárpiacszerpontjából éppen a mai elzárkózó világgazdasági helyzetben kétszeresen fontos.

BÁRÓ MALCOMES BÉLA.

A VELENCEI KALMÁR.

Shakespeare színművei között a *Hamlet* mellett *A velencei kalmár* az, amelyről a Shakespeare-kritika a legnagyobb vitát folytatja, s amely a legjobban izgatja a színpadi rendezőt és a színjátszó művészt. Tudvalevőleg még abban sincs megegyezés, vígjátéknak kell-e tekinteni s ennek megfelelően ki a főszereplője : Portia vagy Shylock.

A vita, a sokféle magyarázat és értelmezés ezt a színművet még jobban, mint Shakespeare többi műveit, már-már el-takarja az olvasó és néző előtt, aki nem a magyarázatokra kíváncsi, hanem a költő képzeletének játékára, szavainak színes és fénylő gyöngyözésére. A hajót, mikor hosszú tengeri út után céljához ér, úgy ellepi mindenféle tengeri növény, moszat, csiga, tapadós hal, hogy a kikötőben hosszadalmas és költséges munkával kell visszaadni testének eredeti alak-ját és súlyát. Így vagyunk Shakespeare műveivel is ; százados útjukon sok mindenféle idegen elem tapadt hozzájuk kritikusok elméleteiből, színészek felfogásából, rendezők önkényéből, úgyhogy időnkint szükségessé válik mindezt lehántani róluk és visszatérni minden elfogultságtól mentesen a költő eredeti szövegéhez. Kritikus, színész, dramaturg, rendező nemcsak magyaráz, hanem sokszor belemagyaráz. Írtak akárhány könyvet, tanulmányt, amelyek szerzője úgy tünteti fel magát, mint aki jobban tudja Shakesperae-t, mint maga Shakespeare, sőt azt a látszatot kelti, mintha századokkal elkésett tanácsokat akarna adni a költőnek, aki valóban nem szorult tanácsokra. Nem könnyű áthatolni ezen az irodalmi bozóton és eljutni a költőig, amilyen valóban volt és amilyen célzatokkal írta műveit.

Egy nagy, természetes akadály áll útunkban : az a rop-

pant, több mint három évszázados korkülönbség, amely korunk és Shakespeare kora között tátong, és a légkörnek az az eszközeinkkel meg nem mérhető különbsége, melyet ez az időbeli távolság jelent. Mennyit változott azóta az emberi műveltség, a gondolkozásmód, ízlés, érzésvilág! Milyen más emberek számára adták elő a költő műveit, mint a mai ünneplőbe öltözött, csendesesen és tapintatosan viselkedő, az előadás folyamán ülőhelyéhez rögzített színházi közönség, amely a kultúremler kifinomodott ösztönével reagál a színpadon történő eseményekre, nincs szüksége magyarázó szavakra, meg tud érteni egész lélektani folyamatot a jó színész egy mozdulatából vagy arcrándulásából. Milyen más volt Shakespeare közönségének erkölse, a színház és színdarab iránti igénye, megértőképessége, egész világnézete! Shakespeare ennek a közönségnek írt. Nem volt valami levegőből élő idealista, amilyennek némely róla szóló könyvek alapján hinni lehetne; okos színházi ember volt, aki sikereket akart műveivel aratni, pénzt szerezni s ezért azonosnak kellett lennie közönségével sok dologban, úgy, hogy csak lángelméjével emelkedjék ki belőle. Hogy magához emelhesse, lángelméje magasságába, le kellett hajolnia a nézőtér színvonalára, amelynek tetszeni akart s amely a maga bárdolatlan naivitásában olyan hatásokat kívánt tőle, amilyeneket mi elutasítanánk, ha mai drámaíró hozná elénk a színpadon. Az angol színház eredete és fejlődése szerint demokratikus színház, a londoni közép- és alsóbbrendű nép színháza volt s nem finom, előkelő udvari színház, mint a francia. Ebből a demokratikus nézőtérből hatoltak fel Shakespeare műveibe is azok az elemek, melyek miatt Voltaire és általában a francia szellem barbárnak érezte a költőt.

Ez elé a mai felfogásunk szerint parlagi nézőtér elé került *A velencei kalmár* is. Elképzeltük, hogy a színészek nem azokkal a finom, egyszerű eszközökkel játszották, mint mai utódaik, sokkal durvább, bohózatosabb módon élezték ki a vígjátéki elemeket, Gratiano élcelődése bizonyára közvetlenebbül fordult a nézőtér felé, a kérők komédiája a három szekrényke körül vaskosabb és burleszkebb volt. Hogy Shakespeare tiszta komikai hatást akart elérni darabjával, azt

kétségkívül bizonyítják az összes motívumok, melyek azonos stílusból és szellemből fakadtak, mint többi vígjátékainak ötletei s még nyilvánvalóbban az, hogy a vígjátéki rész, amelynek központjában Portia alakja áll, terjedelemre és a kidolgozás gondjára főrése a színműnek. *A velencei kalmár* világa azonos azzal a tündérvilágával a gondtalanul élő, derült, szerelmes embereknek, amely neki legszemélyesebb költői teremtménye. Hogy azonban közönsége durvább kívánalmait is kielégítse, szüksége volt egy vaskosabb hatásokra képes alakra is, akinek a színpadon való megjelenése hahtótára tudja bírni a nézőtérnek azt a részét, amelyet nem elégített ki az a mosoly, melyet a Portia körül pergő részek, fakasztanak. Olyasvalaki, aki fölkelte az emberi kárörömnök azt az érzését, amely minden komikum lélektani forrása. Olyasvalaki, mint a *Szentivánéji álomban* a számárfülekkel járó Zuboly vagy a *Viharban* Caliban.

Ez a szükséglet vitte Shylock alakjának megalkotására. Olyan szereplőt akart vele a darabba bejuttatni, akivel szemben minden néző fölényben érezheti magát, akinek gonosz szándéka ezen felül még hallatlan szemtelenség is s aki a közönség tapsai közben mindenképpen pórul jár. A nézőtérén ülő emberek olyan alapézésére akart vele rátapintani, amelyben valamennyien egyetértenek. A vallási viták időszerezése korában, amely ha hőfokban engedett is már valamelyest, de még nem szűnt meg Erzsébet királynő Angliájában, szinte magától adódott a koncepció kiinduló pontja: valaki, aki nem keresztény, gonosz merényletet tervez egy keresztény ellen és csúfosan megbukik galád tervével. Nem keresztény, de szükségképpen keresztények között kell élnie. A gondolatnak ezen a fonalán magától értetődően adódott, hogy zsidónak kellett lennie.

Ismeretes, hogy Shakespeare korában Angliából ki voltak tiltva a zsidók. A költő aligha is látott életében zsidót. Viszont *A velencei kalmár* létrejöttének évében volt nagy izgalmat keltő esemény a spanyol-zsidó Lopez orvos kivégeztése a királynő élete elleni orgyilkos merénylet vádjá miatt s ez szította a zsidók elleni gyűlölködést. A tapasztalat ellenőrzése nélkül vették át a középkorban kialakult érzést,

melyet a ghettó zárt ketrecében, mindenki másokétól különböző szokásokkal, ismeretlen, tehát félelmes vallási szertartások között élő, külső modorukban ironikusan alázatos, belső érzésükben a kiválasztott nép göggyével telített zsidók keltettek a keresztény tömegekben. A zsidó-ellenes legenda Lopez orvos esetével aktuálissá válva gátlás nélkül burjánzhatott a XVI. századvégi angol közönség képzelődésében. Ami irodalmi feljegyzés a zsidókra vonatkozólag fennmaradt ebből a korból, az mind ebből a szellemből származott. Nincs okunk arra a feltevésre, hogy Shakespeare, korának bárki másnál tökéletesebb gyermeke, másképp érzett volna. Shylock alakjába belerögzítette azt a képet, amely a zsidóról kora közvéleményében élt. Egy színpadī hagyományt újított meg: zsidó ruhába öltöztette a középkori misztériumok ördögét, aki mindig gonoszságokat forral a becsületes keresztények vagy a kereszténység ellen s a végén mindig csúfosan rajtaveszt.

Minden okunk megvan, hogy azt higgyük, a költő komikai alaknak képzelte el, komikai színésszel játszatta Shylock alakját s közönsége ugyanazzal az érzéssel nézett rá, mint a darabban a keresztény szereplők, Antonio és köre. Azt a becsmérlő lenézést, mellyel Antonio Shylockkal beszél, magától értetődőnek találták, végső bukásán ugyanazt a gúnyos kárörömet érezték, amelyet Gratiano élcelődése fejez ki a törvényszék előtt. Hogy ez így van, azt meggyőzőn bizonyítja Jessica szerepe. Ez a leány hitszegően elárulja apját legmélyebb érzelmeiben: apai szeretetében, zsidóságában, kapzsiságában, — a darabban mégis mint rokonszenves szereplő van beállítva, sőt az ötödik felvonás első színében a tündéri tiszta szerelem magas légkörébe emeli a költő. A mai néző emberi érzése megütődik ezen, Shakespeare kortársai nyilván természetesen tartották. Egyetlen alaknak egyetlen szava sincs, amely némi jelét mutatná, ha nem is a részvétnek, de legalább a megértésnek Shylock iránt. A keresztény népek egy történelmi elfogultságának reflexe Shylock, emlékműve egy a mieinknél barbárabb kor szellemének, bizonyos tekintetben értékmérője is az erkölcsi műveltség haladásának három és fél évszázad alatt.

E hosszú idő folyamán azonban megváltozott a közönség, megváltozott a világszemlélet. A XVIII. század felvilágosultsága gyökereiben átalakította a zsidóságról való felfogást. A gheetto középkori legendája alászállott az alsó, műveletlen néprétegekbe, a műveltebbeknél a megismerésre és megértésre való törekvés lépett a helyébe, az emberi érzés humánusabb lett, a világkép kiszélesedése csökkentette az idegentől, ismeretlentől való félelmet. Shylock mellé Lessing odaállította Bölcs Náthán alakját. Az emberek nem tudtak többé nevetni Shylockon, ha borzalommal töltötte el őket Antonio elleni bosszúállása, a font hús embertelen kikötése, észrevették az enyhítő körülményeket: gyakori megaláztatásait, Antonio gögös viselkedését, amely érthetővé tette a bosszút. Apai érzésének meghurcoltatása pedig felkeltette iránta az emberi részvétet. A nélkül, hogy egy sora kiesett volna vagy bármi változtatás történt volna a darab szövegén, Shylock alakja megváltozott, merőben a közönség érzésének megváltozása révén. Az eredetileg kómikainak gondolt alak drámaivá, sőt tragikussá lett, Shylock, eredetileg Caliban rokona, a shakespeare-i drámai hősök rokonságába került. S ezzel vált a költő nagy alakjainak egyikévé, aki elemi, emberi indulatokat testesít meg az érzés legmagasabb hőfokán: a bosszúvágyat, kapzsiságot, apai szeretetet s mind a háromban döntő vereséget szenved. A költő víziója eléri benne legnagyobb alakjainak teljességét s megalkotja benne az emberiség egyik nagy reprezentáns képét.

A XIX. század liberalizmusa még jobban kiszélesítette Shylock alakját, többet akart benne látni, mint egy egyéni tragédia hősét s mást, mint általános emberi típust. Felfedezni vélte benne a történelmi zsidó átok hordozóját, Ahasverus egy társát. Bűnére újabb enyhítő körülményeket talált a környezet-elgondolás felhasználásával, azzal az elképzeléssel, hogy az örökös megaláztatás tette bosszúállóvá, kizárólagosan pénzüzetekre kényszerült helyzete kapzsiává. Ez a felfogás elromantizálta Shylock alakját. Amint az üldözött zsidó típusának látták, veszttettek élességükből arcának emberi vonásai, egész alakja távolabb esett a realitástól és megkapóan emberi beszédébe a romantikus szavalat hangjai

vegyültek. Shylock, amíg csak a saját sorsát hordja, sokkal közelebb áll emberi megértésünkhöz, mint ha egy embercsoport szimbolumává hígul s a benne dolgozó indulatok elkülönítődnek az általános emberi indulat komplexumából. Gyűlölete, leánya miatti átkozódása, megszegyenülése csak veszít súlyából, ha nem csupán az övé, hanem egy nagyobb közösségé is.

Az írói mű nem csupán tartalmával, az írónak benne elrejtett vagy kimondott célzatával hat a közönségre, hanem szuggesztíójával is. Bőséges példatárat lehetne összeállítani olyan esetekre, mikor egy mű cselekménye vagy egy alakja egészen más, esetleg ellenkező irányban tesz hatást egyes olvasókra vagy a társadalomra általában, mint amelyet az író szándékolt; olyan lelki tényezőket hoz működésbe, melyekre az író semmiesetre sem gondolhatott. Ez megtörténhetik kortárs művével, de még inkább megtörténhetik évszázadok előtt kelt régi művekkel, melyekben már nem érezni keletkezésük idejének légkörét. Az olvasóban megvan a lélektani hajlandóság arra, hogy belehelyezze a maga korának légkörébe. Ezzel azonban lényegbevágóan módosulhat a mű gondolati távlata s az a kép, melyet az írónak témája iránti magatartásáról kapunk. Másfelől — amint azt az újabb irodalomtörténeti kutatás is felismerte — az irodalmi alkotásban jelentős szerepe van az író és műve mellett a közönségnek, az olvasók tömegének is, amely nemcsak műveltségi fokával, fogékonyságának mértékével és igényeivel hat alakítóan az írói alkotásra, hanem gondolataiban az írástól eltérően fogja fel s ezzel módosítja az író elgondolásait. Amit a műből kiolvas és amit beleolvas, az nem egyezik pontosan azzal, amit az író közölni akar vele. Ez fokozott mértékben érvényes az olyan művek esetében, melyeknek írói szemléletét évszázadok választják el a mai ember szemléletétől.

Az olvasó kisebb-nagyobb mértékben munkatársa is az írónak ebben az értelemben. *A velencei kalmár* esetében talán a legnagyobb mértékben a világirodalom alkotásai között. Az olvasó magatartása Shylock alakja iránt gyökeresen megváltozott s ezzel megváltozott az a kép is, amelyet magunkban Shylockról alkotunk — megváltozott maga Shylock is.

Az alak él ma is, talán jobban, elevenebben, mint ahogy a költő elgondolta, de más az arckifejezése. Ezzel megváltozott a színmű szerkezeti egyensúlya is: az eredetileg mellékalaknak szánt Shylock főalakká nőtt, háttérbe szorította a főalaknak elgondolt Portiát, mert a mi szemünkben ő a mélyebben megfogott, kimerítőbben ábrázolt, nagyobb emberi indulatokkal küzködő szereplő, aki a színészeknek is több alkalmat ad a gazdagon színezett játékra.

SCHÖPFLIN ALADÁR.

BERZSENYI DÁNIEL, A FILOZÓFUS.

Berzsenyi Dániel nem volt *doctus poeta*. Abban a korban, mikor költőink koruk műveltségének tetőfokán állottak; mikor egy Kazinczy, Kölcsey, Kis János, Csokonai valóságos enciklopédistái voltak az irodalmi és esztétikai kultúrának; mikor a puszta tudományos képzettség költői ihlet és hivatottság nélkül is jogot adott a poétai gyakorlatra, mint Révai és Rajnis példája mutatja: a vasmegyei ifjú szilaj kedvtelésekben élte ki nemcsak testi, hanem szellemi erejét is, és a niklai remete rendszeresség és céltudatosság nélkül olvasta mindazt, amit a véletlen vagy barátai jóindulata vagy a könyvtáros figyelmessége asztalára hordott. Az elemi ismeretekre otthon tanította atyja, nyilván minden módszer, didaktika, pedagógiai érzék nélkül. Középiskolai tanulmányait a soproni líceumban nagy ügyel-bajjal, tanáraival örökös konfliktusban, hosszabb félbeszakítással végezte, de nem fejezte be. Főiskolára be sem iratkozott. A sömjéni gazdaság tíz esztendeje volt az ő nagy életiskolája. A niklai remeteség érlelte meg a lángelme termékenységét. De bárha lelke hálás fogékonysággal nyílt meg a nagy Horatiusnak és befogadta az akkor virágzott német költők hatását is: a formákon, fordulatokon, szóképeken, mythologiai ornamentikán túl független maradt a római lantostól; és kedvelt német költői rendjében is Matthisson, Salis és nem Goethe vagy Schiller a vezércsillaga. Költészetén nem találjuk Goethe világszellemeinek áldó nyomait. És aligha tévedünk, ha föltesszük, hogy Berzsenyi, aki tökéletesen tudott németül, nem olvasta a *Faustot*; a második részt semmi esetre sem; és nem mélyedt

el a *Wilhelm Meister* vagy a *Wahlverwandtschaften* gazdag gondolatvilágába.

Életírói hangsúlyozzák, hogy Berzsenyi magános ember volt, szűkszavú, zárkózott, bizalmatlan; és ez eredendő természetű következményeképp tehetsége kifejlesztésében is önmagára volt utalva. Felfedezője, a jeles Kis János, nem érte be azzal, hogy méltányolta, biztatta, további költői tevékenységre sarkalta, hanem igyekezett őt egyben-másban útbá is igazítani. Kazinczy mindig belévegyített egy-két óvatos kritikai megjegyzést föllengő magasztalásaiba. De mindez Berzsenyire kevésbé hatott. Rendkívül érzékeny volt minden bírálattal szemben. Innen van, hogy Kölcseynek szigorú, sokban kegyetlen és igazságtalan recenziója derékban törte ketté Berzsenyi költői pályáját.

A falusi magánosságban világias modort sem sajátíthattott el. Mogorva, félszeg, kelletlen volt még szerető és szeretett íróbarátai társaságában is. Hatalmas testi erő lakozott benne, de kövérsége korán eltorzította természetét és okozója lett későbbi súlyos szervi bajoknak. Szalmafedeles házikóban lakott a gazdag földesúr, mintegy szimbólumául annak, hogy a szellem Krözusa beérte a külső megjelenés, a modor, a világi viselkedés Irusának szerénységével és szegénységével.

Viszonyaihoz, környezetéhez, gazdai elfoglaltságához mérten Berzsenyi kétségkívül sokat tanult és sokat tudott. De műveltségét kora színvonalához képest teljesnek, képzettségét tudományosan megalapozottnak nem mondhatjuk. És mégis: Berzsenyi egyike a legmélyebben szántó magyar filozófus-költőknek. Berzsenyi a filozófia legdöntőbb kérdéseire eredeti és önálló gondolkodással szolt hozzá. Berzsenyi fölvetette a társadalmi és hazafias erkölcs problémáit; a történetfilozófus szemével nézte és bírálta nemzete multját és fürkészte jövőjét; a nemzet és haza sorompóit letörve fölemelkedik az egyetemes emberiség létkérdéseinek vitatásáig. Végül felszáll a metafizika magaslataira, onnan is fölebb a kozmosz örök rendjét meglátó sztratoszférába, föl egyenesen az Űr zsámolyáig. A *Fohászkodás* a legmélyebb és legátfogóbb magyar filozófiai költemény, egyszersmind a világirodalom vallásos ódaköltészetének is egyik legdicsőbb remeke.

Hol a magyarázata ennek a paradoxonnak? Ennek a látszólagos ellentétnek Berzsényi fogyatékos tudása és gazdag filozófiai ere között? A magyarázat csak látszik nehéznek, valójában módfelett egyszerű. A filozófia nem szaktudás. A filozófia nem szaktudomány, nem exakt ismereteken épülő, folyton haladó és fejlődő disciplina, mint a fizika, a kémia, az orvostudomány, a mechanika. Mert ha ez így volna, akkor a XX. század filozófusa árnyékba állítaná és feleslegessé tenné Platont és Aristotelest. Akkor Kant tanítványai szükségszerűen többet tudnának, — és ennél fogva többet érnének — mint Kant maga. Való igaz, hogy a nagy filozófiai rendszer-épületek kigondolói legtöbbször tudósok is voltak; tudósai a természettudományoknak vagy a matematikának, a történelemnek vagy az irodalomnak. De rendszerük értékét nem tudományos képzettségük, hanem a rendszer eredetisége szabja meg. És a filozófia története nem exakt kutatásaikat, hanem eszmei tartalmukat jegyzi fel.

Berzsényi lehetett volna sokkal műveltebb és tudósabb; előbbre vihette volna egy-két jelentős lépéssel bármely tudományág fejlődését; mindezzel nem biztosított volna olyan maradandóságot nevének a magyar gondolkodás történetében, mint a *Fohászkodással* vagy az *Osztályrészemmel* vagy akár a kevésbé jelentős *Vandúl bölcseséggel*.

Berzsényi még prózai műveiben sem kísérte meg filozófiai eszméit rendszerbe foglalni. Amit ő elmulasztott s életírói és méltatói szintén nem tartottak eléggé fontosnak vagy jutalmazónak, azt kísérreljük meg mi ezúttal.

1.

Berzsényi *etikája* minden vonatkozásban szigorú, csaknem a kérlelhetetlenségig. Lényegében egyező Kant *categoriale imperativusával* a nélkül, hogy a königsbergi böles dogmatikus erkölcsstanával bármiféle függő viszonyban volna. Kantot nem ismerte. De annál alaposabban a bibliát. Mint jó protestáns, vallásos szülők gyermeke, már kisiskolás korában olvasta a Szentírást. Költői képzeletére, stílusára, trópu-

saira későbbi olvasmányai, a latin klasszikusok, elsől Horatius, elevenebben hatottak. De lelkületét a tételes vallás hatotta át és irányította, nemcsak értékítéleteiben, világszemléletében, hanem cselekedeteiben és egész életvitelében is. Vallásosságában lehorgonyzott erkölcsi érzése azért megragadó és fenséges, mert nem ismert kétféle kódexet a magánélet és a közélet használatára. Az erkölcs dogmatikus törvényeit egyenlőn kötelezőnek érezte az egyénre és a közösségre. Nem ismerte el, hogy a nagy embernek kiváltsága volna félretolni vagy egyszerűen tudomásul nem venni azokat a normákat, amelyek a közrendűek életét dominálják:

A virtus nem hiú agyváz,
Hanem boldogságunk védistene,
Mely a méltó bért a jóknak megadja
Még a tömlöcben s a keresztben is.

Erre a keresztre függesztette szemét, amelyen a virtus isteni vértanúja, a tiszta földi élet égi képviselője kiszenvedett. Tudta, hogy ezt a fent tündöklő eszményt gyarló halandónak utólnínie meg nem adatott; de nem szűnt meg követelni, hogy e szent példa utánzására törekedjünk. Különösképpen a költőtől, az emberiség és a nemzet tanítójától várta el, hogy életével, oktatásaival, magatartásával föl-emelje és megtisztítsa azokat, akik szavát lesik. Hogy a költő se családi életében, se politikai magatartásában okot ne adjon a megbotránkozásra. Nem érte be a költészetben a pusztá és elvont szép kultuszával; idegenkedéssel, rosszalással, sőt kicsinyléssel tekintett arra a művészkedésre, amelyet később a *l'art pour l'art* névvel jelöltek; nemcsak hogy nem tökéletesnek, hanem egyenesen károsnak ítélte a legszebb harmóniát, a legteljesebb akkordokban megcsendülő nyelvzenét, ha nem érezte meg benne erkölcsi eszmék és ideálok szolgálatát.

Erkölcs és értelem elválhatatlan, szerves kapcsolatban jelentkezik már a bölcs Sokrates halhatatlan filozófiájában is. Az erénynek egyedüli biztosítóka, mintegy *korolláriuma* az értelem. Igazán jó ember csak az ésszel élő, bölcs ember lehet.

Minden bűn forrása és kezdete az értelem hiánya. Ezt a tanítást vették át és szélesítették ki a Stoa bölcselei. És a Stoa bölcseletének hirdetőjéül szegődik Berzsényi Dániel is. De nála csak az alapelvek átvételéről lehetett szó. Ő soha Zenót, Chrysipposzt és az új stoikusokat nem olvasta. Ahogy ezeket az alapvető principiumokat kifejti, magyarázza, példákon demonstrálja és egyes esetekre alkalmazza : az mind az ő intuitív lángelméjének alkotása.

Így látta Berzsényi az idősb Wesselényi Miklóst, akinek «*villámszava* megszégyeníté a gonoszok s cudarok dagályát», titáni küzdelemben a közjóért, a becsületért, a férfihűségért, a haza boldogságáért. A küzdelem makacs volt és elszánt a hős és ellenségei részén egyaránt ; de a győzelmet végül mégis a jó vívta ki :

Ritkán talál itt enyhhelyet a derék ;
A virtus útját szörnyetegek lesik ;
Pályája küzdés ; ám de végre
Talpa alá szegi a chimaerát.

Ez erények jutalmaképpen tűzi gróf Festetics György homlokára a halhatatlanság babérját : «Vár a dicsőség trónusa, menj s vezérlj! A véghetetlen századoknak nagy neved érdemit általadtad». Egész erkölcsi programját elének tárja a Kis Jánoshoz írott gyönyörű költeményben :

Nézd : az igaz Virtus feláldozza magát,
S nem kéri senkitől érdeme jutalmát,
Mert azt magában érzi.
A bajnok mosolygva rohan a halálnak ;
Hogy vére gyümölcsöt teremjen honjának,
Éltét örömmel végzi.

A bölcse kebeléből szívét kiszakasztja,
Néma falak között hervad arculatja,
Fejét mély gond epešti ;
Álmatlan szemei mécsesnél virradnak,
Kizárja örömit a ragyogó napnak,
Az áldást úgy terjeszti.

Az erkölcs mint a világbirodalmak sorsának döntő-bírája jelent meg *A magyarokhoz* című ódájában, kétségkívül

a költő leghatalmasabb, legmeggrázóbb, legtragikusabb alkotásában. Ez az óda a nagy világtragédiák egész sorát görgeti viharzó strófaiban. De valamennyi csak háttér, úgyszólván hasonlat, arra való, hogy a magyar nemzetnek tragikus, mert önmaga okozta tragédiáját megvilágítsa. Miben van ez az öngyilkos tragikum? Abban, hogy a magyar megtagadta önmagát, megtagadta történelmét, szent hagyományait, nemzeti jellemét.

Mi a magyar most? Rut sybarita váz.
 Letépte fényes nemzeti bélyegét,
 S hazája feldult védfalából
 Rak palotát heverő helyének.

Eldődeinknek bajnoki köntösét
 S nyelvét megúnván, rút idegent cserélt,
 A nemzet örlelkét tapodja,
 Gyermekei báb puha szíve tárgya.

Milyen hiúnak és kicsinyesnek tetszik a filológia erőlködése, hogy e hatalmas költeményt elemeire bontsa és egy-egy részletnek, képnek, hasonlatnak, fordulatnak eredetét Horatiusban megtalálja. Aki ily módszerrel boncol, az hullát fog fel, nem az élő, érző, vérző és virágzó költészetet. Igaz, itt is, egyebütt is bőségesen meg fogjuk találni Horatiusban Berzsenyi költői kifejezőmódjának kútfejeit. De vajjon megtaláljuk-e Horatiusban azt, ami *A magyarokhoz* legnagyobb ereje, hogy a magyarokhoz szól? Hogy nem költői utánzásból, hanem egy nekikeseredett, honfibanattól megtépett, nemzete jövőjén már-már kétségbeeső magyarnak lelkében fogantatott? Horatius felpanaszolja a római családi életnek bomlását, az asszonyok ledérségét, a fiatal leányok kora romlottságát. De a magyarság vesztét nem ilyen kicsinyes sexuális eltévelyedések okozták, hanem nagy, végzetszerű bűnök. Bűnök és mulasztások. A nagy ősök vérenek elfajulása. Egy hitványabb és gyávább nemzedék előretörése. A dicső hősök példájának szégyenletes feledésbe merülése. És elsősül a közéleti erkölcs meglazulása. Mert «minden ország támasza, talpköve a tiszta erkölcs». Mint ahogy minden bölcsesség kezdete az Úr félelme. Innen indul, ide tér vissza

minden. Ez az egész egybekötő hatalmas vezérmotívum Berzsenyinek nemcsak ebben a költeményében, nemcsak ódaköltészetében, hanem egész gondolkodásában és érzésében.

II.

Berzsenyi egy Kazinczyhoz írott levelében azt vallja magáról, hogy ő «magyar a gyengeségig». Ez a gyengesége az ő legnagyobb ereje. Az emberé is, a költőé is. Magyarságunkhoz való ragaszkodásunk, hazaszeretetünk elemi érzés, amelynek nincs szüksége sem magyarázatra, sem hangos szavakra. «Szeresd hazádat és ne mondd» — írta a legnagyobb költők egyike, akinél soha senki jobban nem szerethette hazáját. Berzsenyinek azonban szüksége van rá, hogy kiöntse szívét, hogy dicsóítsa a nagyokat, akiktől nemzete előremenetelét reméli; hogy korholja a kishitűeket, a közömbösöket, a haladás ellenségeit, a magyar kultúra kerékkötőit. Dícséret és gáncs egyképpen szívéből fakad és hangot követel. És mindegyik a maga stíljében tökéletes hangon szólal meg lantján. Ez a két ellentétes pólus, az édes elragadtatás és a keserű indulat teszi gazdaggá és változatossá líráját, amely különben könnyen válhatná egyhangúvá az állandó extázis, a féktelen szögörgeteg, a visszatérő és nyelvünkön mégis meszterkéltnek ható formák és ritmusok következtében.

A vidéki birtokos nemes, akinek élete csaknem elejétől végig magánosságban telt el; aki idejét, energiáját és érdeklődését megosztotta családjá és költészete között; aki a nagy modern szellemi áramlatok központjában, Pesten, mindig idegennek érezte magát: nem tudott föllekkesedni a radikális újítások iránt. Nem érzett rokonszenvet a francia forradalom eszméivel. A jobbágyság felszabadítását sem tartotta üdvösnek. Az alkotmány tiszteletében nem ment túl a nemzeti kiváltságok védelmén. Széchenyi István iránt szinte határtalan hódolattal viseltetett, amit a legnagyobb magyar megbecsülő barátsággal és érdeklődéssel viszonzott. De a gróf nemzetgazdasági eszméi, reformtervei iránt nem volt fogékonysága. Aminthogy egyáltalán nem értette meg a kor intő szavát, amely a régi patriarkális gazdálkodásból való kiemel-

kedést és a modern nemzetgazdasági törekvések érvényesülését sürgette. Már jóval Széchenyi sorsdöntő föllépése előtt írta Horvát Istvánnak: «Nekünk már most egyéb nem kell. csak fabrica, manufactura, pénz, sőt még luxus is. Ezekről pedig én ódázni nem tudok».

Hazafias érzés és elkeseredettség egyet jelent a költő lelkében, amely elborzadva látja a dicső ősökre méltatlan elfajult utódokat, a tündöklő mult árnyékában meghúzódó sötét és sívár jelent. Ebből az elborultságból ritkán tud kibontakozni. Csak akkor, ha a kortársak tömegéből magasan kiemelkedő jelesek látja; ha egy Esterházy Miklós herceg, egy Festetics György, egy Felsőbüki Nagy Pál ihleti lantját hősi ódákra. Vagy ha körültekint a földön, amelyet a kegyes Isten hazájául rendelt és elgyönyörködik e föld páratlan kincseiben. A *Magyarország* e nemben legtökéletesebb, legharmonikusabb költeménye. Magasztalja benne a természet dús adományait, amelyek Kánaánná teszik az országot; Árpád gazdag aranyhantjait; a bőség ragyogó kürtjét; az édent mutató, isteni nektárt termő hegyeket; a legelők jeles barmait; a Kárpátok aranygyomrát, amely felülmúlja Perút kifogyhatatlan kincseivel. De magasztalja a bölcs fejedelmeket is, akik atyái és kegyes istenei a népnek, és akiknek trónusán Mária Terézia lelke leng. Ebben a hazában a törvény uralkodik, nem a hatalom önkénye és érintetlenül megmarad a régi dicső nemzet díszé: a magyar alkotmány.

De egy méla sóhajt mégsem bír elfojtani a költő. Egy fogyatékát érzi nemzetünk boldogságának és boldogulásának: szellemi életünk elmaradottságát, a nagy mesterek és bölcs tudományok hiányát. Ha még ezek is leszállanának a magyar rögre, «akkor csillagokat hatna kevély fejed s elbámulna reád a Zenith és Nadir».

Vajjon e derűs kép nincs ellentétben a próféta-lelkű költő zordon látomásaival, amelyek e bűnbeesett, virtustalan nemzet megérdemlett végét idézik? Vajjon egyazon tárgynak ily elütő, sőt ellentétes szemlélete nem vall meghasonlottságra a költő szívében? Vagy csak úgy értelmezendő, mint a poétai kedély szeszélyes csapongása? Abban nincs kétség, hogy a dícséret és a gáncs egyazon mértékben őszinte és átértzett.

A lánglélek hullámszásának épp úgy megvan az ár-apálya, mint a tengernek. És a Berzsenyiéhez hasonló lángelmékre szószerint alkalmazható Goethe jellemzése Egmont Clärchen-jéről: «Himmelhoch jauchzend, zu Tode betrübt». Fájdalom, az égre csapó ujjongás ritkábban jelentkezik a költő érzésvilágában, mint a halálos szomorúság. Alig ért el férfikora delére, már súlyos mélabú nehezedett reá. S élete külső körülményei, valamint irodalmi pályájának tragikus fordulatai még súlyosabbá tették ezt a melankóliát. Gyakran odáig fajult kedélybetegsége, hogy a kétségbeesés örvénye felé ragadta. De a végzetes és végső tettől mindig visszatartották jóteknony erők: a ragaszkodás neje és gyermekei iránt és viszont az a határtalan tisztelet, hála és odaadás, amellyel családjá csüggött rajta; a stoikus bölcsesség, amely képes a nagy lélek egykedvű nyugalmával alátekinteni a test kínjaira és a lélek megpróbáltatásaira; de talán első sorban és legfőképp az a mélységes vallásosság, amely megajándékozta a legnagyobb üdvösséggel, a megváltást magában hordozó tudattal, hogy keblében hordozza személy szerint jelen lévő Istenét.

A *Magyarországgal* egy lélekből fogant *A tizennyolcadik század*, amelynek hatalmasan gördülő strófái egy boldog és gazdag nemzet hajóját hordozzák hullámaikon.

Népek születnek, trónusok omlanak
 Lehelleteddel, s a te szemöldököd
 Világokat ronthat s teremthet,
 A nagy idők folyamit vezérlvén.

Hány századoknak szélvészest ostromin
 Harcolt szerettem nemzetem ekkorig!
 Hány száz Charybdis, s mennyi örvény
 Vártá nemes remeked halálát!

Már sirba szállott hajdani nagy nevünk,
 Már-már lecsüggött győzni szokott karunk,
 Mikor hatalmas szárnyaiddal
 Béfedezéd lebegő vitorlánk.

Megszántad e nagy bajnoki nemzetet,
 Mely annyi harc közt vívta ki hantjait,
 S véráldozattal kérte vissza
 Ósei szent viadalma bérét.

Révpartra hoztad : Trézia karjain
 Köztünk Perikles napjai nyiltanak ;
 Saturnus áldott lelke jött fel.
 S vérbe merült mezeinkre szállott.

Dicső szabadság temploma lett hazánk,
 Nem dúltak ádáz pártot ütő hadak,
 A szent rokonvér nem kiáltott
 A babonák tüze közt az égre.

«Áldás virágzott a Duna partjain,
 Áldásba' ferdett a Tisza síkjain,
 Áldásba' a vad Dráva berkin
 S Fátra kopár farain lakó nép.

S már most Ferencnek titusi trónusa
 Fénylik közöttünk : jer, magyar, e napon :
 Nyisd meg dicsőült szent királyid
 Templomait, s leborulva áldozz.

Nézd, mely hatalmas népeket eltörült
 Körülted e nagy s ritka időszakasz!
 Nézd, mely viszontagság kénye játszott
 A legerősb szegeletkövekkel.

Téged megőrzött őseid Istene.
 Trajánok s áldott Marcusok álltanak
 Kormányodon, kiknek királyi
 Homlokokon ragyogott az erkölcs.

A tudás megváltó és boldogító hatalmát, a tiszta szellemiség diadalát hirdeti a *Nagy Lajos* és *Hunyadi Mátyás* című óda is. Mindkét királyt a szelíd múzsák barátsága tette valóban nagygyá. Nagy Lajos alatt a tudomány és hatalom virágzott. Mátyás király országát sok messze ország bölcsei csodálták. «S egyszerre a nép, mely Hunyadink alatt a legkevélyebb polcra emelkedett, a durvaságban veszni tért, s ment két megutált cseh király kezébe». Mert Pallas és Apollo, a szellemiség istenei, teszik nagygyá a fejedelmeket, a tudatlan nép közt a legszebb tehetség is elorvad és egy Sokrates vagy Cícero ily nép ölen meg sem születhetik.

III.

Van egy neme a filozófiának, amely nem talált helyet a filozófia gyűjtőneve alá foglalt disciplinák sorában ; amelyre szánakozó vagy a legjobb esetben mosolygó elnézéssel tekint a szakszerű filozófus ; s amelynek az élet válságos perceiben, a döntő elhatározások küszöbén, vagy *in articulo mortis* nagyobb értéke van, mint valamennyi tudománynak és filozófiának együttvéve : úgy hívják, hogy *életfilozófia*. És ennek a tudománynak egyik legnagyobb magyar mestere Berzsenyi Dániel. Egyik költeményének a címe is *Életphilosophia*. A mélyen járó, alapjában a lemondás, kiábrándulás méla hangján megszólaló elégia schilleri reminiscenciával indul. A nagy német költő *Resignation* című verse így kezdődik : «Auch ich war in Arkadien geboren, auch mir hat die Natur an meiner Wiege Freude zugeschworen» ; Berzsenyi versének első szaka hasonlóan hangzik :

Én is öröme születtem
 Árkádia berkében,
 Rózsapárnán szenderegtem
 Cypris ambrás ölében.
 Az arany század Istene
 Pásztorai közé kene.

Az aranyszázad elvirult. A szép kikeletnek vége. Pályája befejezéséhez közeledik ; ahol az időtlenség várja s elmeríti a káoszba. De félelem nélkül közeledik amaz érckapuhoz, amely mögött a teljes bizonytalanság leselkedik rá. Megnyugvással lép be az ismeretlen tartományba, melyből nem tért meg utazó.

Légyen álom, légyen bíró,
 Bátran megyek elébe,
 Mint egy elfáradt utazó
 A vadon enyhelyébe.
 Mert ha bíró : nem furdal vád,
 Mert ha álom : nyugalmat át.

Ő is csak ember volt. Létének természetes és eredendő bélyege a gyarlóság. És ha miben virtust mutatott, ha szíve másokénál nemesebben vert, ezért nem vár és nem kér a túl-

világtól jutalmat : bérét megtalálta a jó cselekedetben, lelkiismerete nyugalmasában. Nincs mit megbánnia életében. Ha újra kezdené, akkor ismét ezen a nyomon indulna. Teljes öröm és boldogság nem juthatott osztályrészéül ; szíve szebb ösztöneit tisztán és fenntartás nélkül nem követhette. De vajjon a tíz évig bolyongó Ulyxes nem állott-e megdöbbenve, tétovázva, hazájára nem ismerve, mikor végre Ithakáját viszontlátta ? Úgy élt, hogy újra elkezdené ugyanezt a pályát ; úgy élt, hogy bármikor fájdalom nélkül meg tudna válni életétől. Volt része a siker rózsáiban, volt része a küzdelem verejtékében, —

Láttam a mosolygó tavaszt,
 Láttam az égő nyárt.
 Láttam minden időszakaszt,
 S minden földi láthatárt :
 Ha örök időket élnék,
 Ezeknél többet nem érnék.

Az életbölcseiség tiszta, leszűrődött bora csillog ebben a költeményben. Talán a gondolatok kifejezésének formája nem oly könnyed, kecses, művészi, mint példaképében, Horatiusban. Talán a stílus nem oly lendületes, magával ragadó, semmiesetre sem oly szónoki, mint Schiller *Resignation*jában, amely kétségbevonhatatlanul hatással volt az *Életfilozófia* megszületésére. De a forma is, a gondolati tartalom is Berzsenyié. Egészen az övé ; mert amit ebben az elégiában önmagáról vall, azt *élte* is. Vallomásának őszintesége mellett egész élete folyása tesz tanúbizonyságot.

Egy másik filozófiai költeménye, *Az én osztályrészem*, nem oly mélyjáratú és egész élete tanulságait egybefoglaló, mint az *Életfilozófia*, de fölötte áll amannak formája klasszikus zártságával, belső szerkezete acélszilárdságával. Ezek a sapphói versek is felszínükön Horatius hatását tükröztetik. De a költemény mélyén, mint tó fenekén az élő források, Berzsenyi gondolatai és érzései törnek föl. Azt az isteni megnyugvást sorsában, amely a révbe érkezett kebléből felszakad, Berzsenyi nem a pogány Horatiustól tanulta. Azt a meleg, jóleső, merőben emberi háladatosságot, amellyel Istennek a kies szőlőt, aranykalással biztató földet, a szeretetet

és szabadságot megköszöni, Berzsenyi Berzsenyiből merítette. A költemény, amely alaptónusában Horatiusnál enyelgő és az édesen kacagó és édesen csevegő Lalage dicséretével hangzik ki, Berzsenyit sokkal komolyabb gondolkodónak mutatja. Ő nem Lalagét kívánja örök útitársának, hanem a Múzsát. Akinek keze áldást hint a költő életére, akinek gyengéd dalára a vadon tájék kiderül és kivirágzik.

Az idő múlása örök témája a gondolatnak, a költészetnek és természetesen a gondolati költészetnek is. Berzsenyi *A közelítő tél*ben új formát tud találni az ismert és örökké visszatérő motívumnak. Megragadó kapcsolatba hozza a természetet saját belső lelkivilágával. A hervadó liget tarlott bokraival, sárga leveleivel földézi benne az emberi élet múlandóságának nem annyira fájdalmas, mint inkább mélabús érzéseit :

Oh a szárnyas idő hirtelen elrepül
S minden míve tűnő szárnya körül lebeg!
Minden csak jelenés, minden az ég alatt,
Mint a kis nefelejts, enyész.

Minden csak jelenés . . . fantom, amely jó és, mielőtt jól szemügyre vehetnéd, már el is enyészett a semmiben. És a költő mélabúját súlyosbítja, hogy a szép tavasz idején virít el koszorújának virága, még bimbó korában. Még alig ízlette az élet nektárját, még alig illette egy-két zsenge virágát. «Itt hágy s vissza se tér majd gyönyörű korom. Nem hozhatja fel azt több kikelet soha!» A gyönyörű kor — az ifjúság. Íme a világosan érezhető különbség a vénülő, sírjához közeledő, megrokkant ember és a virágzó ifjúság filozófiája között. Amott — merő belenyugvás, fáradtság, áhítozás a végső és örök megpihenés után. Emitt fájdalmas lázadozás a természet rendje ellen, amely az ifjú piros, életörömtől duzzadó ajka elől üti el az örömmek kelyhét. *A közelítő tél* egyúttal bizonyítéka annak is, mily korán erőt vett Berzsenyi kedélyén a melankólia ; milyen döntő hatással volt nehéz természete költői művei hangjára, tartalmára, sőt formáira is. Az ünnepélyes antik ódai nyelv, stílus és versmérték csak olyan ifjú költőnek felel meg, aki már elvesztette ifjúságát. Vagy aki talán soha valójában nem is volt ifjú.

IV.

Két költemény, *A temető* és a *Fohászkodás*, kettős orma Berzsenyi filozófiai költészetének. *A temető* az embernek szóló intelem. *A Fohászkodás* az ember kised világából föl-emelkedik Istenhez.

A temető bölcsesége mélyen megilleti az olvasót. Csak a hatalom és a «ragyogó dagály» tekint borzalommal az örök nyugvás és megnyugvás színhelyére. A temető kivetkezteti a zsarnokot bíborpalástjából és leveszi a koldus válláról utált rongyait. A szenvedőnek, a reménytelennek enyhülést ad. A költő is tőle vár enyhületet és álmot... de azután önmagára eszmél: nincs szüksége agyrémekre, sem dajka-mesékre. Az ő feje nem szédül meg a titokzatos birodalom küszöbén. Körülötte fű, fa, virág, épp úgy élt s érzett, mint ő most. Minden porszem úgy szeretett s örült. S íme szerte a világ tele van egykori dicsőség, egykori nagy élv omladékai-val. A világ — hangyaboly. A tusakodó, tolongó emberiség hangyasereg, amely dolgozik, tülekedik, verseng — a sírnak. A temető tanítsa meg a nagyokat alázatra, a porban nyögőket bátorságra és tanítson meg mindeneket élni és meghalni.

A temető, a halál az élet nagy iskolamestere. A halál előtti egyenlőség a világ nagy és megvesztegethetetlen bírása. Az elmúlás értesse meg velünk törekvéseink meddőségét, küzdelmeink hiúságát. Tárja fel az elbizakodott nagyok előtt kicsinységüket és verje ki a gyávák lelkéből az emberiség legnagyobb ellenségét: a haláltól való félelmet. A költő jogosultnak és hivatottnak érzi magát, hogy Epikuros iskolájának ezt a legfőbb bölcsességét hirdesse. Átvergődött súlyos kórságokon; nem egyszer állott azon a keskeny szegélyen, amely az életet a haláltól elválasztja; és «nem szédült küszöbén feje».

Minden filozófiai disciplinának természetes betetőzése — a metafizika. Berzsenyi nem volt járatos azokban az egyes tudományágakban, amelyek összességét filozófiának nevezzük. Nem állott kora tudományos lélektanának magaslatán; nem foglalkozott sem logikával, sem ismeretelmélettel; esztétikai

műveltsége sem volt teljes, bár korántsem olyan foggyatékos, amilyenek némely bírálói prózai művei alapján feltűntetik. Mindenesetre esztétikai ítéleteinek helyességét elfogultságok, előítéletek homályosították el. De mindezek a negatívumok nem akadályozhatták meg abban, hogy speciálisan metafizikai világszemlélete ne legyen önálló, megragadó és méreteiben monumentális. Talán csak egy költeménye van, a *Fohászkodás*, amelyből metafizikai világszemlélete élénk tárul. De ez az egy költemény gazdagabb gondolatokban, fenségben, megjelenítő erőben és konstruktív genialításban, mint akárhány hivatásos filozófus vaskos kötetet megtöltő «Denkgebäude»-je.

A *Fohászkodás* valamennyi metafizikai probléma közül a legsúlyosabbat veti föl, a kérdések kérdését: Isten mibenlétét. Ezt a problémát a rideg rációval meg sem lehet közelíteni. Isten misztériumáig a bölcs lángesze föl nem ér. Istent nem a gondolkodók rideg analízise nyilatkoztatja meg, csak önnön fényének ragyogása. Oly káprázatos ez a tündöklés, mint a Nap, amelybe nem tekinthetünk bele büntetlenül. Isten műveiben mutatkozik meg: a világegyetemben, amelynek mozgását, keringését az Ő törvényei szabályozzák; de a láthatatlan férgekben is, amelyek életfeltételeit, létcéljait szintén Isten beláthatatlan bölcsesége határozta meg. Isten teremtette a világegyetemet a semmiből és Isten lerombolhatja a világokat szemöldöke egy intésével. Isten az ura és mestere az időnek, az évszázadoknak, az évezreknek, az időtlen örökkévalóságnak. Ami a világban létezik és létéről mozgással és változással bizonyosságot ad, ami e világban *sztatikai*, és ami e világban *dinamikai*, az örökké egy helyen nyugvó Zenith és Nadir, a légtömegeket mozgató szélvész, a villámlás, a harmatcsepp, amely a virágszálon mosolyog: mind Isten alkotása.

Mi az ember örökrésze e megmérhetetlen, fölfoghatatlan, titokzatos hatalommal szemben? Buzgó vallásos lélekkel földre omlani, imádni és — közelébe vágyódni. Majdan, ha a lélek záraiból kikél és a gyarló földi porhüvelyt magáról levette, szemben fog állni Alkotójával és talán világosabban fogja látni fénylő ábrázatát. De ezt a szent pillanatot be kell várni. Ezt siettetni nem szabad. És amíg a természet rendje,

Isten akaratja szerint el nem következik, addig haladjunk a számunkra kijelölt pályán, a jobb s nemesb lelkeknek útján, ahogy testi és lelki erőink megengedik.

És nézzünk nyugodtan a sír éjszakája elé. Talán zordon, de nem lehet gonosz ez a sötétség, mert ez is Isten műve. És a sír mélyén is Isten kezében tudjuk magunkat.

A kozmikus képek nagyszerű vízióitól a költő alászáll Isten és az ember vonatkozásáig. De ez nem jelent esést, ellaposodást. Ez a költemény csodálatos tisztaságban őrzi meg belső harmóniáját, alaptónusához hű következetességét. Nincs benne *climax*, mert az első strófa első gondolata már a legszédítőbb magasságokba ragad föl bennünket, ahonnan nincs még feljebb emelkedés. De nincs benne hanyatlás sem. Mert minden metafizikának végső célja csak egy lehet: megtalálni a legfelsőbb lény közvetett vagy közvetlen vonatkozását az emberhez. «Az ember mértéke az ember», mint a görög bölcs mondotta.

Berzsenyi filozófiájának forrásait magának a költőnek lánglelkében kell keresnünk. A magyar szellemiségnek Berzsenyi sokkal többet adott, mint amennyit ő előzőitől, kortársaitól, barátaitól, buzdítóitól kapott. Hatása nemcsak megmaradt, hanem nőttön-nőtt.

A nagyot követték a nálánál is nagyobbak s végül a legnagyobb, Vörösmarty Mihály. Ha a költőfejedelemnek líráját felajzott figyelemmel olvassuk, ha filozófiai költeményeinek hangját, nyelvét, gondolattartalmát tüzetes vizsgálat alá vetjük, ki fog derülni, mily sokat köszönhet Vörösmarty Berzsenyinek.

És mily sokat köszönhetnek utána a művelt magyarság egymást felváltó nemzedékei!

*

És a niklai kis temetőben magasra emelkedik egy szürke obeliszk, keresvén az eget, mint a *Fohászokodás* költőjének lelke. És büszkén hordozza felírását:

A derék nem fél az idők mohától.

A koporsóból kitör és eget kér.

És a föld színén fekete márványlap ékeskedik mindazok nevével, akik a nemes Berzsényi-nemzetségből ezen a helyen találtak örök nyugodalmat: a sorban a legelső, a legfelső név Berzsényi Dánielé. És a márványlapon az istenes, ihletett igék: «Bizton tekintem mély sírom éjjelét, zordon, de ó nem, nem lehet az gonosz, mert a Te munkád».

Köröskörül néma csend, a temető csendje Isten kertjében, a természet csendje a határban, a teremtett lelkek csendje a kis somogyi falvacskában.

Ilyen lehetett ez a táj akkor is, mikor még Berzsényi szeme elmerengett rajta. Ilyen fehér és szúzi azon a téli napon, mikor örök álmra hűnyta le fáradt szemét.

Itt, ezen az elhagyott, csendes vidéken élte le halandó életét. Itt őrzik porló tetemeit a somogyi rögök. Ide tér meg a hála, a kegyelet, a megemlékezés, hogy halhatatlanná avassa a halandót.

SEBESTYÉN KÁROLY.

KÖLTEMÉNYEK.

Egyhangú kereplő.

Rímeim fogytát fel nem panaszlom,
 Úgyse használ,
Jobb lesz beérni úgy, ahogy méri
 Az égi kasznár.

Mosolyog rám is, enyeleg velem is
 Egy-egy dús ág,
Szedjék már mások, de nekem sem öröm,
 Sem szomjúság.

Ne hidd, hogy abban, ami egyhangú,
 Nincs magasztos,
Lásd : hű a tenger örök hullámmal
 Örök parthoz.

Éltem-e én is? vagy csak véltem, hogy
 Én is élek?
Voltam-e több, mint tücsökpanasszal
 Síró lélek?

Mindegy, szavamnak vették-e vagy sem
 Némi hasznát,
Avval, mi van még, Őt hívom, az örök
 Égi gazdát,

Őt, ki jegyezte kusza fonadékát
 Vétkeimnek,
S számlálja, jegyzi már fogyatékát
 Lépteimnek.

Toldalék Madách londoni színehez.

Ádám és Lucifer az újságoshódé előtt.

Lucifer beszél:

Ádám, megálljunk! Míg benzinszagú
 Társaskocsinkra váránk, innen is
 Meríthetünk tán némi kis tudást.
 Szemüvegért se nyúlkálj a zsebedbe :
 Élemedett vagyok bár magam is,
 Így messziről az öregebb betűt
 Elolvasom még, sőt az apraját is
 Csak kinyögöm, hiszen nálunk nyomódott
 Pokol rotációsán a szöveg.
 Izgulsz? Nem izgulsz? Jól teszed, ha nem,
 Mert szégyenkezve meg kell vallanom,
 Újat kisütni minden áldott napra
 Az ördögnek sincs már fantáziája.
 Új még neked, — mert nékem rég nem az —
 Hogy egy-egy föld vagy város lángban áll,
 S nem ég haragja lobbantotta lángra,
 Ó, nem: higgadtabb, földi lángvetők!?
 Ezt már bizonytalán únod. Ámde nézd,
 Veszély máshonnan is van támadóban,
 Mert ím, a szép és elkényeztetett
 Színésznő — olvasom — ma visszaadta
 A csúf és elkényeztetett író
 Darabjában neki szánt szerepet.
 Ég óvjon attól, ami innen érhet!
 Feledtetőül pillantsunk tovább.
 Igaz, hogy ismét ásító unalmat
 Találsz, megint csak délnyugat felől,
 Honnan már rádiód is a csömör
 Mértékeig terhel meg monoton
 Hírek kopott, lejátszott lemezével.
 Jó, jó, már tudjuk, hogy a Manzanares

Medrében vér száguldoz víz helyett
 S hogy abba hordják vad keresztelőre
 Templomhajók szűz selymű zászlait,
 Fejetlen Máriák, zúzott karú
 Krisztus-képmások árva légióit.
 Három napon túl nincsenek csodák,
 Ez meg harminczor három napja tart,
 Az volna hát csoda, ha még csodálnók.
 Akad talán itt más is, izgatóbb.
 Mondjuk, hogy : új Vezér meg régi tábor
 Egymás nyakába hévvel hogy borul,
 Lecsöndesítve a pártfrakciókat!
 S ha mégse lesz csönd? Én biz azt se bánom :
 Politikus családnak sarjaként
 Küzdést kívánok, diszharmóniát!
 S mily küzdelemről szóljak még neked,
 Korunk Ádámja? Tán a sport terén?
 Nos, halld tehát : ökölvívásban ismét
 Egy néger ért el legdicsőbb eredményt,
 Csodáljuk pontjait és foltjait!
 S hogy azt ne hidd, csupán a nyerserőnek
 Jut itt babér : a szépség is feléd int,
 Pontokkal nyerte ő is büszke trónját,
 A mannequin, vagy manikürkisasszony.
 S erő ha nem vonz, nem szédít a báj,
 A szellemet sem kell már féltened :
 Pontozzák azt is, márkázzák, s világgá
 Úgy kürtölik a legkülönb regényt!
 . . . De végetért a potya nézelődés,
 Mert már kocsink robogva idebődült,
 Hágjunk sietve fel, s ha majd szerencsénk
 Leend : a szomszéd ujságolvasó
 Lapjából is tán egyet-mást kiorzok.
 Mert mit tagadjam, — bár nagy gyöngeségem —
 Mindez nekem csak lopva élvezet.
 Lehet, fukarnak vélsz, de spórolós lett
 E zord napokban már az ördög is :

Nem rest fogához verni a garast ;
S különben is, valljuk meg kereken,
Ha megszokásból, ósdi szenvedélyből
Rájárunk is, mint medve jár a mézre :
Elég, ha a tilosban csemegézünk,
Mert amit egy nap ízt, meg illatot
Elénkbe ad, tán ingyen megteszi,
De két krajcárt testvérek közt sem ér meg.

RÉDEY TIVADAR.

DALMADY GYŐZŐ.

Aki nem találkozott vele és költeményeinek lapozgatása után akarna képet alkotni róla, ábrándos, szőke ifjúnak gondolná, merengő kékszeműen regényesnek. Még a költészet képzetét keltő szép neve is mintha abból az elmúlt századból való álnév lenne, amely a Virág Benedek meg Hiador neveket termette a nyelvújítás túlfűtött meleg-házában. Az ember mondogatja magában a szép nevet : Dalmady Győző, és zengő pátoszt sejt benne, a Petőfi utáni korból származót, amelyben még benne rezegnek a Nemzeti Múzeum lépcsőjén eldör-gött szavakat hullámai.

Azonban ezek hamis sejtések. Dalmady igazi családneve volt a költőnek, azonos a régi magyar nemesi család nevével. A Győző nevet még Dalmadon, az ősi birtokon, adta neki atyja, Dalmady Sámuel. S ha megtekintjük azt az arcmást, amely a költőnek a Kis-faludy-Társaság kiadásában megjelent verskötetét díszíti, nem fel-lengős és ábrándos arszlán tekint onnan reánk, hanem őszbecsava-rodó, kurta szakállú, komoly nézésű úriember, akinek a jó közép-osztályhoz való tartozás oda van írva úri habitusára.

Mert az irodalmi álnévnek ható dallamos név valódi is lehet. Így van ez ennek a költőnek nemcsak nevével, hanem életművével is. Olyan korban, amelyben hazáról, hősről, holdfényről, szerelemről hallani azonnal az üres frázis gyanúját kelti bennünk, bármily való-színűtlennek hangzik is ez : Dalmady Győző hátrahagyott írásait lapozgatva, rá kell jönnünk, hogy ezek a szép érzések is igaziak voltak nála, mint a neve.

Aki ezeket a verseket írta, most száz esztendeje született Komá-rom megyében. Születése esztendejét olyan időre rendelte a sors, hogy a gyermeket tizenkét éves korában ériék a negyvennyolcas vihar nagy benyomásai. Tatai gimnazista volt Dalmady Győző, mikor a «Talpra magyar» először elhangzott. Azoknak a nagy időknak a ma-gyarság alkotmányos nemzeti függetlenségének eszméje adta a belső tartalmat. A fiú fogékony lelkébe ez az eszme úgy íródott bele, hogy mindhalálig benne maradjon.

Mire fiatalember lett és elvégezte Pesten a jogi szigorlatokat, már ismerte a nyomtatásban való megjelenés varázsát. Horváth Cyrill volt irodalmi tanára a gimnáziumban, s a kiváló tudós mindjárt felismerte a fiatal tehetség serkedő szárnyait. Horváth Cyrill segítette be a fiú első zsenge versét Császár Ferenc egy alkalmi kiadványába, a *Szikszói Enyhlapok*ba, amelyben Arany János is szerepelt a *Keveházával*. Huszonegy éves, végzett jogász korára már számos verse jelent meg itt-ott Dalmady Győzőnek. A költészet jelentős része akkor egyet jelentett a politikával. És 1859 húsvétján, mikor a Londonban dolgozó Kossuth az olasz-osztrák háború előtti nevezetes üzenetét küldte haza, a fiatal Dalmady Győzőnek, akkor már ifjúsági vezérnek, megjelent egy *Föltámadunk!* című költeménye. Sokat emlegetett vers lett ez akkor, kijutott az angolországi és amerikai magyar emigránsokhoz is.

Huszonnégy éves volt a fiatal költő és a márciusi napoktól elkésett ifjúsági vezér, mikor Nyáry Pál lépett élete útjába. Különös dolog az idők örökös folyamatosságát megéreznünk, ha magunk elé képzeljük ezt a találkozást, egyfelől Dalmady Győzöt, akit közülünk sokan még közelről és jól ismerhettek, másfelől Nyáry Pált, a márciusi ifjút, a negyvennyolcas honvédelmi bizottmány helyettes elnökét, a debreceni girondisták vezéralakját, Pest vármegye későbbi híres alispánját.

Mikor találkoztak, Nyáry már túljárt az ötven esztendőn. Hét-évi csehországi fogság emlékével, a nagy idők fényes nimbuszával lépett újra a közéletbe, hogy küzdjön a lassan, de igen szívósan haladó abszolutizmus ellen. Hitvallása az ősi magyar alkotmány volt, szinte vallásos erővel hitt a vármegyei szervezet nemzetmentő erejében. Ennek az erős és tevékeny politikusnak feltűnt a tehetséges fiatalember. Gentry-származásuk közös volta is mindjárt közösséget támasztott köztük; a vármegye teljesen a köznemességé volt akkor. Az érett politikus mindenáron Pest vármegye közéletének akarta megnyerni a sokat ígérő fiatal tehetséget, aki tetszetős költeményeket hordott zsebében, a legjobb ajánlólevél gyanánt. De Nyáry terveinek váratlan akadálya támadt a fiatalember nemes szerénységében. Dalmady Győző arra hivatkozott, hogy ő más megye fia és illendőbbnek tartja a pesti vármegyeházán való szereplést meghagyni a megyebelieknek. Csak hosszú kapacitálással sikerült megnyerni. Végül mégis aljegyzője lett Pestvármegyének. És mire vállalta a szolgálatot, már mehetett is haza. Hatvanegy őszén a hatalom szuronyokkal kergette szét nemcsak az országgyűlést, hanem a vár-

megyék bizottságait is. A költő hazament falura, készült az ügyvédi vizsgára és verselgetett.

Lapozzunk kissé ezek közt a versek közt, ha csak taláalomra is, miután meggondoltuk, hogy ezek a magyar költemény történetének mely időszakában születtek. Petőfi vérbefúlt oroszlánhangja már rég hallgatott akkor, de gyenge tehetségű utánczóival valósággal burjánzottak, egész seregét adván az irodalom paculi-szagú, lakkeszimás, színpadi szegénylegényeinek. A régi nagyok közül még friss volt Vörösmarty sírja is, pompás hexameterének klasszikus magyar hangja még élő költőhöz méltóan csengett. A legnagyobb név az élők között az Arany Jánosé volt, aki ez idő tájt költözött fel Nagykovácsról Pestre, mint országos hírvé költő; a vidéken éldegelők között a korán öregedő, elbetegesedett Tompa volt a nevezetes. Az Akadémia szorgalmasan dolgozott, a Kisfaludy-Társaság is, miután sikerült a kényszerű tetszhalálból új életre ébrednie, munkára serkent és hol a Shakespeare-sorozat megalapításával, hol egy Madách Imre nevű vidéki földesúr irodalmi felfedezésével lepte meg az irodalom iránt érdeklődőket. Szóval elnyomatást éltünk, de az irodalmi élet elég izmosan és mozgékonyan szolgálta a maga célját, éppen úgy jeles tehetségek munkáival, mint közepes tollforgatókéval, akik azóta eltűntek a feledésben.

De Dalmady Győző nem tűnt el, s hogy most emlékét felidéz-zük, mutatja ennek az emléknek maradandó voltát. Ha az akkori irodalmi divatok árnyalatai közé akarnók beosztani, mint ahogy hűségesen osztályozzuk a kezünkbe került növényt, igen szövevényes feladat elé állítanók magunkat, amelynek még nem is volna igazi célja. Elég annyit mondanunk róla, hogy költészete belső tartalma és tárgykör dolgában azonos volt a többiekével: az akkori magyar költőnek nem lehetett más témája, mint haza és szerelem. Külső forma dolgában viszont a Dalmady költészete abban találta meg önmagát, hogy nem igyekezett saját formát keresni, hanem a legegyszerűbb egyszerűséget kereste, és ezért az előkelő szerénységért azt kapta jutalmul, hogy ez az egyszerűség vált az ő saját egyéni formájává. Versei annyira keresetlenek, annyira közvetlenek még a pátosz pillanataiban is, hogy a mondanivaló gazdagsága, a kifejező erő nyelvi készsége és a verselő érzék virtuóz volta dolgában irodalomtörténetünk nagy nevei felülmúlhatták őt, de a forma önkéntelen s később már művészié vált egyszerűségében Dalmady a legnagyobbak mellé is bátran odaállítható. Ime Dalmady Győző egy költeménye, amelynek *Éji furulyaszó* a címe:

Árny borúl a tájra,	A búzakalászkok
Csillag lép az égre,	Fejüket lehajtják,
A szerelem hangja	Virág a virághoz
Nem pihenhet még le.	Epedón sohajt át.
Lankadó tűz mellett	Az erdőcske bólint,
Fent virrasztva, ébren	Beszélget magában.
Pásztor furulyája	Álmodik a lányka
Kesereg az éjben.	S mosolyog álmában.

Más vidékre ballag
 A zordon haramja,
 Kitér a rossz lélek
 Az édes, bús hangra.
 Az utas bizton megy
 A sötét ösvényen . . .
 Csöndesen számlálják
 Lépteit az égben.

Ez a vers szép és tehetséges vers. Annak kell mondania annak is, akinek füle szívesen nyitva van kevésbé egyszerű mondanivalók kevésbé természetes kifejezéséhez is. A költészettel nem lehet vitatkoznunk, a költő a maga mondanivalójának és kifejezőmódjának megválasztásában souverain. Csak az a kérdés, mit nevezünk költészetnek és kit nevezünk költőnek. Ez nemcsak esztétika kérdése, hanem esztétikán felül azé a titokzatos visszhangé is, amely a tiszta lelkű és idegen szempontoktól el nem vakított olvasóban kél a költemény nyomán. Tóth Árpád úgynevezett modern költő, de hogy modern, az édeskevésé fontos benne. A lényeg az, hogy igazi költő. Éppen így Dalmady Győzőben sem az a fontos, hogy nem volt modern költő, hanem hogy kétségkívül költő volt. Aki emelkedett lelkőket nézi, aki gyönyörködik az olvasásuk nyomán fakadt lelki élményben, aki hálás azért, hogy voltak és daloltak, a nagy dolgok lényegét nézve kevés különbséget találhat köztük.

Dalmady Győzőről ma is, mikor emlékének adózhatunk csupán, a költőt illető hangon kell beszélnünk. Ugyanígy megbecsülte már a maga kora is. Mialatt közéleti tétlenségre kárhoztatva egymásután adott ki Heckenastnál két verskötetet is, az előfizetési felhíváshoz Jókai írt előszót, s a megjelent kötetek sikere még jobban ráterelte a fiatal íróra a közfigyelmet. A belső politika hullámválzásai szerint hol összeültek akkor a megyei bizottságok, hol meg megint feloszlatták őket. Ő mindig ott volt, ahol dolgozni lehetett. Rövid ideig takarékpénztári tisztviselő is volt, de mikor aztán hatvanhétben helyreállott az ország kormányzatának belső egyensúlya, Dal-

mady véglegesen beállott a vármegye szolgálatába, hogy azt soha többé el ne hagyja. Ugyanebben az esztendőben házasodott is, feleségül vevén dömsödi Hajós Menyhért földbirtokos leányát, s ugyanabban az évben, harmincegy éves korában lett a Kisfaludy-Társaság tagjává is.

A harmincadik év határkövére még ötven esztendő következett. A meglett férfiember életének ezt a félszázadát elmondani annyi, mint elmondani a magyar közélet legboldogabb félszázadának történetét. Mint az ország maga, úgy a sok millió magyarok közül egyik, Dalmady Győző is dolgozott és boldog volt. Akárhova tekintünk ennek az életnek élénk rajzolódó képén, csak munkát, nyugalmat és elégedett csendet látunk. Pest vármegye székházának épületében negyven esztendeig lakott ebből az ötvenből. Ez a vármegye-háza látta őt aljegyzőnek és fiatal férjnek. Ez látta később vármegyei főjegyzőnek és boldog családapának, ez látta majd árvaszéki elnöknek s az árvaszéki ügyek országos tekintélyének, végül ez látta nyugalomba vonult böcs aggastyánnak, s most ez a vármegye-háza hordja falában a költő bronzba öntött képét. A béke és boldogság élszázadának külvilága természetesen nem maradt fordultatos események nélkül. A fiatal vármegyei tisztviselő megérte, hogy pártfogója, Nyáry Pál, meghasonlottan vetette le magát egy emeleti folyosóról, hogy holtan terüljön el a köveken, s az öregúr megélte, hogy a darabont-kormány idején a nemzeti ellenállást tanusító Pest vármegye bátor közgyűlésén ő ült az elnöki székekben, élete utolsó alkonyán pedig kitört a világháború, s a költő, aki gyermekkorában az elvesztett szabadságharc sebesült nemzetőreit látta az utcán, most ismét egy elvesztett küzdelem rokkantjait láthatta, ha kinézett a vármegye-ház ablakából. De hogy ez a küzdelem éppen úgy elveszett, mint az a régi, azt már nem tudhatta. A sors kíméletes volt hozzá és 1916-ban szólította el, hogy meg ne lássa, ami következik.

Általában hord valamit magában életének története, ami őt a sors kegyeltjének mutatja. Pályáján egyenletesen haladt és zökkenő nélkül, a hasznos munkára mindvégig megvolt a tere is, az egészsége is, a tehetsége is, elismerés híjáról sohasem panaszkodhatott. A felületes szemlélő azt mondja az ilyen életre, hogy szerencsés élet. Pedig életünk titka inkább benső énkben, semmint külső körülmények vak véletlenében rejlik. Ennek a tiszta és igaz embernek számára az élet azért nem jelenthetett bonyodalmakat, mert ő a bonyodalmakat a saját lelke szerkezetében nem ismerte. Hitt a jóban, ez volt élete hitvallása, és aki nem így van teremtve, annak ez a hit görcsös küzdelmek és gyöttrődések árán is idegen marad, aki azonban úgy szüle-

tett, hogy higgyen benne, annak számára a világ minden bonyolult titka nyilvánvaló és egyszerű. Ilyen léleknek mutatja önéletírása, amely most családjának birtokában van s amely nagyon is megérdemelné a teljes terjedelemben való kiadást, mert igen vonzó olvasnivaló, s a mellett művelődéstörténetünk számára igen becses adatokat tartalmaz. Hogy csak egy példát említsünk, a kézirat egyetlen oldalán következő személyes jóismerőseinek nevét olvashatjuk: Vahot Imre, Lisznyay Kálmán, Sárosy Gyula, Beöthy László, Balázs Sándor, Balogh Zoltán, Abonyi Lajos, Zalár József, Vajda János, Tóth Kálmán, Királyi Pál, Szelestey László, Salamon Ferenc. Ennek az önéletírásnak szerzőjét még a fiatal Munkácsy Mihály festette le és a fiatal Szász Károly fogadta barátságába. A kézirat egy más helyén a darabontvilágbeli vármegyei közgyűlés izgalmas leírása olvasható; az írta, aki azon az ülésen elnökölt. Nem ártana ezt a kéziratot sok olvasó számára hozzáférhetővé tenni. De hogy eredeti gondolatmenetünkhöz visszatérjünk, Dalmady Győző önéletírása is a bonyodalom nélküli, tiszta emberi lelket tükrözi vissza, és arra a tanulságra figyelmeztet, hogy kétféle naívság van a világon. Az egyik a korlátolt és hiszékeny embereké, a másik a tisztalelkű, eszes, sőt böles embereké, akiket a hegyi beszéd boldogoknak tart. Ebben az értelemben naívnak nevezhetjük Dalmady Győzőt is, akiről tudnivaló, hogy nagyon eszes ember volt, a maga szakmájának mélyen járó tudósa, csiszolt és művelt elme, de szívében azt a tisztaságot hordta haláláig, amely csak háromféle lénynek adatott: a gyermekeknek, az igazi költőknek és az angyaloknak.

Kétségtelen, hogy az ingyeneknek joguk van a magok falatját és kortyát megválogatni. Aki örömét leli a legfortélyosabb pálinkákból és gyümölcslevekből jegelt különös italokban, annak bizonyára igaza van. Sőt a civilizációhoz tartozik, hogy az ember részére adatott örömszín árnyalatai gazdagodjanak. De mikor ezt elismerjük, meg kell adnunk a tiszta forrásvíznek is ahhoz való jogát, hogy a szomszjas embernek örömet okozzon. Dalmady Győző a maga munkás életének második felében átélte a magyar irodalom fejlődésének legutolsó korszakát is. Az a költő, aki a *Hölgyfutár*hoz vitt kéziratot valaha, még élt, mikor Ady Endre már országos név volt a magyar irodalomban. S ha a fejlődő irodalmi élet új és új tehetségei semmi nyomot nem hagynak egy kortárson, az rendszerint nem jó bizonyítvány. Dalmady Győzőnél azonban inkább tehetsége erejét, semmint gyengeségét mutatja az, hogy egymás után következő irányok és divatok nyom nélkül haladtak tova felette. Ő nem tudott és nem tudhatott mást, mint azt a furulyaszót, amelyet maga írt meg, egyszer már

említett költeményében. A modern zene nagyon szép alkotásokat termel, de egy új és különleges hangszerek által előadott atonális szimfóniába ez az ősi módon egyszerű és magyar furulyaszó nem illhetett bele. Nem őt akarjuk védelmezni ezekkel a szavakkal, hiszen őt nem támadja senki, költészete előtt tisztelettel emel kalapot a kegyelet. De védelmezni akarjuk ahhoz való jogunkat, hogy mikor nem ingyencségre vágyunk, hanem eltikkadtunk az élet poros országútján, akkor az anyaföldből fakadott forrás mindennél tisztább vizéhez folyamodhassunk. Mert divatok változhatnak, de hogy igyék, aki szomjas, ez a törvény örök és irodalmi korszakoktól független. Az igazi vers minden időre illik. És 1859-ben nem lehetett nagyobb szükség, mint most, erre a Dalmady-költeményre :

Nem oly sötét az éj, mint előttünk látszik.
Megvirrad! — suttogja egy csodás hang váltig.
A növekvő órák vállain szétnézve,
A nap sugarait megpillantjuk végre...
Föltámadunk!

HARSÁNYI ZSOLT.

HORVÁTH JÁNOS IRODALOMTÖRTÉNET-ÍRÁSA.

Egyetemi tanárok előadásait az érdeklődő közönség valamelyest már kinyomtatásuk előtt ismeri : buzgó tanítványok szerteviszik a professzor hírét, nevét, gondolatait s rendszere alapelveit. Ez a népszerűsítés a jobbik eset. A rosszabbik, mikor a törekvő tanítvány mohón siet a tanultak értékesítésével : könyve kiadásával megelőzi tanára könyvét s a tandíj árán szerzett ismereteket és gondolatokat néha egész naív jóhiszeműséggel árulja sajátjaiként. Így aztán a jövőendő filologusának gondja ugyancsak megnő abban az irányban, hogy ki is mondta vagy állapította meg ezt vagy azt az igazságot, tényt, adatot stb. először. Már e szempontból is helyes gyakorlat, hogy az új szempontokat és megállapításokat tartalmazó egyetemi előadások mielőbb könyvalakban jelenjenek meg. Az eredeti gondolkodáson alapuló tudományos működésnek nálunk jórészt úgyis csak az az eszményi haszna van, hogy a tudósnak munkájával együtt neve is fennmarad.

Horváth Jánosnak nem egy régibb megállapításával találkozunk már újabb irodalomtörténeti dolgozatokban, mégis úgy véljük, hogy műveit az ily «kölcsonzések» nem rövidíthetik meg nagyobb mértékben. Munkáinak főereje a tudós és író rendszerezésében, a felépítésben, a hű és szemléltető rajzban nyilatkozik ; ez pedig nem egykönnyen válhatik «olvasmányihletté». Egyetemi előadásainak könyvalakban történt megjelenése így tulajdonképpen nem a már említett «eredetiséget védő» célt szolgálja ; ellenkezőleg : a litografált jegyzeteknél negyed-ötöd árral olcsóbb könyvek révén épp tanítványainak teszi hozzáférhetőbbé az ismeretek termékenyítő megszerzését, azzal a nyilvánvaló céllal, hogy az irodalomtörténet területeinek sok, még mindig kutatásra szoruló szakaszát tovább műveljék. De hasznos az egyetemi előadások megjelenése azért is, mert mintegy szabadegyetemet nyit az igazán művelt közönség számára s ami nem kevésbé fontos : az újabb kutatások eredményeinek összefoglalásával fölfrissíti a szakemberek ismereteit is.

I.

Nem kell különösebb irodalomelméleti tájékozottság hozzá, hogy Horváth János műveiben egy új, eredeti irodalomtörténeti rendszerezés kibontakozását lássuk. E rendszerezés főbb szempontjainak ismertetését ő maga adta meg tömör fogalmazásban egyik régebben megjelent tanulmányában (*Magyar irodalomismeret. A rendszerezés alapelvei.* Minerva 1922) s azóta megjelent művei az ott megjelölt alapelvek gyakorlati megvalósulásai. Ilyen az az öt könyv is, mely újabban jelent meg s a felvilágosodás kiváló íróit külön-külön kötetben teszi beható tanulmány tárgyává. Rövid tájékoztatásában a szerző annyit mond e sorozatról, hogy «mindegyik kötet önálló egész, sorozatuk azonban összefüggő fejlődéstörténeti képet nyújt. Előadás-jellegük jórészt könyvalakban is megmaradt; az élőszó csiszolatlanabb szabadságával szólnak, közkeletű tudnivalókat is közölnek; de forrásra csak fontosabb esetekben utalnak.»¹

Hogy Horváth János írásmódjából induljunk ki: az öt előadás épp oly kevésbé kínálkozik tartalmi ismertetésre vagy kivonatolásra, mint Horváth János egyéb művei. A szerző előadása már maga is csaknem «kivonat». Erősen kötött könyvre emlékeztet, melynek nincsenek széthulló levelei. Előadásának e tömörsége, gondolatainak egymásba szövődő szoros kapcsolata teszi ajánlatossá, hogy inkább irodalomtörténetírás-módjáról szolgáltassunk megfigyeléseket, s csak ezek példázása végett idézzük megfelelő gondolatmeneteit. Írói arc képeinek, melyek egyúttal korrajzok is, tartalmát egyébként általánosságban úgy lehetne meghatározni, hogy az újabb kutatások eredményeinek *szerves egészbe foglalásával* új képet ad egyes íróinkról és irodalmunk felvilágosodás-koráról. Az «új kép» természetesen nem azt jelenti, hogy az eddigőtől mindenben eltérő értékelésről van szó, hanem, hogy a korszakot mint az irodalom hullámzó, mozgalmas, fejlődő részét szemlélteti. Művében az adatok élő sejtekké válnak, az irodalom hatalmas szervezetté s ennek csirájától kezdve látjuk növekedését, vérkeringését, elágazásait. Az irodalomtörténetírás e módja így bizonyos cselekvő színezetet nyer, írók és költők életre kelnek, előttünk nőnek, érlelődnek s föltárják belső valójukat. Nemcsak az írók: maga az irodalom is. Mélyreható tekintet tartja e köny-

¹ Horváth János egyetemi előadásaiból. 1. *Csokonai. Csokonai költő-barátai: Földi és Fazekas.* 2. *Kisfaludy Sándor.* 3. *Katona József.* 4. *Kisfaludy Károly.* 5. *Kisfaludy Károly évtizede.* Az 1820-as évek kisebb írói. Kókai Lajos kiadása. Budapest, 1936.

vekben számon az írók külső és belső kapcsolatai mellett a kor összefüggéseit, pontosan jelölve meg a nyugatról jött áramlatok hatását, a fejlődés mozzanatait és fokozatait.

E megjegyzések érzékelhetőbbé válnak, ha közelebbről vesszük szemügyre Horváth anyagelrendezésének elvét. Nézzük pl., — természetesen hiányos kivonatban — hogyan rajzolja meg Csokonai egyéniségét: a költő világnézetének, tudós vonzalmainak és költői hajlaimainak szervesen összefüggő rokokó-rendszerét.

Csokonai költészete a kollégiumi poézisben s a tanításon kívüli deák-poézisben (alkalmi költészet, vaskos tréfák, énekműfaj) gyökerzik. Ez egyvelegből tanárainak kalauzolása s olasz és német szaktanulása mentik ki. Az olasz költészet fejleszti ki zenei hajlamát s teszi a legigazibb magyar rokokó-költővé. Földi és Kazinczy az irodalmi modernség, felvilágosodott gondolkodás s az ízlés újabb nyugati változatainak megismerését jelentették neki. Földi s utóbb Fazekas barátsága vezette a felvilágosodás egyik lelkes tudományához: a botanikához s mélyítette el természet- és virágszeretetét. «Természetesen találkozott az az olasz pásztorköltészet idylli természet- és virágdecoratiójával s olaszos és zenés színezete mellett az lett költészetének egyik nagyon egyéni bélyegévé». — Irodalmi modernsége — mint Kazinczyé — a «világosodás» filozófiájával járt karöltve, Rousseau-i magánykultusz s misanthropia nyomatékosabb kiemelésével. Csokonai a józan kultúra feltételei közé számítja a szív műveltségét, idylliumi érzéseit; a lázadó indulatokat barbárságnak tartja. A szerelem «poétává tesz s halhatatlanít». Ember legméltóbb tárgya az ember — vallja Pope-val — s tanulmányozza az antropológiát. De ez az ő culturája csak a kivételeseké s ezekhez a «nagyelkekhez» menekül a «fő és al Pöbel», az «ázsiai erkölcs» stb. elől. Másik menedéke a magány, az «áldott magánosság». Menekül a természet, a kertek, virágok elbűvölő közelségébe s képzeletben a Kelet érzékelt pompájába, a költészet «ámulataiba», a maga «idealpoetai» világába, melybe a lélek mámorosan röppen vissza. E filozófiai érdeklődés határozza meg tanulmányai körét is. Ideálját a költészetel akarván megvalósítani, tanulmányozza ennek műfaját, technikáját, nyelvét, ritmusjátékait, zenéjét. Ezt a gondolat-, ízlés- és poézis-rendszert, minden olasz, német, francia és angol hatást magába olvasztva, példátlan eredetiséggel idomította a maga unikum-egyéni-ségéhez. Az alsóbb komikum nyersebb és dévajabb hangjai iránti régi vonzalmát (mely egyébként a kor ízlésével is találkozott) szintén bele tudta olvasztani e rokokó-modernségbe. Csokonai így egyesíti magában Kazinczy kultúra-programját és Kármán eredetiség-

kultuszát, de — egyéni változattal. Kazinczy csak építgette e kultúra-lékvárat, de nem élte ki költészettel Csokonaiéhoz fogható lírai teljességben, viszont Kármán eredetiség-követelménye első sorban a tudomány érdekében szólalt fel.

E rövid összefoglalás épp azt áldozza föl a szerző előadásából, ami a legérdekesebb benne: a megállapítások adatokon alapuló felépítését, az alkotás munkáját: a fejlődésrajzot. A gondolatmenet azonban sejtetheti, hogy Horváth a lélek életrajzát adja. Míg a költők külső életrajzában az a tiszta irodalmi szempont vezeti, hogy csak azt vegye föl belőle, ami műveikkel valamilyen összefüggésben van. Kisfaludy S. szerelmeit érintve mintegy szükségesnek tartja igazolni magát, hogy mind e szerelmeket csak azért említi, mert műveiben maga a költő is szól róluk, vagy mert inspirálói voltak (mint Medina) vagy költői nevelésében vettek részt (mint Karolin), a költői fejlődésrajzban viszont — s itt ez az irodalmi szempont — minden helytálló érvet, adatot és következtetést kimerít, hogy hiánytalanná tegye fejtegetéseit. S míg rajzának teljességét az adja meg, hogy az újabb filológiai irodalom eredményeit beolvastatja koncepciójába: újsága és eredetisége főképp abban is nyilvánkozik, hogy az irodalomtörténet-től eddig elhanyagolt adatokkal egészíti ki az írók arcképeit. Műveiken kívül pl. áttanulmányozza levelezésüket, jegyzeteiket, ezekben kifejezett felfogásukat az irodalomról, pártállásukat a nyelvújításban, nézeteiket íróársaikról, vallomásaikat önmagukról. Számbaveszi az írók könyvtárát, olvasmányait (Kisfaludy S.), ízlésük fejlődését s ezekkel együtt a korizlés változását (nála a korfordulatokat ízléskülönbségek összeütközése jelzi), könyvtári, könyvkereskedői és kiadói adatokat stb., stb. Természetes, hogy mindezek alapján eddigi látkörünk bővül: közvetlenebbül lép elénk a költő a maga világnézete, ízlése és gondolkodása elemeinek föltárásával. Horváth János — mint mondtuk s nem hangsúlyozhatjuk eléggé, mert művészete ezen épül — e sok eddig szétszórtnan lappangott, vagy kevesebb figyelemre méltatott adatot mintegy kimozdíthatatlanul, szervesen illeszti bele jellemrajzaiba.

II.

De figyelemreméltó, hogy korizlés- és egyéni fejlődés-rajzon túl a költői műveket sem azon készen mutatja be, amint azok «tenger mélységéből egyszerre bukkannak ki»: esztétikai méltatásukat megelőzi — hogy úgy mondjuk — származásuk története. A szerző nagy kiterjedésű készültségének alapossága, emlékezetének a kapcsolatok észrebevésében nyilatkozó frissesége, mellyel az összefüggésekre rá-

tapint : sokszor valóban meglepő. Hogy alakul ki lassan-lassan Csokonai tanulmányaiból, olvasmányihleteiből, saját korábbi verseiből egy «régóta érlelődő ihletnek hirtelen erőszakos lezárásával» a nagy húcsúztató : azt *A lélek halhatatlanságáról* szóló tanulmány szemlélteti. — «*Bánk bán* Katona egyéni fejlődésében ma már nem látszik meglepő ugrásnak, — mondja maga a szerző — jobban ismerjük korábbi darabjait s azokban az ő eredeti részét s ismerjük *Bánk bán* első, még kezdetleges kidolgozását is». Horváth sorra veszi Katona műveit a fordítások és átdolgozások első kísérleteitől a történeti drámákon át *Bánk bán*ig, gondosan elemezve a darabokat tárgyi és technikai fejlődés szempontjából. Feltűnteti, mint tökéletesedik egy pár év alatt Katona témaköre s válnak belső egységekké felvonásai. Felvonásvégei is nemcsak színpadi hatást céloznak ekkor, hanem tetőpontra juttatják a drámai izgalmat is. *Ziskában* már a hős lélektana érdekli : hogyan kerül a királyhoz tartozó s neki hálára kötelezett ember a király ellenségei közé s hogy lesz azoknak vezérévé. Ez már szinte előtanulmánynak tetszik a *Bánk bán*-témához, mely felé több apróság is mutat : *Ziska* hűgának megbecstelenítése mint döntő ok ; vádak kíméletlen feltárása a király előtt ; az «alattomos gyilkos», a «szedd rendbe magad». A második *Ziskában* egy iddogáló alak Michál bánra emlékeztet. A darab végén ravatal-jelenet, mint *Bánk bán* utolsó felvonásában. *Jeruzsálem pusztulása* pendíti meg az idegen-gyűlölet motívumát, a hazát idegen elnyomótól megmenteni törekvő hazafiságát s lényeges közeledést jelent *Bánk bán* felé a darab egy-két alakjának rokonságával, központosító technikájával s a nyelvi kifejezés egyezéseivel. Mindez Horváth beható fejtegetéseiben meggyőzően világítja meg a *Bánk bán* felé vezető utat. A részletkutatások (főképp Waldapfel neve érdemel itt említést) és saját tanulmányai alapján megrajzolt fokozatos fejlődés képe szabatosan bontakozik ki a könyv e fejezetében s a *Bánk bán*-probléma e része véglegesen megoldottnak tekinthető.

S ha már Katonáról szólunk, látni fogjuk, hogy nem térünk el tárgyunktól, ha Horváth magyarázatai alapján a *Bánk bán* eredetiségének kérdését is szóvátesszük. Fontos e kérdés tárgyalása a művelt olvasóközönség szempontjából is, mert ez Katona József Veit Weber-től vett kölcsönzéseiről egy újabb közlemény révén értesült s szükséges, hogy e tekintetben irodalomtörténetírótól nyerjen kimerítő és megnyugtató felvilágosítást.

Ismeretes, hogy az eredetiség követelményét irodalmunkban Kármán, Csokonai és Kisfaludy Sándor hangsúlyozták először. Ez az «eredetiség» azonban — mondja Horváth Kisfaludy Sándorról szóló

könyvében — nem a mai értelemben veendő. Kisfaludy S. maga is megjegyzi, hogy teljes eredetiség lehetetlen. De e korban — folytatja szerzőnk — még érdem, ha a műből kitetszik az író olvasottsága. Kazinczy is mint «eredeti» csodálja *Himfyt* s ugyanakkor érdemének mondja olvasottságát. Az írók készülétéhez hozzá is tartozott afféle florilegiumok gyűjtése olvasmányaikból. Kisfaludy ilyes füzetek közül máig több megvan. Nem is titkolták átvételeiket. Műveik kéziratában mottó formájában, vagy jegyzetben jelzik is forrásaikat. (Katona is jelzi!) Kisfaludy megvallja, hogy Fessleről néha egész jeleneteket vett át *Hunyadyjába*. A plágium-vádak csak később kezdettek felbukkanni, mikor eredetiségről, írói tulajdonjogról másképp gondolkoztak. E korban az eredetiség a megelőző fordításirodalommal szemben mint új jelszó csupán azt jelenti, hogy az író nem fordít le idegenből kész műveket, hanem saját ihletéből kísérel meg magyarul egész művet írni, irodalmi, olvasmányihletektől azonban még ezzel korántsem zárkózik el. Kármán maga is csak ily átmeneti módon eredeti; Csokonai, Berzsenyi kölcsönzései is ismeretesek; Kazinczy egyenest *korállja* az eredetivel való kísérletezést s a *majdani* eredetiség mintául idegen remekeket fordít; az átvételeket illetőleg pedig szerinte nem az a kérdés: ez, vagy az *itt* mondatik-e legelőbb, «mert elég, ha úgy mondatik, mint ha legelőbb volna mondva s ha szépen mondatik». (Kazinczy.) — Az eredetiségnek e korbéli felfogására Horváth a *Bánk bán* forrásairól szólva visszatér s lényegében a következőket fűzi hozzá előbbi magyarázataihoz: Korszerű irodalmi szokással van tehát dolgunk, az írói eredetiségnek messzi múltból öröklött, a maiktól még különböző felfogásával. Ne csodálkozzunk hát, ha a 24 éves Katona is ebbe illeszkedett bele, mivelhogy abban nőtt fel. A cenzurára való tekintet is tanácsossá tette e korban, hogy a költő idegenből kölcsönzött szöveggel adjon hangot veszedelmes igazságnak vagy tiltott meggyőződésnek s szükség esetén rámutathasson arra, hogy ezt vagy azt nem is ő írta, már meg van írva, sőt ki van nyomtatva máshol is. Ez lehet magyarázata, hogy Katona éppen Tiborc panaszában élt leginkább kölcsönvett szöveggel; sőt talán a cenzura várható kifogásaira való tekintetből rögzítette meg lapalji jegyzeteiben előre is (hogy el ne felejtse) a forrásra való hivatkozásokat. Igazolja mindezt Kisfaludy S. egy 1817-i levele: «Azért sem mentegetem magam, hogy Fessler *Mathias Corvinus*ából néhány egész scénákat felvettem *Hunyadyimba*. Vannak dolgok, melyeket magyarul mondani tilalom volna, ha már az németül előbb mondva nem volna; s mégis jó, hogy magyarul is mondva van azoknak, kik németül nem sokat olvasnak» . . . stb. Egyébként Katona — fűzi tovább

Horváth fejtegetéseit — leginkább csak mellékalakjai szájába adott ily «idézet»-szerű átvételeket ; tekintélyesebb átvételt csak két monológ és Tiborc panasza tüntet fel. (Veit Weber, kitől Katona kölcsönzött, maga is élt ily átvételekkel.) Katona eljárása egyébként kevésbé érintheti az eredetiség kérdését, mert a drámában a lángelmét a tragikai elképzelés egésze, a bonyodalom és kifejlés következetesége, a cselekvény szerves menete, a jellemköltés hatalma mutatja meg. Hogy a «beszéltetésben» mit honnan vesz, az másodrendű kérdés, a fő, hogy illő legyen a jellemhez. Az építész eredetiségét sem érinti, hogy a köveket nem ő faragta ki, vagy hogy régi épületek anyagát felhasználta . . . Hova lettek a maguk eredendő helyén azok az átvételek, hová a művek, amelyekbe eredetileg tartoztak!? Katona darabjába beolvasztva azonban élnek a részletek is, mert átjárja őket az egész művet egybefogó nagy inspiráció tüze és vérkeringése.

Az egész okfejtés szabatosága irodalomtörténeti magaslatra viszi fel az olvasót, ahonnan emelkedettebb szempontból tárgyilagosan tekinthet multunk nagy költőire. Minket azonban az eredetiség kérdésének a tárgyalásában főképp az érdekel, hogy Horváth János, midőn az irodalomtörténeti tájékoztatlansággal, «a közönség oldalán álló afféle anticenzorokkal» szemben mintegy vitatkozva sorakoztatja fel perdöntő érveit : műveibe oly stílusosan, sőt szervesen beleillő *fejlődéstörténeti rajzát* adja egyszersmind a látszólag epizód jellegű eredetiség-felfogásnak. A fejlődés fokozatai e szerint irodalmunkban a következők : fordítás, átdolgozás, kölcsönzés (idegen részletek beillesztése az eredeti koncepciójú műbe), olvasmány-ihlet. Az utóbbival szabadon élnek a XIX. század nagy írói is, mikor az eredetiség fogalmának mai felfogása már kialakult, s élnek ma is, sőt a jövőben is nemcsak nálunk, hanem minden irodalomban.

III.

Az eddig mondottak példázzák, hogy Horváth János könyveiben a fejlődés elve mily gyakorlati megvalósulást nyer a költői egyéniségek, egyes művek s egy-egy irodalmi felfogás kialakításában. Koncepciójának ez a dramatikus alapvonása, mellyel növekedésben mutat be írókat és művet, a részletrajzban is kifejeződik. Mint az idő múlásában órák és percek, a folyó hőmpölygésében hullámok és víz-cseppek : úgy vesznek részt ábrázolásának cselekvő jellegű menetében az irodalmi élet egyes jelenségei, az írói alkotás elemei : a gondolatok, érzések, műfajok és versalakok. Hogy csak egypár példával mutassunk rá Horváth minden kérdésnek gyökeréig menő s megállapí-

tásait oman fejlesztő stílusának e sajátosságára : a Himfy-versszak említésénél el nem mulasztja megadni e versszak kifejlődésének történetét s Kisfaludy Sándor Metastasiohoz fűződő rokonszenvének okairól szólva még arról sem feledkezik meg, hogy a költő kitűnő hegedűs volt, a «bang költésre» hajlamot érzett s már Pozsonyban a muzsika volt «legszenvedelmesebb» időtöltése. — A honfoglalási eposzírókról szólva (*Kisfaludy Károly évtizede*) az egész műfaj alaki és tárgy történeti előzményeit megírja s első csúráját az 1746-ban megjelent Anonymusban jelöli meg, kinek ismeretével Árpád is a nemzeti érdeklődés előterébe került ; a tárgy feldolgozásában a regény (Dugonics) lett a kezdeményező, majd Ráday «bajnoki ének»-ével megindult a Vörösmartyval virágzása tetőpontjára jutott eposz fejlődése. Hogy gondolatok honnan nyerik néha indítékaikat, mikép alakulnak, fejlődnek az írók egymástól átvett eszméi s képci, azt mind az öt könyvében sok példával illusztrálja, «hiszen a belső, mintegy családbeli továbböröklődés egyike azon jelenségeknek, melyek irodalmunk szerves folytonosságára s külön nemzeti egyediségére figyelmettenek». A *Leányőrzőben* Jakab inas kezd valamit Ádámtól-Évától fogva elbeszélni, mint ahogy Bence Miklós nagyapján kezd visszaemlékezéseit ; még az is megvan Jakab elbeszéléseiben, hogy «ostoros volt». A *Hűség próbájában* a bolond ítélkezik a király megbízásából, mint Rikkants a *Pázmán lovagban*. Viszont a *Mátyás deák* Vörösmarty *Szép Ilonkájának* némely mozzanatát előlegezi : Turu bíró Hunyadira meg Mátyásra iszik, mint Peterdi, s Mátyás itt is hasonló korlátozással fogadja el a jókívánságot : «Éljen kedves népe javára» ; Turu is felszólítja Mátyást : «Ha ismét erre jár, szóljon be kend hozzám». (L. még Kisfaludy S. 64, 65, Kisf. K. 69 l. stb.) — Itt említjük meg Horváth kimutatását Fessler Ignác *A magyarok története* c. művének irodalmunkra tett széleskörű hatásáról. Ez az Oroszországba szakadt írónk, ki «egész művében tanúságot tesz őszinte hazaszeretetéről», a magyar romantikának legolvasottabb történetírója lett : ő látta el történeti tárgyakkal a korszak költőit s merített belőle Arany is (*V. László*). Főképp a Hunyady-kultusz táplálásában volt nagy része, de «nemcsak tárgy történetileg lett fontossá hatása ; történet-filozófiája is hatott (bár ezt nem mutatták ki) : valószínűnek látszik, hogy a «világszellem»-elmélet inkább ő tőle jutott el Vajda Péterhez (s ettől Petőfihez), mintsem közvetlen Schellingtől. Történetírók is használták. Mailáth jóformán csak őt kivonatolta s csaknem kizárólag belőle dolgozott Péczely. Ezek után talán nem kérdezzük többé. — jegyzi meg Horváth János — hogy beletartozik-e a magyar irodalom történetébe. — Horváth a gondolatok kándorlásán

és fejlődésén túl egy-egy érzés fejlődésének megkapó rajzával is közünkbe hozza a költők egyéniségét. Legkitűnőbb e tekintetben Kisfaludy Sándor «patriotizmus»-ának lelkesen megírt, lebilincselő fejezete. «Nem is érezte jól magát a költő olyan helyen, hol egyedül ő volt magyar : így a morva ezredben. Külföldön két esztendőig „egyedül Himfyvel élt egész magyar valójá“ : magyarságának volt szükséglete, hogy teremtessen magának egy képzeletbeli magyart, Himfyt, kivel mintegy együtt élhetett.» Ez a nemzeti és hazafias érzés további tápot nyer a megyei életben való részvéte, az insurrectio élményei, tapasztalatai s történet olvasmányai által s annyira fokozódik, hogy költészetében is vezérelvvé lesz. «Tudja, hogy drámája (*Hunyady J.*) ellene van a műfaji theoríának, de szándékosan írta úgy, hogy ne lehessen játszani ; inkább vétett a theoria ellen, semhogy korlátozza magát hazafiúi oktató céljaiban. Művei németre fordítóját, Gaál Györgyöt, többször utasítja, hogy «a nemzeti erő rovására sohase döntsön az esztétikai ékesség mellett ; a hazafi-fájdalom kifejezésében inkább legyen nyers, sőt dühöngő, mint esztétikai : az *erény!* Aki poézisát gyalázza drámájában, annak megbocsát, de aki patriotizmusát szólja le benne, annak előre azt mondja : hazudsz!» — Kisfaludy Sándorban nemcsak ennek a lobogó hazafias érzésnek fejlődését festi a szerző lelkes megértéssel : az egész embert és költőt úgy jeleníti meg, hogy tartós nyomot hagy emlékezetünkben. Bizonyos helyről újabban felhangzott támadással szemben rehabilitálja az embert, kinek műveltsége Kazinczyéval versenyzett, s a költőt, kinek verseiben még ma is sok-sok szépség található. Sorra veszi s megnevezi, részben idézi a *Kesergő* és *Boldog szerelem* legszebb verseit.

De újnak és fontosnak véljük, hogy Horváth János e könyveiben a felvilágosodás e korbéli nagyarányú központi jelentősége is kiderül, sőt az öt kötet mint sorozat e szellemi áramlat fejlődését is érezteti. A «felvilágosodás»-t, vagy «világosodást» (mint Csokonai nevezte), a «culturá»-t oly áhítattal ejtették ki e korban, mint manapság a revíziót. Bessenyei és Kármán példájára Csokonai is a tudományt tűzi ki végcélul s ahhoz csak «édesgetőnek» tartja a poézist és széptudományokat, mert «mézzel kell kenegetni az orvosságos üveg szélét». A felvilágosodás észdédelgetése mindvégig megnyilatkozik költészetében, sőt — Horváth János figyelmeztet rá — az *Árpádiás*-ban korának felvilágosodott kultúra-vágya és rokokó-vonzalmái lettek volna visszavetítve a honfoglalás időpontjába. Érdekes megfigyelése a szerzőnek az is, hogy a «cultura» hogy válik költőinknél «osztályozó szemponttá». Már Bessenyei s előtte az iskolai dráma szerepelteti ugyan a pallérozatlan embert, de a kultúra és kulturátlanság

szempontja hova-tovább divatosabb lesz s együtt fejlődik a művelődéssel. Már *Tempefőiben* vannak tanulatlan emberek (Fegyverneki, Serteperti) s velök szemben olvasni szerető, irodalomkedvelők (Rozália, Tempefői). A *Pofók* legalább hatféle műveltségi fok képviselőit sorakoztatja fel. Még a szerelem főszerephez jutása is a felvilágosodott rokokó-kultúrával kapcsolatos: Kisfaludy Károly Málíja (*Kérők*) Himfy dalait olvassa, viszont Margit, a kiérdemesült özvegy megbotránkoszik ezen. Régi és új felfogást állít itt szembe egymással az író az előbbi rovására, de e konikumnak «műveltség-, társadaloms vele irodalomtörténeti háttere van». Horváth rendre kimutatja a kultúra központi jelentőségét Kisfaludy Károly vígjátékaiban, s azt is, hogy víg elbeszéléseinek is «külföldi és hazai, idegen és nemzeti, ósdi és új műveltség az osztályozó szempontjai».

Még két kiemelkedőbb, eredeti fejtegetésre utalunk a sorozatban; az egyik: Kisfaludy Károlynak a magyar történeti költészet lovagvilág-sablonja szerint való felfogásáról szól. A lovagdrámában gyökerezik ő is, mint Katona, de Kisfaludy nem fordít: «eredeti hazai drámát» ír. A lovagdrámái cselekvényhez nála két új elem társul: némi magyar történetiség meg hazafias célzatú líraiság. Míg drámáiban a lovagdrámát: komoly novelláiban a lovagregényt «hazafiasította». Ott *Irenében*, itt *Tihamérban* emelkedett legmagasabbra. (L. még Kisfaludy S. regéit, Katona drámáit.) — A másik fejtegetés: a korhűségnek új szemponttal való megvilágítása Katona *Bánk bánjában*. A «korhűség» a tragédiában megvan: általánosságban, mint lovagvilági elképzelés; továbbá mint országos helyzetkép II. Endre korából, udvarról és alattvalókról; s végül mint külön jogvilág-konstrukció a nemesi alkotmány hőskorából. Ez utóbbi az egyetlen, melyet a cenzuráról szólva maga Katona kiemel, mint aniben a «századok lelke», vagyis a múlt megszólaltatása el nem tiltható. Petur előtt szent, akit megkoronáztak, bárki legyen az, de az asszonynak nem engedelmeskedik: akkor ugyanis még nem volt meg a Pragmatica Sanctio s az egész «háborodásnak» oka a darab szerint «a magyarok jussaiba belemarkoló és férje pálcájához nyúló királyné». Katona tehát nemesi rendnek és királynak a maitól különböző jogi viszonyában látja leginkább darabja korszerűségét. Kétségkívül jogász, alkotmányjogi történethűség a célja. Igen érthető, — teszi hozzá Horváth — hogy a nemesi ellenállás-jog törvénybe iktatásának korába vettí vissza Katona teljes kiképzettségében a Szentkorona tanát, holott azt Werbőczy kodifikálta. A tragédia cselekvényének lélektanához épp úgy hozzátartozik e felfogás, mint az antik tragédiához a hitrege. Kétségtelen, — folytatja Horváth — hogy Bánk

klasszikus képviselője a jogérzéknek s a rendkívül finomná kifejlett jogtudatnak. Tragikus útja éppen ennek a megtagadásához vezet el... s így tragikumához az is hozzátartozik, hogy Petur eljárása, kit ő, a Szentkorona jogi képviselője, bírt engedelmességre, az övénél jogosultabb volt.

IV.

Mind e fejtegetésekben a tanulmány szokatlan mélysége s az invenció gazdagon buzgó ere az észjárás eredetiségével s az ítéleterő biztosságával párosul. Horváth leleménye csaknem kifogyhatatlan tárgya sokszerű megvilágításában s újabb meg újabb szempontok és érvek felsorakoztatásában. Sajnálom, hogy a költői alkotások szépségeit méltató finom elemzéseit ezúttal nem tárgyalhatom. Röviden csak annyit, hogy egyik-másik, mint pl. a *Bánk bán*-magyarázat, bizonyára a legigazibb s legszabatosabb jellemzések egyike irodalmunkban : értelmezésében, következtetéseiben s fölépítésében hibátlanak mondható. S mily fogékony rokonlélekkel érzi meg a lírai költészet szépségeit ; mily lelkiismeretes mérlegelés eredménye a költőkről megalkotott ítélete, hogy azt oly igazságosnak és föllebbezhetetlennek érezzük. Mintha tudós költő szólna költő-társairól : ismeri tehetségük és stílusuk legrejtettebb szálait, be van avatva motívumaikba és műhelytitkaikba, meg tudja mérni képzeletük erejét és lendületét. Sokoldalú fogékonysága lehetővé teszi számára, hogy a legkülönbélebb és különbözőbb jellemű költői egyéniségekkel egyformán rokonszenvezzon : Kazinczyt épp úgy élvezze, mint Kisfaludy Sándort, s Kisfaludy Károlyt csakúgy, mint Katonát. Nincs kegyelt kedvence, nincs ú. n. «nótája»: nótája minden szép magyar vers s költője minden igazi költő. Innen ritka, teljes tárgyilagossága s értékelése maradandónak tetsző súlya. Katona József lángeszének egyik legőszintébb hódolója, de Kisfaludy Károly hazafias drámáival aratott bangos diadalának leírását a következő mondatokkal szakítja meg : «Mind e fényes, főkép a patriotizmus jegyében csillogó sikerek háttérében ott sötétlik a cenzurától elnémított Katona József hatalmas árnyéka. Tanúja volt ő is azoknak ; ugyane társasággal szerette volna előadatni a maga remekművét, de nem volt szabad. Jól értette a siker okát : a közönséghez való alkalmazkodást. A maga meg nem alkuvó magaslatáról lenézte az olcsó korszerűt. Ma igazat tudunk szolgáltatni mindkettőjüknek : Kisfaludyt nem hibáztatjuk korszerűsége miatt, sőt jól látjuk annak valódi hasznát, jelentőségét a fejlődésben».

Mindezért, ha most gondolatban újra végigjárjuk Horváth

János fejlődéstörténeti rajzainak útvonalait, úgy látjuk, hogy rendszerezésének az elve nem spekulatív módon kiszelt elmélet: mélyen benne gyökerezik az a szerző valójában, egyénisége alaptermészetében. Az ő legjellemzőbb vonása az alaposság és lelkiismeretesség. E veleszületett tulajdonságokból fejlődik az a hajlama (ezúttal a «fejlődés-rajzot» szerzőjén gyakoroljuk), hogy szereti töviról-hegyire, apróra, tüzetesen megvizsgálni a dolgokat s nem riad vissza a hosszas latolgatástól, sőt, ha indokolt, a «szórszálhasogatástól» sem, csak hogy tisztán lásson s mélyére tekintsen a kérdések és jelenségek keletkezésének és összefüggéseinek. Innen van, hogy nem elégszik meg az irodalmat csak amúgy «fentről» tárgyaló «filozófáló» magyarázattal; az ilyen módszer alkalmas rá, hogy az irodalom felett magasan lebegve gyönyörű gondolatköröket írjon le, de közben elveszítse benső kapcsolatát magával az irodalommal s az idő folyamán mind szépirodalmibb jelentőségűvé híguljon. Ő, mielőtt az elvonás ormai felé veszi útját, leszáll a mélybe s nem restell beállni bányász-társai: a filológusok közé, hogy velök együtt hozza fel az irodalomtörténet adalékait, vagy társai munkáját gondosan számbavéve illessze e esiszolt kis drágaköveket rendszere foglatába.¹ Rendszere és módszere egyéni azért is, mert az eddigi kísérletek minden értékes vonását felhasználja s mint segédtudományokat állítja az irodalomtörténet szolgálatába a filológiát, történelmet, lélektant, esztétikát és bölcséletet. De egyéni és eredeti főképpen azért, mert az irodalomtörténet vezérelvül oly szempontra talált, mely magából az irodalomból kínálkozik s ez az irodalmi elv («önelv») a «fejlődés», szintézisének összefoglaló főtárgya. Ennek az elvnek kivitele azonban az övéhez hasonló tudást, éles tekintetet és művészetet igényel.

Horváth János irodalomtörténetírása európai viszonylatban is új korszakot nyit e tudomány-ág történetében s ezért tartozunk vele, hogy jelentőségére, mint a magyar tudomány és művelődés egyik legeredősebb és legdúsabb erőforrására rámutassunk.

KEMÉNYFY JÁNOS.

¹ A filológusok közül különösen Gálos Rezső és Waldapfel József emelendők ki, akiknek újabb kutatásai elősegítették Horváth munkáját. Itt említjük meg, hogy a Katona József-kötetben (44. l.) Körner *Zrínyijének fordítójaként* elírásból Petrichevich Horváth Lázár szerepel *Dániel* helyett (l. helyesen 7. l.). A kötetekben egyébként több sajtóhiba van s ezek jórészt a sorszedésből származnak.

SZEMLE.

Képzőművészet.

A most letelt esztendő teli volt jelentős művészeti eseményekkel. Az olasz és a dán reprezentatív kiállításon kívül nem egy értékes magyar tárlatot láthattunk. Ilyen volt első sorban néhai Mattyasovszky-Zsolnay László képeinek kiállítása.

A tavaly nyáron váratlanul elhunyt Mattyasovszky-Zsolnay László festőművész a francia impresszionizmus kifinomult, optikai szinkultúrájának maradt élete végéig következetes híve. Velazquez, Manet és Cézanne festői stílusa volt az eszménye, amelyekhez egy spanyolországi utazás hatása következtében átmenetileg grecói szín-élmények is járultak. Mindez azonban nem tette Mattyasovszkyt utánzóvá, csak a stílust, a szellemet sajátította el, de ezen belül a maga festői egyéniségét érvényesítette.

Petrovics Elek, Mattyasovszky művészetének legőszintébb méltatója, összegyűjtötte a festő érett alkotásainak legjavát és gyűjteményes kiállítást rendezett belőlük az Ernst-Múzeumban. Díszes könyvet is adtak ki művészetéről, amelynek szövegét Petrovics Elek írta. A rendkívül előkelő szintű, egyenletes kiállítás csak a festő művészetére jellemző alkotásokat mutatta be.

Mattyasovszky minden erősebb szín-akcentust mellőzött világos színskálájában. A kékeknek és zöldeknek egymásba áramló, kissé hűvös, tartózkodó tónusai alkotják táj-impresszióinak is legnagyobb színértékeit. Mintha az olajfák lombjainak ezüstös hamvassága nemesítette volna meg palettáját. A barnás, piszkos árnyékokat teljesen kiküszöbölte, sőt mint helyi szint is csak a legkivételesebben alkalmazta a barnát. A kék, zöld, szürke, sárga, rózsaszín egymást vegyítő, szelíd tónusai uralkodnak képein, de az ibolyák, a bordók is szót kérnek üde virág- és gyümölcs-csendéleteiben. Tulajdonképpen nem is virág- és gyümölcs-, hanem szín-csendéletek, olyan intenzív és tiszta az általuk adott optikai izgalom. Technikailag is bravúrosak festményei. Mindig *alla prima* fest, sokszor a vászonlap fehérjét is fölhasználja a szín- és fényhatások együtteseiben.

Arcképeinek festése nyugodtabb, itt nagyobb felületeken a kékes fényű feketéknek, előkelő szürkéknek hatalmas foltjaival él, belőlük világít ki árnyék nélküli mintázással az arcok fehérje, rózsaszíne. Manet *Olympiájának* tanítását Mattyasovszky nem felejtette el. Rajzai tulajdonképpen csak festéshez való előkészületek, bármilyen elevenen rögzítik is meg a benyomást. A körvonalak lazák, elfoszlók, Mattyasovszky tökéletesen csak színekkel akarja kifejezni magát.

Emlékiállítására hű tükre volt nemesen tartózkodó, francia kultúrájú, festői egyéniségének. A kiállításon néhány Zsolnay-váza és cserépszobor is bemutatásra került, melyeknek művészi terve szintén Mattyasovszkytól származik.

A másik érdekes kiállítás Farkas Istváné volt, szintén az Ernst-Múzeumban. Egyike a legkülönösebb és legérdekesebb modern magyar művészeknek. Alkotásai előtt a profán szemek értetlenül mennek el, még a műértők közül is sokan megdöbbennek képeinek színhatásaitól, a naturalista festők pedig valósággal kihívásnak tekintik alkotásait. Pedig Farkas régóta nagyrabecsült festő tagja az *École de Paris*nak. André Salmon, a híres párizsi író és kritikus, pompás munkát írt művészetéről.

Egyszer már rendezett gyűjteményes kiállítást az Ernst-Múzeumban, mikor raffináltan exotikus szín-csöndéleteit mutatta be. Most viszont egyszerű, köznapi, kopár tájakat fest, sokszor ember nélkül, vagy szabadban játszódó, drámai feszültséggel teli jeleneteket. Egyik képének sincs határozott tárgya, annál több a belső mondanivalója. A színek ereje, tüze legtöbbször eltompul, fátyol borul a táblákra; ember, vidék elveszti realitását, hogy különös énjük még sajátosabban kidomborodjék. A fák is lombjukat veszítették, így kicsinyes részleteik nélkül illenek bele a megbabonázott vidékekbe.

Motívumai belülről alakulnak ki. Valósággal megkeresi a természetnek azt a részét, amelyben lélekből fakadó szín- és formaelményei a legtökéletesebben tárgyasulhatnak. Festészete minden látszat ellenére sem impresszionizmus, hanem belső vívódások kivetülése, hosszas érlelések eredménye, természettanulmányok élményszerű kivonata, az emberek pedig úgy jelennek meg festményein, mintha borzasztó titkokat rejtegetnének. Nem meghatározott személyek, mégis olyan ismerősök, mintha már találkoztunk volna velük. Imbolygó, testté vált lelkek, elfolyó körvonalaiuk ködképszerűen merülnek fel. Valami rejtelmes történés feszültségét hordozzák magukban, tudat alatti lelki élmények hatják át kísérteties meg-

jelenésüket. Divatjukat múlt ruháikban szinte hazajáró lelkek. Egyik képén, a *Végzetten*, a szakállas öreg úr úgy karol élete párjába, mintha ördög lenne és örök kárhozatra akarná ragadni hitvesét.

Farkas István mindezt a legegyszerűbb festői eszközökkel éri el. Csak lényegét adja a természeti képnek, azt is színfoltokban, a formák elfoszlanak. Már a tempera-technika is ennek a merev szintézisnek kedvez, amely messze esik az olajfestés illuzionista hajlandóságaitól. Mégsem üres egyetlen kép sem: jelképszerű előadása nem kíván külső magyarázatot, képei önmagukban hordozzák szuggesztív mivoltukat. Egy-két szín-akcentuson, a szokatlan lilán, a kihalt szürkén, a kegyetlen vérpiroson, a szívtelen zöldön, a merev rőtön, a kísérteties fehéren épül fel mindegyik művének hatása. Színei sokszor visszahökkenetik a szemlélőt, de minél többször láttuk alkotásait, annál inkább megejteneik, nem egyszer szinte hipnotizálnak látományszerű rejtelmességükkel.

Ha egy idegennek a legtípusosabb, legkorszerűbb és legzamatosabb magyar festészetet kellene bemutatni, akkor Szőnyi István képei elé vezethetnénk. Minden egyes kiállítása kivételes bizonyítéka a magyar faj ösztönös festői látásának. Szőnyi fokozatosan nőtt ki a nagybányai hagyományokból, átélte a robusztus formák hangsúlyozásának korszakát, de sohasem vesztette el legközvetlenebb viszonyát a természethez. Nem alakítja át a valószerű formákat; az életet, a nagy természetet adja mindig őszinte, festői felfogásban. A képszerűség önkéntelenül születik meg színeinek nyugalommal teli, kivételes harmóniájából. Nem kellett visszanyarodnia az elméletektől a természethez, mindig a vizuális motívum valószerű értelmezése volt a főszempont művészetében. Mostani korszakában a figurális elem már nem él külön életet képeim, alak és tárgy elválaszthatatlan egységet alkot a mindent körülölelő légkörben. Nincsenek nagy szín- és fényellentétek előadásában, a nap-sütés vagy a félhomály egyenletes tónusban foglalja össze festői világát. Néha dekoratív értékek bukkannak fel festményeiben, a nagy színfoltok és a hullámzó vonalak ritmikájában. Szőnyi nagyrészt fénytelen temperával festi képeit, de ezt a festőanyagot nem használja mereven, rikítóan, hanem rétegesen keni egymásra a foltokat. Az alsó réteg színe mindig elővillan a darabosan ráfestett réteg alatt. Így állanak elő a postimpreszionisták előadásaira emlékeztető finom árnyalatok, átmenetek, a levegős vibráló színhatás. Mindegyik képe komoly elmélyedés vagy festői ihlet eredménye.

Aba-Novák egyike mai festészetünk legegényibb alakjainak. Nagyvonalúságra hajlamos, dekoratív, elbeszélő stílusa tulajdon-

képpen a falfestészetre utalja. Sok volt eddig a karikatúra-szerű fíntor alakjain, ami cirkusz-ábrázolásából szivárgott át művészetének egész területére. Most mindez eltűnt stílusából, művészete mintegy megtisztulva áll készenlétben, hogy elhívattassék a legnagyobb feladatokra.

A milánói műipari kiállítás magyar pavillonja számára készült, rendkívüli méretű plakátfestménye és a szegedi Hősök Kapujának boltozati freskója már a hivatalos megbízások újabb biztató megindulását jelzi. E mellett serényen festi táblaképeit, melyekből kiállítást is rendezett. Utóbbi festményei belső készülődések a nagy feladatokra. Nem vázlatok, nem nagy falkép-kompozíciók tanulmányai, hanem befejezett festmények, melyek üveg alatt, keretben élnek a maguk elhatárolt világát. Természetesen mindegyikből kiütközik Aba-Novák robusztus egyénisége, szinte mindegyik azt suttogja: mire lennék képes, ha méltó feladatokat kapnék. Aba-Novák most is hű maradt színelméletéhez. A fehér-szürke-fekete alap az a dobogó, amelyre kék, vörös és narancssárga szín-akcentusait állítja, hogy kiemelkedjenek. Hogyan égnek az utóbbiak tüzes erejüknél fogva, milyen izgató, dekoratív finomságok az erdélyi esíkos kötények, milyen meglepő egy-egy kifeszített ernyőnek, egy-egy ponyvás szekérnek gondos, anyagszerű megfestése! A gomolygó, felhős ég változatait, a nyugodt víz tükrözéseit is jól érzékelteti a merev tempera-technikával. Annyi a mondanivalója, hogy a kép minden zugát betölti szín- és formaeseményekkel. Az egyenletes szürke ég szinte üresen hat a nagy forma- és színtolongás fölött. Mindig érdekes, egyéni, meglepő, amit Aba-Novák festészete elbeszél.

Néhány komoly tehetségű, céltudatos munkásságú fiatal művész rendezett együttes kiállítást a tavasz folyamán az Ernst-Múzeumban. Kontuly Béla festészete máris eredményes multtal dicsekedhetik. Az olasz quattrocento és a legújabb itáliai törekvések emlőin táplálkozó művészetében mindig a bevezettség, a vázaltszerűsége felülemelkedő tökéletes befejezettséget, a tiszta, pontos megmunkálást tartja szem előtt. Stílusa tökéletesen korszerű, típusos; festői kiegészítője a mai tárgyilagos építészetnek és a sima bútoroknak. A modern plakátszerűséget, a szabályos, józan formákat jól egyezteteti össze a figurális mintázás érzékeny plasztikájával. Az élő test finom átmeneteinek érzetése, gondos, átszellemített kezelésük különösen jól érvényesül a rideg, mértani formák környezetében, hiszen az emberi test is a térformáknak egy magasabb fejlettségi fokát jelzi. Piero della Francesca az eszménye, de a *Vértanuság* című szentképén

Antonio Pollaiuolo tanítására hallgat. A színek, a halvány tónusok csak kísérői, hangulatot adó velejárái a vonalak menetének. Néha száműz minden alakot architektónikus felépítésű képeiből, máskor viszont az emberek megható lelkiségén nyugszik kompozícióinak bensőséges hangulati varázsa. Újabban az alakok körvonala már nem olyan éles, fokozatos átmenetek vezetnek át környezetükhöz. A *Kánai menyegző* előterében térdelő nő egyik legtökéletesebb eredménye ennek az átgondolt, spirituális stílusnak.

A másik érdekes fiatal festő, Domanovszky Endre, szintén a lelkiélményeket hangsúlyozza, de kizárólag a színeknek él. Éppen ellentéte Kontulynak. Most elhanyagolja a formát, hosszú, karcos alakjai elolvadnak vibráló, érzékeny színskálájában, testetlenül imbolyognak a boldog álmvilágban, a Gulácsy-féle fantázia-birodalomban. Képei legtöbbször tiszta színekkel töltenek meg, függetlenek minden természetes fény- és színjelentőségtől, máskor viszont a plein air valószerű tüneményeihez kapcsolódnak. Domanovszky festészete kerülő úton visszaérkezett a postimpresszionizmushoz, bekapcsolódott a hazai hagyományokba, leginkább Kernstok Károly korai, kereső korszakába. Törekvései másfelől rokonságban vannak a német Marées festői élményeivel. Domanovszky fejlődésképes művészetétől még sokat várhatunk.

Vadász Endre ötletes temperaképeim mesészerű, japános hangulatba ringatja a valóságot. Finomak, érzékenyek voltak cirkuszképei, olaszországi emlékei és a zebegényi Duna-kanyarodóról festett impressziói.

Harmincöt éves fennállása alkalmából a Szolnoki Művésztelep reprezentatív kiállítást rendezett a Nemzeti Szalon termeiben. Nagybánya elvesztése óta Szolnoknak különösen fontos a szerepe a magyar művészi életben. Java festőink egy része ott tölti a nyarat, ott frissül fel palettájuk a magyar természet közvetlen szemléletében. Nagybánya gyönyörű vidéke, buja zöld erdővel borított hegyei, melyeknek háttérébe oly csattanóan vágódik bele a templomtorony vörös sisakja, természetesen hiányzik Szolnokon, a színek zengése, telítettsége kevésbé tiszta és erőteljes, de az alföldi magyar atmoszféra különleges fátyla izgatja a festők színképzeletét. Nem hiába kapta meg Szolnok már az 50-es években az osztrák Pettenkofent is sajátos festői varázásával. Azóta a paraszti élet eredetiségéből, érintetlenségéből sok eltűnt, de továbbra is megmaradt a környező síkságnak zamatosan magyar színvilága. A kiállításon a művésztelep elhalt és élő tagjainak sikerült alkotásait mutatták be.

A júniusi hetek alkalmából a Nemzeti Szalon hazai művésze-

tünknek kivételes értékű gyűjteményét mutatta be. Hubay Andor, a Nemzeti Szalon céltudatos munkájú és lelkes igazgatója Petrovics Eleket, a Szépművészeti Múzeum volt főigazgatóját kérte fel, hogy a magántulajdonban lévő mesterművekből rendezzen kéпкиállítást. Hosszú múzeumi igazgatósága alatt Petrovics lelkes gyűjtőtábor szervezett, akik a Szépművészeti Múzeum támogatása mellett jelentős magángyűjteményeket hoztak létre. Petrovics tanáccsal is jócskán ellátta a mecénásokot, így ezek a legnagyobb készséggel állottak rendelkezésére, midőn a magántulajdonban lévő magyar remekművek kiállításáról volt szó. Ezúttal csak elhalt mestereink alkotásait mutatták be, közöttük Munkácsy és Paál remekeit. Egyike volt az utóbbi évek legkiválóbb magyar képzőművészeti anyagának.

Nemrég szentelték föl a Rezső-téri Ferenc József jubileumi templom kereszthajójának baloldali oltárképét, Feszty Masának színektől és igaz hittől ragyogó alkotását. A festményt a kegyűrfőváros állíttatta a fiatal és szépséges karmelita apáca, lisieux-i Szent Teréz tiszteletére, aki felhők között, angyaloktól körülvéve jelenik meg és piros rózsákat hint a földre. Alatta, a predella-képen, a hegyektől körülvett Magyarország tűnik fel kék folyóival, zöld mezőivel. Mindegyik elszakított országrészt egy-egy templom képviseli, előttük Szent Teréz rózsái piroslanak.

Feszty Masa valóban remekelt az oltárképpel. Csak akire az isteni malaszt rásugároz, festhette meg ilyen átszellemült szépségben ezt az képet. Meleg, kékes-zöld tónusai tökéletes összhangban vannak a templom oszlopaival, a csillogó aranytányér-dicsfények pedig az oltár és a világítótestek aranyos díszeivel. Még a képkeret is ezt a zöld-arany együttest hangsúlyozza. Ebből a mélyzengésű színskálából tündöklük ki lisieux-i Szent Teréz apácaköntöse, továbbá az angyalok ruháinak viruló fehér foltjai, a puha felhők rózsaszín-lila gomolyagjai. Eleven szolgálatkészséggel kísérik a ruharedők a lélekből fakadó, alázatos mozdulatoknak lágy melódiáját, hogy aztán a két térdelő angyal körüljátékos, dekoratív kedvükben csend-életszerűen széjjelterüljenek, mint a középkori mestereknél. Az átszellemült arcok ragyognak a szépségtől, hiszen szemtől-szembe láthatják Istent.

Sok tiszta festői érték tünteti ki az oltárképet és a predellát. A naívan elképzelt hegyek, csúcsok, a sziklába vájt aldunai utak mind a hangulat bensőségét szolgálják. Többet adott a valóság ábrázolásánál, már a szigorú szimmetria, a kompozíció fölépítése is az Istenben horgonyzott lélek szilárd hitére utal.

A mai olasz festészet egyike a modern művészet legegységesebb, legjellemzőbb jelenségeinek. Épp úgy szimboluma, szellemi kifejezője a céltudatos olasz akarásnak, mint politikai élettársa, a fasizmus. A nagy szervezethez, intellektualitás természetesen meglátszik külső képén is. Nem ösztönösen született: akarták, hogy kifejlődjék. Nemzeti becsület kérdése volt, hogy a legnagyobb művészeti múltú nemzetnek modern művészete is legyen, mely tökéletesen kifejezi lelkiségét, eggyéforrt, nagyrahivatott szellemét.

Az olasz festészet a saját multjához, nagy hagyományaihoz méltó modern kifejezéshez azonban Párizson keresztül ért el. A futurizmus döngette Itáliában először a XIX. századi naturalisztikus szemlélet és a kiélt akadémiizmus omlatag bástyáit, de ezek a törekvések antivizuális szempontjaik miatt összeomlottak a nélkül, hogy megalapozhatták volna az új stílust. Cézanne művészetében jelentkezett először a természet szemléletén való felülemelkedés, az önálló művészi alakítás, a képszerkesztés problematikájának szüksége: az ő tanítását fejlesztették, alakították tovább Picasso és Derain, akik szertelenségeik mellett újra felfedezték a klasszikus képkomponálásnak, vagyis a nagy olasz hagyományoknak örök értékeit. Párizson keresztül tanulták meg a modern olasz festők megérteni régi nagy mestereik igazi értékeit, itt higgadt le futurista dinamikájuk klasszikus nyugalommá. Talán az összes régi nagyok között a Rómában élő Poussin volt az, akiben a modern törekvésekkel egyező problémák a legvilágosabban, a legkiegyenlítettébb módon jelentkeztek, de mellette ráeszméltek a vérbeli olaszokra, Giottóra, Masaccióra, Piero della Francescára, Mantegnára is. Az előző évszázadokban az ő művészetükben valósult meg tiszta olasz jelleggel a naturalizmuson felülemelkedő, a tér és forma problémáival számoló, a vonal és a szín különleges értékeit felvető ideális képkomponálás, amelynek egyedüli fontosságát a művészetben ők is belátták. A mai olasz festők már nem utánozzák külsőleg őseiket, hanem azoknak magasabb szempontjai szerint alkotnak. Stílusuk a XX. század, a novocento szellemével van telítve. Már elhagyták a párizsi iskolát, lepergett róluk minden stílusbomlasztó kétely, ingatag kapkodás, felülemelkedtek a téveteg kereséseken, tömött egységgé forrtak össze, eleven folytatói lettek őseik hagyományainak.

Szobrászatuknak érettebb, zamatosabb a képe, mint festészetüknek. A formatisztelelet, a tiszta plasztikus mintázás ősi tulajdonsága az olasz művészetnek, ezt ünnepli nem egy festőjük neoklasszikus stílusával is. A modern olasz szobrászat formanyelvének kialakulásában az itáliai futurizmusnak azonban még kisebb szerepe

volt, mint képirásukban. Itt is a francia realizmus és expresszionizmus nagy mesterei, Rodin, Bourdelle, Bernard voltak az igazi források, az ő jegyükben született újjá a mai olasz szobrászat. Ők vezették vissza a modern szobrászokat az ősi etruszk és a XV. századi toszkán hagyományokhoz. A barokk stílus megszűnt eleven hatóerő lenni; az olasz nemzet, az újkor legnagyobb szobrászmestereinek szülőföldje, az igazi barokk megteremtője, már rég leszámolt vele. Egyedül Michelangelo, az isteni mester démonikus kifejező módja ütötte rá bélyegét egy-két olasz szobrászra, de ezek is inkább eklektikus művészek, akik az ő titáni plasztikai ereje árnyékában gyujtották meg szerényebb tehetségük világitó méceit.

Ez a nagy egység, biztos stílusöntudat, emelkedett hit, a hagyományokhoz való szellemi kapcsolódás jellemezte a Műcsarnok kiállítását is. Létrejöttét az olasz-magyar kulturális egyezménynek, Hóman Bálint kultuszminiszter messi jövőre kiható, nagyjelentőségű művelődéspolitikai tetteinek és Gerevich Tibor kiváló műértésének köszönhetjük. Az olasz illetékes körökön kívül az ő érdeme, hogy a kiállítás ilyen nagyvonalú keretben, ilyen magas művészi színvonalon megvalósult. Az egész élő olasz festészet és szobrászat felvonult néhány jelentős XIX. századi mesterükkel és modern érmészetük, továbbá iparművészetük tipikus termékeivel, egyesek, mint Andreotti és Wildt, egész gyűjteménnyel. Munkáikkal bebizonyították, hogy a mai olasz művészet egyike a legjellemezőbbeknek és hogy a múzeumoknak épp úgy kell gyűjteni legkitűnőbb alkotásaikat, mint a francia művészetét.

Az olasz fölvonulás mellett a dán reprezentatív kiállítás a Nemzeti Szalonban természetesen már az alkotások kisebb számánál fogva is szerényebb volt. Itt is a szobrászat volt az erősebb. Thorwaldsennek és a Jacobsenek által alapított Ny-Carlsberg Glyptothekában lévő szobrászi remekeknek eleven hatása nagyra nevelte a dánok plasztikai érzékét. Kopenhágában aránylag több abszolút szoborművet láthatunk a tereken és a parkokban, mint Párizsban vagy Brüsszelben, köztük nem egy külföldi remekművet. A budapesti kiállításon különösen három modern szobrászuk körvonalai bontakoztak ki, Utzon Franké, Kai Nilsené és Sven Rathsaké. A festményeket azonban nem válogatták úgy össze, hogy nálunk kevéssé ismert festészetük XIX. századi multját és a jelen erősségeit kellőképpen méltányoljuk. Így is igen magas színvonalon állott reprezentatív bemutatkozásuk.

*

A Nemzeti Szalonban november havában az Artistes Musicalistes társaság mutatkozott be alapítójuk és elnökük, Henry Valensi vezetése alatt. Céljuk az elvont művészet megvalósítása, de mindig az illető művészet, a festészet, a szobrászat és az építészet sajátos nyelvén előadva. A természetutánzást lehetőleg ki akarják kapcsolni alkotásaikból, hogy korunk uralkodó művészetének, a zenének analógiájára szólalhassanak meg. Kizárólag lelkükből merítenek, festői előadásuk független a plein air, vagy a műteremvilágítás lehetőségeitől. Hangulatokat, érzelmeket, belső élményekké vált fogalmakat, valóságtól elvonatkoztatott impressziókat fejeznek ki.

Programmjuk megvalósítását mégis annak köszönhetik, hogy nem maradtak hűek alapelveikhez. Legtöbb alkotásukba, így különösen a csoport alapítójának, Valensinek műveibe belekapcsolódik a valóságábrázolás. Mindenütt felbukkannak a fölhasznált, az élményt szolgáló, természetből vett, apró elemek, melyek beleolvadnak az ezektől független, ritmikus, szimmetrikus kompozíciókba, az összefogalom, az összehány hangulatát kifejező festői látományba. A *Musicalistes* csoport kiemelkedő tagjai érzik, hogy csak úgy maradhatnak némileg következetesek a festészet és szobrászat sajátos nyelvéhez, ha nem irtják ki munkáikból a valóságra utaló emlékeket. A teljesen absztrakt festészet a maga tökéletes természetelvonatkozásában csakis mint alkalmazott ornamentum, dekoratív motívum lehetséges. Keretbe foglalva *nonsens*, melynek titokzatos nyelvét, jelbeszédét csakis alkotója érti.

Az *Artistes Musicalistes* csoport ereje a francia ízlésben rejlik, legnagyobb exaltációikban, legörvénylőbb vízióikban is finomak, nemesekek maradnak. Más faj ezzel a programmal durva ízléstelenségbe, brutális darabosságba tévedne, ők ellenben dekoratív harmóniával, a színek és formák érzékeny ritmusával, a hangulatimpressziók pregnáns éreztetésével mindig érdekeset, élvezhetőt mondanak. Nem a tudós száraz következetességével, hanem a költő szabad poézisével mérlegelik a színeket, bonyolítják a formákat. Stílusokban van valami a századforduló szecesszionizmusából. Ennek a felület-stílusnak könnyedsége, vonalainak cikázó, ritmikus hajladozása jelentkezik nem egy alkotásukban. Hiszen a francia architektúra és bútorművészet is a szecesszió formáival oldotta fel a régi stílusok hagyományait. Ebből az állapotból azóta sem voltak képesek tökéletesen kilábolni.

Henry Valensi gyűjteménye a csoport legjellemzőbb kifejezője. Műveire vonatkoznak leginkább a fenti megjegyzések. Érdekes végigtekinteni két és félévtizedes fejlődését, kezdve a *Pálmafák házasságától*, ettől a finom kis valóságélménytől a 30-as évek dekoratív egyen-

letességű szín- és forma szimfoniáiig. Évszakokat ábrázoló egymásik kompozíciója rokonságban van Rungének, ennek a mult század elején élő hamburgi expresszionistának azonos tárgyú, szimbolizáló, szimmetrikusan, ornamentálisan felépített képeivel, de az analógia csak a két művész hasonló akarására vezethető vissza. Minő intenzív szín-élnény a *Toledói vízió*, melyben az exaltált látományokban élő Grecónak hódol.

A többi művész is a festői kifejezésnek ebben az irányában mozog, de inkább elvonatkozva a természetábrázolástól. Legtöbbjük kevésbbé köti élményeit ritmikus, dekoratív, ornamentálisan egyenletes kompozícióba. Viszont egy-kettő közülök megkapó erővel, vagy finomsággal közli belső mondanivalóit. Néhol a színek kavarnak, másutt a formák mértani síkokba merevednek. Leginkább a belga Servranckx-nak felhők, tengerek motívumaira emlékeztető színélményei tettek ránk közvetlen benyomást. A szobrászatot a magyar Beöthy István alkotásai képviselték, közülük a felsőbbrendű embert ábrázoló, az olasz Alessandro Vittoria csavarodó, lobogó bronzszobrocskáira emlékeztető, kis műve válik ki. Magyar származású a pasztellekkel szereplő Klausz is, a párizsi Nagy-Opera díszlettervezője. Az építészet Quintili higgadt, harmónikus terveiben jelent meg. A két Martelnek Claude Debussy zenei ópuszait szimbolizáló, ízléses emlékműve is a csoport jelentős eredményei közé tartozott.

Ybl Ervin.

IRODALOM.

A Görgei-kérdés mai mérlege.

Kosáry Domokos: *A Görgei-kérdés története*. Budapest. Egyetemi nyomda, 1936. 8-r. 328 l. —

A Budapesti Szemlében volt már alkalmam hozzászólni a Görgei-kérdéshez,¹ most az egész problémakör tárgyalására késztet Kosáry Domokos munkája, mely Görgei 1848/49-i szereplésének ismertetésén kívül a reá vonatkozó irodalmat átlította össze. Az ámulás vádját két tényezőre vezeti vissza, az egyik Kossuth multszemlélete 1849 augusztusa után, a másik a magyar közvélemény valóra ébredése 1849 augusztusában.

Kossuth lelkében az ámulás vádját előkészítette a szabadságharc folyamán kettejük közt több ízben fölmerült ellentét, táplálta ezt a besugók és hízelgők hada, akiknek Kossuthra kétségtelenül volt hatásuk. Érinti Kosáry azt, hogy ez a vád, a szabadságügy hűtlen cserbenhagyásának vádja, Kossuth ellen is fölvetődött, nemcsak abban a formában, hogy a Kossuth-bankók beváltását követelték tőle évekkal a bukás után. A bankó-ügyben Kossuth az osztrák kormányt tette felelőssé, amely a lefoglalt (mintegy 2 millióra becsült) aranykészletből nem váltotta be a 60 milliónyi magyar papirospénzt; a szabadság ügyének elbukásáért Görgeit vádolta ámulással. A bankó-ügy lassanként feledésbe merült, az ámulás vádja azonban magas lánggal égett s ma sem aludt el tökéletesen. Mivel a fegyverletételt nem követte amnesztia, a közvéleményben szóhoz sem juthatott az az irányzat, amely elítélte az uralkodó család elleni harcot, annál kevésbbé, mert a kivégzések miatt Magyarország jövője fölött «azok a hazafiak is kétségbeestek, akik a Magyarország és Ausztria közti fegyveres küzdelem idejében az utóbbinak pártjára állottak». Ennek az irányzatnak szemében Görgei szintén vádlott lett volna, bár mentségére szolgált volna a fegyverletétel. A másik irányzattal

¹ *Még mindig Görgei*, B. Sz. 220. köt. (1931) és *A mult század magyar politikai élete*, B. Sz. 224. köt. (1932).

szemben Görgei azokra számíthatott volna, akik október 6-án örökre elnémultak. Ezek védőkből — Kossuth és a közvélemény szemében — vádló árnyakká lettek, mint akiket az életben maradt Görgei adott el. Görgei emlékirata a vád ellen nem tisztázhatta őt, mert idegen nyelveken jelent meg (magyarul kerek 60 évnyi késedelemmel!), a monarchia területéről kitiltotta a kormány, amely Görgeitől lojális munkát várt; különben a vádlóknak — mint ilyenkor szokásos — volt egy csoportja, amely «az áruló könyvét» nem is akarta kezébe venni. Közvetlenül a szabadságharc után a vád éppen úgy föltevésen alapult, mint a védelem, azután a politikai pártállás, a megjelent munkák és a két protagonistának személyes varázsa gyakorolt befolyást az ítéletekre. Itthon 1867 után a közjogi pártokra szakadt nemzet mint a politikában, a Görgei-kérdésben is vérmérséklete szerint foglalt állást. Ezt eddig is tudtuk, Kosáry munkájában új az, hogy megállapítja a politikai pártállás hatását a külföldi ítéletek kialakulásában. A nyugateurópai államokban és Amerikában Kossuth hatása gyökeres volt a radikális baloldalra a Görgei-kérdésben, a konzervatív pártok Kossuth ellen foglaltak állást ebben is. Kossuth és Görgei személyes varázsának számos jelét látjuk. A szabadságharc idején Kossuth legmegbízhatóbb hívei Görgei mellé állanak, mikor őket Görgei *ellenőrzésére* küldi ki a kormányzó; a szabadságharc után Görgeinek egyik legmeghittebb embere, Kmety, Kossuth környezetébe kerülve magáévá teszi az árulás vádját és éppen az ő munkájának hatása alatt ír Görgeiről elítélően Horváth Mihály. A történetírón kívül Görgeit vádolta Vörösmarty Mihály, mellette írt Arany. Mi, akik Jókai művein nőttünk föl, tudtuk, hogy az írók képzeletét is megragadta Görgei alakja, de meglep az a gazdag szépirodalmi anyag, amelyet Kosáry főleg Voinovich Géának a Budapesti Szemlében (1914. 158. kötet) megjelent tanulmánya alapján állított össze.

Az összegyűjtött jelentékeny anyag mintegy magától adja a Görgei-kérdés fejlődésének történetét, sőt kritikáját is. Egykorú katonai szakíróból vett idézet helyezi illő világításba Haynaunak azt az egész egyéniségéhez méltó alávalóságát, amellyel a kivégzések ódiумát arra a vezérre akarja hárítani, akit esatateren legyőzni nem tudott; más esetekben az általánosan elfogadott igazságot másodrendű írókból vett idézet támasztja meg. A másodrendű írók ilyen fölhasználását csak a tárgyban való elmélyülés teszi lehetővé. A csekély értékű vagy megbízhatatlan forrásokat szívesen mellőzi a történetíró, pedig az alapossághoz és tárgyilagosságához hozzátartozik ezek ismerete és a lehetőség határáig terjedő fölhasználásuk. Az

egykorúak és a történetírók nézeteinek egymás mellé állítása többször fölöslegessé teszi a szerző véleményének külön hangsúlyozását, némi helyen azonban kétségben hagy saját álláspontja felől. Ezt érezzük Görgei jellemzésénél.

Kosáry nem vádolja Kossuthot azért, hogy szenvedéllyel vitte egyenlőtlen küzdelembe a nemzetet, sem azért, hogy Görgeit árulással vádolta. Szerinte Kossuthnál «általános ideák és egyéni érzés szinte egyetlen átérzéssé fonódtak össze, ő magát az eszmék képviselőjének tudta. Ebben csak értetlen és kicsinyes kritika láthat hiú hatalomvágyat és egyszerű önzést». Ezt aláírhatjuk, de nem felelhetjük, hogy a Kossuth elleni komoly vád — amelynek tárgyalása persze nem tartozott Kosáry föladatához — nem hiú hatalomvágy vagy egyszerű önzés volt, hanem az, hogy ő «indítványozó és projectáns, ki mindent kezd és mindenbe beleviszi a könnyenhívőket, egyet s mást egy kis ideig fenntartani tán képes, de bevégezni semmit sem tud».

Görgei jellemzésével kapcsolatban szükségesnek tartom Kosáry néhány kifejezésének tisztázását. Azt hiszem, jól értem elgondolását, hogy ő Görgeiben kiinduló pontnak, a magam nézete szerint is helyesen, a nemzeti érzésnek azt a formáját tartja, amely parancsnak a nemzet okos akaratát tekintette, amint kritikus időben írta önmagáról: «Én soha a kormányért, hanem mindig a népért küzdöttem és ha ma tudnék arról meggyőződni, hogy a nép jobban fogná magát érezni, én lennék az első, aki a fegyvert letenné». Egy másik pontban Kosáry nézete világosabban látszik a Magyar Szemleiben közölt önismeretéből (1936. nov.), mint a munkából, — ez a pont Görgei érzülete a dinasztíával szemben. A munkában a váci kiáltvánnyal kapcsolatos megjegyzésből azt hihetnők, hogy Görgei monarchikus volt, a Magyar Szemlebeli önismeretés a monarchikus érzület szempontjából Görgei érdektelenségét tételezi fel. Ezt a fölfogást tartom helyesnek. Görgeinek az imént idézett és Kosárytól is fölhasznált nyilatkozata alapvető Görgei megértésére. Előtte politikai cél a magyar nemzet boldogsága. Ehhez csak eszköz akár a Kossuth-kormány, akár a Habsburg-uralom. Ha a Habsburg- király aláírja az 1848-as alkotmányt és ezt megtartja, akkor Görgei így nyilatkozik: «Az alkotmány, amennyire annak befolyását hazám jólétére megítélni bírtam, engem tökéletesen kielégített s így a legtermészetesebb érzés készítetett ezen alkotmánynak védelmére: . . . ezen alkotmánynak más mint törvényszerű úton való megmásítására irányzott minden kísérletek . . . a hon- és felségárulási bűnök rovatába estek». Ha a Habsburg-uralkodó a polgárháborúban «Magyarország

ellen fogott pártot», akkor a trónfosztó határozat «saját nemzeti érzéseimmel tökéletesen megegyezett». Nincs okunk kételkedni az ezt kiegészítő ifjúkori nyilatkozat hitelében,¹ amely szerint barátságos beszélgetésben Görgei már a katonaiskolában kijelentette társai előtt, hogy magyarországi politikai zavarok kiélesedése esetén «kviétálnék, kilépnék a császári hadseregből és a dilemmából. Akkor aztán hazám polgára lennék, semmi más. Szabad ura lennék megint meggyőződésemnek». Görgei egyáltalában nem lett monarchikus azáltal, hogy a dinasztia mellé állott akkor, amikor a magyar nemzetnek nem volt más életlehetősége, mint a Habsburg-dinasztia uralmának elfogadása. Éppen úgy, amint nem vádolható, hogy a fegyvert mindenáron le akarta tenni, azért, amiért letette a fegyvert akkor, amikor a harc merőben kilátástalanná vált. A róla alkotott ilyen fölfogásba pontosan beleillik a váci kiáltvány és beleillik az is, hogy azt ő helyesnek tartotta mindvégig: hadseregét a fölbomlás veszélyétől mentette meg azzal, hogy a váci kiáltványt kiadva maradásra bírta legértékesebb tisztjeit.

Fenntartással olvasom Kosárynak azt az ismételt állítását, hogy Görgei «apolitikus» volt és fenntartással olvasom azt is, hogy «elkészt» a békepárt megszervezésével. Az igazi katona mindig igazi politikus is, a tettek és nem a tervek embere, mintilyent jellemzi kitűnően önmagát Görgei egy 1847-i levelében.² Az elveket, amelyek szerint cselekednie kell, nem gimnáziumban, nem is könyvekből, «hanem egyesegyedül az élet, a csalhatatlan tapasztalás oskolájából» meríti, «ezen elvek matematikai helyességében mindig meg lehet bízni». «Passzív mosollyal» felel minden jövendőlésre (csak mellékesen: nicsoda ellentét Kossuthtal szemben!), «terveim nincsenek, ahol azt hiszem, hogy tevékeny és hasznos lehetek . . ., oda elmegyek a legelső hívásra». Ha az apolitikus jelzõt úgy kell értenünk, hogy Görgei nem vett részt a politikai pártok intrikáiban, akkor nincs szavam ellene. Ha azonban úgy fogná föl valaki, hogy ő nem értett a politikához, vagy hogy őt nem érdekelte a politika, akkor rá kell mutatnom, hogy csaknem ugyanilyen joggal állíthatnók, hogy ő nem értett a katonai ügyekhez és ezek őt nem érdekelték: ifjúkori nyilatkozatai (pedig mikor lelkesedjék az ember a katonaságért, ha nem fiatal korában) kétségtelenül mutatják, hogy kedve ellenére ment a katonai pályára. Ami a politikát illeti, azzal úgy nem foglalkozott, amíg nem tartozott reá, mint ahogy nem foglalkozott vegyészettel

¹ id. Görgey István: *Görgei Arthur ifjúsága*. 251 l.

² *Görgei ifjúsága*, 302/3. l.

katonai korában, vagy katonai problémákkal a vegyész-pályán, — de ami a politikai alapelveket illeti, azokkal a szabadságharc elejétől kezdve tisztában volt: az alkotmány biztosítható, ha megverjük az ellenséget, a célhoz nem visz közel semmi olyan lépés, amely pártunkat vagy haderónket gyöngíti, fölösleges minden olyan lépés, amely a siker biztosítása előtt elvágja a kibékülés útját. Rászolgált volna az apolitikus jelzőre, ha látta volna a békepárt szervezésének lehetőségét és azt elmulasztotta volna, Minthogy azonban ő a «békepárt» mozgolódásában komolyságot és különösen erőt fölfedezni nem tudott, csak helyes politikának nevezhetjük az ő részéről azt, hogy nem ugrott bele olyan kalandba, amely a nemzeti ellenállást gyöngítette volna a nélkül, hogy új, szilárd alakulás lehetőségére nyújtott volna módot. Nem vonhatjuk felelősségre azért, hogy nem avatkozott sűrűn a politikába. Ezt megtehetette volna akkor, ha a főcél, az ellenség megtörése, remélhető lett volna az ő katonai működésének félbeszakításával, és indokolt lett volna az ő politizálása akkor, ha törekedett volna diktatúrára, amivel Kossuth gyanúsította, s amire különben hosszú háborúban az események logikája vezeti a győztes hadvezért. Kosáry helyesen világítja meg Görgeinek a nemzeti érzés mellett másik döntő jelentőségű jellemvonását, a katonai becsület magas értékelését. Amint láttuk, a nemzeti érzés másodrendűvé süllyesztette az ő szemében a kormányforma kérdését; a katonai becsület kérdése — Buda ostrománál — háttérbe szorította a stratégiai célszerűség parancsát. Ő megadásra szólította föl Hentzit, ez megtagadta a vár átadását. Görgei a vár alá érve látta, hogy azt bevenni megrohanással nem lehet s az erőszakolással drága idő megy veszendőbe a nyugati támadó hadjárat rovására, ennek ellenére saját szavai szerint, a «point d'honneur» nem engedte őt elvonulni a vár bevétele előtt. Ha a hadjárat folyamán nem fordulna elő több ízben a katonai becsület ilyen magas értékelése, hajlandó volnék a Buda alatti makaesságot annak tulajdonítani, hogy éppen nyugat felé irányuló hadjárat esetén nélkülözhetetlennek érezte Görgei a Budán átvonuló hadtápvonalat, vagy hajlandó volnék gyanakodni, hogy mentegetőzészről van szó.

Görgei lényének katonás jellegét emlékiratának ismertetésénél is szemünk elé vetíti a szerző. «A bíráló hidegségével, a katonai szakember közönyével és logikájával» szól Görgei az olvasóhoz. Tudjuk, hogy Julius Caesar óta Nagy Frigyesnek Ranke által nem dinasztikus hízelgésből magasztalt emlékiratain át Ludendorffig így írt minden vérbeli katona, éppen Görgeinél azonban helyesen jegyzi meg Kosáry, hogy őt hidegnek és közönyösnek csak az 1849 utáni túlfűtött hangulatban és a katonai írásokhoz nem szokott magyar közönség érezhette.

Nagyon jellemző, hogy maga Görgei néhány évvel a mű megjelenése után azt igen érzelmesnek találta.

Ez a katonás jelleg okozta egyrészt, hogy Görgei meghallgatásra nem talált. Fiatalos hévvel fordul Kosáry a közvélemény által meghallgatott Asbóth ellen, aki az önkényuralom idején kémszolgalatot teljesített és azután volt vakmerősége árulással vádolni Görgeit. Nem lett volna érdektelen Asbóth esetében megemlíteni azt, amit az 1852-i emlékiratban csak sejtet Görgei, hogy t. i. Asbóth hadosztályparancsnokságból való elcsapásánál — a Görgei elleni vádemelés egyik okánál — szerepet játszott az is, hogy Asbóth három ágyú elfoglalásáról és három elvesztéséről tett jelentést a jún. 16-i csatában, de jelentéséből nem derült ki, hogy a három elvesztett ágyún fölül elvesztette azt a hármat is, amelyet előzőleg az osztrákoktól elfoglalt.¹

A szoros értelemben vett Görgei-kérdésen kívül eső tárgyak közt (Görgei gyanításával ellentétben) helyesen állapítja meg a szerző azt, hogy az orosz beavatkozás előidézésében nem volt része az 1849. április 14-i határozatnak, a beavatkozás kérdése eldőlt a trónfosztó nyilatkozat hírének elterjedése előtt. Érinti Windischgrätz hadvezetésének kérdését, hivatkozik mások elítélő bírálatára, maga nem nyilatkozik. Nézetem szerint az óvatosság valóban indokolt annak a hadjáratnak kritikájában, amelyet Wellington méltatott dicséretre. Nem kifogásolhatom, hogy Klapka katonai hírnevét védelmező idézetet közöl a szerző, de az idézettel nem tudok egyetérteni abban, hogy Görgei véleményét Klapkáról Klapkának emigrációbeli működése befolyásolta volna. Róla mint stratégáról teljes elismeréssel nyilatkozik Görgei; amiben Görgei őt hibáztatja, t. i. a tervek kivételében, Klapka kétségtelenül elmaradt Damjanich és Aulich mögött, akiknek példája természetszerűleg ott lebegett Görgei szeme előtt a munka írása közben. Miért tételezzük föl, hogy Görgeit befolyásolta az emigrációs szereplés, mikor azt látjuk, hogy még a reá olyan nagy hatást tett aradi vérnapi emléke sem befolyásolta ítéletét sem a vele ellenséges lábon állott Nagysándor, sem Knezics esetében.

Figyelmesen kellett olvasnunk és bírálnunk Kosáry Domokos munkáját, mert anyagának gazdagsága miatt alapjául fog szolgálni a további Görgei-kutatásnak, szerkezeti és stiláris szépsége utat fog nyitni neki a történelem iránt érdeklődők szélesebb köreibbe is. Megérdemli a figyelmet is, az elterjedést is a mű és sok szép gondolata, köztük az is, hogy a nemzet önbizalmának fenntartásához nem szük-

¹ Görgey István: 1848—49-ből. II. 522/23.

séges az árulásvád, — a nemzetet a kétségbeesésből nem a bűnbakra zúduló átok emelte föl, hanem a kitartást hirdetőik nyugalma.

Török Pál.

A szerb népepika eredete.

Banašević Nikola: *Ciklus Marka Kraljevića*. Knjige Skopskog Naučnog Društva III. Skoplje. 1935. 210 l. 8°.

Az az előkelő hely, melyet a világirodalomban a szerb népepika mind a mai napig elfoglal, az üszkübi (Skoplje) bölcsészeti kar professzora jelen könyvének a szigorúan vett szakkörökön kívül is jelentőséget biztosít. Banašević egy korábbi cikkében (*Le cycle de Kosovo*. *Revue des Études Slaves*. Tom VI, 224—244. l.) és mostani munkájában nem csekély bátorsággal, de nem kisebb tudományos készültséggel is, merőben új tételt állít fel a szerb népepikáról. Azt bizonyítja, hogy a szerb népepika két legnevezetesebb ciklusa, a rigómezei és a Kraljević Markáról szóló, nem egyéb, mint a *Chansons de geste* visszhangja. Az első pillanatban kissé kalandosnak látszik Banašević tanítása, de tanulmányát és könyvét olvasva, egyre jobban eloszlanak kételyeink és egyre jobban meggyőződünk az üszkübi professzor igazáról.

A délszlávoknak volt a franciákkal közvetlen kulturális kapcsolata is a középkorban. A *Guillaume d'Orange*-nak egy kézírata a XIV. század folyamán hosszú ideig Ragúzában lappangott, amint ezt már nálunk is megírta egy tanulmányában Birkás Géza (*Ilosvai Toldija és az olasz-francia Rainouart-mondák*. *Ethnographia* 1912). De a horvát tengerpart és a franciák között az állandó közvetítő Itália volt. Velence a XIII. és XIV. században a francia lovagi epika második hazája. Csakhamar olaszra fordítják a chansonokat. Legnevezetesebb gyűjteményük az *I reali di Francia*. Velence a XI. század óta politikailag és kulturálisan szorosan össze van fűzve Dalmáciával. A középkor végén az olasz már második nyelv végig az egész horvát Adrián. Az olasz cantatori di piazza szívesen látott vendégek a dalmát városokban. 1254 óta a *Chansons de geste* hőseinek nevével mint keresztnevekkel gyakran találkozunk Dalmáciában. Ragúzában a XIV. század óta áll a Roland-oszlop. A XVI. században elkészül Ragúzában a *Reali di Francia* máig kiadatlan horvát fordítása. Egy 1549-ben Velencéből Ragúzába irányított könyvküldeményben nem kevesebb, mint húsz *Bovo d'Antonát* találunk. Azt

is tudjuk, hogy Bosznia bukása (1463) előtt az ottani főuraknak horvát udvari énekesek voltak, akik Szt. Balázs, a köztársaság védszentje, napjára (febr. 3.) rendszeren Ragúzába mentek, hogy az ott szokásos ünnepeken művészetüket bemutassák.

Ekként igazolva azt, hogy Dalmáciában ismerték a *Chansons de geste*-t, szerzőnk beható vizsgálat alá veszi a két ciklus és a chansonnok hasonló motivumait. Itt nem időzhetünk a részleteknél, csak Banašević megállapításainak végeredményéről számolunk be. A rigómezei csatáról szóló bugarštica (panaszdal, a népepika régi formája) a *Chanson de Willame* világos hatását mutatja, míg a későbbi deseteracokon (a népepika újabb formája) ezenkívül a *Chanson de Roland* és a *Narbonnais* hatása is érezhető. A chansonnok egész jelenetei, sőt kifejezései megtalálhatók a rigómezei dalokban. Az átültető nem mindig óvatos. Megesik az is, hogy Obilić Miloš ugyanúgy küzd, mint Vivien, tehát a Balkánon ismeretlen lovagi fegyverzetet visel.

Kraljević Marko mintája Rainouard, a Ragúzában lappangott Guillaume-ciklus *Aliscans* részletének főhőse. A hasonlóság végigvonul egész életrajzukon; még lovuk is egyforma. A Marko-ciklusnak az a része, mely őt mint a Nemanja-legitimizmus harcosát ünnepli, aki kitart Uroš cár mellett saját atyjával, Vukašinnal, szemben, pontos mása a Guillaume-ciklus *Le couronnement de Louis* darabjának. Azok a kalandok, melyeken Marko, mint a szultán vazallusa, esik keresztül, a *L'Entrée d'Espagne* és a *Bovo d'Antona* énekeiben található meg, melyek keresztény hősöknek szaracén szultánok szolgálatában véghez vitt tetteiről szólnak. Marko egy rejtélyes ellenfele, Gjemo Brdjanin (= a hegyi Gjemo), akinek történeti voltát igen tetszetősen bizonyították, Banašević megállapítása szerint nem más, mint Ghinamo vagy Ghino, a Ganelon-család sarja, a *Le moniage Guillaume* hőse, ahol az egész fabula olvasható. A hasonlóképpen rejtélyes *Džidovka* és a *viperi* bán személyét az olasz *gigantessa* és *vipera* szavak magyarázzák meg. Történetük megvan a *L'Entrée d'Espagne* olasz fordításában, az ú. n. *Spagnában*. Megint meglepő találkozásokkal igazolja a szerző, hogy mennyire pontosan ismerték az adaptálók a francia chansonnok olasz fordításait.

Eddig azt tanította a szerb irodalomtörténet, hogy e ciklusok az eseményekkel egy időben keletkeztek. Banašević ezt megcáfolja. Mind a rigómezei, mind a Kraljević Marko-legendákat először a ragúzai Orbin Mórnak 1601-ben megjelent könyvében találjuk feljegyezve. A rigómezei csatában (1389) elesett Lázár fejedelem fiának, István despotának, udvari történetírója, Konstantin filozófus, 1431-ben még nem tud a rigómezei legendáról. Nem is keletkezhetett

a legenda hamarosan a történeti esemény után, hiszen a benne áru-
 lónak kikiáltott Branković Vuk a valóságban mindhalálig (1397)
 hősiiesen harcolt a török ellen. Az áruló szerepe a chansonokban volt
 adva, de előbb feledésbe kellett merülnie a történeti valóságnak,
 hogy Brankovićra ezt a szerepet reáruházhassák. A második rigó-
 mezei csata (1448) után keletkezhetett a legenda, mikor az idő nagy
 európai törökellenes koalíciók tervétől volt vemhes, mely koncepciók-
 ban igen kétes szerepet játszott Vuk fia, György despota († 1456),
 ami hangulatot keltett apja ellen is. A Milošról szóló énekek első
 hírhozója, Kuripešić (1530), igen jellemzően összetéveszti a két rigó-
 mezei csatát és azt állítja, hogy Miloš 1448-ban esett el. A legenda
 ezután is lassan terjedt. Az 1720 körül a horvát Határőrvidéken
 készült *Erlangeni kézirat* egyetlen rigómezei verset sem jegyez fel.
 A rigómezei dalok központi alakja a bugarštica tanúsága szerint
 kezdetben a bátor Miloš volt és csak később, az egyház befolyása alatt
 lett azzá Lázár fejedelem. Az a mélységes honfibú és bensőséges vallá-
 sosság, mely Karadžić rigómezei népversein előmlik, modern költőre,
 vagy költőkre vall.

A Marko-ciklus sem lehet egykorú. Hiszen ez énekek hőse a
 valóságban jelentéktelen török vazallus, aki a keresztények ellen
 harcolva esett el (1394). Magánélete egyenesen botrányos volt.
 A Marko-ciklus körülbelül ugyanakkor alakult ki, amikor a rigó-
 mezei. A fejlődés Banašević elképzelése szerint a következő. Marko
 atyja, Vukašin király, Hatalmas Dušan halála után a gyenge Uroš
 cár idején függetlenítette magát, amivel hozzájárult a szerb császár-
 ság bomlásához. 1371-ben a Marica melletti csatában a török ellen
 küzdve hősi halált halt. A XIV. század végén írt szerb krónikák már
 azzal vádolják, hogy Urošt megfosztotta trónjától. Pajsije szerb pat-
 riarcha megteszi Vukašint a kiskorú Uroš gyámjává (1642), holott
 Uroš atyja halálakor 19 éves volt és rögtön átvette az uralmat.
 Vitezović horvát krónikája egy félszázad múlva (1696) már azt írja,
 hogy Vukašin meggyilkolta Urošt, bár a valóságban Uroš három
 hónappal túlélte Vukašint. Marko idealizálását már Konstantin
 filozófus elkezdte, azt állítva róla, hogy a rovinei csata (1394) előtt
 a keresztények győzelméért ~~ánádkozott~~. A *Le couronnement de Louis-*
ban Guillaume d'Orange a kiskorú Lajos király gyámjává neveztetvén
 ki, megesküszik Nagy Károlynak, hogy megvédi Lajos jogait, akár
 saját atyjával szemben is. Ez az eskü adhatta a horvát énekesnek
 az ötletet, hogy szembeállítsa a legitimista elv bajnokát, Markót,
 hűtlen hírben álló atyjával, Vukašinnal. Ez a beállítás indította meg
 Kraljević Marko epikai szerepét.

Amint Marko ily módon népszerűvé lett, a chansonok különböző kalandjait reáruházták. Miloš erre a szerepre nem volt alkalmas, hiszen fiatalon hősi halált halt. Más Marko helyzete. A török szolgálatot nem lehetett kiküszöbölni Marko életéből, de nem is kellett, hiszen a chansonok hősei nem egyszer vitézkednek különböző szaracén szultánok oldalán. És ha kellett, enyhítettek Marko török vazallusi mivoltán. Dacból ment át a törökhöz Vukašin árulása miatt. A szultán fiaként szereti. Ott is segít a keresztényen. Sokszor a török ellen fordul, rabságba kerül, de túljár a török eszén. A szerb egyház még így is sokáig küzdött a Marko-kultusz ellen, míg a Markóra alkalmazott tömérdek elbeszélés le nem győzte ez ellenállást.

Eddig általában azt hitték, hogy a két ciklus első énekei a történet színhelyén, azaz a Rigómezőn és Prilep vidékén, keletkeztek. Már az eddig elmondottakból világos, hogy Banašević a ciklusok kezdetét Dalmáciában keresi, hiszen csakis ott juthattak a horvát énekesek a francia-olasz chansonokhoz. Azonban más bizonyítékai is vannak. Rigómező a csata után török uralom alá került. Csak a jobbágyok maradtak ott, a szerb urak elmenekültek a még el nem foglalt területekre. A nemzeti hagyományok letéteményesei tehát nyugaton húzódtak meg. A Mrnjavčević-ház, Kraljević Marko családja, importált volt Prilep vidékén. Marko halála után testvérei el is hagyták volt birtokaikat és magyar szolgálatba léptek. Különbösen sem sok okuk lett volna a prilepieknek Markót dicsőíteni. A Milcšről szóló énekeket Kuripešić «in Chrabatten» hallotta. Az első hír az epikai Markóról szintén horvát földről, Spalatóból (1547) való. Lesina szigetén jegyzi fel az első Marko-verset Hektorović Péter horvát költő (1555). A bugaršticák hazája Dalmácia. Innen terjedtek el az egész délszláv nyelvterületen.

Nagyjában ezek Banašević szenzációs könyvének legfőbb eredményei. Akik a kuruc balladák körül való háborúskodásra még emlékeznek nem fognak azon csodálkozni, hogy a szerb nemzeti hiúság e könyvre felhorkant, bár a szerző hangsúlyozta, «hogy a délszláv epika motívumai eredetének kinyomozása semmiképpen sem csökkentheti értékét, mert ez az érték nem a költemények meséjében van, hanem abban a szellemben, mely őket áthatja és abban a formában, melybe öltöztetve vannak». (188. l.) Komoly cáfolat azonban eddig Banašević könyvére nem érkezett.

Ha Banašević eredményei megállják a helyüket, világos, hogy az ú. n. szerb népepika nem népi eredetű. Olaszul tudó, legalább is félművelt költők alkotása. És bármennyit is idomult idővel ez az epika, bármennyire alkalmazkodott is a balkáni paraszt hallgatóság

ízléséhez, mindmáig megőrizte egy a Balkánon sohasem létezett lovagvilág életfelfogásának emlékeit. De ez az ú. n. szerb népepika nem is szerb, hanem horvát eredetű. Horvát területen horvát énekek költik és horvát írók jegyzik fel első termékeit. Szervesen bele is illeszkedik a ragúzai és dalmáciai horvát irodalomba. Ugyanakkor keletkeznek e költői elbeszélések, amikor a ragúzai trubadourok ugyancsak olasz minták után és lovagi szellemben megteremtik a horvát lírát, majdnem ugyanakkor, mikor tisztára olasz hatás alatt megszületik ugyancsak a horvát tengerparton a horvát dráma. Banašević könyve után mind a szerb, mind a horvát irodalomtörténet vonatkozó fejezeteit gyökeresen át kell dolgozni.

Banašević dolgozatai minden kitűnőségük mellett is alapvető módszertani fogyatkozásban szenvednek. Nem lehet a szerb népepika kérdéseit úgy megoldani, hogy az ember kiszakít két ciklust belőle. Ha kezünkbe vesszük Bogišić bugarštica-gyűjteményét, a legfelületesebb átlapozás mellett is azonnal feltűnik, hogy relatív többségük a két Hunyadit és koruknak magyar, horvát és szerb hőseit énekl meg. Ezek a hősök akkor éltek, mikor Banašević szerint a két ciklus keletkezett. Lehetetlen feltennünk, hogy ez az időbeli találkozás pusztán véletlen volna, hiszen éppen a Hunyadiak voltak a hordozói a törökellenes európai koalíció eszméjének, melyből a két ciklus keletkezését Banašević levezeti.

Módszertanilag az az eljárás is elhibázott, ahogyan Banašević a ciklusokat rekonstruálja, mert a dolog természete szerint eredetileg mindig egyes versek keletkeznek és nem ciklusok. Az egyes versek keletkezését külön-külön kell előbb megvizsgálni, még pedig keletkezésük időrendjében és nem ciklusok szerint, csak azután kerülhet sor a ciklusok rekonstrukciójára. Megengedem, hogy az egyes versek vizsgálata nem lesz minden esetben eredményes, de e munkában a bugarštica-gyűjteményeken kívül vannak más segédeszközeink is. Ott van a ragúzai és dalmáciai műköltészet, mely hol egészben, hol részben, hol átdolgozásban, vagy csak célzásban egész sereg ilyen ú. n. népepikai terméket tartalmaz. Azután ott van a mai ča-népköltészet, melyről Banašević alig vesz tudomást. Mikor a két ciklus keletkezett, Dalmáciában mindenki ča-nyelven beszélt. Idővel a ča-nyelvjárás nagyon háttérbe szorult, de máig ez őrizte meg a legtöbb ősi elemet. És itt külön figyelmet érdemel a nyugatmagyarországi horvátok népköltése. Ezek a ča-horvátok a XVI. század folyamán hagyták el az ó-hazát. Ami náluk az ó-hazai költészetből megmaradt, az nagyjában a XVI. századi állapotot őrizte meg.

Előbb ezeket az elemeket kell megvizsgálni, azután következ-

hetik a nagy szintézis, melynek kiváló töredéke Banašević jelenlegi könyve. Senki sem hivatottabb nála sem az elemző munkára, sem a szintézisre. Ám ha ezekre hiába várnánk, akkor is áll az, hogy Banašević halomra döntötte mindazt, amit eddig a szerb népepikáról tanítottak és a kutatás számára új mezőket nyitott meg. És az igazságnak megfelelőleg meg kell azt is mondanunk, hogy az üszkübi professzor tételei gyökeresen megváltoztatták az ú. n. szerb népepika helyét a világirodalomban.

Bajza József.

Egy kis sváb cselédleány regénye.

Majthényi György : *Lizi*. Regény. I—II. k. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet. 216 + 227 l.

A délvidéki sváb falu környezetéből indul ki Majthényi György regénye s cselekménye folyamán újból vissza-visszatér oda. Bár mennyire érdekes volna is azonban az elszakított déli terület sváb lakosságának életét a regény szélesen hömpölygő epikus művészetének tükrében feltárni, a szerző nem ezt teszi. Egyetlen alakot ragad ki : Lizit, a kis árva zsellérleányt, ennek sorsát kíséri figyelemmel. A szorgalmas, takarékos Lizi fiatal életét egy rác legény erőszakoskodása derékba töri. A leány szerencsétlensége az okozója anyja halálos betegségének is. Így lendül ki fiatal élete a falu egyhangúságából a városi életbe : a cselédi sorba. Itt azután bőségesen van alkalma tapasztalatokat szerezni az emberek jó és rossz tulajdonságairól. Minden bajból és csapásból felszínre törő szívós akaratereje, testi egészsége és dolgozós két keze végre egy fokkal följebb lendíti Lizit : megnyeri egy mosódának tulajdonjogát és önálló iparossá válik.

Cselédsorssal nem egy magyar író foglalkozott már (Bródy, Kosztolányi, Molnár) s talán nem lenne érdektelen egybevetni, hogy a háztartási alkalmazottak életét és sorsát milyen alakokkal és milyen felfogással mutatták be íróink. A *Lizi* is a cselédregények sorába tartozik, de karrier-regénynek is mondhatnók, mert a regény fővonala a hősnő társadalmi emelkedéséhez, anyagi biztonságának megalapozásához vezet végkifejlésül.

Lizi élményei, úr és alkalmazott között fölmerülő helyzetei közösek sok hasonló származású és sorsú leányéival. Az író érdeme, hogy ezt a történetet érdekessé tudta tenni. Látszik, hogy szereti hőstét és olvasóival is meg tudja szerettetni. Ezen a ponton egyoldalúvá is válik : az események előterében csak Lizi mozog mindig, minden

más szereplő csak addig marad előttünk, míg Lizi sorsával közvetlen vonatkozásban van. A hosszabb-rövidebb ideig fölbukkanó mellékalakokat jól látja meg Majthényi, a falut és a vidéki várost kevés szóval is plasztikusan tudja felvázolni. De ha jól is, majdnem mindig csak egy oldalról látja mellékszereplőit s mivel ezek szinte csak Lizi története érdekében bukkannak fel és nem élnek önálló, mellék-cselekménnyé szőtt életet: mintegy a hősnőn keresztül szemléli őket s az olvasóval is így szemlélteti.

Természetes, hogy Lizi ábrázolása, jellemzése a legrészletesebb; eléggé élethű is ez a rajz, de talán több szubjektív beleérzéssel van megalkotva, mint epikus műben kívánatos lenne. Az író szereti regénye hőst és ez a szeretet — talán általa is észrevétlenül — egyre növekszik a történet folyamán. Csak olvasása után gondolkozunk el: hiszen ez a Lizi minden tekintetben kitűnő lény volt, ha bukkott, ha szenvedett, ha az erkölcsi törvények meg nem tartásával szerzett is magának rövid boldogságot, Lizit mindig kitűnőnek, rokonszenvesnek, kifogástalannak látja és kívánja láttatni írója.

Majthényi előadása gördülékeny, élénk és érdekes. Nyelve a nép nyelvéből meríti gazdagságát. Az írónak bizonyos nehézséget jelent idegen nyelv tájshozzásának megérzékítése. Úgy oldja ezt meg, hogy sváb alakjait magyar dialektusban beszélgeti. Nem mindenki fogja ezt a megoldást helyeselni: bármelyik nyelvjárásunk annyira kapcsolatos magával az illető vidéken lakó néppel, annyira a megfelelő magyar vidék táját, levegőjét, ethnoszát társítja agyunkban, hogy vele kapcsolatban, sőt általa nehezen tudunk egy idegen nyelv idegen nyelvjárásának gondolatához hozzászokni. A megoldás elégtelenségét maga az író is érzi, mert itt-ott sváb szavakat tűz alakjai beszédébe s ezzel a pár szóval valóban inkább képes érzékíteni idegen népet, nyelvet, környezetet.

A regény címlapját díszítő rajz (Benedek) nem fejezi ki ugyanazt az egyéniséget, mint az író által megfestett Lizi.

Szabó Richárd.

SZILÁGYI DEZSŐ EMLÉKEZETE.¹

Jellemtani tanulmány és életképi vonások vázlata.

Vizsgálni óhajtanék egy ritka magyar phenoment, meg-
rögzíteni vonásait. Neve Szilágyi Dezső.

A magyar nemzet életének egyik legfényesebb, leggaz-
dagabb korszaka nemcsak elmúlt, hanem teljesen elsüllyedt,
itt hagyva egy területben, népességben csonka, szegény or-
szágot, tele romokkal, tele kétségbeeséssel, tele súlyos kérdő-
jelekkel. Történt pedig ez annak ellenére, hogy a magyar
katona egy világ támadása ellen hősiesen küzdött, a magyar
nép hősiesen viselte a történelem legnagyobb háborújának
rettenetes vér- és pénzáldozatait; annak ellenére, hogy a
magyar nemzet nem akarta a háborút, sőt semmi érdeke
sem követelte azt. Lehetséges volna-e, hogy a nemzet meg-
aláztatásában, új erőgyűjtési stádiumában megfeledkeznek a
fényes multról, a mult kiváló alakjairól? Úgy érzem, ezt semmi
vonatkozásban sem szabad megengedni, azt a nemzetnek
sem jelleme, sem érdeke nem engedi meg.

Szilágyi Dezső 1901-ben halt meg, tehát 35 évvel ezelőtt.
A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából felkértem
Szilágyi halála után gróf Apponyi Albertet, Szilágyinak egy idő-
ben pártvezér társát, későbbben politikai ellenfelét, de Szilágyi-
nak minden időben nagy tisztelőjét, hogy ő mondjon emlék-
beszédet Szilágyiról. Apponyi előbb nagy készséggel vállal-
kozott erre, később azonban lemondott, azon nemes okból, —
hisz más inkább felhasználta volna az alkalmat saját ellen-
tétés álláspontja igazolására — hogy Szilágyival egy fontos
kérdésben szemben állott, tehát Szilágyi nem részesülne ezen

¹ Felolvastatott a M. Tud. Akadémiának 1936. november 30-án
tartott teljes ülésén.

a ponton abban az elismerésben, amely őt méltán megilleti azok részéről, akik vele egy állásponton voltak. Így hosszú ideig az emlékbeszéd megtartása elmaradt. Az emlékbeszéddel már elkéstünk. De még ma is hálás feladat és mulaszthatatlan kötelesség, hogy a reflektor világításába helyezzük a magyar történelmi arcképcsarnoknak és különösen a XIX. század második felét magába foglaló nagy korszak történelmi arcképcsarnokának egy monumentális alakját. Amit e célból a Magyar Tudományos Akadémia elé terjeszteni szerencsém van, az nem a szokásos emlékbeszéd, nem a francia akadémiai szokásos dicshimnuszos «éloge»-ok egyike, hanem inkább lélektani, jellemteni tanulmány számára szolgáló néhány adatnak vázlatos előadása. Nem annyira a kiváló jogtudósról, a kiváló büntetőjogásról, a kiváló közjogásról, a kiváló szónokról, a nagyszabású államférfiúról, a mintaszerű, a többségnek és kisebbségnek egyformán félelmetes házelnökről lesz elsősorban szó, hanem inkább Szilágyi Dezsőről, az emberről, a kiváló emberről, emberi nagy kvalitásairól és nagy emberi gyengeségeiről. Vannak bizonyosan még néhányan, akik ezen kivételes egyéniség természetrajzához, jellem- és lélektanához adatokat szolgáltathatnak, és remélem, hogy emlékének felfrissítése ezeket is buzdítani fogja, hogy az általam nyújtott hézagos kép egyes vonásai hol jobban megvilágíthatók, hol halaványíthatók legyenek. A magyar lélek kutatását is jelentősen kimélyítené ez.

Szilágyi Dezső nem hagyott hátra a tudományt gazdagító, nagy munkákat. Nem csoportosított maga köré híres iskolát. Pedig minderre szuggesztív ereje, tudása, erős logikája, módszere, imponáló egyénisége, előadásának varázsa, vitatkozásának ereje, eszmemenetének elbűvölő, eredeti nagyvonalúsága, egyéni jellege képesítette volna.

De a magyar parlamentarizmusnak egyik oszlopa, egyik büszkesége volt. Harcias temperamentuma a parlamenti vitákban nagy szerephez jutott. A politikai eszmék homályosságát üldözte. A magyar közjog sok tétele tőle nyerte legtökéletesebb kifejezését. Szónoklata a magyar politikai szónoklatnak egyik csúcspontja volt. Cicerói magasságig emelkedett. Bátorsága, önérzete semmiféle földi hatalom

előtt nem engedett, csak az igazi tudás, az igazi egyéniség imponált neki. Nagy európai műveltségének ellenére a nemzeti jelleg rajta volt minden lelki tényén. Ezen nagy tulajdonságok mellett majdnem mellékes, másodrendű, hogy egyetemi tanár is volt, pártvezér is volt, miniszter is volt. Nagy lett volna akkor is, ha semmi tisztsége sem lett volna.

A nyugati kultúrállamok által túrt elvakult román nemzeti gyűlölet, mely a temetőekben a magyar családneveket románosítja, mely a hősi emlékműveken a magyar neveket törli, Nagyváradon Szilágyi Dezső szülőházáról is levétette az emléktáblát. Ez Szilágyi emlékének épp oly kevésbé fog ártani, mint Mária Teréziának, hogy a csehek Pozsonyban gyönyörű szobrát megsemmisítették, mint Mátyás király emlékének kolozsvári szobrának meghamisítása, vagy a magyar nemzetnek az, hogy Lisztet, Madáchot, Mikszáthot és Petőfit el akarnák rabolni tőle.

Egy gyászos korszaknak, alacsony gondolkozású egyéneknek szomorú, kiáltó jelei ezek, melyek csak arra jók, hogy annál bensőségesebben ápolja a nemzet nagyjainak emlékét és a nagyvilággal annál buzgóbban ismertesse meg tudományának, művészetének, irodalmának, történelmének nagy alkotásait.

*

Életművek szempontjából az államférfiakat három csoportra lehet osztani. Olyanokra, akik nagyobbak voltak, mint alkotásaik; olyanokra, akiknél egyéniség és alkotás összhangban van; végül olyanokra, akik egyéniségüknél nagyobb alkotásokkal szerepelnek a történelemben. Mert minden történeti szerep egy szubjektív és egy objektív tényezőtől függ. A szubjektív tényező egymagában nem elegendő, szükséges az objektív tényező is, viszont a kedvező objektív tényező aránylag könnyebb fajsúlyú egyéneket is nagyobb eredményekhez vezethet. Az egyéniség nagyobb az alkotásnál pl. Apponyi Albert, Szilágyi Dezső és ifj. Andrássy Gyula esetében. Szubjektív és objektív elem szerencsésen találkozik Washingtonnal, Cavournal, Bismarcknál, Mussolininél, Szé-

chenyinél, Kossuthnál, Deák Ferencnél. Akik nagyobbat alkotnak, mint az egyéniségük : Wilson, Benes.

Nagy szellemi erők érvényesítésére a tudomány, a művészet, az irodalom terén a legkisebb tanya sem emel áthághatatlan gátakat. Az államférfinak azonban, hogy nagyot alkotasson, megfelelő politikai helyzetek kellenek. Kis államban, vagy olyanban, amely nem rendelkezik teljes souverainitással, mint Magyarország a dualizmus idején, nagyon korlátolt érvényesülési térrel rendelkezik a politikai tehetség. Ennek következtében a nagy egyéniség gyakran nem alkothat olyant, ami nagy egyéniségének megfelel. Ilyen országokban sokszor előfordul, hogy vannak nagy egyéniségek, de alkotásaik elmaradnak nagyságuk méreteitől. A történelem azonban csak az alkotásokról számol be. Így az egyéniségek, amelyek alkotásaiknál sokkal nagyobbak, nem tűnnek fel olyan arányokban, melyek tulajdonképpeni lényegüknek megfelelnek. Természetesen nagy államokban is előfordulhat ez, ha a körülmények a nagy tehetség érvényesülésének nem kedveznek. Más téren sokszor megfordított eset állhat elő. Az egyéniség sokkal kisebb, mint amilyenre alkotásaiból következtetni lehetne. Alkotásaik nagyok, egyéniségük szerény méretű. De a földi mulandóság mellett az, hogy az egyéniség kisebb volt, mint alkotása, nem akadályozza annak, hogy az utókor őt magasra helyezze. Ellenben a politikai nagy egyéniségek elhalványulhatnak az utókor emlékezetében, mert alkotásaik kisebbek, mint egyéniségük méretei. Szilágyi Dezső egyénisége is nagyobb volt, mint alkotásai, de egyéniségét kevesen ösmerték, egyéniségére nem esik a történelem vetítőlencséjének erős fénye, oly fény, mely valódi nagyságával arányos.

A multban vezető állás, kormányrajutás többnyire az életpálya csúcspontja, befejezése, megkoszorúzása volt. Most pedig nem ritka eset, hogy az államférfíui szerep azzal kezdődik. Azelőtt a hosszabb mult által szerzett államférfíui, politikai hírnév előzte meg a magas polcok betöltését, most nem ritkán az ország előtt többé-kevésbé ismeretlen, a politikában, közéletben nem szerepelt egyénekből lesznek a vezetők. Most természetesen a hatalom eszközei-

vel való rendelkezés hamar pótolja a hosszú munka által szerzett képesítést és igazolást. A sajtó ezerszeres harsonája hamar betölti a levegőt, minden kiejtett szó aranymondássá válik, melyeket a lapok nagy betűkkel nyomatnak ki a lap élén, a rádió pedig a hallgatók ezreinek adja tudomásúl. Aztán a fotoriporter!! Még Széchenyivel megtörténhetett, hogy a debreceni Aranybika-szálló főpincére nem ismerte meg, bár Széchenyi több éven át szolgált Debrecenben, mint katonatiszt. Ilyesmi azonban ma már nem igen lehetséges, mert az «arrivé»-k képe a fotoriporterek révén majdnem mindennap szemünk előtt áll. Szilágyi Dezső már húsz éve volt a parlamentnek kiemelkedő alakja, pártvezér volt, nagy szónok volt, elsőrendű közjogász, minden gyermek ismerte nevét, mikor végre egy szakminisztérium élére került.

*

Az élet ellentétekben mozog és ellentétekben éli ki magát. Napjainkban az élet háttérbe szorítja az egyéniségeket, a tömeg dominál, a tömegek mozognak az élet színpadán, a történelem arénájában. Az egyéntől követeljük, hogy beolvadjon az egésznek életébe, elismerje a társadalom elsőbbségét, a társadalom érdekeit előtérbe helyezze egyéni érdekeivel szemben. Másfelől azonban ismét látjuk, hogy egyes egyéniségek nagyobb stílust fejtenek ki, mint valaha a történelemben. Látunk mindenfelé sztárokat, rekordereket, olimpikonokat, mind a politikai, mind a gazdasági és társadalmi életben. Az irodalomban, a színpadon is foglalkoznak nagy egyéniségekkel, mintha az, amit az élet eltörölt, a képzeletben hódítana magának teret. Az irodalomban feltámadt Julius Apostata, Leonardo da Vinci, Rotterdami Erasmus, Maria Antoinette, Stuart Maria, Disraeli, Cavour stb. A magyar irodalomban is a történeti egyéniségek kultusza foglal ma helyet. Széchenyi, Kossuth, Erzsébet királyné, Károly király, Munkácsy, Liszt, Madách foglalkoztatják az írókat. Ez a helyes, ez összeköti a mai nemzedéket a multtal. E kapocs nélkül nincs is nemzeti lét. Majd akadnak, akik egy Türr István színes életét, Tisza István tragikumát a lélekbúvár elemzésével fogják a magyar közönség elé állítani.

A festő vagy szigorúan ragaszkodik modelljéhez vagy iparkodik azt szépíteni. Én az elsők példáját követem. Szilágyinak nincs szüksége a szépítésre vagy nagyításra. Olyan hatalmas egyéniség volt, olyan eredeti, hogy minden szépítés és nagyítás felesleges, Kemény, nemes fém volt, ötvözésre nem szorult.

*

A kiegyezés utáni magyar államférfiúnak sok tekintetben nehéz helyzete volt. Oly bonyolult szervezetet kellett működésbe hozni és működésben tartani, mint a dualisztikus monarchia. Itt három különböző érdeket kellett közös nevezőre hozni: a magyar, az osztrák, a dinasztikus érdeket, amelyek nem voltak mindig és mindenben azonosak. Ausztriában a kiegyezés által a magyar nemzetnek nyújtott önállóságot sokallták, Magyarországon kevesellették. Azután a monarchia két összetevőjének politikai alkata, politikai hagyományai, politikai iskolája sem volt összehangzatos. A monarchia osztrák része csak újabban, jóformán fejedelmi kegyből és a magyar államférfiak kívánságára kapott alkotmányt. De az osztrák nép nagy részének ez idegen köntös volt és, egy haladó, liberális, alkotmányra vágyó párton kívül, inkább megszokta az eudaemonisztikus abszolutizmust. Ott könnyen félretolták az alkotmányosságot, ellenben Magyarországon a legszigorúbb ortodoxiával ragaszkodtak hozzá. Ebből természetesen konfliktusok támadtak, konfliktusok fenyegettek, elkeseredés, surlódás jellemezte sokszor a két állam érintkezését. Nem is számítva azt, hogy Magyarországon még Horvátországnak is külön külön-állása, irányzata volt. Természetesen voltak azután mélyremenő ellentétek és törekvések a fent említett három tényező között. A nemzetközi helyzetre is másképpen hatott vissza a három tényező. A gazdasági, faji ellentétek fokozták a zavart. A magyar államférfiúnak valóságos tojástáncot kellett járnia. Majdnem csodaszámba megy, hogy az a bonyolult gépezet mégis 50 évig tudott működni, ha ropogva, recsegve is.

Így a magyar államférfiak elé a sors sokkal nehezebb feladatokat tűzött, mint más államok államférfiúnak.

A magyar állam célját össze kellett egyeztetni a monarchia céljaival. A monarchia céljai a magyar államra nézve részben közömbösek, részben a magyar állam érdekeivel ellentétesek, ezekre nézve veszélyesek voltak. Ilyen a német elem hegemoniája, ilyen a monarchia európai hegemoniája, ilyen az abszolutisztikus kormányrendszer keresztülvitele, ilyen a monarchia gazdasági rendszere, amely Magyarországot sokáig gyarmatnak tekintette, ilyen nemzetiségi, vallási politikája. És mi volt tulajdonképpen a közös érdek? A nagyobb erő kifejtésének lehetősége, a hatalmas dinasztia, amely soká a magyarság ellensúlyozására egy nagy német állam létesítésére törekedett, illetőleg Németország primátusára. A magyar államférfiak nélkülözték azt az irányítót, amelyet egy állam öncélúsága nyújt. Két urat kellett szolgálni. Sem gazdasági, sem kulturális, sem politikai céloknál nem lehetett a magyar szempontot, a magyar nemzet érdekeit teljesen érvényesíteni. Ez tulajdonképpen már bevallása annak, hogy a magyar nemzet magában nem tudna megállni, hanem másnak a támogatására szorul. Ilyen helyzetben egy nemzet okvetlenül meggyengül. Államférfiai nem fejtették ki szabadon és öntudatosan teljes erejüket. Erejük, amely más állam életében hatalmasan megnyilvánulhatott volna, itten összezsugorodott.

Az európai kultúrtársadalmaknak élete új meg új problémákat vet fel. A ma uralkodó problémák: a gazdasági világválság, a munkanélküliség, a technikai forradalom, a szocialisztikus forradalom és a bolsevizmus. Az erkölcsi őselvek ingatása, a hit meglazulása, ezek a problémák, illetőleg ezek a jelenségek izgatják a gondolkozókat. A magyar társadalmat a kiegyezés korszakában az egyéni szabadság, az alkotmányosság, a jogállam, a közigazgatás és igazságszolgáltatás elválasztása, az esküdtszéki bíráskodás, a gazdasági, hitel- és közlekedésügy, a souverain liberális állam intézményeinek kiépítése foglalkoztatta, és ez foglalkoztatta a vezető elméket is. E problémák megoldására a legkiválóbb, legalkalmasabb fórum a népképviselőlet alapján álló parlament volt. A nemzeti élet irányítására hivatott szellemek a parlament útján igyekeztek e kérdéseket megoldani. E szellemek között elsősorban is Szilágyi Dezsőt találjuk, aki fontos hivatásának

minden szellemi és erkölcsi eszközével rendelkezett. Egy lendülettel új életre ébredő, politikai küzdelmeit egy időre lezárt, belső és külső nyugalmat élvező nemzedék korszaka volt Szilágyi Dezső korszaka. Lehetővé és szükségessé vált, hogy a nemzet kultúrájának nagy intézményeit kiépítse. A hazafiakat többé nem üldözték. A költők és tudósok találtak kiadókat, a festők hálás feladatokat. Az Akadémia palotájában elhelyezték a gazdag Esterházy-képtárt. A Nemzeti Színházban kitűnő művészgárda fűtötte a nemzeti önérzetet. Felhangzottak Erkel Ferenc magyar operái. Az irodalmi és tudományos testületekben, élükön a Magyar Tudományos Akadémiával, serény munka folyt. A társadalmi élet is kifejlődött. Szalonok egyesítették a társadalom színét-javát. Az uralkodó családdal való kibékülés is rövid időre kedvező ösztönzést adott a kulturális életnek. Nemzetivé és európaivá vált egyszerre az élet, a fokozódó jólét és az állami rend alapján. Háború veszélye nem fenyegetett, nemzetiségi viszály sem. A politikai és polgári szabadság levegője éltetőleg hatott mindenfelé. A politikai életben Deák Ferenc, a szellemi és kulturális életben Eötvös József, a költészetben Arany János az uralkodó csillagok, a nemzet vezetői és nevelőmesterei. A fiatal nemzedék, melynek egyik legkimagaslóbb alakja Szilágyi Dezső volt, ebben a renaissance-jellegű korban lépett az életbe.

Szilágyi Dezsővel 1874-ben ismerkedtem meg, amikor a budapesti egyetemen habilitáltatván, a magántanári kiegészítést rám ruházták s így a kari üléseken résztvehettem. Ott láttam először Szilágyi Dezsőt, aki a politika és a büntetőjog tanára volt, ott hallottam először hatalmas felszólalásait. Nagyon érdekelt engem és úgy látszik, ő is érdeklődött kissé irántam. Rövid idő alatt közel jutottam hozzá. Sokat sétáltunk együtt, hazamenet mindig egy kicsit tornázni kellett vele. Sokszor olvastunk fel egymásnak egyet-mást, így Bacon szép essayit, Bismarck beszédeit. Nagyon érdekelte őt a nemzetgazdaságtan, amelyből egyes kiváló munkákat ajánlottam. Érezte, hogy, mint akkori pártvezérnek, a közgazdasági problémákkal foglalkoznia kell. A statisztika is nagyon

érdekelte. Különösen nagyrabecsülte Ottingen nagy morálstatisztikai munkáját.

Valljuk be, Szilágyi Dezső emléke félig-meddig feledésbe ment. Igaz, kevesen is vannak már, akik azt a kort átérték, melynek ő egyik markáns alakja volt. Ma a politika vonata egészen más vágányon áll, mint az ő idejében és a mai nemzedék nagy tömegének érthetetlen. A parlamentarizmus, melynek egyik korifeusa volt, erősen hanyatlott. A dualizmus, a vele összefüggő problémákkal letűnt. Szilágyi egyes alkotásait az ország megcsonkítása megsemmisítette. Azonban egyes nagy horderejű alkotásai még ma is a magyar jog és társadalomszervezet erősen álló, habár itt-ott megtámadott pillérei. Az összefüggés a multtal és annak megértése egyáltalában többé-kevésbé megszűnt, a mai nemzedék a multról — igaz, nagyon szomorúan záródott le — nem igen akar tudni. Sírba tette, nincs többé, nem fontos, fuit. Könnyűnek találtatott. A mai nemzedék nem igen ismeri azoknak a közéleti férfiaknak igazi lényét, akik a mellett, hogy nagy alkotásokkal vitték előre a nemzet életét, nagy egyéniségek voltak. Mert bármilyen sötétség következik a fényes napokra, akkor is számot tesz a kiváló egyéniség, a titán, az ember, aki örökké érdekes lesz, aki örökké kifejezője a nemzeti géniusznak. Ezt nem szabad elfelejteni, mert a kiváló egyéniség élete anyagot nyújt a nemzet lélektanának kutatására, a nemzeti nevelés elveinek felismerésére, a nemzeti lélek felnyitására. Az oroszlan, amely Szilágyi Dezső sírját őrzi, jelképezi Szilágyit is, a nemzetet is, amely oroszlant szült.

Szilágyi Dezső kora az ortodox liberalizmus, az ideális parlamentarizmus imádatának, a vallási türelmességre és a szilárd alkotmányosságra irányuló törekvéseknek, a megingathatatlan jogfolytonosság és a történeti fejlődés kultuszának kora volt. A nemzetiségi probléma még nem igen izgatta ezt a kort. A gazdasági probléma egyelőre egyszerűsítve volt a gazdasági szabadság egyedül üdvözítő tanára. A szociális problémák sem igen izgatták ezt a kort, ellenben a politikai problémák az érdeklődés központjában állottak. A parlamentáris rendszer, a parlamentáris kormányzat rendszere, a miniszteri felelősség, a közigazgatás, az önkormányzat, a köz-

igazgatási bíráskodás, a jogállam, a választójog, az esküdt-szék, a sajtószabadság, ezek a problémák, melyeknek tisztázását a kor Európa-szerte kereste, úgy amiként nálunk is. Kiváló írók fáradoztak, Tocqueville, Benjamin Constant, Todd, Laboulaye, John Stuart Mill, Bagehot, Stein, Gneist, Mohl, Bluntschli. Természetesen nálunk is, politikai helyzetünk és multunk következményeképpen e kérdések a politikai gondolkodás gyújtópontjába kerültek. Egyike azoknak, akik nagy buzgósággal és éles kritikával a kavargó eszmék kohójában dolgoztak, Szilágyi Dezső volt.

Szilágyi Dezső nem volt chablon, sőt inkább anormális volt. Vagy a norma fölötti, testben és lélekben. «Superman». Lábai alatt rengett a föld, szeme villámlott, a lélek rejtekeibe hatolt. Testi és lelki értelemben titán, gladiátor, a Botondok fajtájából. Legmarkánsabb tulajdonsága talán nagy önérzete volt, mely néha majdnem a paroxizmusig fokozódott és mely az életben mint visszataszító, elszigetelő erő nyilvánult. Mint Benczur képe mutatja: büszkén állott, kidüllesztett mellel a király előtt is, egy büszke nemzet büszke személyesítője. Erő, büszkeség, dac, mint Arany írja:

Rémlik, mintha látnám termesztését,
Pusztító csatában szálfaképletét,
Hallanám dübörgő hangjait szavának,
Kit ma képzelnétek Isten haragjának.
Ez volt ám az ember, ha kellett, a gáton,
Nem terem ma párja hetedhét országon,
Ha most feltámadna s eljönne közéték,
Minden dolgát szemfényvesztésnek hinnétek.

Bizonyos tekintetben egyensúlyozatlan volt, de sok tekintetben viszont jól kiegyensúlyozott. Egyszer csupa düh, makacsság, máskor filozófiai nyugalom, nyájasság. Egyformán ápolta a testet és a lelket. Egyformán követelte a testtől és a lélektől a legnagyobb erő kifejtést. Rendkívül sokat tornázott, vívott, sőt az ökölvívást is gyakorolta. Nagy hegemász volt. A kis szellemeket, a «kávéskanálnyi» parányi eszűeket, a nagyképüsködőket lenézte. Mindig a dolgok lényegét kereste, álokoskodással, féligazságokkal, csúrés-csavarással nem lehetett őt félrevezetni. Eszét különösen az jel-

lemzi, hogy a dolgokat másképpen látta, mint mások, és éppen azért másképpen jellemezte. Nem volt soha triviális, mindig eredeti, mindig meglepő. Soha üres hazafias frázisokat nem hallatott. Soha tőle közhelyet nem hallottam. Eszmétársulásai színesek voltak. Nagy anglofil volt és jellemző, hogy inkább az angol államférfiak közt találni, akikhez hasonlított, mint a magyarok közt. Halomszámra vitte a könyveket a parlamenti könyvtárból. Rengeteget olvasott. Legjobban örült annak, hogyha egy este otthon maradhatott, kedves könyvei mellett. A tudomány minden ága érdekelte, íróasztalán különösen teológiai, bölcséleti, politikai, nemzetgazdasági, jogi, statisztikai munkák, regények, emlékiratok voltak, különösen az angol regényeket kedvelte, főleg a régi nagy angol humoristákat; Fielding *Tom Jones*át minden évben újból elolvasta. Az angol humoros irodalomban találta meg a humor lényegét, mely nem szellemeskedésből áll, hanem az emberek jellemzésében, cselekedeteik fonákságában és a helyzetekben. Kitűnően ismerte Shakespeare-t, egyes alakjait; úgy boncolgatta Kleopatra, Antonius, Falstaff alakjait, mint egy szakszerű esztétikus. Egyízben oly fényesen magyarázta Ciorlán alakját, hogy Bartha Miklós Szilágyi temetésén is beszélt arról, hogy milyen nagyszerű volt. A Bibliát úgy ismerte, mint egy püspök, és sűrűn idézte Pázmány Pétert. A híres szónokok közül különösen az ír Grattant szerette olvasni. Nagyon sokat foglalkozott Bismarck beszédeivel és általában Bismarck alakjával. Nagy érdeklődéssel olvasta fel Bismarck híres beszédét, melyben a porosz-orosz politika történeti fejlődését taglalta. Macaulay szerint Danténál még a méz is keserű, Szilágyi Dezsőnél még vidám és édes szavaiban is érezni lehetett az életfelfogás és embermegvetés akkordjait. Oly kicsinynek, oly gyarlónak tekintette kortársai legnagyobb részét, hogy állandóan szatirizálta őket, állandóan «en garde» állott, állandóan harci hangulatban volt, mint egy gladiátor. Egyéniségének kialakulásában kétségtelenül nagy része volt a kálvinizmusnak. Keménnyé tette, szkeptikussá, dialektikussá. De ez az érzés mégsem formálta őt türelmetlenné, semmiféle felekezettel szemben. Meggyőződésből, érzelemből liberális volt. Már a nagy egyházpolitikai

harcok után azt mondotta, nemcsak bűn, hanem gonoszság valakit vallási érzelmeiben megzavarni. Bár sokat töprengett, sokat kételkedett, mégis állásfoglalása, kijelentései rendszeren kategorikusak, döntők voltak. Ex cathedra. Bizonyos, hogy nem volt tekintélyimádó, csak egy tekintélyt ismert el, az ész tekintélyét. A királlyal szemben is erősen védte álláspontját, de a király kiváló tulajdonságait elismerte. Azt mondta egy alkalommal, hogy a király többet tud, mint összes miniszterei. Ha valakit kinevezett, figyelmeztette, hogy kihallgatásra kell jelentkeznie, még pedig a király követei, hogy díszmagyarban. Tiszteletben tartotta a király azon álláspontját, hogy nem mond le még a legkisebb praerogatíváról sem. Megbízván engem a hitbizományi reform tárgyában javaslat készítésével, mikor többek közt azt is javasoltam, hogy minden hitbizomány csak törvény alapján létesíthető, figyelmeztetett engem a királynak ebbeli megingathatatlan álláspontjára. Kiméletlensége azonban a királlyal szemben sem engedett. Apponyi említi a király következő szavait: «Nem mondta nekem kifejezetten, de folyton éreztettem velem, hogy számárnak tart». Ebben azonban, merem állítani, félreértés forog fenn.

Erős volt a valódisági érzése. Képtelen volt a látzatokkal megelégedni, mint sok politikus. Mikor Constant d'Estournelles Budapesten előadást tartott a döntőbíráskodásról és felsorolt bizonyos vitás terepnumokat, melyekre a döntőbírátság intézményét lehetne okvetlenül alkalmazni, mint posta-hajózási, halászati ügyekben, gúnyolódva mondta előadás után: «Ilyen okokból úgysem tört ki soha háború». Hangulata többnyire rosszkedvű volt. Haragudott mindenkire, néha az egész emberiségre. Keserű gúnynyal tekintett sokakra. Terveiről, szándékairól ritkán beszélt. Maga iránt is szigorú kritikát gyakorolt, tépelődő volt, minden lépést, minden elhatározást kínosan mérlegelt. Beszédeit agyonjavítgatta. Az egyetemi előadásairól készült jegyzetek kiadását nem akarta megengedni. Eötvös Károly Szilágyi tépelődő természetének tulajdonítja, hogy nem maradt tudományos hagyatéka.

Inkább sötét életszemlélete mellett jóformán meg-

lepő, milyen virtuózitással kezelte a humor és szatira hangszerét. Tisza Kálmán miniszterelnökről a berlini szerződés becikkelyezése alkalmából tartott beszédében azt mondja, hogy beszél az erdélyi határok megerősítéséről, s ezt csak azért teszi, hogy minden szem odaforduljon, hogy ne lássák, amint beoson Boszniába. Más alkalommal azt mondja róla: «Igén, mint egy óriás és úgy teljesít, mint egy törpe.» Báró Simonyi Lajos, Tisza Kálmán kereskedelmi minisztere, visszalépett és az akkori Apponyi-pártba lépett be. Megválasztották elnöknek, mely alkalommal programot adott. Utána Szilágyi szólalt fel. Dícsérte Simonyit, de a végén azt mondotta: «Mit is mondott tulajdonképpen a báró úr? Azt mondta, kívánatos, hogy minden paraszt fazekában vasárnap tyúk főjjön, de azt nem mondotta meg, hogyan kerüljön a tyúk a fazékba.» Göndöcs Benedek apát egyízben kérte, hogy beszédje alkalmából egy kissé segítse. Átadott egy ívet neki, amelyen az állott, hogy Göndöcs Benedek rögtönzött beszéde. Másnap elment Göndöcs Szilágyihoz, megköszönni. Szilágyi tréfásan mondotta: «Ugy-e most kapom a nagy halászyűrűt»? Mire Göndöcs zavarodottan mondotta: «Nem, de elhoztam összes röpirataimat a méhészetről».

Szilágyi Dezső modora a legtöbb emberrel szemben visszataszító volt, kemény, goromba is tudott lenni. Tigrisnek nevezték. «Nem nyitott ablakot», mint szokta mondani. A legtöbb ember nem is mert közelébe menni. Még barátai is csak óvatossággal. Mikor igazságügyminiszter lett, az igazságügyi bizottság bankettel akarta őt ünnepelni. De nem akadt senki, aki ezt vele közölni merte volna. Végre Beksicsnek szóltak, hiszen ő Szilágyi barátságával szokott dicsekedni. De Beksicset is visszautasította Szilágyi. Ő azonban feltalálta magát és azt mondta, hogy akkor Csemegit, Szilágyi nagy ellenfelét fogják ünnepelni. Végül engedett Szilágyi.

Érzékenyebb emberek nem tudták elviselni szarkasztikus, de lényegében többnyire jóindulatú csipkelődését, mert értelmetlen emberekre még gúnyját sem pazarolta. Voltak kedvenc mondásai: keresztyén atyámfia, mi hasznunk van ebből? nem szabad ablakot nyitni, pihent ész, gitározni (kedves dol-

got mondani, különösen nőknek), az édes vizek és a tiltott gyümölcsök stb. Az öndicsekvést nem ismerte. Sohasem dicsekedett parlamenti sikereivel, míg sok liliputi ember hirdeti urbi et orbi, hogy hányan gratuláltak neki és hányan szorítottak vele kezét a miniszterek közül.

Igazi érdemeket, igazi nagyságokat szívesen elismert. Meghajolt Pázmány Péter szelleme, Deák Ferenc bölcsesége, Ferenc József nagy politikai rutinja, Kerkápoly erős esze előtt, de kíméletlen volt Tisza Kálmán iránt és mosolygott Bánffy Dezsőn.

Egyéniségének ereje talán abban rejlett, hogy az mert lenni, ami volt. Sem szokásaiban, sem kifejezéseiben, sem modorában nem alkalmazkodott. Kellemetlen, rideg mert lenni, ahol mások simák voltak; a kíméletlenségig mutatta ellenszenvét, ahol mások a diplomata mosolyát erőltetik. Ismerte és beismerte vérmérsékletének hibáit. «Mi lett volna belőlem, — mondta egy alkalommal — ha más temperamentumom lett volna?» Aztán tréfásan hozzátette: «Nádorispán mégsem lehettem volna». Ígaz, de viszonya az emberekhez kellemesebb lett volna. Ő azonban inkább azon volt, hogy féljenek tőle. «Oderint, dum metuant».

Sokszor folyt vita a felől, hogy munkás ember volt-e Szilágyi. Erre sokan azt szerették mondani, hogy nem. De a kérdés eldöntése nem oly egyszerű. A tudományban nem teremtett jóformán semmit, pedig egy magyar egyetemi tanártól elvárható, hogy tudományágát előmozdítsa, nemcsak előadás útján, hanem a tudományos irodalomban is. De Szilágyi nagy tudományszeretete és páratlan olvasási kedve mellett is elsősorban politikus volt, és ha egy speciális problémával alaposan foglalkozott, pl. az esküdtszék kérdésével, még a nemzet érdeke szempontjából is nagyobb eredményt mutathatott volna fel, ha tudományát a törvényhozás terén érvényesítette, mintha azt egy szakfolyóiratban eltemette volna. A politikai izgalmak mellett ritkán is volt elég ideje és lelki nyugalma, hogy eredménnyel buzgólkodjék ilyen irányban.

Különösen miniszterségének első idejében sokat beszéltek tétlenségéről. Pedig ezt megcáfolja a törvényalkotások nagy

és súlyos sorozata, amelyeket keresztülvitt, nem is szólva a magánjogi kodifikáció iránt tanúsított nagy érdeklődéséről és sok abbanmaradt tervről. Igaz, sokat sétált, sokat vívott, sokat tornázott, nyáron hegyeket mászott. Igaz, hogy inkább másoknak engedte át a tudományos problémákat, akik őt informálták. Egész kis akadémia vette körül, amely sok probléma felől tájékoztatta őt nem egyszer. Sokszor megtörtént, hogy a társalgás elején bizonyos probléma iránt tájékozódott, de egy óra múlva már ő hozta zavarba informátorát. Élvezet volt vele a vitatkozás. Szerette zavarba hozni ellenfelét. Mindig a főpontot tartotta szem előtt. Gyors fel fogása volt, könnyen lehetett egy előtte ismeretlen problémát megmagyarázni, mert nagyon szerette a tanulást és mások tudásából magát tájékoztatni. De rendesen csak annyit akart tudni, amennyire egy fennforgó probléma tisztázására neki szüksége volt.

Egyébként valószínű, hogy irodalmi terméketlenségének főoka abban rejlett, hogy amiképpen igen szigorúan bírált másokat, magával szemben is nagyon kritikus volt és csak olyant szeretett volna írni, amire a legszigorúbb mértéket lehet alkalmazni. Amint egyszer talán tréfaképpen mondta, hogy egy nagy regényt szeretne írni, de ehhez három szükséges: egy nagy szerelem, egy nagy emelkedés, egy nagy bukás. Utolsó éveiben többször említette, hogy szeretett volna írni, de nem volt ideje. Különben beszédjeinek egyes részeiben oly tudományos örökséget hagyott az utókorra, amely nem kisebb, mint ha azt szakkönyvekben vagy értekezésekben írta volna meg.

Előkelő természet volt. Sem gondolatban, sem kifejezésben, sem fellépésben nem volt benne semmi triviális. De azért nem volt állandóan a kothurnuson. Nem volt barátja a sietve-rohanásnak, híven Chesterfieldhez: «A gentleman can be in a haste but not in a hurry». A legtöbb embert bizonyos távolságban tartotta. Egyformán hatalmas lévén testben és lélekben, holott az élet ezeket az erőket csak ritkán vette igénybe, erőfelesleg fejlődött, mely szükségkép a Superman érzetét idézte elő. Valami vegyülék volt Botondból és Pázmány Péterből. Az életet olimpiásznak nézte, ahol a cél

győzni mások felett, legelsőnek lenni. Byron keserűségét egyesítette a heinei szatírával. Egyedül járta az élet és a gondolat csúcsait. Mindamellett nem hiányoztak a derültebb vonások sem életképéből. Gyakorlati bölcsesége, életbölcse-sége, politikai bölcsesége derűt is hozott életébe. A dolgok fölött állott. Majd mint nevető Demokritos, majd mint Jupiter tonans nézte az alatt zajló tülekedést, az élet és hiúság vásárán. Minden ridegsége ellenére szerette az intímebb tár-saságot. A fehér asztalnál felülmúlhatatlan volt. Ott kifejtette szellemének minden varázsát. A legnagyobb és legkiválóbb társaságot órákig lebilincselte. De ambicionálta is, hogy min-denki hallgassa és ha észrevette, hogy valaki nem hallgatta, addig aposztrofálta, míg az oda nem figyelt. Sokan sajnál-ták, hogy ilyenkor nem jegyezte gyorsíró szellemének ragyogó nyilatkozásait. Képeiben a költészet és az eszményi szép ma-gaslatára emelkedett. De azért a legnagyobb ellentétek egyesültek benne.

Fanatikus volt a közéleti etikának. Gyűlölte a politikai moneymakereket és politikai kalózokat. Ez sarkallta őt az incompatibilis körüli éles harcra. Erre talán egy jelen-téktelennek látszó külön körülmény is tüzelte. Svájcban utazván, a zsebéből rendesen kikandikáló «Tauchnitz» révén megismerkedett egy angollal, aki azt mondta neki, hogy a korrupció csak Törökországban nagyobb, mint Magyar-országon. Nincs kizárva, hogy ez a kellemetlen tapasztalat buzdította arra, hogy hazájának reputációja érdekében síkraszálljon.

Szilágyi Dezső nem volt eszménykép, mert az eszménykép a tökéletességek hatványozása. De unicum volt, semmi sem jelentkezett nála közönséges formában, közönséges méretben. Nem utánzott senkit és őt sem lehetett utánozni. Mert, hogy az ember olyan legyen, mint ő volt, ehhez éppen Szilágyinak kellett lenni. Gránit volt, de tudott hárfa is lenni, Tigris volt, de gentleman is tudott lenni. Nagyon becsülte a tudást, de még többre tartotta az észet, legtöbbször a fizikai erőt. A szellemi erők közt legtöbbször becsülte a vitatkozási erőt, a testi erőben pedig a knockautot. Az életben a harc, a harcban a finish érdekelt legjobban. Győzni az ellenfél felett, ez nála

majdnem az erényig magasztosult. Mikor az összeférhetlenségi törvényjavaslatot, mely valóban a szívéhez nőtt, már a bizottságban is letárgyalták, azt kérdeztem tőle, lesz-e ebből törvény. Megállított és erősen rám nézve mondta: Ha negyvenen összefogódnak, meg lehet buktatni. A frázist nem szerette. A hízlegést megvetette. A nő nem játszott nagy szerepet életében. Családi érzése gyengének mutatkozott. Modora ünnepélyes volt, bizonyos méltóság jellemezte fellépését. De azért tudott erős, ismétелhetetlen kifejezéseket, jó magyar szitkokat is mondani. Féktelen volt, mint zabolátlan a Tisza, melynek árterületéhez közel fekszik szülőhelye. Vitatkozása szellemi téren, vívása fizikai téren életszükséglet volt nála. Vitatkozott, mert «governing is debating», vitatkozott, mert Lessinggel vallotta, aki tudvalevőleg szintén nagy vitatkozó volt, hogy az ember a világon semmiben sem tudott volna megegyezni, ha semmi felett nem vitatkozott volna.

*

4

A magyar parlamentnek Szilágyi idejében elsőrangú kiválóságai voltak. A kiegyezést megelőző és követő kor nagy erkölcsi erőket váltott ki. A kiegyezés után alkotóvágy lép a csüggedés helyébe és fényes tehetségek sorakoznak a politikai pályán. A fényes tehetségek ellenére az első korszak vége felé fel-felveti a korrupció viperája a fejét és Deák nagy tekintélye sem volt elég annak elnyomására. A jobb lelkek, köztük Szilágyi, keresték a megoldást, és azt a Tisza Kálmánnal való fúzióban találták. Szilágyi Dezső ennek érdekében a legnagyobb hévvel fáradozott és a fúzió tudvalevőleg valóban létre is jött, a bihari pontok elejtésével. Szilágyi Dezsőnek tulajdonképpen akkor kellett volna tárcát kínálni, de túlságosan félelmetesnek tartották őt nagy képzettsége, szónoklata és a temperamentuma miatt. E nélkül is megmaradt elsőrangú politikai tényezőnek, pártvezérnek, a parlamenti szónoklat nagy mesterének, akit csak Apponyi Albert mult felül. Pályájának csúcspontja a polgári házassági törvény körüli harc volt, melyet mint igazságügyi miniszter vívott meg.

Szilágyi a magyar parlamentnek legnagyobb szónokai közé tartozott. Még ma is érdekes beszédeinek vaskos köteté-

ben lapozni. Tudás, dialektika, humor, szatíra, ríposzt, néha — ritka alkalmakkor — az érzelem, erős nemzeti érzés, hatalmas politikai véna, magas erkölcsi álláspont, modern gondolkozás, az állam feladatainak magasztos felfogása ma is mély benyomást tesznek. Érdekesekek képei. «Kockarázás napjai», «sokszor átfestett kép», a «remete» stb. Ha klasszicitás tekintetében nem is versenyezhetett Apponyival és stoikus objektivitás tekintetében Deák Ferenczel, beszédei mégis a szellemi vívás nagy mintái. Csak megilletődéssel és nemzeti büszkeséggel olvashatjuk azokat a hosszú harcokról szóló beszédeket, melyek a magyar parlament fénykoráról adnak hírt. Olyan bajvívókkal, mint Apponyi, Ugron, Polónyi, csak az első nagy reformkorszakban találkozunk. Örök büszkesége marad a magyar nemzetnek oly magas színvonalú harc, amilyen az okkupáció, a polgári házasság, a konzuláris bírásokodás, a vám és kereskedelmi szerződés, Ferenc Ferdinánd házassága körül kifejlődött vita, a véderővita stb.

Sohasem csúszik le a trivialitás gödrébe. Kevés államférfitől van annyinyag mértékkel mérhető beszéd, mint tőle. Akár az ellenzéki padokból, akár a miniszteri székből szólalt fel, mindig egész fegyverzetének súlyát érezzük és harci játékok egész sorát élvezzük.

Bár nagy szónok volt, ostorozta a retorizálókat és a «frázisos lendületet». Erős szatirája, éles dialektikája nem kímélt senkit. Érezték ezt sokan : Ugron, Polónyi, Rakovszky, Asbóth, sőt néha-néha Apponyi, Tisza Kálmán, Tisza István is. Szerette a tréfás fordulatokat, mint Palmerston, Cavour, Bismarck, Széchenyi, de sohasem kockáztatta a komolyságot.

Szilágyi a magyar közjognak, a *pragmatica sanctiónak*, a kiegyezésnek szenvedélyes őre és védője. Beszédei a magyar közjog magas iskolája. Deák Ferenc húsvéti cikkével és felírataival együtt a magyar közjog Pandektái. Éles szigorral állapítja meg a király és a nemzet jogkörét a törvényhozás terén, szemben oly felfogással: «Meghajolva a Felség akarata előtt» (Ferenc Ferdinánd házasságának parlamenti tárgyalása) Szilágyi Dezső kijelenti, hogy a nemzet a királlyal egyenrangú tényező, a király ezt tudja, a király nem is kívánja a meghajlást, hanem azt kívánja, hogy a nemzet

fejezze ki akaratát. A kiegészítés jogi természetének legkiválóbb jogi kifejtője és kétoldalú szerződés természetének megállapítója. A király kőszegi válaszában tárgyalása (1893), Ferenc Ferdinánd főherceg házassági nyilatkozata (1900) e tekintetben alapvető jelentőségű nyilatkozásokra nyújtanak Szilágyinak alkalmat. Szilágyi milleniumi beszéde nagyjelentőségű, igaz szépségei mellett kifejezésre juttatva a király előtt bátran, hogy a korona hatalma a nemzettől származik. Még Apponyi is azt írja életrajzában, hogy közjogi ismereteinek mélyítését a Szilágyival való együttműködésnek köszönheti. Valaki, ha jól emlékszem, Somsich Pál, nagy összeget ajánlott fel, ha Szilágyi megírná a magyar közjogot, mert egyedül Szilágyit tartotta erre hivatottnak.

Nincs ma alkalom arra, hogy Szilágyi beszédeit elemezzük, de mégis indokoltnak találom, hogy azoknak néhány gondolatát itt idézzem.

«Ne szörnyűködjék olyan nagyon a t. Képviselő Úr, mert ha oly fájdalmas hangon, mihez hasonlót csak zsoltárokban találok, mikor a zsidók a babiloni vizeknél keseregtek, kesereg a t. Képviselő Úr azon, hogy elesett a liberalizmus ügye és porrá tört és azt mondja, hogy hát nem érti hivatását: akkor azt kérdem, hogy ha igazán ez fekszik szívében a t. Képviselő Úrnak, miért nem kérdi meg a kormányt.»¹ 112. lap.

Ugron Gábor közbeszólására: «Kérem, ne jövendölgesünk. Habakuk volt az utolsó próféta s egészen rosszul ment dolga, mert ha a varjak el nem tartják, éhen halt volna.» II. 286 lap.

«Én soha sem veszem magamnak azt a jogot, egyetlen képviselő irányában sem, hogy a szíveket és veséket vizsgáljam, amint Ugron képviselő teszi.» II. 313. lap.

«Mi jogosítja miniszterelnök urat, hogy olyan buzgón igyekezzék egy kis szálkát a mi szemünkbe erővel behelyezni, midőn az ő szemükből egy olyan óriási mestergerenda lóg ki?» II. 319. lap.

«Legőszintébb volt Baross képviselőtársam. Ő, hogy a zsoltárral beszéljek, kb. úgy okoskodott, hogy az Istenben

¹ Szilágyi Dezső beszédei. Budapest. 1913—1918.

bizakodik, mert a törvényben úgy sem bizakodhat.» III. 339. lap.

«Andrássy Gyula gróf t. bizottsági urat mi kétségkívül illetékesnek tartjuk minden kérdésben felszólalni s figyelemmel hallgatjuk meg véleményét, de bocsássa meg, hogy midőn jelenleg azt hitte, követ dob a mi magyarázatunk ellen, mint egy Dávid, akkor elfelejtette, hogy parittyája egészen üres volt.» II. 373. lap.

«Semmit sem tartok olyan szomorúnak, semmiben sem látom annyira a politikai erény hanyatlását Magyarországon, mint a közömbösségben az iránt, hogy a nemzeti akarat kifejezésére hivatott orgánumok hatáskörének fenntartása vagy fenn nem tartása nem képes a többségben előidézni azt a komoly akaratot, az ország alkotmányának lényeges tételeit minden támadás ellen fenntartani. Politikailag érett népek, minél érettebbek, annál nagyobb súlyt helyeznek alkotmányukra, annál kérlelhetetlenebbek ilyen kérdésekben, s ha a magyar alkotmányosság aranykorát s azokat az embereket nézzük, akiknek dicső neve a törvényességgel és nem a szőrszálhasogató, hanem a nemzetek lelkében élő, a nemzet biztosítékát képező törvényességgel oly fényesen össze van csatolva, ha azt az időszakot és azon emberek magatartását nézzük: akkor lehetetlennek képzelték, hogy eljőjön a magyar parlamentarizmusnak egy olyan időszaka, midőn ily nyilvános törvénysértés szentesítettik.» III. 39. lap.

«Nem az alkotmány üres formáiban rejlik a biztosíték... De ha még megvan az a politikai meggyőződés, mely az 1867-i törvényeket létrehozta, ha még megvan a magyar állam függetlensége iránt az a ragaszkodás, ha annyi tört reményeink közepett bírnak azzal a férfias erővel és elhatározottsággal, hogy bármely alakban jelentkezék is, bármily látszólag kezdetleges alakban mutatkozzék is, minden felforgató törekvésnek ellenállanak, ha ez megvan, akkor e háznak szavazata más nem lehet, mint határozott egyértelmű visszavetése ennek a törvényjavaslatnak.» III. 48. lap.

«Minél régiebb egy nemzet politikai műveltsége, minél erősebb és meggyökerezettebb alkotmányos szelleme, minél drágábbak azok az érdekek, amelyeket a törvények védenek, és

minél hosszabb és nagyobb küzdelmek eredménye valamely törvényes rendezés, annál nagyobb az ily törvények méltósága, annál nagyobb a politikailag érett nemzeteknél az ellenszenv azon törvények értelmének és szerkezetének meg-holygatása iránt. Új alkotmányokat könnyelmű megváltoztatás és félremagyarázás ellen úgy iparkodnak biztosítani, hogy a megváltoztatást és magyarázást formákhoz kötik. Teszik ezt oly nemzetek, melyeknek szabadsága, alkotmánya új idők szüleménye, de oly népeknél, akik nemzedékek hosszú során építették ki alkotmányukat, őseiktől örökölték szabadságukat, az ily népeknél nem a nehezítő formákban, de az alaptörvénynek tiszteletében, abban a politikai szellemben és érzésben van a főbiztosíték, mely tartózkodik a legnagyobb szükség nélkül hozzájuk nyúlni. Mi is ebben bírjuk alkotmányunk biztosítékát.» III. 91. lap.

«Sokan abban, hogy az állam egyesek gazdasági életébe és tevékenységébe beleavatkozik, már elvileg a szabadelvű irány megtagadását vagy káros reakció megkezdését látják. Én ragaszkodom a szabadelvű eszmékhez, de ez utóbbi nézetben sohasem osztozom. És aki figyelembe veszi, mi történik Nyugaton évtizedek óta, Angliától Németországig, az tapasztalja azt, hogy az állami beavatkozás mindinkább erős lesz éppen a gazdasági élet terén, éppen a nagy néposztályok érdekében és itt nincs különbség szabadelvű vagy konzervatív kormány vagy pártok között. Minél bonyolultabbá váltak az emberek közötti viszonyok, minél nehezebben tudtak igazságosan az életnek és érdekeknek harcában egymással megférti, annál erősebb volt a kiáltás az állami beavatkozás iránt. Eleinte az erkölcsösség, a méltányosság, az igazság érzete sugallta a beavatkozást. Aztán gazdasági érdekek védelmére történt; és minél nagyobb politikai hatalomra jutott a demokrácia, annál sürgetőbbé, annál követelőbbé vált a dolog természete szerint, annál erősebb lett a törvényhozás ezen irányban. A nagy néposztályok érdekeit, a gazdaságilag gyengébbek gondozását egyformán egy párt sem hanyagolhatja el.» IV. 14. lap.

«Ha Önök megnézik az újkor politikai történetét, azt fogják találni, hogy a polgárság befolyása abban az arányban

fogyott, amint a szabadelvű eszmék uralmukat az államban és a kedélyek felett elvesztették, és abban az arányban emelkedtek, amely arányban ezen eszmék hatalmukat és befolyásukat újra visszaszerezték. Növekedni fog politikai befolyása, önérzete és hatása munkája sikerével arányban, ha felismeri az érdekszolidaritást közte és a nagy néposztályok között és azok kulturális és gazdasági emelésének feladatát erőlyesen felkarolja.» IV. 83. lap.

«Úgy hiszem, hogy egy nemzet súlyát az emeli, ha alkotmányos jogaihoz oly erősen ragaszkodik, ha alkotmánya oly szilárdul áll, hogy meg sem kíséri egy kormány sem egyik sarkalatos jogát idegen kormánnyal szemben alkuvás tárgyává tenni. Én azt gondoltam, hogy egy nemzetnek súlyát és tekintélyét az emeli, ha alkotmányos jogainak minél világosabb elismerését törhetetlenül követeli.» IV. 131. lap.

«Az összetartó kapocs a kultúrának nemzeti jellegében és egyöntetűségében, a jogintézményeknek s a szervezetnek egységes irányelvek szerinti működésében található. A jog egysége hatalmas kapocs és fenntartó erő az államra nézve. De csak akkor, ha az állampolgári egyenlőség eszméjének megfelel, ha nem a különbségeknek ad jogi szentesítést, ha nem tart fenn jogi válaszfalat az állampolgárok közt, de a különbségek fölé emeli és érvényre juttatja az állampolgári egyenlőség tudatát, az egybeforrottság érzetét.» VI. 15. lap.

«Előttem mint cél egy Magyarország képe lebeg, melynek változó pártjait és kormányait hagyományos elvekre épített nemzeti politika vezeti, mely erős jogi intézményeknek és közigazgatási szervezetnek egységében, mely biztosított, széles alapokon nyugvó szabadelvű intézményeiben és közszabadságában, melyben a kultúra a gazdasági élet számára gazdag, szabad fejlődés van megnyitva, és ahol él a nemzetben az összeforrottság érzete és tudata, nemcsak a múlt emlékeiben, de a jövőre való törekvésekben is.» IV. 162. lap.

Szilágyi egész egyénisége talán sohasem jutott annyira és olyan erősen kifejezésre, mint az egyházpolitikai küzdelem alatt. Lázasan dolgozott. Összeolvasott mindent, egyházjogot, politikát, közigazgatási jogot, statisztikát stb. A házassági törvényjavaslatról egy művelt, társaságbeli nő vélemé-

nyét is kérte, mert mint mondá : «E törvénnyel céloim, hogy a nőt magasabb piedesztálra állítsam». Kétségtelen, hogy az egyházpolitikai harcok alatt nagyot nőtt tekintélye, népszerűsége, melynek zajosabb kitörései azonban nem voltak ínyére. Mikor a Városligetben a nagy meetinget az egyházjogi törvények mellett való tüntetés céljából megtartották, a tömeg a Városligetből visszajövet, Szilágyi lakása felé tódult, hogy mellette tüntessen, Szilágyi az összes lámpákat eloltotta és sötétben ültünk mindaddig, míg a tömeg elvonult. Minthogy az egyházpolitikai harcban egyénisége erősen ki-domborodott, legyen erről még pár szó, bár általában e jellemrajzban a politikával nem akarok «ex asse» foglalkozni.

A háború előtti korszaknak egyik érdekes jelensége Apponyi Albert és Szilágyi Dezső találkozása. Mindkettő a parlament egyik kiváló alakja, kiváló tehetsége, szónoka. Mindkettő együtt, egyidőben a nemzeti ellenzék vezére. Egyebekben azonban nagyon különböző egyéniség. Apponyi nemzeti szociálkonzervatív, hasonló Disraelihez, Szilágyi intransigens liberális, Apponyi erős katolikus, Szilágyi erős kálvinista, Apponyi modorában nagyon konciliáns, fínom, Szilágyi harcias és néha durva, bár az angol gentlemanért és az angol ladyért rajong. Természetes, hogy összeműködésük egy pontnál lehetetlenné vált. Szilágyi kilépett a nemzeti pártból, melynek ettől fogva Apponyi volt egyedüli vezére. Ellenségeskedéssé vált a különválás az egyházpolitikai javaslatok tárgyalása idején. Apponyi felvetette a polgári házasság kérdését, mely az elkeresztelési panaszok miatt vált szükségessé. Hosszas tépelődés után Szilágyi eljutott a kötelező polgári házasság intézményéig, és minthogy Apponyi ezt ellenezte, kitért közöttük a harc, amely majdnem személyeskedéssé fajult. Egy vasárnap reggelen Szilágyinál voltam. Az asztalon feküdt Tacitus. «Ebből merítem a mérget az emberek ellen», — mondotta. Azután elbeszélte, hogy milyen súlyos helyzetben van az elkeresztelések miatt és hogy még délelőtt külön minisztertanács lesz. Javaslatára egyelőre az lesz, hogy a vegyes házasságból származó gyermekek külön anyakönyvben lajstromoztassanak. Későbbben egyszer estefelé Beksics Gusztávval kísértük Szilágyit a pártkörbe. Mikor elváltunk Szilá-

gyitól, Beksics nagyon méltatlankodott, hogy Szilágyi csak a fakultatív polgári házasságot akarja bevezetni, hozzátette, hogy erre nem kellett egy Szilágyi, ezt egy Teofil (Fabinyi) is megcsinálta volna. Egy percig sem kételkedtem abban, ismerve Szilágyi gondolkozását, hogy ő elvileg mindig a kötelező polgári házasság intézménye mellett volt, azt azonban az akkori magyar parlamentben keresztülvihetőnek nem tartotta. Mikor azonban Szilágyi észrevette, hogy a párt és kormány vele megy a kötelező polgári házasság ügyében, akkor habozás nélkül a kötelező polgári házasság törvénybeiktatását javasolta. Legfőbb nehézsége az volt, hogy Őfelsége a polgári házasságnak a vallásosság terén való káros visszahatásától félt. Azért kért meg Szilágyi engem, hogy különösen ezen pontra vonatkozólag a statisztikai adatokat és a külföldi szakférfiak véleményét szerezzem meg. Ebből pedig az látszott, hogy a kötelező polgári házasság bevezetésének első éveiben az egyházi funkciók igénybevétele a házasságkötésnél, születésnél, halálózásnál ugyan némileg csökken, azonban a későbbi években ezek az esetek igen kis %-ot tesznek ki. Szilágyi a megszokott férfiasággal — mondhatni kiméretlenséggel, a Felség azon kérdésére, hogy mit fog az egyház mondani, azt válaszolta: «Tudtommal Magyarországon Felséged uralkodik, nem a görbe bot». De adataink alapján a Felség aggályait sikerült eloszlatni.

Szilágyi Dezső legnagyobb eredménye volt, hogy egy titáni harc után, mely különösen a felsőházban óriási méreteket öltött, diadalt aratott. Ő azonban áldozatául esett, mint Peel a gabonavámok eltörlésével aratott nagy győzelme után. Egy nap arra kért, hogy látogassam meg. Említést tett bukásáról: «A nyelvemet nem vágthatják ki mégsem» — mondotta. Amilyen kétségtelen előttem az, hogy Szilágyi Dezső lelkében mindig feltétlen híve volt a kötelező polgári házasságnak, épp olyan kétségtelen, hogy Apponyi is, mikor ő a polgári házasság alapjára helyezkedett, nem a kötelező polgári házasságra gondolt. Az Irányi által évről-évre benyújtott javaslatot megszavazta, mert, mint emlékiratában mondja, az elkeresztelési nehézségekből másként kievickélni nem lehetett. De viszont a kötelező forma ellen nyilatkozni

felesleges volt, mert azt teljesen kizártnak kellett tartani, hiszen, mint említettem, egyideig Szilágyi sem arra gondolhattott. Hiszen teljesen valószínűtlennek látszott, hogy a korona ehhez hozzájáruljon. Egy alkalommal azt említi Apponyi emlékirataiban, hogy csak úgy szavazta meg az Irányi-féle indítványt, ha abból kimarad a «kötelező» szó.

Azt hiszem, nincs senki ma, aki akár Apponyiról, akár Szilágyiról feltételezné, hogy oly fontos kérdésekben, mint az egyház és az állam viszonya, a házasság polgári és állami jellege, a házasság erkölcsi jellege, a jogegyenlőség és jogegység tekintetében meggyőződésük és elveik körül ingadozást mutattak volna. Apponyi megszavazta Irányi indítványát és Szilágyi már első felszólalásában a polgári házasság mellett foglalt állást. Szilágyi az elkeresztelési panaszok első idejében — mint láttuk — még nem állott elő azonnal nagy, gyökeres reformtervével, de mikor látta, hogy mind a kormánypártban, mind a megalakult Wekerle-kormányban teljes támogatásra talál, akkor habozás nélkül és egyéniségének, jogi tudásának, nagy szellemi kultúrájának minden erejével küzdött, akadályt nem ismerő elszántsággal, majdnem, mondhatni, fanatizmussal, képességeinek, dialektikájának, humorának, gúnyjának, hazafiasságának egész arzenáljával, a jogegyenlőség és jogegység, az állami tekintély, a felekezeti béke, az egyház nagy erkölcsi tekintélye és szerepe teljes elismerése mellett, a házasság erkölcsi színvonalának biztosításával, a korszakalkotó reform érdekében. Az eredmény nagy győzelem volt. A kötelező polgári házasságról szóló javaslatot 175 szótöbbséggel fogadták el a képviselőházban. Ez nemcsak a liberalizmus és konzervativizmus harca volt, elsősorban harc volt a két politikai tábor között, mert hiszen az igennel szavazók közt pl. olyan konzervatív főurat találunk, mint Károlyi István grófot, és a nemmel szavazók között, olyan liberalist, mint Horánszky Nándort.

A világháború után a helyzet némileg megváltozott. Az erkölcsi, különösen a jellembeli fogyatkozások döbbenetes mértékben pusztítanak az egész társadalom, az állam meg-
rázkódtatásáig. Ezért legkevésbé az egyének felelősek. Ma, mikor az emberi és társadalmi lét alapjai recsegnek-ropognak,

mikor szükségesnek mutatkozik az erkölcsierő védelme, az ellene intézett minden nyílt és titkos támadást vissza kell utasítani, felvetik azt a kérdést is, vajjon a polgári házasság intézménye is nem egyike-e azoknak a robbantóerőknek, azoknak a tényezőknek, amelyek a társadalom és etika mai züllöttségéhez hozzájárultak, hozzájárulhattak? A statisztika ennek ellentmond. A polgári házasság törvényes behozatalának ellenére, a házasságkötéseknél körülbelül 90% nem marad az egyház áldása nélkül. Az a néhány %, mely nem keresi fel az egyházat, alig lehet felelős azért a rombolásért, melyet az erkölcsben, a házasság szilárdságában, az erkölcsi integritásban lehet észlelni. Inkább a házasságnak tisztán magánjogi szerződéssé nyilvánulása gyengítette, mint az emberi kultúra valódi alapjának erkölcsi jellegét, habár másfelől a polgári házasság érdeme, hogy a felekezeti békét erősítette. A házasság és a család nehéz problémájához ezen oldalról lehet, kell és fogunk közeledni.

Olyan acélkemény egyéniségek, mint Szilágyi Dezső, Tisza István, Justh Gyula, ha nem tudják eszméik mellé az egész nemzetet sorompóba állítani, mint Kossuth Lajos, okvetlenül súlyos harcok felidézői. Ezek a harcok lehetnek a közéletre tisztító hatásúak is, de megrázkódtathatják a nemzet szervezetét. Ez pedig különösen oly nemzeteknél veszélyes, mint a magyar, amely nemcsak hogy egyedül áll, hanem körül van véve agyarkodó nemzetekkel, melyek nemzeti létét veszélyeztetik.

*

Szilágyi politikai érdemeiről csak röviden a következőt említem még. Küzdött Bosznia okkupációja ellen, mely az első kapavágás volt Nagymagyarország sírjához. Bár fő-tényezője volt a fúciónak, erősen vívott Tisza Kálmán oppor-tunizmus ellen. Erős harcot folytatott a politikai élet tiszta-sága érdekében. Nagy nimbuszal képviselte a nemzetet a millénium alkalmával a trón előtt, nagy tekintéllyel ruházta fel a képviselőház elnöki állását. Súlyt szerzett a nemzetnek a Budapesten tartott interparlamentáris unió ülésein. Nagy tudománnyal, éles dialektikával védte mindenkor a magyar

közjog alaptételeit. Mindent megtett a magyar igazságszolgáltatás tökéletesítésére és tekintélye érdekében, sajnos, azonban nem sikerült minden szép szándékát megvalósítani.

Tisztán a tudománynak szentelt munkájáról, amely, mint láttuk, nagyon ösztövé, azok a jegyzetek nyújtanak némi tájékozást, amelyeket előadásairól készítettek. Ami különösen a politikai előadásokat illeti, mindenesetre megállapíthatjuk, hogy azok az akkori tudomány európai színvonalának megfelelnek s a külföldi, különösen az angol tudomány alapos ismeretén nyugosznak és a politikai tudomány összes alapvető problémáira kiterjedtek. Felesleges megjegyezni, hogy a gondolatmenet teljes önállóságot mutat és nem egyszer új megvilágítást. Néhány tételt itt röviden ismertetek.

A politika az állami cselekvésnek tárgya. A politika tárgya azon körülményekben áll, melyeknek a politikai cselekvésekre befolyásuk és jelentőségük van s ha ezen tény-körülményeket pontosan ismerjük, előáll a politikai számítás.

Három oszlopra van építve a politikai tudomány mindenütt és minél tökéletesebbé válik ezen három forrása a politikának, annál pontosabb lesz a politikai számítás, annál inkább megszűnik az állami kormányzás művészet lenni s válik tudománnyá. Ez a három tudomány a statisztika, a népszichológia és a történelem.

Ami különösen az általa kedvelt statisztikát illeti, annak fontossága főképpen az állami kormányzat terén az újabb időben emelkedett. A statisztika a politikában, tehát az állami kormányzat céljaira nézve nemcsak a politikai cselekvésre befolyást gyakorló ténykörülmények okait deríti ki s nélküle a politika teljesen soha sem tudná meghatározni azt, hogy bizonyos célra szolgáló eszközök helyesek-e, és hogy ezeknek tapasztalatszerű ismerete folytán bizonyos kormány-rendszabályokból bizonyos adott körülmények közt minő eredmények várhatók. Minderre a statisztika tanít meg. Évről-évre szélesedik azon viszonyok köre, melyek a fenti szempontból statisztikai vizsgálat és nyomozás tárgyává tehetők és minden egyes tapasztalatszerű eredmény, melynek megállapítása összehasonlítás alapján történt, egy-egy új elvet ad a politikának.

A nemzet jelenti az államilag szervezett nép összességét. Van még a nemzetnek más fogalma is, mely nem államjogi, hanem művelődési, kulturális fogalom. Nemzetiség alatt értjük t. i. bizonyos, még pedig szellemi, faji közösségek kifejlődését az emberek között, melyek örökletessé váltak és melyek állami kötelék nélkül is művelődésileg azonos törzsközösségekben, nyelvben, erkölcsökben jelentkeznek. Azon okok, melyek a művelődés folyamában előidéztek, hogy külön közösségek alakuljanak az államilag szervezett népen belül, a következők: a vallás, a nyelv, a közös és huzamos ideig tartó lakóhely és végre a viszonyok alakulása folytán kifejtett közös feladatok és ennek folytán előállott közös életmód és szokások. Mindezek olyan tényezők, hogy csak közülök többnek volt meg az a hatása, hogy megteremtették a kulturális közösséget, nyelvben, művelődésben és erkölcsökben, mely a nemzetiség lényege. — Magyarországon tulajdonképpen csak a városokban van meg az önkormányzat, mert ahol az önkormányzatot államilag fizetett köztisztviselők intézik, az nem önkormányzat.

«Az embereket sohasem az ok és érvelés, hanem mindig az emotio, az érzések viszik». Fontos a következő megállapítása: «Ma minden kormányzatnak és közigazgatásnak szociálisnak kell lenni».

A sportnak, a testkultúrának egyik legelső rajongó apostola volt. Az ország egyik legkiválóbb vívója volt. Egy időben az ökölvívást is űzte, fáradhatatlan hegymászó volt. Itthon nagy sétákat szeretett a hegyekben és a Margitszigeten. Nagyon ápolta a testét. Ha élt volna, bizonyára egyik fő terjesztője lett volna a testkultúra eszméjének s tapsolt volna a mi derék olimpikonjainknak.

*

A nyilvános hivatalos és hivatásos működés reflexión alapul, mindig bizonyos cél, feladat, életirány szerint alakul. Ezzel szemben a pillanat által előidézett, nem reflektált, közvetlen cél, irány-feladat, indok nélküli megnyilvánulások az egyéniség mélyebben fekvő és nem idomított tulajdonságai-ból fakadnak, tehát hívebben mutatják az egyén képét.

A benső emberből ezek az intim, jelentéktelennek látszó vonások néha többet mutatnak, mint a bizonyos célra beállított külső körülmények által befolyásolt, sőt irányított siker szerint mérlegelt élmények, célkitűzések, harcok, győzelmek, vereségek. Azért legyen itt végül szó néhány adatról, mert ezek kiegészítik, kidomborítják, sok tekintetben módosítják, főleg pedig hívebbé, hasonlóbbá teszik a közélet porondján működő titán lelki képét. Ilyen mondásai a következők: «Magyarországon mindenki az állami jászol mellett akar állani». «Vannak emberek, akik a hízelgést úgy szeretik, mint az oláh a tömjént, még a száját is kitátja, hogy élvezze, mikor a templomba lép». «Ha Isten választani engedett volna a szellemi és testi erő között, a testi erőt választottam volna.»

*

Annak idején a közigazgatási reform előkészítésére nagytekintélyű bizottságot küldtek ki Sennyey elnöke alatt. A bizottság tárgyalásairól nem hallatszott ki semmi. Interpellálták Szilágyit, aki azt mondta: «Megmondom, mi történt ott. Ha egy kérdés felmerül, Csengery megmagyarázza, hogy' van ez Angliában, utána feláll Horváth Lajos és megmagyarázza, hogy' van ez a dolog . . . Miskolcon».

«Magyarországon az fog új irányt adni a politikának, aki a szociálpolitikát felkarolja».

«Magyarországon azoknak a könyveknek van sikerük, amelyekről egy nemzeti kaszinói tag dicsérőleg mondja, hogy kellemes olvasmány alvás előtt» — mondotta egy ízben.

Senki sem hivatottabb Apponyinál Szilágyiról véleményt mondani. Csak néhány mondatot iktatok ide: A fény benne erősebb volt az árnynál, a nagy tulajdonságok túlnyomóak a kicsinységekkel szemben. Jellemének tisztaságához soha kétely nem fért, de ő egyénileg nem elégedett meg azzal, hogy egyénileg minden piszkot távol tartott magától, hanem gyűlölte és üldözte azt, bárhol is találta. A legerősebb elmék egyike volt, akivel valaha találkoztam, talán a legerősebb, de főleg a boncolásnak, a kritikának terén. A teremtmény erőik talán éppen a kritikai képesség túltengése miatt nem állottak az utóbbiakkal arányban. Hányszor láttam őt valami egy-

szerű gondolat formulázása fölött töprengeni, sort sor után törölni, újból írni, újból kitörölni, miközben valóságos haragba jött önmaga és mindenki ellen. Saját eszméjének is kérérlhetetlen kritikusa volt. Aki ilyenkor azzal akart neki kedveskedni, vagy jóhiszeműen azzal közeledett hozzá, hogy tegnap előadott javaslatát magasztalta, az ugyancsak megjárta: Szamárság az egész, — volt a legenyhébb válasza. Gyakran elbájolóan kedves volt. Szípkázó szellemmel órákon át le tudta kötni a társaság figyelmét. Ilyenkor mindenki el volt ragadtatva és kész volt zászlójára felesküdni, valamint akkor is, amikor parlamenti nagy napjainak egyikén az eszmék egész dómját építette fel szónoklatában. De azután jöttek a sötét napok. Egyébként Szilágyi nagy előnyeinek is volt bizonyos határoeltsága. Ő volt Magyarországon a XIX. század doktrinér liberalizmusának utolsó nagy képviselője. A magyar parlament nagy szónokainak sorában az elsők közt állott. Beszédében a tudásnak nagy tárházát birjuk és a magyar irodalom kincsei közé számíthatja azokat. Apponyinak Szilágyiról adott, itt rövidítve reprodukált jellemzése teljesen egyezik azzal, amelyet nyujtani róla nekem is szerencsém volt. Érdemes még idejegyezni Eötvös Károly néhány szavát: Vezető parlamenti pozíció, a szó komoly értelmében hazafi, vehemens természet. Nagy történet az ő élete, mert a nemzet nagy történetével van összeforrv. Abban a fényben állítom a nemzet elé, melyet igazán az ő történelmi egyénisége sugároz ki. Észből, jellemből, tudásból és magyar érzésből, akaratból, nagyratörekvésből készült a Gondviselés keze által az a történelmi alak, akit, míg élt, Szilágyi Dezsőnek nevezünk. Emléke sokáig élni fog s míg él, ott virraszt mellette nemzetünk igaz tisztelete. Így Eötvös Károly.

Jellemében, tulajdonságaiban, helyzetében sokban emlékeztet az idősebb Pittre, lord Chathamra, a Great Commone-ra. Nagy szónoklati képesség, nagy önértet, nagy hatalmi vágy, nagy energia.

Szilágyi Dezső megérdemli, hogy szobrára, amely még nem áll, majdan a nemzet az elismerés és hála koszorúját tegye le. Ethikája hassa át a jövő nemzedékeket, szelleme védje az ősi magyar alkotmányt.

AZ EGYETEMEK MAGÁNTANÁRI INTÉZMÉNYE.

A felső oktatásügyi kongresszuson előadott referátum.

Az egyetemi magántanárság «kat'exochen» német intézmény.

Eleinte a doctoratus maga jogosított előadások tartására, a doctori gradus devalvációja folytán ez a privilegium megszűnt s a venia legendi habilitációhoz kötötték.

Annak tehát, aki be akart állani az egyetemi előadók sorába, be kellett bizonyítani «habilitas»-át, alkalmasságát. Akik a próbát kiállották, azok az alkalmazott tanárok mellett szabadon előadhattak, a tudományt művelték és az oktatás fontos tényezőjévé váltak. E mellett az a reménységük volt, hogy az egyetemi nyilvános rendes, vagy nyilvános rendkívüli tanári állást elérik s evvel bejutva a céhbe: ők is «mesterdalnokokká» lesznek. Mindez olyan impulzust adott, hogy a magántanárok tudományos teljesítményei megközelítették, néha felülmúlták az alkalmazott tanárokéét, kiknek tudományos munkáját a hivatalos tevékenység, a sok ülés, a vizsgák s a közéleti tevékenység nagyon megnehezítik; e mellett előadásaik a fiatalságra nagy vonzerőt gyakoroltak. Egyesek kiemelkedő pozíciót vívtak ki maguknak. Kant 46 éves koráig magántanár volt.

A háború előtt a magántanárság a tudományos kutatás, az oktatás teljesen szabad intézménye volt. Az általuk hirdetett kollegiumok beszámítottak a félévi kötelező óraszámba, egyes fakultásokon olykor kötelező tantárgyat is előadhattak, de legtöbbször annak egy részét, úgy hogy e kollégiumok a főtárgy kiegészítő részét képezték. Sőt olykor a főszakmát magántanár képviselte, ami azonban ellenkezett a magántanár hivatásával. A szakma hivatalos képviselőjének aján-

lása a magántanárok hallgatóinak számát nagyon növelhette. Nálunk a magántanári kollégium látogatottsága érdekében Eötvös József azt kívánta, hogy a magántanárok a vizsgálatoknál is részt vegyenek; ő jól ismerte a hallgatóság mentalitását, mely nagy súlyt helyez arra, hogy ahhoz a tanárhoz iratkozzék be, akinél vizsgázik.

A magántanárok az egyetem oktató testületéhez tartoztak ugyan, de nem voltak közhivatalnokok. Ausztriában s nálunk a tanártestületekbe képviselőket delegáltak, kiknek a dékán s a rector electorok választásában szavazati joguk is volt.

Az angol tanulmányi bizottság jelentésében azt mondta, hogy a német éhező magántanárok intenzívebb tudományos munkát fejtenek ki, mint Oxford és Cambridge jólétben élő fiatal graduáltjai.

A magántanári intézmény volt az a forrás, honnan az egyetemi s a közoktatásügyi kormányzat a tanszékekre a megfelelő erőket kiválasztotta. Az is előfordult, hogy a magántanár a tudomány egy új ágának intenzívebb művelése által azt olyan mértékben kifejlesztette, hogy tanszék rendszeresítésére vezetett.

A magántanárok ezen igazán előkelő helyzete még a háború előtt megromlott. A háborút követő gazdasági krízis pedig gyökerében megtámadta az intézmény függetlenségét, ideális jellegét. E súlyos krízis nem érvényesül egyenlő mértékben valamennyi fakultás magántanárain, de kétségtelen, hogy az intézmény válságos helyzetben van, s fontos egyetemi, sőt országos érdek, hogy újból teljesítse nagy hivatását. Meg kell adni a módot, hogy a magántanárok a tudományt művelhessék s fejleszthessék, az oktatásban a részletek előadása által résztvehessenek s ezáltal a jövő professurára előkészülhessenek.

Amíg a magántanárok a vagyonos középosztályból származtak, a tudomány szeretete volt az impulsus a tudományos pályára, amióta azonban a középosztály elszegényedett, a magántanárok nem bírják a hosszú bőjtölést: vagy abbahagyják a tudományos pályát, vagy, s ez az eset legtöbbször, azt mellékfoglalkozásnak tekintik.

A mellékfoglalkozás néha anyagot ad az oktatásra, pl. múzeumi tisztviseelőnek, kórházi főorvosoknak (1861. óta a főváros kórházaiban), máskor az ordinárius tudományos intézetében mint adjunktusok és assistensek szolgálnak, ami helyzetüket megkönnyíti ugyan, de függetlenségüket befolyásolja.

A helyzet fakultásonként különböző. A teológiai fakultáson a magántanárok aránylag kis szerepet játszanak, s többnyire egyúttal megbízott előadók. (Budapesten 1935/36 : 8).

A jogi fakultáson a habilitációk egy része a jogakadémiaiák számára történik, mivel a rendes tanárság feltétele. Ezek nem is vesznek, nem is vehetnek részt a fakultás tudományos és oktató munkájában. E kikötés nem indokolt s ellenkezik a habilitáció lényegével. A jogi magántanárok egy része kötelező tárgyat hirdet, sőt az is előfordul, hogy annak egyetlen képviselője. Ezek természetesen kivételes helyzetben vannak. A habilitálások száma azonban nem nagy. A budapesti egyetemen 1850. óta mindössze 200 magántanárt habilitáltak, évente legfeljebb 2—3-t. (Számuk 1935/36 : 32) A jogi kar már 1883-ban bölcsen kimondotta, hogy «az pedig, hogy minden kisebb dolgozat jogcímet képezzen a magántanári képesítésre, nem állhat sem a tudomány, sem az egyetemi oktatás érdekében, de még magának a tanári intézménynek sem».

A bölcsészettudományi karon már nagyobb a magántanárok száma. (Számuk 1935/36 : 121) A budapesti egyetemen 1850-től 1935-ig 336 magántanárt habilitáltak. Ezek között azonban vannak középiskolai tanárok, a természettudományi tanszékek assistensei, könyvtártszervezők, kiknek megélhetésük némileg biztosítva van. Ennek ellenére a kar örömmel fogadta Trefort miniszter intézkedését, ki 1879-ben 4000 forintot állított be a költségvetésbe érdemes magántanárok jutalmazására. A kar régebben elfogadta az orvosi kar azon javaslatát, hogy a magántanárokat docenseknek nevezzék, de utóbb (1923-ban) ellene foglalt állást. A bölcsészettudományi kar tanszékeinek nagy száma mellett természetesen a magántanárok egész sora vehet részt a gyakorlati-oktatásban, sőt e kar nem habilitáltak közreműködését is

igénybe veszi. Viszont egyes theoretikus szakmák magántanárainak megélhetéséről nincs gondoskodás.

Egészen különleges az orvosi fakultás magántanárainak a helyzete. Itt a magántanárság teljesen hibásan alkalmazott címzés folytán az orvosi gyakorlat jövedelmezőségét emelheti, úgyhogy a súlypont sokaknál nem a tudományos bűvárokodáson, nem is az oktatáson, hanem a cím megszerzésén nyugszik. Az is rontja a színvonalat, hogy a szakma hivatalos képviselője a hosszú assistensi szolgálatot habilitálással jutalmazza, még akkor is, ha az illető a tudományos munkára és az oktatásra nem alkalmas. A szívességi, kényelmi és kölcsönösségi habilitációk Ausztriában nagymértékben elszaporodtak, de még nagyobb mértékben nálunk. 1935-ben a budapesti egyetemi orvosi fakultáson 194 magántanár volt, kik közül 56-nak rk. címe is van. De ez a szám azóta is növekedett. Évente kb. 15-tel. Majdnem olyan a helyzet, mint Németországban az infláció alatt, amikor a pénz értéke óráról-órára csökkent. Ilyen körülmények között nem csoda, ha nincs hallgatójuk. Ugyancsak az orvosi fakultáson fordul elő, hogy áttörik a német Residenz-Pflicht der Dozenten elvet, már pedig az intézmény meghamisítása az, ha a fakultás az egyetemtől távollakó orvost habilitál azon célból, hogy a nem is jogos cím használata által az illető pozícióját megerősítse. Az is előfordul, hogy budapesti lakost vidéki egyetem habilitál, vidéken habilitált azonnal Budapestre költözik (Frigyesi statisztikája szerint egyetlen vidéki egyetemről 14). Theoretikus tárgyból habilitált a magántanári cím használatával akaratlanul is megtéveszti a betegeit, akik mint gyógyító orvost keresték fel. Mindezen jelenségek alkalmasak arra, hogy az intézményt diszkreditálják. A műegyetem magántanáraitól ezúttal nem szólhatok, mivel műszaki és gazdaságtudományi egyetemmé való átszervezésnek következményei még nem ismeretesek.

A magántanárság az egyes államokban is különböző jelentőségű. Tulajdonképpen a magántanárság eredeti formájában Németországon kívül Ausztriában, Schweizban és Magyarországon vert gyökeret.

Angliában a Reader (part time 250 font) és Lecturer alkal-

mazott tanerők, kiknek feladata nem is a tudományos munkásság.

Franciaországban meghatározott számú, időhöz kötött agrégé állás pályázat útján nyer betöltést. Ezeknél nem is a tudomány fejlesztése és a búvárkodás a főcél, hanem az ismeretek reprodukciója útján nyerhetik el a kiírt állást.

Amerikában igen nagyszámú instruktort (fizetésük évi 1000—3000 dollár) alkalmaznak, kik fokenként assistant professorokká, associate professorokká (fizetésük évi 1500—4000 dollár) lépnek elő, s a gyakorlati oktatás díjazott segéderői. Számuk az európai viszonyokhoz képest igen nagy és ezáltal bizonyos tárgyaknak gyakorlati oktatása tényleg nagyon eredményes, de búvárkodásra és tudományos munkára ezeknek sincs idejük.

Hollandiában előadások tartására a miniszterium ad engedélyt, ezek azonban nem a tanszékek várományosai, a fakultások és a kormány nem közülük választják a professzorokat, hanem igyekeznek a gyakorlati életben már bevált szakembereket megnyerni.

Olaszországban évente egyszer habilitálnak. Pozíciójukat Gentile megerősítette azáltal, hogy a professori állásokat közülük kellett az egyetemközi kinevezett bizottságnak betölteni. De Fedele ez intézkedést hatályon kívül helyezte, úgy, hogy a magántanárok helyzete újból kedvezőtlené vált. Az 1935. évi szabályzat szerint a közoktatásügyi miniszter évente megállapítja a szakmákat, melyekből habilitálás történhetik, úgyszintén a habilitálhatók számát. Kinevezi az öttagú bírálóbizottságot, melynek alapján a miniszter a képesítést megadja. A habilitálás tehát már nem a fakultás előjoga.

Azok az államok, amelyekben a német rendszerű magántanári intézmény érvényben volt, különböző reformokkal igyekeztek a magántanári intézmény betegségein segíteni.

Mélyreható reformot jelent a Rust birodalmi és porosz kultuszminiszter által 1934. december 13-án kiadott habilitációs szabályzat.

E szerint a habilitálás a főiskolai tanulmány befejezte után három évvel kezdhető meg. A habilitálás akadémiai

gradus : habilitált doctor. Ennek megszerzésére az illetékes fakultáshoz kell fordulni s mellékelni kell az életrajzot, saját, és felesége árja származását bizonyító okmányt, irodalmi munkásságának jegyzékét, habilitációs dolgozatát. Ennek bírálata után colloquium a fakultás előtt a rector jelenlétében. Az eredményt jóváhagyás céljából a közoktatásügyi miniszternek kell felterjeszteni. A habilitálás még nem ad jogot előadások tartására. Aki docens óhajt lenni, annak a birodalmi kultuszminiszterhez kell folyamodnia, megjelölnie a kért tanítási jogosultság területét. A birodalmi kultuszminiszter kijelöli a fakultást, melynek keretében a jelölt egy héten belül három előadást tart. A rector az országos közoktatásügyi kormányzatnak jelentést tesz az egyéniségről s a próbaelőadásról. Ezután a munkatáborba és a docens-akadémiára rendelik ki. Ezek vezetői jelentést tesznek az országos közoktatásügyi kormányzatnak. Az összes jelentések alapján az országos közoktatásügyi kormányzat felterjesztést tesz a birodalmi kultuszminiszterhez. Az így elnyert tanítási jogosultság a német birodalom valamennyi főiskolájára érvényes. A cserét a miniszter elrendelheti, a tanítási engedélyt meg is vonhatja. A harmadik birodalom ezen szabályzatával tulajdonképpen az egyetemi magántanárságot eredeti formájából teljesen kivetkeztette s egészen új alapokra fektette.

Ausztriában az 1920. szept. 2-án kelt rendelet reformálta a habilitációt. A 2. § szerint a habilitáció csak az egész szakmára, vagy annak nagy önálló részére adható. A doktori promotio után két évvel kérhető, még pedig tudományos jellegű dolgozat alapján. Habilitáció esetén a helybenlakás kötelező. Ezt csak kivételesen lehet mellőzni. Az elutasítás ellen fellebbezésnek van helye (eredetileg az egyetem tanácsához, de az 1935. évi pótrrendelet szerint a miniszterhez).

A tudományos munka bírálatának kedvezőtlen eredménye ellen is van fellebbezés. Kedvező esetben colloquium következik s végül a nyilvános próbaelőadás. A habilitáció megerősítése a miniszter hatásköre. A kar elutasító határozata fellebbezhető és ha ennek a miniszter helyt ad, a tanártestület újból tárgyalás alá veszi, de második elutasító határozat már nem fellebbezhető meg. Magántanárok leckepeénzen

kívül remunerációban részesülnek. Az érdemesek rk. tanárságra, vagy e cím adományozására terjeszthetők elő. A habilitálás megszűnésének eseteiről részletes intézkedés van.

Schweizban a habilitáció szabályai az egyes kantonokban nem teljesen azonosak. Lényegében azonban hasonló az osztrák szabályzathoz s a mienkhez, itt nem volt szükség reformokra.

A magántanári intézményt nálunk az 1848. évi 19. tc. létesítette, amidőn 2. §-ában kimondotta, hogy a rendes tanárokon kívül más jeles egyének is a minisztérium által ideiglenesen megállapítandó, később pedig törvény által meghatározandó feltételek mellett oktathassanak. Az első habilitálások azonban már csak az elnyomatás korszakában történtek, még pedig a Thun-féle rendelet alapján.

A habilitálások kezdetben lassan indultak meg. Abban a korszakban nemcsak a tudományos munkásság, hanem a politikai megbízhatóság, sőt a vallás is tekintetbe jött. Az alkotmány helyreállítása után azonban mindinkább többen és többen folyamodtak magántanársággért, s a habilitálás mértékét szabatosan meg kellett állapítani. Az első szabályzat még 1871-ből származott, a most érvényes pedig 1892-ből.

Az egyetem tanácsa a szabályzat 1892-iki revíziója alkalmából a magántanári cím elnevezés helyett a docent ajánlotta volt, de a miniszter nem fogadta el, hanem fenntartotta a magántanári címet, mivel docens alatt az egyetem tanári karának bármely tagja érthető. A Privatdocent — magántanár — elnevezésnél ugyanis a nyomaték nem a Docent, tanár szóra helyezendő, hanem a privat, vagyis magán szóra. A miniszter ezúttal is állást foglalt a habilitáció túlságos kis tárgykörre való megosztása ellen.

Mint látható, a magántanárság betegségei már 44 évvel ezelőtt jelentkeztek s a miniszter már ekkor felhívta a tanács figyelmét, hogy az intézmény ellen hangoztatott panaszok nem annyira a szabályzat hiányosságán, mint annak kezelésén múltak. A miniszter elvárja, hogy az egyetem az új szabályzat kezelése körül a legnagyobb szigorúsággal fog eljárni, mert csak így érhető el, hogy a magántanári karba

csak olyanok jussanak, akiket a tudomány iránt érzett igazi szeretet lelkesít, s kiktől úgy a tudomány művelése terén, mint a tanítás körül szép eredmények várhatók, s akik az akadémiai pályán beválnak. Bölcs szavak.

A habilitációs szabályzat intézkedései ismeretesek s így csak annak konstatálására szorítokozom, hogy a majdnem félszázadon át érvényben lévő szabályzat a devalvációt nem tudta megakadályozni. Viszont szabályzat a 7. és 8. §-ának kezelése, melyek a kérvény formai megítéléséről és a folyamodó személyi minősültségéről szólnak, nem felel meg a szabályzat intencióinak. Ebben kétségtelen nagy része van a habilitálások túlságos nagy számának. 1867—68-ban a budapesti egyetemen 44 rendes, 22 rk. és 25 magántanár volt. Evvel szemben 1930-ban magán a budapesti egyetemen 113 tanszékkal szemben (akkor még ennyi volt) 235 magántanár volt, a négy egyetemen pedig összesen 339 tanszék és 402 magántanár. A helyzet azóta még jobban megromlott, amennyiben a budapesti tudomány-egyetemen az 1935. évben, tehát az egyetem 300 éves jubileuma alkalmával 101 tanszékkal szemben 355 magántanár működött, vagy legalább is ennyi volt a számuk. Öt év alatt tehát 120 habilitálás történt. A három vidéki egyetemen 137 tanszékkal szemben 182 magántanár van. A négy tudományegyetemen tehát 238 tanszék mellett 537 magántanár. Legnagyobb a szaporulat az orvosi fakultáson, ahol a tanszékek csökkentése után fennmaradó 24 tanszékkal szemben (31 helyett) 194 magántanár volt, akik közül 56-nak rk. tanári címe volt. Az ordináriusok száma apadt, a magántanároké rohamosan emelkedett, ami igen kedvezőtlen jelenség. E nagy létszám emelkedésével lépést tartott a magántanári kollegiumok elnéptelenedése és az előadást nem is hirdető magántanárok nagy száma. Az 1935/36. iskolai év első felében Nékám Lajos statisztikája szerint az orvosi fakultáson 19 rk. s 16 magántanár nem hirdetett, 2 rk. s 17 magántanár hirdetett ugyan, de egyetlen hallgatója sem akadt. Egy hallgatója volt 27-nek, kettő 13-nak, három 9-nek, úgy hogy a magántanároknak kb. a fele nem vett részt az oktatásban. Még más okok is közre-

játszottak, hogy nálunk a magántanári intézmény színvonala súlyedt. A tanrendben a magántanári kollegiumok számára alig marad idő. A leckepezés sokaknál félévénként néhány pengőre súlyedt. 65 magántanárnak 10 pengő alatt, 27-nek 10—20, 26-nak 20—50 pengő tandíjjutaléka volt. Egyikük egy félévben 88 fillért kapott. Evvel szemben azoknak a magántanároknak, akik főkollegiumot tartanak, természetesen nagyon sok a hallgatójuk. Így pl. a jogi fakultáson egyik magántanár ötórás kollegiumának 386 hallgatója után 2504 pengő volna a félévi leckepezése. Egy másik ötórás kollegiumának 168 hallgatója után 1334 pengő. Csakhogy ezeket az összegeket nem kapják meg csorbítatlanul, hanem ebből történik a magántanári jutalmak növelése céljából a levonás. Egy másik magántanár 12 órás kollegiumainak 204 hallgatója után 1169 pengő 89 fillér volna a leckepezése, az államszámviteltan ötórás kollegiumának 653 hallgatója után 2936 pengő volna a félévi leckepezése, ha nem történnék levonás. Három magántanár tandíjából 4065 pengő levonás történik. Az ilyen kollegiumok azonban nagyon csorbítják a többi magántanárok tandíjjutalékát. A főkollegium előadóit helyettesítési díj s tandíjjutalék illetné meg és nem volna szabad a magántanárok szegényes tandíjjutalékát apasztani. Legkevésbé volna szabad a 653 hallgatójú kollegiumnak, mely különben is a hallgatók túlságos nagy száma miatt az oktatási lehetőséget nagyon megnehezíti. Még sajnálatosabb az, hogy a magántanárok tandíjjutalékából 7486 pengőt kell illetménycsökkentés címén az államkincstárba befizetni. Ezt az összeget igazán nem volna szabad a magántanároktól elvonni. Hiszen nekik illetményük nincs is, tehát illetménycsökkentésnek nincs helye. A tandíj-leckepezés ebbe a kategóriába igazán nem sorozható. Éppen úgy nem volna szabad a jutalmazások számára 20%-ot (5988 pengőt) levonni. Erről költségvetésileg kellene gondoskodni.

A német birodalomban a háború után az állam a magántanárok segítségére sietett s létminimumukról gondoskodott. Poroszországban a háború előtt érdemes magántanárok jutalmazására és támogatására 60,000 márka állott a költség-

vetésben a miniszter rendelkezésére. A háború után ez összeget hatalmasan felemelték, a tandíjat kiegészítették, sőt Bajorországban 1922-ben 48 díjazott állást rendszeresítettek magántanárok számára. Nálunk csodálatos módon a szerény 30,000 pengős tétel a költségvetésből teljesen eltűnt, holott nálunk még sokkal nagyobb szükség lett volna a magántanárok anyagi helyzetének megjavítására, mint a német birodalomban.

Az idők folyamán különböző javaslatok merültek fel a magántanárság színvonalának emelésére. Így a habilitáláshoz kétharmad többség volna szükséges. Ez tulajdonképpen ellenkezik az egyetem érvényes szervezeti szabályzatával és ügyrendjével. De nem is volna helyes e követelményt felállítani, hiszen még a tanszékeknek meghívás útján való betöltésére is elégséges az egyszerű szótöbbség. De meg olykor egy fakultásnak 8—9 tanára van, s a határozatképességhez öt tag elég. A kétharmad többség annyit jelentene, hogy egyetlen szavazat meghiúsíthatná a habilitálást. Az, hogy a 70 éves korban a *venia legendi* megszűnjék, semmikép sem helyes. A korhatár az alkalmazott tanárra indokolt, de a magántanárra nem. Több jogosultsága volna annak, hogy a habilitálás első ízben csak öt évre szóljon. Ehhez hasonló intézkedés ismeretes, így Göttingában csak két év múlva véglegesítették a képesítést. Ez is ellenkezik ugyan az eredeti német karakter indelebilissel s a magántanárok függetlenségével, de gyakorlati szempontból az öt évi időköz megfontolandó. Ma különösen az a haszna megvolna, hogy nem fordulnának elő olyan esetek, mint most, amikor egyesek a habilitálás után sem előadást nem óhajtanak tartani, sem tudományos működésre nem törekszenek.

Az ajánlott orvoslások nagy száma legjobban igazolja, hogy a magántanári intézmény súlyos betegségén milyen nehezen lehet segíteni. Ennek ellenére hiba volna lemondani az életéről. Az életmentéshez azonban áldozatokat is kell hozni. A tanszékek redukciója mellett a magántanári előadások értéke növekszik s ezek színvonalának emelésére fordított összegek bőségesen kamatoznak. Ez összegek megvonnásával szemben Victor Hugo mondását idézhetjük:

«Vous avez cru faire une économie d'argent, c'est une économie de gloire que vous avez faites».

De maguknak a magántanároknak is gondoskodniok kell a jövőről. Erre újból a német példa tanulságos. A magántanárok megalakították charitatív alapon a hátramaradottak segítő szervezetét. 1212 rendes és 2311 rk. tagja volt. Semesterenként 20 márka befizetése mellett 150—300 márka segítséget tudtak adni. Az állam a maga részéről is hozzájárult az alaphoz, Poroszország évi 20,000 márkával, Baden 4000 márkával. Ma a magántanárok többé nem a kutatás és tudományos búvárkodás független tényezői.

Vajjon ilyen körülmények között van-e értelme az intézmény fenntartásának? Hiszen ma már eredeti alakjában csak Ausztriában, nálunk s Schweizban áll fenn. Az a véleményem, hogy a tanári succrescentia e bevált forrását, az egyetemi tanárok faiskoláját nem szabad feláldozni, hanem ellenkezőleg betegségeitől meggyógyítva, száradó ágait lenyírva, törzsét meg kell erősíteni.

Félrendszabályokkal nem lehet célt érni. Gyökeres segítségre van szükség, sőt kíméletlen szigorúságra. A következő intézkedések volnának szükségesek, hogy a színvonalat felemeljük :

1. Habilitálás a doctori diploma elnyerése után öt évvel. Igaz ugyan, hogy ma már nem fordulhat elő Karl Wittek esete, kit 17 éves korban habilitáltak s kit a hallgatók fiatalsága miatt próbaelőadásakor kifütyültek, de még mindig tapasztaljuk, hogy míg egyes fakultások s tanárok csak hosszú évek tudományos munkája után habilitálnak, mások ugyancsak sietnek vele. Viszont annak sincs értelme, hogy 50 évnél idősebbeket habilitálnak.

2. A habilitálás föltétele egyetlen tudományos dolgozat : unum sed leonem. A többi dolgozat is mellékelhető, de azok nem pótolhatják a habilitációs dolgozatot, melynek önálló kutatáson alapuló munkának kell lenni, s igazolni kell, hogy a folyamodó szakmájának ura s annak fejlesztésére képes. Ilyen intézkedést a jelenleg érvényes szabályzat 4. §-a is tartalmaz, de koránt sem nyert alkalmazást. Sok referátum azzal kezdődik, hogy folyamodónak csak hat dolgozata van,

vagy úgy, hogy nem kevesebb mint 40 dolgozata van, ez az értéktelen közlések tömegét tenyésztí, melyeknek alig akad kiadója, s még nehezebben akad olvasója. Egyetlen értékes, gondosan elkészített habilitációs dolgozathól meg lehet ítélni folyamodó képességét.

Hollandiában a doctorátus diszertációin évekig dolgoznak s azok olykor nagyértékű tudományos megállapításokat tartalmaznak. A habilitáláskor a kérvény formai elbírálása a dékán feladata, az első fok a tudományos munka elbírálása legyen, a személyi minősültség második fokon. A mai gyakorlat igazságtalan és célszerűtlen. A habilitálás: selectio a legmagasabb fokon. Ennek igazságosságáról gondoskodni kell.

3. Habilitáció vagy az egész tudományzszakból, vagy annak nagyobb részéből adható.

Trefort már 1885. május 14-én rendeletet adott ki, melyben állást foglalt a magántanári képesítés tárgyának túlságos felaprózása ellen. Erre az alkalom az volt, hogy a philosophiai fakultás az ó-görög drámából habilitált. Ugyanilyen értelemben szól gr. Csáky Albin 1888. dec. 18-án kelt leirata. Mit szólna ma Trefort ahhoz, hogy a liquor cerebrospinalis diagnostikájából habilitálnak?

E felaprózásért elsősorban a fakultás felelős, de felelős a minisztérium is, amikor jóváhagyja, pedig ez ellen saját maga állást foglalt s kijelentette, hogy a «jövőben hasonló túlságosan szűk körre szorított magántanári habilitációt nem fog megerősíteni». Természetesen egyszerre nem hirdethető három órában az egész tárgykör, hanem annak egyes része. Ez biztosítja, hogy a magántanár a főkollegiumot kiegészíti, vagy speciális résszel foglalkozik.

4. A helybenlakás a magántanárság föltétele. A magántanárság lényegéhez tartozik a tudományos búvárkodás s a hallgatósággal való foglalkozás. Föltéve, hogy más városokban lakó magántanárok egyes előadásra olykor ki is rándulnak egyetemük székhelyére, ennek igazán ritkán van értéke. Az is előfordult, hogy a félév végén sűrítetten egy hét alatt több előadást tartottak. Végül hallgatók hiányában az ilyen kirándulások is elmaradnak. Sajnos, még az is előfordul, hogy a távolban lakó, előadásokat nem tartó s teljesen a gyakor-

lattal foglalkozó magántanár a habilitáló fakultás javaslatára rk. tanári címet kap.

5. A magántanári elnevezés megváltoztatása nélkül a mai helyzet alig orvosolható. Erre az egyetem már több ízben tett kísérletet. Gróf Csáky Albin 1892. okt. 20-án leiratában azonban a magántanári címet fenntartotta, mert a docens elnevezés alatt — amint mondja — a tanári kar bármely tagja érthető. A privatdocens elnevezésben a nyomaték nem a docens szóra helyezendő, hanem a privat: magán szóra. De soha sem fordult még elő, hogy valaki «magán t.»-t írjon, de annál gyakrabban az, hogy m. tanárt ír. A fakultások felszólításai (az orvosi kar dékánja 1906-ban), sőt fegyelmivel való fenyegetése is eredménytelen maradt (orvoskari dékán körlevele, 1928). A magyar nép józansága úgy segített, hogy bevezette a főtanár elnevezést, szemben a magántanár és tanársegéddel, kiket tanároknak nevez. Ezen annál kevésbé ütköznek meg, mert nálunk a táncitanító is tanár. Pedig milyen egyszerűen megoldható lett volna az assistens és docens elnevezésekkel, hiszen az adjunktusi sokkal idegenebb elnevezés is könnyen meghonosodott. Ha a docensi cím nem volna bevezethető, nem marad egyéb hátra, mint a habilitáltaknak rendeletileg megtiltani az egyetemi magántanári cím használatát. Természetesen, akik rk. tanári címmel felruházott magántanárok, a tanári és professori címet használhatják, hiszen ezt éppen ezen célból kapták. A magántanárság eredetileg sem volt cím, hanem *engedély*, előadás tartására. Németországban, az intézmény eredeti otthonában, egyetlen habilitálnak sem jutott eszébe a tanári címet használni, vagy elfogadni, pedig ott az egész szakmát is előadták. Ilyen módon el lehetne oszlatni azt a tévhitet, mely az intézményt környezi. Az új német szabályzat megengedi a habilitált doctor elnevezést, de ismerve a viszonyokat, a végén még ebből is félreértések keletkeznének.

6. Az eredményes, azaz tudományos munkát vagy tanítási feladatot végző magántanárok díjazásáról gondoskodni kell. A törvényhozás 850,000 pengőt bocsátott a kormány rendelkezésére állástalan diplomások segélyezése céljából.

A vallás- és közoktatásügyi miniszter úr nagy bölcses-

séggel mutatott rá, hogy a diploma nem utalvány állami támogatásra. A díjtalan tanársegéd, jövedelem nélküli tudományos munkát végző magántanár azonban reákszolgált az anyagi támogatásra.

Ma az érdemes magántanárok jutalmazására az az összeg szolgál, amelyet a magántanári tandíjjutalékból levonnak: Budapesten kb. 6—8000 pengő, s a budapesti egyetemnek 355 magántanára van! Ez összeg teljesen elégtelen, annál is inkább, mivel csak úgy van értelme a magántanári jutalomnak, ha az évenként legalább 1000—1500 pengő, s több évre szól.

7. Aki rátermettségét igazolta, s akinek nem jut tanárszék és a tudományos pályán való megtartása a tudomány és az oktatás érdeke, az elvárhatja, hogy ülésjog nélküli rendkívüli tanári állást kapjon. Természetesen ezek száma korlátolt lehet. Azok számára, kiknek megélhetése biztosítva van, de e mellett az oktatás és a tudományos munkásság terén kitűnnek, megmarad a rk. tanári cím adományozásának lehetősége. Az erre vonatkozó, még 1868-ban báró Eötvös József által kiadott szabályzat még most is helytálló. E szabályzatot gróf Csáky Albin 1892. szept. 20-án kelt leiratával fenntartotta. Igen jellemző, hogy Eötvös szabályzata 50 év viszontagságait kiállotta s célzatának szigorú megtartása mellett csak azok nyerhetnék el e kitüntetést, akik arra reákszolgáltak.

A habilitálás és a rk. tanári cím adományozása az egyetemi autonomiának úgyszólván egyedüli érintetlen maradványa. Egy okkal több, hogy az egyetemek e féltékenyen őrzött jogukat igazságosan és szigorúan gyakorolják. Ha a habilitálás föltételének szigorítása indokolt, annál inkább az a rk. cím adományozásakor.

De ha a magántanár e címet érdeménél fogva megkapta, akkor annak használatára jogosult, s teljesen indokolatlan azon postulatum, hogy c. rk. tanárnak nevezze magát. Hiszen azért kapta a címet, hogy azt csorbíthatatlanul használhassa. Az alkalmazott rk. tanártól amúgyis megkülönbözteti az, hogy utóbbi a nyilvános szót helyezi a rendkívüli elé. Az, aki udvari tanácsosi, miniszteri tanácsosi vagy állam-

titkári címet kapott, nem tartozik a kapott cím elé a címzetes szót vagy a c. betűt helyezni.

A magántanári intézmény fenntartása, megerősítése, fejlesztése az egyetemi tanszékeknek megfelelő erővel való betöltését s az egyetemi oktatás kiegészítését biztosítja. Ezen cél érdekében mindent el kell követni. Itt is, mint minden téren, igazságos selectióra van szükség. De a jól megválogatott elite megélhetéséről gondoskodni kell. 40 évvel ezelőtt a II. országos és egyetemes tanügyi kongresszuson az egyetemek magántanári intézményéről tartott referátumomat Victor Cousin citálásával fejeztem be, ezt teszem most is. A philosophus és politikus Cousin a német egyetemi magántanárokról azt mondta, hogy ők : «La pépinière, la force et la vie de l'Université». 100 évvel később C. H. Becker, Poroszország közoktatásügyi minisztere azt mondta :

«Da von der Auswahl des richtigen Nachwuchses der ganze Fortschritt der Wissenschaft abhängt, liegt in dieser Praxis vielleicht der bedeutungsvollste Moment der akademischen Autonomie».

A magántanárok nemcsak a tanszékek hivatott várományosai, hanem azok munkásságának kiegészítői, az oktatás és a tudomány előbbrevitelének független tényezői.

Arra kell törekednünk, hogy azok maradjanak, vagy azokká váljanak.

GRÓSZ EMIL.

TAKÁTS SÁNDOR.

— Második közlemény.¹ —

5. Hadtörténeti művei és néhány művelődéstörténeti tanulmánya.

Amint esztendőök előtt zökkenés nélkül tért az oktatás- és irodalomtörténetről a gazdaságtörténetre, épp oly könnyedséggel ment át 1904-től a gazdaságtörténetről a had- és művelődéstörténetre. E tárgyú tanulmányait is a *Századok*-ban adta közre, amelynek 1899-től 1909-ig szerkesztőjével. Nagy Gyulával szíves baráti viszonyban volt, sőt akinek egy időben a beküldött kéziratok elbírálásában is segített, amint ezt többször is emlegette.

Fáradhatatlanul végzett levéltári munkája és kutatásai során tömérdek adat akadt kezébe a végházak magyar katonáinak önfeláldozó, hősi harcairól és nyomorúságos életéről. Magyar lelkére mély benyomást tettek e följegyzések s a végek védelmezőinek siralmas helyzetéről szólt néha gazdaságtörténeti fejtegetéseiben is. Amiről azonban előbb csak itt-ott, futólag emlékezett meg, azt egységes képbe foglalva, viszi az olvasó elé első nagyobb, *Kísérletek a magyar haderő felozlatására* című hadtörténeti tanulmányában, mely azonfelül, hogy a magyar katonaság 1671—1702 közt átélt sorsának részletes feltárásával az addig ismertnél is élesebb megvilágításba helyezi a jelzett három évtizedben nemzetünkkel szemben követett bécsi politikát, egyszersmind apoteózisuk a rosszul vagy sehogy sem fizetett s a török további előrenyomulását testükkel feltartó végbeli vitézeinknek. Ővők volt a harcok véres dicsősége, a folytonos küzdelem, szenvedés, az állandó mellőztetés, nem ritkán az éhenhalás, végül

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1937. évi 710. számában.

pedig mikor úgy látszott, hogy nincs rájuk szükség: a szélnek-eresztés, viszont a német katonáké a bőséges zsold és az udvar minden kegye. A magyar haderő feloszlatásának az volt a célja, hogy ezt az erősen nemzeti érzésű, kemény csatákban megedzett és jelentékeny részben protestáns hadinépet, minden magyar mozgalom, fölkelés természetes támaszát, a végházakba és várakba hozott, kitűnően felszerelt német csapatok s az országba nagy tömegekben betelepített rácok felhasználásával egyszersmindenkorra megsemmisítsék és ezzel a magyar kézből a fegyvert kivegyék. Két ízben tettek erre kísérletet. 1671-ben és 1699-ben, de első alkalommal a Thököly fölkelésének az elbocsátott katonák csatlakozása folytán bekövetkezett gyors kezdő sikere, második esetben pedig a spanyol örökösödési háború miatt a kísérletet nem hajthatták végre.

A rendkívül becses, a Történeti Társulattól a Szilágyi Sándor-féle díjjal jutalmazott dolgozatnak, mely csak nyert volna értékben, ha figyelembe veszi az irodalmat, különösen Montecuccoli császári hadvezérnek egyik-másik magyar-ellenes honvédelempolitikai fejtegetését is, még csupán azokat a sorait idézzük, amelyekben önkéntelenül kifejezésre jut Takátsnak a török hódoltság korára vonatkozó történelem-szemlélete: «A XVII-ik század utolsó évtizedeiben a magyar hadinép politikai tekintetben is teljesen megváltozott helyzettel állott szemben. A végbeli élet egykori virágkorában a magyar vitézeket az a ki nem alvó remény lelkesítette, hogy a törökön sikerül erőt venniök s Magyarország csillaga még felragyog Buda fölött. Tehát minden erejüket, lelkük egész gyűlölségét a török ellen irányították. Az egykori remény s vele együtt a lelkesedés is kialvófélben volt; a gyűlölet is elszállt. Nemzetiségi szempontból most a német sokkal veszedelmesebbnek látszott a töröknel». (*Századok*, 1904. évf., 2. l. Közreadta *Magyar küzdelmek* című kötetében is 185. s köv. l.)

Még egy rövid hadtörténeti közleménye jelent meg ez évben (u. o. 698. l.) az 1704-ben kuruc kézre került Érsekújvár áruoliról, helyesebben a vár parancsnokainak megnyerésére Bécsből irányított megvesztegetési kísérletekről.

Művelődéstörténetünknek néhány teljesen feledésbe me-

rült mozzanatát is föleleveníti ez években. Így ír *Előmunkálatok a Tripartitum új kiadására 1603-ban* címmel az udvari kamara által a Verbőczy *Tripartitumának* és a *Decreta, Constitutiones et Articuli Regum Inclyti Regni Ungariaenak*, vagyis a magyar törvénytárnak újabb kiadására tett, de abbamaradt előkészítő munkálatokról, majd további cikkben egy budai könyvnyomda felállításának 1689-ben Heyll Quirinus német-birodalmi könyvnyomtató által fölvetett tervéről, aki nagy és teljesen berendezett nyomdájával Budára akart költözni, de a maga 3—4000 tallérnyi évi kiadásának némi csökkentésére évi 200 tallér segílyt kért. Sajnos, az I. Lipót 1690. évi válasza szerint ez az összeg nem állott rendelkezésre. (Mindkét közleményt l. a *Magyar Könyvszemle* 1905. évfolyamában.)

Kitűnő műveltség- és kortörténeti rajz a Zrínyi Miklós ellen 1565-ben folytatott vizsgálatról írott dolgozata. A török terjeszkedésével együttjáró szüntelen önvédelmi harcaink alatt bizonytalanná válnak politikai és gazdasági viszonyaink és annyira elvadulnak az erkölcsök, hogy általános szokássá lesz az erőszakoskodás, fosztogatás s a bűnökben főuraink és a katonák járnak elől rossz példával, köztük maga a szigeti hős is. (*Századok*, 1905. évf.) Ugyancsak jeles tanulmányban foglalja össze a magyar és az erdélyi udvari kancelláriák bécsi palotáira vonatkozó hazai és bécsi levéltári adatokat. (U. o. 1906. évf. Közreadta *Magyar küzdelmek* című kötetében is 321. s köv. l.)

A most említett év március 20-án kezdődött nagyhétében Károlyi Árpádnak lényegben a tudós tárgyilagos értéktételeivel, formában a nemeslelkű jó barát melegségével írt ajánlására a M. Tud. Akadémia levelező tagjává választotta — az ajánlás szavaival élve — «az eleven tollú s alapos tudós»-t, ki «a magyar gazdaságtörténet töretlen földjén» megjelent tanulmányaiban, «melyek mindegyike egy-egy fontos hazai közgazdasági ág multját világítja meg egyszerre előttünk», «addig teljesen ismeretlen és fölhasználatlan, pedig legelsőrangú levéltári kútfők nemes ércét dolgozta föl», aki a »hazánk XVI—XVIII. századbéli főpénzforrására, a marhakereskedésre» vonatkozó «óriási gyűjtemény»-ének feldolgozásával «a Mohácsot követő századok hazai művelődéstörté-

netéről teljesen új képet fog nyújtani) s akitől a «Mohácsot követő időkbeli magyar honvédelem fejlődésének s szervezetének történetét is joggal várjuk». Több, mint húszévi, értékben és terjedelemben egyaránt jelentős munkássága után igazán nem volt korai megválasztatása, viszont azonban az a kitüntetés érte, hogy első felolvasását, mely egyúttal székfoglalója is volt, az Akadémia 1908 május 3-i ünnepi közülésén tarthatta meg *Hajdú, haramia és martalóc* címen. (Tanulmányát, mely még ez év őszén egész terjedelmében megjelent az Akadémia kiadásában *A magyar gyalogság megalakulása* című kötetében, szemelvényesen közölte a *Budapesti Hírlap* 1908. május 5-i számának tárcája.)

Amit Károlyi ajánlásának bevezető soraiban mondott, hogy «Takáts . . . a magyar történeti irodalom legbuzgóbb, legérdemesebb és legalaposabb munkásainak egyike», arról csakhamar tanúságot tett 195 lapra terjedő *Műveltségtörténeti közlemények* című sorozatával (*Századok*, 1907. és 1908. évf.), melyben a rengeteg fáradsággal felkutatott XVI—XVIII. századbéli hivatalos iratok és misszilis levelek óriási anyagának felhasználásával az egykorú politikai, társadalom-, gazdaság-, had-, szokás-, viselet-, nyelvtörténet stb., röviden az egykorú mindennapi élet adatainak ezernyi finom szálából sző színes mozaikokat multunk rég elfelejtett részleteiről. Egymás után vonulnak fel az olvasó előtt a magyar molnár, a magyar malom különbnél különb fajtaival, berendezésével, a magyar patika, akkori értelmében főleg fűszerkereskedés; a magyar rabok, a viszonylag emberségesebb török rabtartással, kiváltásukkal, kótyavetyéikkel, a bilincsek különböző nemeivel, a magyar üveg és üvegesek, a magyar vár, a tüzes és lövészerszámok stb. Minden fejezet pompás mívű, finom miniatűr, melyeket szerzőjüknek a kor hétköznapjait újra átélni és szellemét visszasugározni képes lelke és szilárd meggyőződésen alapuló, bár éppen nem hibátlan történelemszemlélete (melyre még alább visszatérünk) foglal valamennyi hasonló tárgyú művével együtt élesen elhatárolt egységbe.

Kevésbé sikerült a már említett *A magyar gyalogság megalakulása* című kötete (1908, XI + 318 l.), amely egyzersmind a legterjedelmesebb hadtörténeti munkája. Min-

denekelőtt hiányzik a műből annak az európai és a törökre különös tekintettel levő magyar fejlődésmenetnek ismertetése, mely fokozatosan ott és nálunk is az állandó hadseregek felállításához vezetett. Amit bevezetésül az I. fejezetben a hajtókról vagy botos legényekről előad, az szarvasmarha-kereskedelmünk történetének és derék tőzséreink egykori szerepének megismerése szempontjából igen becses, de épp úgy nem tekinthető előzményül a gyalogság megalakulásának szükségességéhez, mint a kenyér nélkül maradt hajtóknek a Dózsa-féle lázadásban való részvétele, már csak azért sem, mert hasonló pórlázadások végigdúlták Nyugateurópa több országát is. Annál kívánatosabb lett volna a fejlődés vázolója, mert noha már Hunyadi János főleg zsoldos csapatokkal küzd a török ellen, országgyűléseink még a mohácsi vész után is a bandériális hadszervezet alapján állanak (1537. évi XX. és 1538 : III. t.-cikkek). Azt sem helyeselhetjük, hogy a törvényeket alig méltatja figyelmére, sőt műve előszavában kifogásolja, hogy Meynert főforrása a magyar hadtörténetről írott munkájához a magyar törvénytár volt, ellenben «a levéltárakban heverő óriási anyagot egyáltalán nem ismerte», noha a törvénynek, mint forrásnak, melyben egy ország adott időpontban politikailag, gazdaságilag vezető tényezőinek akarata, elhatározása jut kifejezésre, jelentősége az illető korra nézve vitán fölüli áll. Nem tudunk egyetérteni azzal a túlzott kritikájával sem, melyet különösen a naszádosokról vagy vízi hajdúkról szóló VIII. fejezetben Szentkláray Jenőnek *A dunai hajóhadak története* című munkájáról gyakorol, melyet már előszavában (IV. l.) «nesekönyv»-nek nevez, majd «botrányos» (165. l.), «kimondhatatlanul felületes és lelkiismeretlen munka» (166. l.) gyanánt bélyegez meg azért, mert — mint mondja — teljes tájékozatlanságból a magyar naszádososságot teljesen ráccá tette». (U. o.) Kétségtelenül bőven akad hiba e műben, de abban aligha téved, hogy eredetileg a XV. században az Alduna és Száva mentén lakó rácokból kerültek ki az első naszádosok, — lévén maga a «naszád» is az orosz nyelvben is feltalálható szláv szó — kiket a török elleni harcok során a délszláv menekültek vad, harcias elemeiből összeverődött hajdúkhöz, huszárokhöz, pandúrokhöz

hasonlóan vesznek a mieink igénybe. (L. Friedrich Adelung: *Siegmund Freiherr von Herberstein*, St. Petersburg, 1818. című művének Gesandtschaft an den türkischen Kaiser, 1541» című fejezetében a 7. sz. jegyzetet, 259. l.) De a legsajnálatosabb az, hogy roppant fáradsággal összegyűjtött gazdag levéltári anyagát nem dolgozta fel eléggé. Innen van az, hogy a török előnyomulása folytán ősi foglalkozásában megzavart és hazánk földjére feltolt, felhúzódott vad, félnomád balkáni pásztor-népségből, rablókából, zsványokból összeverődött s a török hódoltság következtében földönfutóvá lett magyar paraszttal, hajtókkal keveredett hajdúkról, haramiákról, martalócokról, uszkókokról stb. külön-külön fejezeteket ír, holott abból, amit róluk sűrű ismétlésekkel elmond, kétségtelen, hogy egy és ugyanazon népelemről van szó, csak az elnevezésük más. A jórészt még magyar jobbágyok soraiból való darabontok (a magyar gyalogosok első neve) után jönnek a szilaj, részben délszláv eredetű hajtókból kikerült hajdúk, akikről a XVI. század második felétől kezdve a magyar gyalogságot általában nevezték. A hajdúkba olvadnak be utóbb a rác származású haramiák, martalócok, uszkókok, akik mind a XVI. század első 3—4. évtizedében tűnnek fel először. Szereplésük, sorsuk is azonos. Egy részük zsoldos és mint ilyen, kitűnő katona, réme a töröknek, más részük: a szabad hajdúk, szabad haramiák, szabad martalócok és kóborló uszkókok, akiknek nem volt gazdájuk és így rablásból éltek, réme a népnek, az országnak. Ez a magyarázata a szabad hajdúk ellen hozott kegyetlen törvényeinknek, akiknek nagyobb tömegeit Bocskay s I. és II. Rákóczi György fejedelmek telepítették le.

De e fogvatkozásai mellett is nagyértékű a mű, mely — az előszó szerint — «törtelen csapásokon» elsőnek vezet «a XVI. és a XVII. századi magyar hadtörténet rejtett berkeibe», megállapítván, hogy a balkáni népektől átvett huszár, hajdú, haramia, martalóc, pandúr szavakon nálunk eredetileg rablókat értettek s ezekből lettek később, mint az Nyugateurópában is történt, a zsoldos katonák, és amelyben a szerző «ami nagyot és szépet a magyar géniusz, a magyar lélek csak teremthetett, nemzeti haderőnk küzdelmes multjában sere-

gével» állítja olvasója elé (V. l.). Azonfelül nemcsak a török hódoltság korának magyar hadtörténeti viszonyairól, elsősorban a gyalogságnak, közte a naszádosoknak emberanyagáról, szervezetéről, fegyverzetéről, harcairól, szenvedéseiről, fizetéséről, elosztásáról és egyéb körülményeiről ad teljesen új, részletes felvilágosítást, hanem új fényt derít politikai és művelődéstörténeti állapotainkra, nemkülönben a bécsi körök abszolutisztikus és németesítő törekvéseire is, a Gabelmann, egykorú élesszemű és tárgyilagos ítéletű német író által is észrevett «contemptus Germanorum erga Hungaros»-ra: a magyar haderő állandó koplaltatására, szándékos szétzüllesztésére és többszörös felozlatási kísérleteire, utoljára akkor, amikor a török kiűzése után annyi német, rác, oláh stb. kapott hazánk földjén nyugodt megélhetést biztosító otthont. Bármi legyen is azonban a vélemény a munkáról, szerzőjéé marad mindenkor a 10 évi szorgalmas kutatás forrása anyaga összehordásának s alapvető, úttörő feldolgozásának érdeme. Csak sajnálni lehet tehát, hogy egy fiatal történetírónk tollából a *Századok*ban (1909. évf.) megjelent s a művet a sárga földig lerántó bírálatnak, melyet szenvedélyes hangú válasz és viszonzválaszok követtek (u. o.), hatása alatt — legalább is az Előszóban ígért terjedelemben — nem írta meg soha a kilátásba helyezett «II. és nagyobbik részt, vagyis a magyar huszárság megalakulását és fejlődését 1713-ig».

Annál inkább bántotta a túlságosan éles kritika, mert a *Századok* hasábjain látott napvilágot, melynek 1901-től 1908-ig maga is egyik szorgalmas, kiváló munkatársa volt, sőt, mikor a most említett év végével Nagy Gyula megvált a szerkesztői tisztől, a Magyar Történeti Társulat választmányában az a gondolat is fölmerült, hogy Takáts — a választmánynak szintén tagja — vegye át a szerkesztést. A tervből azonban nem lett semmi, mert Takáts csak oly feltétel mellett vállalta volna, ha a *Századok* negyedéves folyóirattá alakul át, amiről akkor szó sem lehetett. Egyidejűleg — ámbár ugyancsak kemény, nem ritkán kíméletlen hangú kritikus volt maga is — otthagytta a *Századok*at, sőt a Történeti Társulattól is kilépett.

Következő értekezését *A komáromi daliák a XVI. szá-*

zadban címmel 1909 nyarán a *Budapesti Szemlében* adja közre. (Megjelent különlenyomatban is. Budapest, 1909. 48 l.) Bevezető soraiban büszkén írja, hogy a kis Komárom városának csak fiai voltak nagyok, csak a multja nagy. A sok szenvedés edzette meg lakóinak lelkét. Talán ennek köszönhető, hogy a Gondviselés Komáromnak annyi nagy fiat adott. «Nincs és nem is volt — folytatja — ez országban olyan nemzeti, politikai és irodalmi mozgalom, amelyből a város fiai a maguk részét ki nem vették. Ezeréves multunk nagy küzdelmeiben Komárom népe mindig előljárt s nem ritkán vezetőszerepet játszott. Innét van, hogy aki Komárom multját végiglapozza, ez országnak minden küzdelmét, szenvedését és dicsőségét megismerheti.» E bevezetés után, melyet nagyon kevés városunkról lehetne még elmondani, magyar lelke, szülővárosa iránt érzett áhítatos szeretete és színekben gazdag nyelve soha el nem hervadó borostyánt fonnak a méh szorgalmával összeszedett levéltári adatokból Komárom rég elfelejtett, egykor nagyhirű, törökverő vitézeinek homlokára, akik 1543 és 1593 közt — bár egyébként hivatalosan béke volt — a bajvívások, lesvetések, portyázások szakadatlan sorában mutatták meg a magyar virtust.

Ez időtől (1909) kezdve — nem szólva a föntebb már nagyjából ismertetett és jellemzett, kivált a *Budapesti Hírlap*-ban megjelent tárcáiról és főleg a *Magyar Nyelvben* közölt nyelvészeti cikkeiről, mely utóbbi tárgyú munkásságát 1916-ban hagyta abba — tanulmányainak túlnyomó részét a *Budapesti Szemlében* adta ki (1910, 1912—1918, 1925, 1926, 1928—1933. évfolyamok, olyikban kettőt-hármat is). Két tanulmányát a *Történeti Szemle* hozta (1912. és 1915. évf.) és egyet-egyét a *Katholikus Szemle* (1923. évf.), a *Magyar Szemle* (1928. évf., július) és — már más szerkesztő alatt — a *Századok* (1913. évf.).

E tanulmányainak külön ismertetése és méltatása mellőzhető azért, mert utóbb majdnem valamennyit, részben át-
dolgozva és jelentékenyen megbővítve, kötetekbe gyűjtve is kiadta. Ezekről alább, a maguk helyén fogunk szólni.

6. Társadalomtörténeti munkái.

(A magyar nagyasszonyok.)

Legközelebbi kötetében a huszárság megalakulása- és fejlődésének megírása helyett *Szalai Barkóczy Krisztinának* (Budapest, 1910, 280 l.) állít irodalmunkban szinte egyedülálló emléket. A mű bevezetésében panaszosan állapítja meg, hogy «a magyar művelődéstörténet — különösen a szorosan vett népe — igazán mostoha sorsban részesült. Alig van kor, melynek belső életét igazán ismernők. A legtöbb történetíró a magyar nép életének ismertetését kimeríti azzal, hogy jogi, politikai és hadi kötelességeit megvilágítja. A szorosan vett társadalmi fejlődéssel, a köznapi élet jelenségeivel már alig foglalkozik» (6. l.). Ehhez képest művelődéstörténet-írásunk feladatát a következőkben látja: «Ha a magyar nép igazi multját ismerni akarjuk, akkor könyveinket politikával és háborúk leírásával ne tömjük meg. Ne csak a pusztításnak, de az építésnek is adjunk helyet! Aki — folytatja — a magyar asszonyok, különösen a kiváló nagyasszonyok életének a földerítésével foglalkozik, igazában a magyar műveltség-történet érdekeit szolgálja. Az ő életük ugyanis tükör, mely híven mutatja az egykori családi életet, a nemzeti erkölcsöt és a hazai szokásokat. Asszonyaink otthon éltek, családjuknak és a magyar földnek. Ők vezették a háztartást, rendszeren ők kezelték a gazdaságot is távollevő férjeik helyett . . . Ismerték a nép baját, érezték a szenvedését s így az emberszeretet jobban fészket vert a szívükben, tehát a szegénység dolgával többet foglalkoztak . . . Nemzetük magyarságában akartak maradni. A magyar viseletet, az ősök nemzeti szokásait tehát ők híven őrizgették. Mivel a magyaron kívül más nyelvet nem igen beszéltek, a beszédük és írásuk magyarosabb, eredetibb és az idegenszerűségtől mentesebb, mint az iskolázott férjeké» (6—7. l.).

Ezért ír azon nagyasszonyaink egyikéről, «akik a szemük elől soha el nem vetették a szárnyuk alatt éldegélő népet, hanem lelki és testi nyomorúságában jó lélekkel segítették . . . Mivel az ő egyéniségük képviselte a tisztultabb magyar köz-

szellemet, belőlük táplálkozott a nép, az ő érzelmi világuk adta a tápot az erkölcsi finomodásra és a nemzeti művelődésre» (4—5. l.). Az ő emléküek felújításától és példájuk követésétől várja hanyatló nemzeti szellemünk új életre kelését, de lehet, hogy «valami újabb rázkódás» «teremt ismét nemzeti visszahatást nálunk» (9. l.).

Hősnője: Barkóczy Krisztina (1671—1724), B. György báró és neje, sz. Koháry Judit lánya, aki 16 éves korában ment férjhez a nála két esztendővel idősebb Károlyi Sándor báróhoz. (A grófi rangot a szatmári békekötés után kapta.) Rövidre terjedt életének nagyobbik fele a magyarüldözés és a kuruc-labanc háborúk szakára esett. Mély hit, odaadó hitvesi hűség, gyermekei iránt példás anyai szeretet, igaz emberies érzés a magyar néphez, ragaszkodás a magyar szokásokhoz, erkölcsökhöz, finom ízlés, a magyar nyelv és irodalom megbecsülése, nemes egyszerűség, az idegen szellem és szokások megvetése (a férjétől betelepített svábokat se kedvelte), a politikában erős hazafiság, a gazdasági kérdésekben bámulatos józanság és páratlan munkakészség jellemezték ezt a nagyszerű asszonyt. «A munka volt legkedvesebb szórakozása s a munka gyümölcse a legnagyobb öröme» (232. l.). Maga süt-főz, gyógyfüveivel gyógyítja jobbágyait. Leveleiben férjét *kegyelmednek* hívja és magázza, utóbbi viszont tegezi őt. «Barkóczy Krisztina — mondja Takáts — nem volt borostyán, mely a magasba csak úgy érhet, hogy a tölgyre kapaszkodik. Az ő lelke magától is a magasba tört» (95. l.).

Mintegy 800 darab ránk maradt levele és férjének válaszai szolgáltatták a műhöz az anyagot. E bizalmas levelek olykor fontos politikai események okaira is világosságot vetnek. Így például Károlyi Sándort felesége vitte a kurucok táborába, a fölkelőkön Dolhánál aratott győzelme után és szíves bécsi fogadtatása ellenére. Vagy pl. 1710-ben a pestis pusztít, a lakosság szétszalad, abba hagy minden munkát és már két éve olyan nagy a nyomorúság, hogy a híres labancverő, kemény tiszaháti magyar nép «az ördögön is megcserélné most a kuruc birodalmat, ha könnyebbséget ígért volna» (158. l.). Tisztázza az emberszív-gyűjtés meséjének titkát, mely szerint

a magyarok a megölt ellenség szívét kivágták és orvosságként megették volna, amely badarság Thaly Kálmán rettentő tévedése folytán Pauler Gyulának *A magyar nemzet története Szent Istvánig* című művébe is becsúszott (50. és 164. l.) és minden kétségen felül helyezi, hogy a szívfűröl (leonurus cordiaca) van szó (201. és köv. l.).

Két gyöngéje van a munkának : az egyik a szerkezetéből folyik, amely a szerzőnek különben sem erős oldala, mégpedig az, hogy a Barkóczy Krisztina általános jellemzését magában foglaló hosszabb fejezet (I.) után részben ugyanazokról az eseményekről, levelekről stb. megemlékszik még egyszer a következő (II.—IV.) fejezetekben is. A másik gyöngéje, hogy a Barkóczy Krisztina iránt érzett meleg rokonszenvét kritika nélkül átvitte férjére is. Károlyi Sándor pedig kitűnő diplomata és nagy államférfi volt, kinek sikerült oly békét kötnie, melynél kedvezőbbet győzelem esetén sem lehetett volna elérni, de a hűség és önzetlenség szobrát mégsem lehetne mintázni éppen őrá, aki, miután 1711. március 8-án hűséget ígért Rákóczinak, hat nap mulva letette a hűségesküt Pálffy kezébe, további két hét múltán pedig ismét Rákóczinak (l. Lukinich Imre : *A szatmári béke története és okirattára*, 209. l.). Viszont nagy érdeme, hogy alig ismert magánlevelezésnek aprólékos gonddal összegyűjtött és kiválogatott adataiból magyar lelkével és a művészetté finomult történetírás egyszerű, de nemes eszközeivel újra teremtette a gyorsan felejtő utókor számára Károlyi Sándor feleségének alakját.

E mű édes-bús hangja, mintegy dédanyáink imakönyveiből kiáramló kedves levendulaillata, a forrásanyag hasonlósága, a Barabás Miklós képeire emlékeztető finom kidolgozása és ismétlései jellemzik három további rokontárgyú kötetét : *Régi magyar asszonyok* (Budapest, 1914., 341 l.), *Zrínyi Miklós nevelőanyja* (u. o. 1917., 141 l.) és *Magyar nagyasszonyok* (u. o. 1925., 538 l.) című munkáit is, melyekben a XVI—XVIII. század 24 magyar asszonyának emlékét eleveníti fel (néhányikét kétszer is). Egyénekről szól ugyan, de inkább típusokat rajzol, ami jórészt természetes következménye a kor amúgyis erős — a kezdetleges társadalmi, gazdasági,

műveltségi, nevelési stb. viszonyaiból, bensőséges vallási életéből, szüntelen harcaiból s a politikai helyzet bizonytalanságából folyó — egyformásító hatásának. De a kor bélyege mellett az ő mesterjegye is rajta van valamennyin, a gonosz, vad Tegzes Borbálán épp úgy, mint a kardos «török asszony»-on, Fánchy Borbálán, vagy a maga és fia jussát férfias lélekkel védő Homonnayné Dóczy Fruzinán és a többin: csupa nagyasszonyon, akiket századokkal elmúlásuk után visz be Takáts a nemzeti kegyelet Pantheonjába. Mindnyájan önfeláldozó, csak a családjuknak és a nemzetnek élő, mélyen vallásos, erkölcsös, szorgalmas, erősllekű nők, akiket hidegen hagy a bécsi udvar fénye és idegen szelleme.

Méltán mondja forrásairól, e nagyasszonyaink leveleiről a következő szép sorokat: «Aki magyar lelkét akarja fölvidítani s fölmelegíteni, olvasgassa régi nagyasszonyaink megsárgult leveleit . . . Őszinték és bizalmasok e levelek, tehát az igazság meggyőző erejével hatnak. Hangjuknak közvetlensége és egyszerűsége csak fokozza hatásukat. Az eszményi gondolkodás, az érzések tisztasága, ami belőlük hozzánk szól, mint a magyar női lélek örökszép vonása, mindenkit megragad, aki a jóért lángolni, a nemes után vágyódni meg nem szűnt» (*Magyar nagyasszonyok*, 10. l.).

Ebből a nagyértékű, addig jóformán ismeretlen forrásanyagból rajzolja meg a régi magyar családi életet imént említett három kötetében. A férfiak a törökkel folytatott harcok idején vagy az országgyűlések alatt hónapokig távol vannak otthonuktól. Ilyenkor a nők vállára háramlík minden gond, minden munka. Már 15—16 éves korukban férjhez mennek s nem ritkán 20 éves korukban már özvegyek három-négy apró gyermekkel. A nagyobb udvarházakban, a főúri udvarokban ők gondoskodnak az oda sereglő fiúk és lányok (a familiárisok) neveltetéséről, ezeknek, a cselédeknek és jobbagyoknak ellátásáról. Vezetik a háztartást, a gazdaságot s résztvesznek a vadászatokban is. Kora tavasztól szorgoskodnak a kertjükben és szinte versenyeznek abban, kinek van legszebb, legízesebb és legkorábban asztalra kerülő zöldsége, gyümölcse, melyek aszalásában, befőzésében, a különböző gyümölcsfajok eltevésében mesterek. Virágokból illatos vize-

ket párolnak, gyógyfüveket szedetnek, szárítanak, mert ők egyszersmind a házi orvosok is. Télen végeztetik a fonást, szövést, varrást, amihez szívesen használnak fel török anyagot és mintákat, sőt török rabnőket is. Szóval, minden háztartás maga állítja elő mindazt, amire szüksége van és e munkának oroszlánrésze a nők terhe.

Nagy szerepet játszanak a társadalmi életben is. A rokonsággal ők tartják fenn a családi kapcsolatot. De befolyásuk kihat a politikára is, sőt hazafias lelkükkel gyakran ők döntenek el férjük politikai magatartását. Lelkes támogatói és olvasói a mohácsi vész után a protestantizmus hatása alatt felvirágzó magyar irodalomnak. Maga a reformáció is az ő fogékony lelküket hódítja meg először. Örömmel áldoznak templomokra, iskolákra, nyomdákra, ispotályokra, melyek nyomában terjed a műveltség és az emberszeretet. «Az új hitről (a reformációról) — úgymond — únos-úntig eleget írtak . . . S mégis . . . mintha az ingerült elemek a tüzes vitatkozásban a legtanulságosabb dolgokról teljesen megfejtkeztek volna. Fölszedett szemöldökkel, túztól gyulladt tekintettel hirdettek minden oly dolgot, aminek a nyomában csak gyűlölet kelhet, kígyókövet fújtak egymásra s nem vették észre, hogy ezer és ezer ember lelkének a csendességét felzavarják. Pedig az új hit napjainak fiatal zöldjében nálunk nem gyűlölet, hanem szeretet nyíladozott; nem az indulatosság, nem a harag, hanem az emberszeretet és a jótékonyág hódított. A vallási gyűlölet idegen növény volt; nem Magyarországon termett, hanem Bécsből ültették át hozzánk». Majd tovább: «Abban a korban . . . főúri családjaink körében a vallási gyűlölködés még nem vert gyökeret. A család egyik tagja az új hitet követi, a másik meg a régi hiten van. És egyiknek sem jut eszébe a másikat szemrehányással illetni» (*Régi magyar nagyasználások*, 111. és köv. l.). Röviden ez annyit jelent, hogy a Bécsből megindított ellenreformáció dobta a magyar nemzet sorai közé a vallási harcok üszkét. Takáts gyönyörű, márványtáblára méltó szavait illenek megszívlelnie minden igaz magyarnak!

Legmelegebb színekkel a költő Zrínyi Miklós nevelőanyjáról, Batthyány Ferencné, Lobkowitz Poppel Éváról,

«dunántúli nagy családainknak egyik ünnepelt csillagáról» ír (*Zrínyi M. nevelőanyja* 4. l.), ki «a szeretetben hív, a hitben erős, a szelidségben és a nyájasságban kifogyhatatlan» volt (141. l.) s akinek nemes lelke «kulcs Zrínyi Miklósunk jellemének, gondolkodásának és eszmevilágának megértéséhez» (33. l.).

Kár, hogy e köteteiben is, melyeknek egyik-másik fejezete (pl. a *Magyar nagyasszonyok* I. tanulmánya *Nagyasszonyainkról* azzal a megállapításával, hogy ezeréves fennállásunk egyik főoka nagyasszonyaink fenkölt szelleme) megérdemelné, hogy leányközépiskoláinkban kötelező olvasmánnyá tétessék, gyakori a pongyolaság (szétfolyó szerkezet, sűrű ismétlések).

7. Rajzok a török világból.

A régi magyar családi életről írt megkapó fejezetei mellett a hasonlóan nagybecsű tanulmányok egész sorában tárja fel addig ismeretlen vagy legalább is felhasználatlan adatok alapján a XVI—XVIII. századnak és ebben is főleg a török hódoltság korának politikai, katonai, társadalmi, gazdasági életviszonyait, műveltségét, szokásait, ruházatát, furcsaságait, jókedvét, szenvedéseit stb. Főntebb (177. l.) szólunk már 1907-ben megjelent első ilytárgyú közleményeiről s megjegyeztük, hogy a roppant levéltári anyagra támaszkodó változatos, finom részletrajzokat szerzőjüknek nem éppen hibátlan korszemlélete foglalja nagyobb egységbe. Hasonlóképpen jellemezhetjük általánosságban most ismertetendő munkásságát is, mely őt a török időkkel foglalkozó legnagyobb történetírónkká avatta. Nincs senki, aki e korszak életébe, szellemébe oly mélyen hatolt volna, mint ő, aki egészen új megvilágításba helyezi multunknak ezt a szomorú másfél századát. Az adatok egész tömegével bizonyítja, hogy a XVI. század egyik legmagyarabb, leglelkesebb századunk, hogy a török lovagias ellenség volt, aki «üdvös dolgokat is teremtett» nálunk, akivel a végeken vívott harcok a magyar hősiességnek legragyogóbb példái között lesznek mindenkor, akinek keze alatt a behódolt nép általában tűrhető gazdasági és vallási

viszonyok között élt és akinek pusztításai meg sem közelítették a felszabadító császári hadak dúlásait, melyek után ember életben és kő kövön nem maradt, hogy tehát Bécs zsoldosai beolvasztó és telepítési politikája veszedelmesebbek voltak hazánkra, mint a törökök, kiknél akkor és utóbb is minden magyar politikai menekült védelmet talált.

Kétségkívül e felfogásban sok az igazság. De másfelől mindjárt a kiinduló pontba hiba csúszott, mert az első csapást a török mérte nemzetünkre Mohácsnál s minden többi csapás ennek az elsőnek volt következménye. Lehetséges ugyan, az erdélyi fejedelemség és még inkább a balkáni országok példájára gondolva, — amely utóbbiaknak a török uralom alatt felszaporodott és a mult században ezt az igát viszonylag könnyű szerrel lerázó népeit beszélgetés közben nem egyszer emlegette, hivatkozással néhai gróf Khuen-Héderváry Károly horvát bán, majd magyar miniszterelnök hasonló nézetére is — hogy, ha nemzetünk a török fennhatóságot elfogadja és a hódítót nem állítja meg szüntelen csatáiban, akkor hazánk földje nem válik állandó harcterré és hogy ez esetben valahol német területen folyt volna le a döntő összecsapás a nyugati keresztényiség és a mohamedanizmus között, így tehát nemzetünk nem vérzett volna mint eleven gát, mely mögött felvirágoztak a nyugati államok. Mindez lehetséges, de a történetírás a megtörtént eseményekkel foglalkozik és nem az elmulasztott lehetőségekkel. Ezen az alapon pedig meg kell állapítanunk, hogy Takáts korszemlélete és ítélete a törökről nem ment az elfogultságtól.

Egyidejűleg azonban ki kell emelnünk azt a nagy érdemét, hogy komoly, le nem tagadható bizonyítékaival, egyes törökbarát túlzásai ellenére is, lehetővé tette törökgyűlöletől vezetett korábbi történetírásunknak a köztudatba is átment állásfoglalásával szemben a kornak — a török és a német szereplésének — az érzelmi elemeket kizáró és csak tárgyi érveken nyugvó megítélését. Adatai és megállapításai egyben utólag is igazolják legnagyobb erdélyi fejedelmeink «kismagyar» politikáját s érthetővé teszik, hogy miért várta Zrínyi, a költő is Erdély felől a magyar nap fölkelését.

Főntebb (175. l.) idéztük mélyértelmű észrevételét a hó-

doltság korabeli magyarság lelkében végbement nagy változásról, mely szerint míg a XVI. században még az a remény lelkesítette vitézeinket, hogy sikerül kiverniök a törököket és így minden erejüket és gyűlölségüket ellenük fordították, addig a XVII. század utolsó évtizedeiben ez a remény s vele a lelkesedés és gyűlölet is elszállt, mert most már nemzeti szempontból a faji, nyelvi, vallási kérdésekben közömbös töröknél sokkal veszedelmesebbnek tűnt fel a német. Talán nem tévedünk, ha a Takáts török rokonszenvét a most említett lelki folyamatot előidézett okok: Bécs magyarellenes kormányzati elvei és intézkedései, a contemptus Germanorum erga Hungaros stb. aktaszerű bizonyítékainak megismerésére vezetjük elsősorban vissza.

A török hódoltság korával foglalkozó művei közt időrendben, de egyszersmind formában és tartalomban is első *A török-magyar bajviadalok* című kis kötete (előbb a *Budapesti Szemlében*, 1913, 117. l.), melyben XVI. századbéli történetünknek ily aprólékos részleteiben addig úgyszólván ismeretlen szakaszát, a végek vitézi életét állítja elénk, a régi történeti felfogással ellentétben a törökkel folytatott harcok alatt a végházakba húzódott főurak, nemesek, jobbágyok szívében kifejlődött egységes hazafias szellemnek tulajdonítván a nemzeti érzés tudatossá válását, a magyar irodalom föllendülését, a lovagkor visszatérését. A magyarok és törökök közt a kölcsönös tisztelet és közeledés jegyében kialakult végbeli szokástörvények szerint történt bajrahívások és a legtöbbször a mieink győzelmével végződött vitézi bajvívásoknak hosszú sora nagyszerű történeti kommentár Balassa Bálint halhatatlan vitézi énekeihez, melyek szókincsét, fordulatait is művészi tudja felhasználni.

Ezt a művét követte a *Rajzok a török világból* című négy vaskos kötete (I—III. köt. a M. Tud. Akadémia kiadása, 1915. és 1917. — IV. köt.¹ Génius, 1927. — VIII + 438 ; 463 ; 457 ; 570 l.). Ha többet nem írt volna, ez az egy, rész-

¹ E kötetének nagy részét is 1917-ben írta meg. Ekkor azonban valami nézeteltérése támadt az Akadémia könyvkiadó-bizottságával, mely miatt élete fogytáig az ülésekre is csak kivételesen ment el.

ben további tanulmányainak felhasználásával készült munkája elég volna ahhoz, hogy minden időkre megőrizze nevét, noha magát csak «egyszerű történeti kutató»-nak (I. köt. 2. l.) mondja. Íveket töltene meg csak kevéssé is beható ismertetés a négy kötet 57 fejezetéről, melyekben — bár ez éppen nem ártott volna — minden csoportosítás nélkül, az ő egyik hasonlatával élve, mint valami színpompás csokorban, el nem hervadó virágokat nyujt a hódoltság korabeli politikai, diplomáciai, had- és gazdaságtörténet s a szellemi műveltség története köréből, a török-magyar békés érintkezésekről, a törökségnek a magyarság szokásaira, életére gyakorolt hatásáról. Az olvasó szinte zavarban van, hogy mit csodáljon inkább: vajjon adatainak gazdagságát, vagy érdeklődésének, munkaterületének széles körét, avagy tekintete élességét, mellyel meglátta a kor mindennapi életének annyi jellemző vonását, avagy pedig nyelvének utánozhatatlan báját.

Az olvasmányként is ritka élvezetet szolgáltató mű számos, merőben új adata immár integráns része történettudományunknak. Forrás, amelyből a török és a magyar íródeákokról (a tyatókról¹), a török-magyar énekesekről és muzsikusokról, a végeken folyt szüntelen harcokról, ezek módjairól, a hadi szervezetről, a kémekről, kalauzokról, pribékek-ről, az erősségekről, a török követjárásról, a rabok sorsáról, az embervásárról, a végbeli törökök végnapjairól, a régi pásztorkodásról stb. jóformán minden eddigi ismeretünket merítjük

Vannak azonban oly tanításai is, melyeket nem tehetünk

¹ A budai basákról, a szolgálatukban állott magyar íródeákokról, ezeknek uraik nevében végzett levelezéséről és e levelek politikai, irodalom- és nyelvtörténeti jelentőségéről írott fejezeteinek gazdag adattára az Eckhart Ferenc és Szekfű Gyula közreműködésével készített forrásgyűjteménye, melyet Bécsben 1912. március 5-én kelt előterjesztése s a Nyelvtudományi Bizottság hozzájárulása alapján a M. Tud. Akadémia adott ki e címmel: *A budai basák magyar nyelvű levelezése*. I. köt., 1553—1589. Budapest, 1915, VI + 546. l. Fájdalom, a már akkor szintén tervbevett II. köt. eddig nem jelenhetett meg.

magunkévá. Nem mintha adatainak hitelességéhez kétség férhetne. De másként áll a dolog azok elbírálásánál és a belőlük vont egyes következtetéseinel, melyekben — mint általánosságban már megjegyeztük — erős török-rokonszenv vezeti tollát.

Bizonyításul a következő részletekre hivatkozunk :

«A budai basák — írja — majdnem kivétel nélkül ravas, körmönfont, keleti szabású emberek voltak, akiknek a szavát készpénzül vennünk nem igen szabad . . . A szép szóval és az ígérettel sohasem fukarkodtak . . . de az ilyen szép szó az ő szájukban csak mézes madzag volt, amin az avatatlánokat vezetgették» (I. köt. 122., 123. l. és másutt is). És mégis, mikor a kegyetlenkedésekről van szó, a basák minden panaszát jogosnak tartja s arra az általánosító következtetésre jut, — bár egyébként megrója régebbi íróink általánosításait (I. köt., 106. l.) — hogy a mieink kegyetlenebbek voltak a törököknél (I. köt., 157., 161., 245. l.), illetőleg az utóbbiak embertelenségeiért az őket szolgáló tatárokat, rácokat, oláhokat okolja (I. köt., 295., 377., 378. l.).

Készséggel elismerjük az igazi, de főleg a végeken élt törökök emberesebb érzületét, azonban akadt köztük is éppen elég kegyetlenkedő. Pl. az 1396. szeptember 28-i nikápolyi csata után a győztes Bajarid szultán ezrével verette furkósbotokkal agyon 20 évesnél idősebb foglyait, hasonlóképpen a mohácsi ütközet után a negyedik napon a nagy Szolimán szultán valami 4000 foglyát mészároltatta le (Szalay-Baróti: *A magyar nemzet története* II. köt., 118., 389. l.). De maradjunk pusztán az ő adatainál. Itt van mindjárt a törököknél egyidőben divatba jött orrszedés. Bizony, ezt jámbor cselekedetnek nem mondhatjuk, bár szerinte «az orr levágása nem is annyira kegyetlenség, mint inkább a vitézeknek megcsúfítása volt» (I. köt., 380. l.). Ilyen eset volt, mikor a váci bég egy egri rabot oszlophoz köttetett és oroszánt uszítottatott rá (I. köt., 289. l.), vagy pl. mikor egy szigetvári magyar rabnak kezét, nyelvét, orrát levágták, több, mint húsz embert fülüknél fához szegeztek s reggeltől estig úgy tartottak (I. köt., 379. l.), vagy amikor a megkínóztatásától félt magyar rab, nem tudván váltságdíját kifizetni, megmérgezte magát (I. köt.,

235. l.), avagy amikor Vejsz budai basa azért kínoztatja magyar rabjait, hogy nagyobb sarcot csikarhasson ki belőlük (IV. köt., 145. l.). Ezek az esetek azt tanúsítják, hogy a kegyetlenkedésekből mindkét fél kivette a részét, amint az ember-séges magatartásra is bőségesen találunk példát itt is, ott is.

Annak a meggyőződésének is nem egyszer ad kifejezést, hogy «mesebeszéd» az, mintha «a törökök főleg nagyobb hábo-rúk alkalmával tízezrével hurcolták magyar földről a rabo-
kat Törökországba» (I. köt., 168. l.). Állításának igazolására hivatkozik konstantinápolyi követeink hivatalos jelentéseire, amelyekben rendszeren csupán 10—20—30, csatákban fog-ságba esett magyar rabnak a török fővárosba kíséréséről van szó (I. köt., 169. l.), tehát — állapítja meg — a török nem irtotta a magyart. Viszont azonban elmondja azt is, hogy «a gyermeklopást a török a XVI. és XVII. században rend-szeresen űzte» (I. köt., 325. l.), továbbá, hogy a magyarországi basák szép lányokat és fiúkat küldtek a szultánoknak (III. köt., 54. l. ; IV. köt., 170. l.) és végül megemlíti azt is, hogy «a tatárok a magyarokat seregesen hurcolták el» (I. köt., 295. l.). Az eredmény szempontjából valóban mindegy, hogy népünket a törökök vagy tatár segédcapataik hajtották tömegestül idegen földre, pusztulásba.

Azt a tételét sem fogadhatjuk el, hogy «a törököt elle-nünk nem a gyűlölet, hanem a hódítási és a terjeszkedési vágy vezette . . . , a Jézus hitén levők ellenben gyűlölték a törököt mint pogányt, mint a keresztyénség legnagyobb ellenségét s mint betolakodott hódítót» (I. köt., 160., 161. l.). Elvégre itt a vallási különbségen túl ellentétes világnézetek, kultúrák, életformák, melyekben a mohamedanizmus nem bizonyult felsőbbrendűnek, is ütköztek össze és öntudatos nemzet nem dobhatja oda magát ellenállás nélkül egy hódító nép lába elé, még ha az utóbbit csak a vallási fanatizmus hevíti is. A gyűlö-let ez ellen jogos, sőt szent érzés. Hiszen az albánok és szer-bek is védekeztek egy darabig a törökök ellen, hogy aztán legyőzetésük után annál készségesebb eszközeivé váljanak a szultánoknak. Csak természetes tehát, hogy nemzetünk, mely Mátyás alatt még nagyhatalom volt s amely büszkén viselte a VI. Sándor pápától 1502-ben kapott antemurale et

clipeus Christianitatis jelzöt,¹ szintén szembezállott a hódítókkal. És vajjon csoda-e, hogy a mieink ellenséget láttak bennük, mikor maga írja, hogy «a betódult török-tatár seregek a hódoltságon éltek s a maguk módja szerint elpusztítottak mindent» (I. köt., 153. l.), az urakat és nemeseket birtokaikról elűzték s ha a jobbágyokat, iparosokat és kereskedőket védtek is (III. köt., 348., IV. köt., 345. l.), ezt saját érdekükben tették, de így is megtörtént, hogy a hódoltsági nép túlnagy adója elől ezrével volt kénytelen menekülni (IV. köt., 141. l.).

Lehetséges ugyan, hogy «a legtöbb budai basában megvolt a békességre való hajlam és igyekezet . . . Azonban . . . hasztalan fáradtak a kölcsönös megértés dolgában; hiába ajánlgatták a mieinknek barátságukat, ezek siket füllel hallgatták a szép ígéreteket» (I. köt., 115. l.). De másfelől — hogy újból csak az ő példáinál maradjunk — ott volt az építkezéseiről híres Musztafa budai basa és nagybátyja, Szokoli Mehemet nagyvezér is, akik Bécsben egyformán sürgették a végekről a magyarok kipusztítását és helyükbe németek alkalmazását (IV. köt., 107. l. s. köv.). Azt se szabad elfelejtenünk, hogy miközben hirdették a basák a békét és a végek magyar hadinépét vádolták a béke megszegésével, lépésről-lépésre terjeszkedtek tovább és tovább s hódoltsági területté változtatták az ország nagy részét, az elűzött vagy elpusztult magyar lakosság helyébe délszláv és oláh népelemeket hozván, melyek a félhold lehanyatlása után beözönlött fajtestvéreikkel együtt egyszerűen Bécs szolgálatába mentek át.

Az előadottak alapos megfontolásával, bármennyire is igaz, hogy a XVI. század közepétől a törökök Béccsel való érintkezéseikben diplomáciai nyelvvé a magyart tették (I. köt., 46., 79., 82., 93., stb. l.), hogy hasznos iparágakat, állatokat és növényeket honosítottak meg nálunk (I. köt., 120. l.), hogy védelmezték a kereskedelmet (I. köt., 119. l.), hogy «az osztrák elnyomás ellen való küzdelmünkben a törökön kívül más segítőnk nem akadt» (III. köt., 322. l.), hogy a «különféle

¹ *Magyar Tört. Tár*, IX. köt., 79. l.

népek söpredékéből» kikerült rabló császári zsoldosok (II. köt., 86. l.) szemében a magyar majdnem olyan ellenség volt, mint a török» (I. köt., 387. l.), nem tudunk osztozni abban a meggyőződésében, hogy ránk végzetes volt a magyarországi törökök kipusztítása. «Balítélet alá senki se vegye, — úgymond — de mi jól meggondolván ügyünknek mind elejét, mind utolját, csapásnak tartjuk a végbeli törökség kiirtását» (III. köt., 322. l.).

Nem szólva arról, hogy a magyar-barátságot a már gyengülő török játszotta ki ügyes politikával először és hogy a támogatásával trónra került erdélyi fejedelmeket a maga eszközeiül tekintette, azt pedig, aki a saját feje után indult, a II. Rákóczi György sorsára juttatta, ha sajnáljuk is emberriességi szempontból a török vitézeknek — akiket az Árpádok épp úgy letelepítettek volna, mint egykor a bessenyőket, a kúnokat is — gályarabokul történt eladását, amit egyébként ők is megtettek magyar foglyaikkal, vagy a hécsi kormányzások is magyar protestáns papokkal és tanítókkal, azért ennél sokkal nagyobb csapásnak tartjuk az állami és nemzeti fejlődésünkre egyként katasztrofális és a felszabadító háborúk, meg a kuruc-labanc harcok pusztítósaival betetőzött török uralmat, mely nélkül sohasem szakadt volna ránk Trianon.

Ha azonban török-barátsága túlzó általánosításokra és következtetésekre is ragadja, — mellőzve apróbb tévedéseinek felsorolását — a török időkről írt munkái dúsan terített asztalként állanak minden hivatott történetíró rendelkezésére, aki e kornak, viszonyainak és szereplőinek igazságos megítéléséhez adatokat, szellemi táplálékot keres.¹

NAGY MIKLÓS.

¹ L. Szekfű Gyula szép méltatását és igazságra törekvő bírálatát a *Magyar történet* IV. és V. kötetének Kútfők és irodalom rovatában.

A KÉNYSZERKARTELEZÉS ÉS A MAGYAR TÁRSADALOMPOLITIKA.

A gazdasági versenyt korlátozó megállapodásokkal szemben a múlt század törvényhozásai és bírói gyakorlata a tilalom álláspontjára helyezkedtek. A jelen század első negyedében egyre jobban előtérbe lépett az az átlátás, hogy kivételes viszonyok között a termelés és vele a közjó, végeredményben tehát a fogyasztás érdekei is megkövetelhetik a gazdasági verseny korlátozását. Minthogy azonban különösen a közfogyasztásnak nélkülözhetetlen szükségleti tárgyainál a verseny korlátozása könnyen olyan helyzetet teremthet, mely a fogyasztók érdekét teljesen kiszolgáltatja a kartelben tömörült eladók önző árpolitikájának, s mint-hogy az ily árpolitika a maga gyakran kizsákmányoló gazdasági céljainak szolgálatában romboló hatású eszközök igénybevételére is hajlamos, a karteleteket megtűrő jogpolitika egyidejűleg a karteletek közhatósági ellenőrzését is bevezette. Így gondoskodott a karteletek ellenőrzéséről a magyar törvényhozás is, amikor a gazdasági versenyt szabályozó megállapodásokról alkotott törvényünkben, az 1931. évi XX. törvénycikkben, megengedi ugyan az olyan megállapodást, amely árura vonatkozóan a termelés, a forgalom vagy az áralakulás tekintetében vagy egyébként a versenyt korlátozó vagy a versenyt más módon szabályozó kötelezettséget alapít meg (kartel és más hasonló célú jogviszony), de az ily megállapodás érvényességéhez megköveteli az írásba-foglalást s az erre illetékes miniszterhez való bemutatást és egyszersmind módot nyújt annak biztosítására is, hogy a közhatóságoknak ilyként szükségképpen tudomására jutó kartel-megállapodások a jóerkölcsök, a közrend, különösen a közgazdaság vagy a közjó érdekét ne sérthessék.

Legújabbban olasz, német, északamerikai, belga, francia és holland földön már olyan törekvésekkel is találkozunk, melyek nem elégednek meg a kartelek túrésével és a megtűrt kartelek ellenőrzésével, hanem a termelés és fogyasztás nagyobb szervezettségének érdekében lehetővé akarják tenni a karteleknek állami kényszerrel való megalakítását, a kartelen kívül álló vállalatoknak a kartelhez állami kényszer útján való csatlakoztatását, a kartelek határozmányainak a kartelen kívül álló vállalatokra kényszer útján való kiterjesztését s az egyes iparágak körében az ipari vállalatok zárt számának a bevezetését. E törekvések a kényszerkartelezés körébe vágó intézkedések jogát közhatóságoknak adják meg s annak gyakorlását rendszerint a közvetlen érdekeltek minősített többségének akaratától teszik függővé, s ezt az akaratot az országos érdekképviseltek ellenőrzése alá is kívánják helyezni. A döntést, bírák és bíróságok helyett, gyakran a szakembereknek csupán tanácskozó-testületére s az ily kartel-bizottságnak meghallgatására kötelezett kormányhatóságra bízják s a határozatot szakemberek közreműködésével lefolyó, az ellenérdekű felek kölcsönös meghallgatásával járó, vagyis kontradiktórius eljárásra kívánják alapítani s a döntésre hivatott kormányhatóságok jogkörét egészen általános, a kezüket részleges szabályokkal meg nem kötő jogszabályokkal, ú. n. *generális klauzulákkal* kívánják megállapítani.

E törekvések legújabbban, még pedig éppen egyes ipari kartelérdekeltségek részéről, hazánkban is meleg megértésre találtak. De az orosz szovjet kivételével mindenütt, hol ily törekvésekkel találkozunk, hangsúlyozzák, hogy ez intézkedéseket a mai kivételesen súlyos gazdasági helyzet teszi szükségessé s így azokat csak átmenetieknek szánják.

De vajjon csakugyan átmenetiek-e a kényszerkartelezés jogszabályai s ha igen, hová, mily irányba vezet ez az átmenet? Azt hiszem, nem lehet kétséges, hogy ha átmenetet jelentenek ezek a jogszabályok, akkor ez az átmenet a gazdasági szabadság eszméjén felépülő, a kapitalisztikus társadalmi rendet az állami akarat által teljesen megkötött gazdasági rend, az *államszocializmus* felé sodorja. S vajjon kívánjuk-e

ezt s akarjuk-e az államszocializmusba való átmenetnek megkönnyítését, előmozdítását, siettetését és éppen a kapitalisztikus gazdasági rendnek a pillanatnyi előnyök magnézium-fénye által a tisztánlátásban talán megzavart exponensei által sürgetett jogszabályok alkotása útján is?

És ezen a ponton kapcsolódik a kényszerkartekezés jogpolitikai és gazdaságpolitikai problémáihoz a társadalompolitikai szempont. Ezért talán helyénvaló, ha itt most megkísérlem az idevágó kérdések palettáján a társadalompolitika színeinek is helyet szorítani, mégpedig a *magyar* társadalompolitika színeinek, melyek alaptónust egy ezeréves alkotmányi politikától nyertek.

A társadalom mindenkor egyének csoportja. Az állam pedig mindenkor egy legfőbb hatalomnak alávetett egyének összességének e legfőbb hatalom kényszerítő ereje által megteremtett jogi egysége.

A társadalomnak, mint az egyének összességének alapprincipiuma tehát természetesen az egyéni szabadság, míg az államé már fogalmilag is a legfőbb hatalom mindent lenyűgöző kényszerítő ereje.

De az egyéni szabadság önmagában éppen úgy nem biztosíthatja a társadalomban az egyén boldogulását, mint ahogyan az állam minden kényszerítő hatalma sem biztosíthatja az egyének közreműködése nélkül az állam fennmaradását.

Az egyén és az állam tehát nem egymást kizáró, hanem egymást kiegészítő fogalmak és így az egyéni szabadság s a legfőbb kényszerítő hatalom, az egyéni és az állami lét e két alapelve, sem kizárják, hanem kiegészítik egymást. A társadalomban a korlátlan egyéni szabadság: *anarchia*, a mindenható, a totális állam: *államszocializmus*.

Vannak korszakok a nemzetek életében, amelyekben a nemzet boldogulása a szabadság elvének erősebb érvényesülését követeli meg, és vannak időszakok, amelyekben a szabadság elvének erősebb érvényesülésével járó változások rohanó árja a nemzeti lét alapjait az elsodrás veszélyével fenyegeti. Ilyenkor a szabadság elvével szemben a rend, az állandóság, a meglévő konzerválásának kényszerítő prin-

cupiuma az, melynek erősebb érvényesülését a nemzet önfenntartási ösztöne kiváltja. A konzervatív principium előnyomulásának idején a tömegek lélektana a gyűlölet felhőjébe igyekszik burkolni a szabadelvűség tanításait s a szabadelvűség szükségszerűségének idején a francia forradalom verpadokat ácsol a konzervatív eszmék megtestesítői számára.

A magyar lélekben élő állameszme úgy, amint az a szentkorona tanában nyilatkozik, sohasem ismerte el az egyéni szabadság korlátlanágát, de sohasem ismerte el az állami hatalomnak az egyéni szabadság teljes megsemmisítésére is kiterjedő jogosultságát sem. A magyar szent korona tagja, a *membrum Sacrae Regni Coronae*, szabadságával csakis a közjó korlátai között élhet, s a szent korona hatalmának tényleges birtokosai hatalmukat csak a szent korona tagjainak javára gyakorolhatják. Állami hatalom és társadalom a magyar szent koronában nem mint úr és rabszolga, hanem mint ugyanannak a jelenségnek két különböző szempontból való szemlélete jelentkezik, a kettőnek együttes szimbóluma a szent korona, szintézise a történelmi magyar nemzet. Nem anarchia és nem totális állam, hanem : totális nemzet.

A szent korona minden jognak forrása e hazában : *Sancta Corona radix omnium jurium*. A magyar haza szeretete nem ismerhet tehát ellentétet az állam és az egyén boldogulása között. A szent korona eszméje azt tanítja, hogy amint nincs *membrum Sacrae Regni Coronae*, vagy modern műszóval élve, állampolgár állam nélkül, úgy nincs állam sem állampolgár nélkül.

A magyar szent korona tanában a magyar állam polgára és ezek összessége nemcsak szubstrátuma az állami hatalomnak, hanem ennek alánya is. A magyar társadalom nem egy legfőbb hatalomnak alávetett rabszolgák tömege, hanem nemzet ; a magyar állam : *nemzetállam*.

A szent korona tanából tehát szükségképen olyan társadalompolitika folyik, mely az állami öncélúság gondolatát a jogeszme bentham-i bölcselmével egyeztetni össze. És így a magyar társadalompolitikának a szent korona tanából folyó szükségszerűséggel nemcsak az állam boldogulása, hanem az egyén boldogulása is célja s az állam boldogulása

annálfogva is mindenekfölött való, mert az egyszersmind a legtöbb ember boldogulását is jelenti.

A magyar társadalompolitikának a szent korona tanából folyó ez a nemzetállami alapelve világos és határozott feleletet ad a magyar jogpolitika számára a kényszerkartelezés problémája körében a külföldi törvényhozások által felvetett és fennebb ismertetett valamennyi kérdésre.

De vegyük sorra ezeket.

A kényszercsatlakoztatás, a kartelhatározatok kényszerrel való kiterjesztése és az ipari zártszám valamennyi nem más, mint a kényszerkartelezés eszméjének konkrét megjelenési formája. A kényszercsatlakoztatás a már meglévő kartel szervezetét, a kartelhatározatok kényszerrel való kiterjesztése a már meglévő kartel szabályait teszi a kívülállókra is kötelezőkké, s az ipari zártszám egyszerűen azáltal teszi kizárólagossá a kartel uralmát, hogy a közhatalomnak az ipari zártszámot kimondó parancsa a társadalmat az illető kartelizált iparág körében való új sarjadás, fejlődés lehetőségeivel szemben sterilizálja.

Vajjon a kényszerkartelezés mellett nem volna-e még ma is a takácsok kézi szövőszékeinek a színvonalán a szövőipar, vajjon elfoglalhatta volna-e helyét a gőzhajó a világforgalomban a vitorláhajók tulajdonosainak kényszerkarteljével szemben, vajjon Gyöngyös város fuvarosai, kik féltve keresetüket, megakadályozták annakidején, hogy városukon vasúti fővonal haladjon keresztül, a fuvarozók kényszerkarteljének intézménye útján nem akadályozták volna-e meg a vasutak versenyének a lehetőségét általában is, és a rikszakulik kényszerkartelje megadta volna-e a kifejlődés lehetőségét a városi villamos vasutak s a villamos vasúti érdekeltségek a városi autobuszközlekedés számára?

És biztosíték-e arra, hogy a kényszerkartelezés akkor már nem lesz a haladásnak, a közjó mennél intenzívebb érvényesülésének kerékkötője, ha kimondjuk, hogy az érdekelttek többségének az akarata még nem teszi kényszerűvé a kartelezést a kívülállókra, hanem ehhez a közhatalom birtokosainak indokolt határozata is szükséges, mikor még egy olyan lángész és abszolút hatalmú kényúr, mint Nagy

Napoléon sem látta előre Fulton találmányának jelentőségét, mikor a gőzvasút gondolatának megvalósítását az angol parlament gazdaságilag is képtelenségnek érezte, és mikor a közhatalom volt az, amely a gyöngyösi fuvarosok kérelmét méltányolta?

Mit ér az gyakorlati szempontból, ha a kényszerkartellezést jogintézménnyé tevő törvényben hangsúlyozva van, hogy a törvény csak a mai kivételesen válságos idők leküzdésére, átmeneti jellegűnek van szánva? Hogy egy törvény átmeneti jellegűnek van-e szánva, vagy sem, ez nem dönti el a törvény élettartamát és különösen nem azt, hogy ez az átmenet hová vezet. Vissza a gazdasági szabadság erősebb érvényesüléséhez, avagy minden egyéni kezdeményezésnek, az emberi szellem felfelé szárnyalásának, a haladásnak, az egyéni és kollektív boldogulás felfelé ívelésének teljes meggátolásához?

És azt a veszélyt, hogy a kényszerkartellezés nem előrevisz, hogy nem az egész mai társadalmunkon egyre jobban eluralkodó nyomorból való kiemelkedéshez siettetni az átmenetet, hanem ezt a nyomorúságot rögzíti meg vagy mélyíti csak még jobban el, enyhíti-e a kényszerkartellezés konkrét kimondásának az érdekeltek minősített többségétől való függővé tétele?

Hiszen az érdekeltek többsége éppen ott fog a legerősebb nyomást gyakorolni a kényszerkartellezés kimondása irányában, ahol a kívülállóknak, az újnak teremtésére vállalkozóknak kezdeményezése az ő pillanatnyi érdekeiket éppen azáltal fenyegeti a legerősebben, hogy a fogyasztás érdekeit jobban tudja kiszolgálni. Minél inkább szolgálja a közérdeket a kívülállóknak, az újat alkotni kívánóknak a törekvése, annál sűrűbb sorokban fog ellenük támadni a kartel által védett érdek. Hiszen nem lehet kétséges, hogy az igazságot fejezi ki az 1931. évi XX. törvénycikkbe foglalt karteltörvényünk miniszteri indokolásának ez a megállapítása: «Bármilyen is a hatása a kartelműködésnek, a kartel létrejövetelének és működésének az alapja mégis csak a mennél nagyobb gazdasági haszonra törekvés».

És talán az sem egészen bizonyos, hogy a kényszerkartellezés tekintetében való döntések meghozatalának közvet-

lenül az illető gazdasági ágak speciális szakembereire bízása több biztosítékot nyújtana az objektív közjó érvényesüléséhez, mint a bírák vagy bíróságok ítélkezése. Hiszen a szakemberek döntő hatalma is természetszerűleg mindig első sorban a saját szakuk érdekeit ismeri és így szolgálja, miért is az egyetemes jó felismerésére már természetes elfogultságuknál fogva sem jelenthetnek egészen megnyugtató biztosítékot. S az ellenérdekű felek esetleges meghallgatása, a kontradiktórius eljárás sem valami hathatósan fogja szolgálni a haladás érdekeit ott, ahol a birtokon belül lévő kartelizált vállalatok a maguk érdekeinek védelmére a jól fizetett legkitűnőbb szakemberek egész légióját állíthatják csatasorba s az újnak kezdeményezője a bizonytalan jövő kockázatát csaknem mindig csupán hátrányára eszkomptálhatja.

S e helyzetben nem változtat az sem, ha a kartelbizottság előtt folyó kontradiktórius eljárásban, illetve a miniszter döntése előtt meghallgatandók volnának a véleményadásra hivatott illetékes országos érdekeltségek is. Hiszen ez a kényszerkartelezés kimondását a helyi érdekeltek többségének kezéből az országos érdekeltség többségének kezébe adná s így csak még jobban elmélyítené a veszélyt, mely a kényszerkartelezés intézménye által az egyéni kezdeményezés lehetőségeit fenyegeti.

S azok, akik a kényszerkartelezés terén a generális klauzulák szükségét hangsúlyozzák, tulajdonképpen lemondanak még arról a biztosítékról is, amelyet az egyénre az államban a szabatos, a világos, a határozott jogszabály, a jogeszme, a jogállamiság érvényesülése jelent.

Mikor egynémely iparvállalataink, félve az új találmányok, az új vállalkozások és általában a karteljükön kívülállók versenyétől, felkarolni kívánják a kényszerkartelezés eszméjét, nem veszik észre, hogy ezzel maguk kezdeményezik az olyan elvek uralmát, melyek a gazdasági életet még csak nem is a jogszabályok uralmával, hanem a politikai hatalom önkényével akarják béklyók közé szorítani. Vajjon a politikai hatalom birtokosai mindig csalhatatlanok, mikor a közjó valóságos érdekeit kell mérlegelniök, és nem juthatott-e a politikai hatalom még nálunk is egy Kún Béla kezébe?

Amikor az ipar szabadságát a politikai hatalom önkényének kívánjuk alávetni, bár azzal a korlátozással, hogy az állami pozitív beavatkozás általában az érdekeltek többségének kívánatától és csak kivételesen a politikai hatalom önálló kezdeményezésétől legyen függővé téve, az egyéni kezdeményezés, tehetség, vállalkozási génusz érvényesülésének lehetőségére, az ipar szabadságára könnyen az a sors vár, amely néhány humánus, modern büntető törvénykönyv szerint a halálra ítéltre, aki a kötél helyett a mérgepoharat is választhatja, de ha a halálos ítéletet öt perc alatt önként nem hajtja magán végre és nem üríti ki a maga elhatározásából a mérgepoharat, megragadja az állami végrehajtó hatalom szerve s a bitóra hurcolja. A mi régi anekdotánkban azt mondja parancsára váró fiainak az atya: aki jól viseli magát, annak szabad fát vágni, aki rosszul viseli magát, annak muszáj.

Az ú. n. utódállamok a trianoni Magyarországot is szívesen belefojtanak — természetesen akár egy minősített többség határozata alapján — egy az ő céljaikat szolgáló kényszerkartelbe. De a magyar nemzet élni akar, nem adja fel szabadságát, életét semmiféle gazdasági előnyért. S a magyar szent korona elismeri tagjainak is a jogát a szabadságra, az életre, arra, hogy semmiféle többség kezdeményezésére vagy kivételesen a nélkül is, megfoszthatók ne legyenek a saját tehetségeik, erőik, képességeik kifejtése útján való boldogulásnak és haladásnak a lehetőségétől.

A verseny korlátlan szabadsága végeredményben épp úgy a szabadság teljes hiányára vezethet, mint ahogyan az anarchia általában véve is kiöli az emberből a szabadság érzetét. Az anarchiában az egyén sorsa az üldözött vadé. Az államszocializmus a maga végső következményeiig keresztülvitt racionalizmusával az embert üldözött vadból olyan háziállattá alakítja, amelynek béketűréssel kell várnia arra, hogy emberi méltóságát, egyéniségének kifejtését avagy csak pusztán életét tőle nem függő, de ellenállhatatlan kényszerítő erővel rendelkező emberi akarat mikor és miként kívánja járomba fogni, vagy vágóhídra vinni.

A versenyszabadság korlátlanságához való visszatérés

átmenet lehet az anarchiához, a kartelevés folyamatának jogszabályok kényszerével való erősítése átmenet lehet az államszocializmus felé. A magyar szent korona tanának társadalompolitikája mindkét irányzat felé tilalomfát állít. És annak a nemzetnek az életében, mely a jogeszmé erejétől várja a maga feltámadását, a jognak itt ezer év óta élő eszméje nem engedi kizárni az ipari élet terén előállható konfliktusok eloszlatásának köréből sem a bírói funkciót. Más a bírói minősítésnek, a bíróság helyes megszervezésének, a bírói függetlenség biztosításának, mint a bírói funkció szükségének a kérdése.

Amióta társadalomban él az ember, mindenkor felmerült az egyének s az egyén és a társadalom érdekeinek összeütközése. És így már a társadalom fogalmában van adva azon funkció szüksége, mely az összeütközések kiegyenlítésére irányul. De míg a társadalmi fejlődés kezdetein ez a funkció csak újabb harcoknak, újabb küzdelmeknek, véres bosszúknak a forrása, addig a társadalmi fejlődés magasabb fokozatain ez a funkció a maga igazi hivatására eszmél. Az igazi bíró nem a Montesquieu ítélethozó gépe és nem eldönti, hanem kimondja az igazságot. A jogeszmé általa és rajta keresztül válik azzá a jelenséggé, amely a bírói határozatok indokainak feltárása útján is nem a kényszernek, hanem a belső igazságnak az erejével emeli a társadalomban az egyéni szabadság mellett és azon keresztül a rendet is az emberi lélek felemelkedését, az emberi méltóság érvényesülését, a legtöbb ember legnagyobb javát, a haladást, vagy Concha Győző szavát használva, az *emberi eszmé valósulását* szolgáló principiummá.

Mert az ember nem a *homo homini lupus*, hanem Istennek fia, s a társadalom nem a *bellum omnium contra omnes*, hanem *cooperatio*, — *cooperatio omnium propter omnes*. És abban a nagyszerű, abban a hatalmas, abban a csodálatos összeműködési szervezetben, melyet a *nemzetállam* organizmusa jelent, az igaz bíró pap, a társadalmi béke papja.

PUSKIN HALÁLA.

Száz esztendeje, hogy Puskin, az oroszok legnagyobb költője, párbajban történt megsebesülése következtében meghalt.

Sem előtte, sem utána nem volt hozzá hasonló csillag az orosz költészet égboltján.

Tragikus halála, amely a világirodalom szempontjából is pótolhatatlan veszteséget jelent, az orosz poézis tragikumát jelenti, mert lángeszének meteorként való felragyogása óta az orosz irodalom színskálája mindig komorabb és sötétebb lett.

Gogoly miszticizmusának esett áldozatul, Lermontov is a miszticizmus kútforrásaiból merített, Dosztojevszkij elmélyedésében és hatalmas alkotásaiban a lélekboncolással járó szörnyű képeket és félelmetes látományainak hű tükrét adta, Tolsztoj pedig vallásos, sötét miszticizmusával Puskin géniuszának egyenes ellentéte és teljes megtagadása volt.

Nagyon találóan mondja Mereskovszkij, hogy az orosz irodalom tragikuma abban rejlik, hogy minden egyes lépésével jobban távolodik Puskintól, míg önnönmagát Puskin hagyományai őrzőjének tartja. Nagy embereknek legveszedelmesebb ellenségei saját hívei, mert senki sem tudja olyan ártatlan gonoszsággal, szeretettel és kegyeletteljes tisztelettel mesterük arcvonásait eltorzítani, mint ők.

Goncsarov és Turgényev prózája látszólag derültebb és színesebb és sokkal könnyebben is olvasható, de mélységben messze elmarad mind Gogolytól, mind Dosztojevszkijtól, valamennyinek azonban az a közös jellemvonása, hogy az orosz embert gyengeségeiben mutatják be. Csak igen elvétve látunk egy-egy orosz típust kedvezőbb megvilágításban. Mintha mindannyinak többé-kevésbé az lenne

a célja, hogy rámutassanak : nézzétek, ez az orosz nép, ez a ti életetek, ez a ti jellemetek, ez a ti gyengeségetek!

Az ember ezekből a — tagadhatatlanul lángeszű — írókból azt a benyomást nyeri, mintha az orosz nép az egyedüli lenne a világon, amely a heroikus akaratot megtagadná, mintha az orosz természet alapvonása az önfeláldozás, megalázkodás és keresztényi hitben való önmegadás lenne.

Puskin géniusza egész más mezőkön keresi érvényesülését. Ő — bár szintén látta népe hibáit — végtelen sok kincset, nemeset és szépet talál az orosz nép lelkében. Eszményképe Nagy Péter cár, akiben az orosz nemzeti szellem és nemzeti heroizmus legnagyobb megtestesítőjét látja. Ha *Érclovasát* olvassuk, magunk előtt látjuk Nagy Péter cár gigantikus alakját, azét az emberét, aki egyes-egyedül, milliókkal szemben, törhetetlen, országalkotó akaratának érvényt tudott szerezni. Nem takarja el Nagy Péter cár hirtelen elhatározásából és cselekvéséből eredő tetteinek gyakran barbár módon való nyilatkozását, de ezt a jövő szempontjából tekinti és a történelem tanúságai szerint érthetőnek tartja.

Szmirnova irataiban találjuk Puskin következő megjegyzését: «Minden kormányzati alakban az emberek a kisebbséget, vagy az egyest követik és a „demokrácia“ szó bizonyos értelemben tartalmatlan és indokolatlan előttem. Az egyenlőtlenség alapján véve a természet törvénye. Mindig voltak kiválasztottak és vezetők és a világtörténet tanúsága szerint minden nagy tett egyes embernek műve volt. Oroszország ujjaalakításához elégséges volt egy ember, Nagy Péter cár és Napoleon egyedül, minden idegen segítség nélkül megfékezte a forradalom maradványait». Úgy, amint ennek a hősnek alakját idealizálni tudja, úgy minden más, amiről Puskin költészetében szól, széppé és nemessé változik.

Az érzés olyan frissesége, a lélek olyan gyermekded öröme, a sugárzó fellángolás olyan tüze árad költeményeiből, amelynek az egész orosz irodalomban nincsen párja. «Éljen a nap, múltjék az éj», — mondja egyik költeményében és ez a pár szó jellemzi Puskit. Ez az ő hitvallása, reménye

és ennek az optimisztikus iránynak ő maradt az egyetlen szószólója az orosz irodalomban. Más vonatkozásban követte őt a későbbi irodalom, amelynek egyik főtárgya a természet embere és a kultúremler közötti ellentét, amire Puskin mutatott rá először költészetében. Az ezzel foglalkozó költészet gyönyörű példáit látjuk a *Cigányokban*, a *Kaukázus foglyában*. Ezekben a költeményekben olyan világos és egyszerű hangon beszél a szabadság eszményképéről, mint előtte senki.

Egyszerűsége jellemzi őt legjobban, az a nemes egyszerűség, amely csak a legnagyobbaknak adatott meg. Gondolatainak rendkívül szabatos, szépséges egyszerűségben való kifejezése a világirodalom legkimagaslóbb géniuszaihoz emeli őt. Bizonyos tekintetben — lásd *Anyégin*-jét — felülmúlhatatlan maradt. A derült bölcsesség páratlan könnyedsége vezeti őt minden alkotásában. Kora ifjúságában írt ugyan néhány, az akkori politikai nagy mozgalmakra vonatkozó, fellobbanó verset, de ez az egész csak futó epizód volt életében, amelyet ő maga legjobban elítélt. Puskin politikai harcosnak tekinteni személyének teljes félreértését jelenti. Mégis ez volt az oka annak, amiért kimondhatatlanul sokat kellett szenvednie egész életén keresztül. Élete körülményei úgy alakultak, hogy géniusza nem bonthatta ki szárnyait úgy, ahogy lehetett volna, ha olyan légkörben mozoghatott volna, amelyben teljes megértésre talál.

Minttha korai halálát sejtette volna, nagy sietséggel alkotta egyik művét a másik után, de sajnos, hogy éppen ezért minden nagyobb alkotása (Borisz Godunov, Érclovas, Drámai jelenetek, stb.) töredék maradt, sőt az *Anyégin* is tulajdonképpen töredék, mert Puskin halála előtt még egyszer vissza akart térni e kedvenc művéhez, érezvén, hogy alkotása nem tökéletes és hogy még sok mondanivalója van.

Egész élete töredék maradt. Férfikora derekán kellett meghalnia és sírba vinnie azt a végtelen sok kincset, amelyet mélységese poétalelke megérlelt.

Amint a remekmű torzójából teljes fennkölségét visszavarázsolhatjuk, úgy Puskin műveiből is élénk tárul magasztos szelleme, amely megfelelő körülmények között a földön élt

legnagyobb költők zenitjét is elérte volna, — de a sors kegyetlen volt hozzá és gondoskodott arról, hogy ne érhesse el azt a magasságot, amely, műveiből ítélve, további haladásában megillette volna.

Puskin nézeteit, világfelfogását alkotásainak töredékeiből kell összeállítanunk és nincsen egyetlen olyan összefoglaló műve sem, melyben egész költői génuszát összpontosította volna.

Érdekes körülmény az, hogy Puskin a korabeli orosz kritika sohasem méltatta kellőképpen, a halála utáni kritika pedig olyannyira guzsba volt kötve, hogy kellő méltánylása érdekében nem mert felemelni szavát. Egyedüli kivételnek ez alól Szmirnova (Alexandra, Oszipovna) emlékiratai tekinthetők, amelyekben Puskin egyénisége teljes valójában kibontakozik. Az akkori kritika kellő esztétikai és bölcsészeti műveltség hiányában a Szmirnova emlékirataiban kifejtett nézetekhez nem tudott felemelkedni és csak a legutóbbi időben kezdik ezt a munkát alapvető tanulmány tárgyává tenni.

Az *Anyégin* költőjében a szellemes, néha kissé «sikamlós stílú» lírikust és a formai szépség művészetét becsülték, — mint gondolkodót és filozófust nem ismerték és nem is méltatták. Csak Kolcov ismerte fel benne az «utolsó orosz hőst» és Dosztojevszkij volt az egyedüli, aki Puskin költészetében egy következetesen felépített világnézet vonásait kereste.

Ha Szmirnova művét tanulmányozzuk, Puskin befejezetlen terveivel is megismerkedünk és akkor tárul fel előttünk Puskin egész nagysága. Különös, hogy halálának körülményei minden feljegyzésnél világosabban mutatják egész élete lefolyását.

Életének utolsó felvonásából élesen következtethetünk egyrészt személyes élményeire, társadalmi és családi körülményeire, másrészt azoknak a személyeknek álarc nélküli szereplésére, akik génuszának útját állották és ezzel együtt közvetve halálát is okozták.

Ezekre a körülményekre, amelyeket olyan gyakran tárgyaltak különböző életrajzi és kritikai művekben, újabb

fényt vetnek a szentpétervári tudományos akadémia Puskin intézetének kutatásai. Ezeknek a kutatásoknak főforrása az annakidején olyan fontos szerepet játszott, hirhedt «III. ügyosztály» titkos levéltára. Scsegolevnek, aki *Puskin párbaja és halála* (1916—1918) című jeles munkájában e kérdéssel részletesen foglalkozott, még nem sikerült mindazokat az okmányokat a rendőrségi igazgatástól megkapni, amelyekre szüksége lett volna. Csak Mordvinovnak sikerült a titkos levéltárban a keresett iratokat megtalálni. Többek között ott találta Szollogub grófnak Puskinhoz intézett leveleit 1836-ból. Itt voltak Heckeren holland követ Dantès-hez írott levelei, Miklós cárnak Benkendorf grófhhoz intézett levelei és sok más rendkívül értékes okmány, amely részben egészen új fényt vet Puskin utolsó éveinek tragikumára.

Ez a tragikum akkor kezdődik, amikor Puskin ragyogóan szép feleségét, Natália Nikolajevna Goncsárovát, a szentpétervári társaságba bevezeti. Puskin feleségével 1828-ban Moszkvában egy bálon ismerkedett meg. A tizenöt éves leány szépségével és bájával rögtön meghódította a költő szívét. A következő évben Natália Nikolajevna már nagy szerepet játszott a moszkvai ünnepélyeken és bálokon. Családja nagy társasági tekintélynek örvendett, de különben vagyontalan volt. A költő, aki azonnal mély vonzalmat érzett a fiatal hölgy iránt, rövidesen megkérte a kezét, de csak határozatlan választ kapott, amely sem elfogadást, sem visszautasítást nem jelentett. A család habozott, mert bár Puskin híre ekkor már országszerte ismeretes és műveiből származó jövedelme is elég jelentékeny volt, mindez nem látszott elegendőnek arra, hogy a körülrajongott fiatal hölgy társadalmi törekvéseit kielégítse, másrésről viszont nem akarták a megtisztelő ajánlatot ridegen visszautasítani. Talán személyi okok is játszottak szerepet a család elhatározásánál. Puskin külseje nem volt különösen megnyerő. (Apai ágon régi nemes bojár család sarja, anyai ágon pedig negyedik generációban attól a mórtól származott, akit gróf Tolsztoj nagykövet 1705-ben Konstantinápolyban hétéves korában vásárolt és akit két évvel később Ábrahám Petrovics Hannibal névre kereszteltek. Péter cár, aki e gyermek keresztapja volt,

nagyon megszerette az élénkeszű fiút és apródjává tette, később Párizsban kiképezte. Pályáját mint parancsnokló tábornok fejezte be. Puskin külsejében is elárulta az idegenszerű származást. Középtermetű volt, göndör haj, magas homlok, fekete, ragyogó, nagy szempár és afrikai, húsos ajak jellemezte arcát.)

A költőt a határozatlan válasz igen fájdalmasan érintette. Azonnal elutazott Moszkvából és eleinte a Kaukázusban tartózkodott, később pedig egy Törökország elleni expedícióban vett részt. Ázsiából való visszatértekor, 1830 húsvétján Puskin újból megkérte Goncsarov Natália kezét, és most már elfogadták az ajánlatot. Még egy teljes év múlt el, míg a házasság megkötése 1831. évi február havában valóban megtörtént. A húza-vonának az volt az oka, hogy Goncsarovné leányát csak megfelelő gazdag kelengyével akarta férjhez adni. Puskin kijelentette ugyan, hogy hozomány nélkül is nősülhet, de anyósa nem tágított, végre is kénytelen volt menyasszonya kelengyjének beszerzésére 11,000 rubelt kölcsönözni. Hogy a szükséges összeget megszerezhesse, engedélyt kért *Borisz Godunov* című művének közzétételére. A fiatal pár eleinte Moszkvában maradt, aztán nyári tartózkodásra Carszkoje Szelóba költözött, végül Szentpétervárott telepedett meg. Natália Nikolajevna már Carszkoje Szelóban magára vonta a cár figyelmét, aki többízben is a figyelmesség jeleivel tüntette ki őt, valamint férjét. Az udvari élet természetesen igen költséges volt, és a költő, ki függetlenségére oly büszke volt, lassacskán elvesztette szabad mozgását. Kérelmére megengedte a cár, hogy a külügyminisztérium szolgálatába léphessen és kutathasson annak levéltárában egy Nagy Péter cárról írandó mű céljából. A cár magatartása általában olyan látszatot keltett, mintha szívélyesen közelednék Puskinhoz, holott sohasem mutatott valami nagy rokonszenvet a költő iránt, akiben mindig a «14» és a dekabristák pártolóját látta. Puskin abban a hitben volt, hogy Carszkoje Szelóban csendesen és szerényen fog élni. Ebben csalódott. «Arra számítottam, — írja — hogy megházasodván, háromszor annyit fogok költeni, mint eddig, de úgy látom, hogy a tízszerese is kevés». Alighogy Szent-

pétervárra költöztek, Puskin Moszkvába utazott, hogy anyagi ügyeit rendezze. A pénzügyek rendezetlensége rosszkedvűvé teszi, különben is nyugtalankodik felesége egészségi állapota miatt, de mindenekelőtt féltékenysége kínozza. Leveleiben arra kéri feleségét, hogy kerülje a léha udvari mulatozást, ne táncoljon, ne kacérkodjék... Amikor karácsonykor visszaérkezik Pétervárra, látja, hogy jótanácsait felesége nem igen fogadta meg, ő a pétervári bálók királynője, ki állandóan a társadalmi élet központjában áll. Őreá nem maradt más feladat, mint a bálókhoz és szórakozásokhoz szükséges pénz megszerzése. Időközben a cár Puskit kinevezi kammerjunkerrá, olyan tisztségre, amely udvarképessé tette őt ugyan, de amely sem életkorának, sem magas írói tekintélyének megfelelő rang nem volt. Ahányszor kénytelen volt kammerjunkeri egyenruháját felvenni, azt mindig a legnagyobb ellenszenvvel tette és bohóc-ruhának nevezte. Az új tisztséget inkább sértésnek tekintette, semmint kitüntetésnek. Közben az udvari pletyka nem maradt vesztég. Suttogni kezdtek, hogy Natália Nikolajevnának komolyan udvarolnak, s hogy viszont Puskin felesége hűgához közeledik, hogy Puskin feleségét elhanyagolja, sőt bántalmazza, hogy viszont felesége nagyon rokonszenvez egy elegáns gárdatiszttal, hogy igen feltűnő a cár különös figyelme Puskin felesége iránt, stb., stb. Bizonyos az, hogy Natália Nikolajevna 1836-ban a társadalmi élet központjában, mint annak kimagasló személyisége nagy szerepet visz.

Ezidőben Dantès fiatal gárdatiszt heves udvarlása annyira köztudomású lett, hogy olyan pletykák is kerültek forgalomba, amelyek a férjes nő becsületét érintették. Dantès György Franciaországból került Oroszországba. A júliusi forradalom kényszerítette a saint-cyri iskola volt tanítványát és legitimistát, hogy Franciaországot elhagyja. 1833-ban került Oroszországba. Vilmos porosz herceg ajánlása révén magára vonta Miklós cár figyelmét és néhány hónappal később már tisztje a lovas testőrezrednek. Danzas, Puskin egykori liceum-társa, azt írja, hogy Dantès, bár általában véve csekély műveltségű, elég szellemes és olyan megnyerő fellépésű volt, hogy mindenkinek első

pillanatra megtetszett. Trubeckoj herceg azt mondta róla, hogy igen szép és elegáns ifjú, akit a hölgyeknél elért sikerek nagyon elkényeztettek. Különben pompásan táncolt és ahhoz is értett, hogy' nyerje meg Michael Pavlovics nagyherceg teljes rokonszenvét. Fő pártolója báró Heckeren németalföldi követ volt. Ez a báró Heckeren játsza a legszomorúbb és legcsúnyább szerepet Puskin életének utolsó három hónapjában. Tizennégy éven keresztül volt Németalföld ügyvivője, illetőleg követe az orosz udvarnál és olyan kivételesen nagy szerepet játszott ez idő alatt, hogy a többi akkreditált követek jelentéseikben különös figyelemmel kísérték Heckeren magatartását. Ezekben a jelentésekben híven visszatükröződött Heckeren ellenszenves személyisége. A báró meg tudta nyerni Nesselrode gróf külügyminiszter, sőt a cár teljes bizalmát. Lagrené, a francia követség titkára, pontos jellemzést adott Heckerenről. Igen ravasz, intrikus és ellenszenves embernek írja le. Szmirnova következőképpen jellemzi Heckerent : rossz, önző ember, aki semmi eszközt nem sajnál, hogy célját elérje. Egész Pétervár ismeri a gonosz nyelvét, amely számtalan ember között vizályt és bajt szított. Minden ember, akivel dolga volt, hamarosan meggyűllötte.

Sokat beszéltek Pétervárott arról, hogy mi az oka annak a pártfogásnak, amelyben Heckeren a fiatal Dantès-t részesítette. Különböző híresztelések voltak forgalomban, egyesek beszéltek a kettő közötti különös viszonyról, mások azt állították, hogy Dantès Heckerennek természetes fia. Ezek a híresztelések még erősödtek, amikor 1836. május havában Heckeren báró Dantès-t örökbe fogadta és Dantès felvette a báró nevét. Igen természetes, hogy a nők elkényeztetett kedvencének Natalia Nikolajevna, a pétervári társaság legszebb és legelegánsabb asszonya nagyon megtetszett. Ezenkívül előmenetelének is vélt szolgálni azzal, hogyha közelebbi viszonyba lép a pétervári szalonok királynőjével, akivel még a császár is szívesen táncolt. Heckeren báró mindenben segítette Dantès törekvéseit. Igen valószínű, hogy gróf Nesselrode és felesége is örömmel pártolták ezt a gondolatot, mert mindketten határozott ellenségei voltak Puskinnak. Céljuk nemcsak Dantès előmenetelének elősegítése, hanem egyben és főleg

Puskin lejárata és becsületének sárbatiprása volt. Puskin megismerkedett Dantès-sel 1834. év nyarán a Dumet-féle előkelő étteremben, ahol az asztalnál véletlenül egymás mellé kerültek. Dantès jó benyomást tett Puskinra, aki őt meghívta házába. A nagy bálokon hamarosan észrevehette Dantès, hogy Puskin ott milyen szerény szerepet visz. Ezt a körülményt kihasználta, hogy Puskin feleségének szabadabban udvarolhasson. Az udvarlásról szóló mende-mondák természetesen Puskin füleihez is eljutottak, kinek féltékenysége, gyanakodása napról-napra fokozódott. Végül is a legcsekélyebb célzást halálos sértésnek vette és így tűzött össze egy megjegyzés miatt Szollogub gróffal. is. Puskin párbajra hívta Szollogubot és csak igen fontos személyek közbenjárásának volt köszönhető, hogy a párbaj elmaradt. A következő eset jellemzi legjobban Puskin féltékenységét. Miklós cár egy alkalommal Korf bárónak a következőket mondta: «Puskin életének vége felé sokszor találkoztam a feleségével, akit megszerettem és akit most is szeretek őszintén a jósága és jótulajdonságai miatt. Egy nap, amikor azokról a pletykákról beszéltünk, amelyeket az ő szépsége felidéz, azt tanácsoltam neki, hogy legyen elővigyázatos és ügyeljen a saját és féltékenységéről ismert férjének hírnevére. Bizonyára elmondta ezt a beszélgetést a férjének, mert, amikor vele találkoztam, megköszönte nekem a jótanácsokat, amelyeket feleségének adtam. Hát várhattál tőlem valami mást? — kérdeztem. Nemcsak, hogy várhattam felség, de hogy őszinte legyek, bevallom, gyanúba vettem, hogy feleségemnek udvarol.»

Lelki harcai nagyon megviselték őt és ehhez járultak súlyos irodalmi és anyagi gondjai, melyek napról-napra nőttek. Benkendorf gróf, a cár főhadsegéde és a csendőrség mindenható feje, gondoskodott arról, hogy a költő irodalmi téren lépten-nyomon a legnagyobb akadályokba ütközzék és hogy a cárnak az a régebben adott ígérete, hogy ezentúl ő lesz egyedül Puskin cenzora, teljesen meghiusuljon. Benkendorf Puskinnak minden írását és lépését ellenőrizte. A cár Puskin tollától félt, Puskinat nem lehetett teljesen elnémítani a nélkül, hogy nagy zavarok és tüntetések ne

támadtak volna. Ezért Puskinnak bizonyos szabadságot kellett biztosítani, de viszont egész működését és írásait a legszigorúbb ellenőrzés alá venni. Sem azt nem engedték meg, hogy állásáról lemondjon és birtokára visszavonuljon, sem azt, hogy külföldre utazzék, ahova nagyon vágyott. Ha mindezeket a körülményeket számba vesszük, megértjük, hogy Puskin lelki egyensúlya mennyire megingott, és hogy a legcsekélyebb dolog elegendő volt ahhoz, hogy tönkretegy Puskin életét.

A gyűjtőzinórt egy névtelen levél szolgáltatta, amely 1836. évi november 4-én postán érkezett Puskinhoz. E levél egy diploma szövegét tartalmazta, amelyet Puskin részére, mint felszarvazott férj részére állítottak ki:

«Les Grands Croix Commandeurs et Chevaliers du Sérénissime Ordre des Cocus, réunis en grand Chapitre, sous la présidence du vénérable Grand Maître de l'Ordre S. E. D. L. Narychkine, ont nommé à l'unanimité Mr. Alexandre Pouchkine coadjuteur du grand Maître de l'Ordre des Cocus et historiographe de l'Ordre. Le Secrétaire perpétuel: Cte J. Borch.»

Ez a levél idézte elő azt a katasztrófát, amelynek Oroszország legnagyobb költője áldozatul esett.

A levél másolatát megkapták Puskin barátai közül: Karamzinék, Chitrovo, Vjaziemszki herceg, Szollogub gróf nénye, Vaszilcsikova, Rosszet, Szmirnova testvére és Bjelgorszki gróf. A barátok el akarták titkolni a levelet Puskin előtt, de amint ezt Vjaziemszkij hg. Michael Pavlovics nagyhercegnek megírta: «Ez a titok már rég nem titok azok előtt, akik a levelet megkapták...» Puskin 1836. évi november 21-én Benkendorfhoz intézett levelében világosan rámutatott Heckerenre, mint az oklevél szerzőjére. «November 4-én reggel — írja — három példányban névtelen levelet kaptam, amely mind az én becsületemre, mind feleségem becsületére nézve sértő. A papír és stíl után ítélve, azonnal az volt a benyomásom, hogy a levél szerzője külföldi, a felsőbb társaság tagja, diplomata». Ugyancsak Vjaziemszkij herceg Michael Pavlovics nagyherceghez intézett egyik levelében azt írja, hogy Puskin a levél vétele után tüstént az öreg Heckerenre

gyanakodott és ebben a határozott meggyőződésében maradt haláláig. Azonban bármennyire érthetőnek látszik, hogy az egész intrika Heckerenétől indult ki, mégsem találunk az akkori iratokban olyan nyomot, amely határozottsággal igazolná, hogy ők írták vagy írátták volna a szóbanforgó levelet.

Jelenleg azt kutatni, hogy ki írhatta a levelet, hálátlan és meddő feladat.

Feltételezhető, hogy Puskin hirtelen haragjában azt tartotta bűnösnek, aki neki legellenszenvesebb volt. Ilyen ízetlen tréfa elkövetéséhez azonban nem kellett az illetőnek külföldinek lennie, másrészt a levél orosz címzésében olyan kitételek vannak, amelyeket csak az szokott használni, aki nagyon járatos az orosz társasági nyelv használatában. Heckerennek Dantès-hez írt levelei azt mutatják, hogy neki nem lehetett része a levél megírásában, mert a legnagyobb mértékben elítéli a lovagiatlan, piszkos eljárást. Természetesen nincs kizárva az a lehetőség sem, hogy ezeket a leveleket az intrikákban otthonos öreg Heckeren csak a párbaj után küldte meg a letartóztatott Dantès-nek.

Puskin a névtelen levél vétele után való napon párbajra hívta Dantès-t, de a kihívást tartalmazó levelet utóbbi nem kaphatta meg azonnal, mert november 4-én az ezred lakatnyájában tartózkodott. Ezredparancsnoka részéről Dantès szolgálati hanyagsága miatt szigorú megrovásban részesült, amelynek kapcsán neki büntetésképpen november 5., 7., 9., 11. és 13-án őrési szolgálatot kellett teljesíteni. Dantès november 6-án értesült a kihívásról Heckeren révén. November 7-én, szolgálatának megkezdése előtt, Dantès látogatást tett Bjelgorszkinál, aki mindenről tudott és akinél Zsukovszki is (a neves író és a cár gyermekeinek nevelője) tartózkodott. Magától értetődik, hogy ez alkalommal a párbajról és a névtelen levelekről is szó esett. Heckeren, ismerve fogadott fiának, valamint Puskinnak hevülékeny természetét, a helyzetből eredhető következményekkel is bizonyára tisztában lehetett, ezek pedig keresztettként volna összes terveit. A kihívás minden jel szerint váratlan újságként hatott Heckerenére. Ezen körülmények mérlegelésénél nem szabad

megfeledeknünk Benkendornak Puskinhoz való ellenséges viszonyáról sem.

Elegendő rámutatni arra, hogy a párbaj megakadályozására a csendőrség semmit sem tett. A csendőrséget «tévedésből» Jekaterinhofba küldték, holott a párbaj színhelye az ellenkező irányban, a Csornaja Rjecska (Fekete folyócska) mellett, a parancsnoki villa közelében volt. Mint ahogy említettem, nincs kizárva, hogy Nesselrodek lehettek szellemi szerzői a névtelen levélnek. Az ellenséges viszony okául felhozzák, hogy Puskin egy alkalommal éles epigrammát írt Gurjev miniszterre, madame Nesselrode édesapjára. Ennél azonban fontosabb indok talán az, hogy Puskin egész lénye ellenkezett Nesselrodek felfogásával. Nesselrode grófnő külföldi nevelésben részesült és mint sokan az akkori társaságból, sem az orosz kultúrához, sem az orosz irodalomhoz nem értett. Részére Puskin kisrangú külügyminiszteri tisztviselő volt, aki kammerjunkernál többre nem vitte. Golicin M. A. herceg elbeszélése szerint II. Sándor cár bizalmas körben egy alkalommal úgy nyilatkozott, hogy most már ismeretes a névtelen levelek szerzője, aki Puskin halálát okozta, ez Nesselrode. De ha a levelek írásában talán nem is vettek részt Heckerenek, bizonyos, hogy az ő magatartásuk szolgált alapjául. Puskin felesége bevallotta férjének, hogy Dantès folyton üldözi őt udvarlásával és erőszakos magaviseletével hogy az öreg Heckeren rábeszélte őt urának elárulására. Bevallotta azt is, hogy túlságosan elnéző és határozatlan volt Heckerennek fellépésével szemben. Puskin előtt világos volt, hogy a névtelen levelek feleségének I. Miklós cárral való közelebbi viszonyára és az ő ferde helyzetére céloztak. Így tehát tisztában volt azzal is, hogy Dantès magatartása szolgáltatta a névtelen levelek alapját és hogy Heckeren a fő intrikus, aki fogadott fia ügyeit közvetítette és segítette. Az intrika szerzőjének Heckerent tartotta, ami a valóságnak meg is felelt. Szmírnova azt írja emlékirataiban: Az egyetlen, ami kétségen kívül áll az, hogy Heckeren az intrika igazi szerzője.

A párbajra hívó levél a feladás napján került Heckeren

kezébe, aki azonnal jelentkezett Puskinnál és kijelentette, hogy fia nevében elfogadja a kihívást, de a kérdésnek huszonegy órával való elodázását kérte. Ezen a napon Heckeren hihetetlen tevékenységet fejtett ki és kieszközölte, hogy Natália Nikolajevna nénje unokaöccsét, Zagriajskit, Carszkoje Szelóba küldje Zsukovszkihoz, hogy az utóbbi a kihívás visszavonása érdekében befolyását érvényesítse. Zsukovszki elment Puskinhoz, akihez báró Heckeren is elment. A költő hajthatatlan maradt, továbbra is követelte a párbajt és Heckerennek csak annyit sikerült elérnie, hogy a párbajt két hétre elodázták. Másnap Zsukovszki meglátogatta Heckerent, aki nagy meglepetésére tudomására adta, hogy nem Natália Nikolajevna iránti szerelemről van szó, hanem annak nővéréről. Jekaterina Goncsárováról, aki már régen szerelmes fiába és akit fia feleségül is akar venni. Ezt a lappangó titkot a család csak most fedezte fel. Zsukovszki most már biztos abban, hogy a szerencsétlen párbajügyet meg lehet állítani, Puskinhoz sietett, hogy elmondja neki a nagy hírt. Puskin — mint ahogy ezt Zsukovszki naplójában megírja — leírhatatlan haragra lobbant, ami érthető is volt, mert az egész helyzetből csak Dantès gyávaságát látta, aki a párbajt mindenáron ki akarja kerülni.

A helyzetet kitűnően jellemzi Vjaziemszki hercegnek Michael Pavlovics nagyfejedelemhez intézett egyik levele, mely szerint az öreg Heckeren, valamint fia nem röstelték titokban azt ajánlani Puskin nejének, hogy írjon nekik egy levelet, melyben könyörögve arra kéri őket, hogy ne párbajozzanak férjével. Magától értetődik, hogy Puskinné ezt a piszkos ajánlatot méltatlankodva visszautasította.

Könnyű megérteni, hogy Heckerének miért kívánták ezt a levelet: ez az írás nemcsak ürügyül szolgált volna a kihívás el nem fogadására, hanem egyben hősként is mutatta volna be a fiatal Heckerent, aki «ilyképpen Puskin családjának védelmére kelt». November 9-én Zsukovszki újból akart közvetíteni a béke helyreállítása céljából, de Puskin visszautasította az újabb ajánlatot és Zsukovszki visszavonult.

Most a közvetítést Zagriajszki vette a kezébe és azt javasolta, hogy minden olyan hírnek megcáfolása céljából,

mely arra engedne következtetni, hogy Dantès Goncsárova Jekaterinát csak a párbaj gyáva kikerülése végett veszi feleségül, Puskin levélileg vonja vissza a kihívást, a nélkül, hogy a házasságról említés történnék. Végre is egy kompromisszumban egyeztek meg. Zagriajszkinál találkozott Puskin Heckerennel. Itt bizalmasan tudatták vele, hogy Dantès nőül, mire Puskin a kihívást visszavonta és minden szerencsésen elintézettnek látszott.

Dantès-t azonban Puskinnak ez a szóbeli, nem indokolt visszalépése koránt sem elégítette ki és a következő levelet írta Puskinnak: «Uram, Heckeren báró tudatja velem, hogy feljogosítottnak érzi magát annak kijelentésére, hogy mindazok az okok, amelyek miatt kihívása megtörtént, megszűntek, úgy, hogy ezt a tényt Ön részéről meg nem történnék tekintem. Amidőn Ön engem párbajra hívott, a nélkül, hogy megmondta volna, miért, a kihívását habozás nélkül elfogadtam, mert becsületem így követelte, ma azonban, mikor Ön azt állítja, hogy nincsen ok a párbajozásra, azt kívánom tudni, hogy miért változtatta meg nézetét. Mielőtt visszavonulnánk a cselekvés teréről, kölcsönösen meg kell adnunk egymásnak a szükséges felvilágosításokat, hogy a jövőben egymást kölcsönösen becsülhessük.» Ez a levél Puskin haragját újból lánggra lobbantotta. Most már mindenáron követelte a párbajt. Felkérte Szollogub grófot, hogy menjen d'Archiachoz, Dantès párbajsegédjéhez és beszélje meg vele a párbaj feltételeit. «Minél véresebb lesz, annál jobb, ne fogadjon el semmi magyarázatot». Szollogub nehéz szívvel ment el d'Archiachoz, aki a maga részéről bevallotta, hogy ő is milyen nehezen jár el a szóbanforgó ügyben, mert bár nem orosz (d'Archiac a francia követség titkára volt), mégis teljesen átérzi, hogy Puskin kicsoda és hogy mit jelent személye Oroszország részére. Arra kérte Szollogubot, írjon Puskinnak, hogy feltételek nélkül vonja vissza a kihívást, miután Dantès házasságára nézve hajlandó nyilatkozni, de ezt mindaddig nem teheti, míg e lépésnek olyan látszata van, mintha a párbaj elől visszalépne. A családjá nevében is kéri ezt a rendezést, amely az összes feleket kibékítené. D'Archiac és Szollogub mindenben jótállást

vállalnak Heckerenekért. Puskin abban a hitben, hogy Dantès az összes feltételeket elfogadta, levelet írt Szollogubnak : «Nem habozom írásba foglalni azt, amit szóbelileg kijelentettem, további magyarázatok nélkül. Magam kérem a segéd urakat, hogy a kihívást meg nem történtnek tekintsék, miután köztudomás szerint Georges Heckeren úr elhatározta, hogy Goncsarova kisasszonnyal való házasságára nézve a párbaj után nyilatkozni akar. Nincs okom elhatározását korrekt úriemberhez méltónak nem tekinteni. Kérem gróf urat, hogy ezen leveletem belátása szerint használja fel.»

Minden elintézettnek látszott. Jekaterina Nikolajevna, amikor nénjétől megtudta, hogy Dantès ünnepélyesen megkérte kezét, nem akarta elhinni, hogy mindeddig elérhetetlennek látszó vágya teljesedésbe megy, mert titokban már régóta szerette Dantèst, aki azonban nem neki, hanem nővéreinek udvarolt.

Goncsarov Katalinnak Dantès-sel való házassága az általános meglepetésen kívül a legellentétebb nyilatkozatokat váltotta ki a szentpétervári társaságban : senki sem értette meg, hogy a fiatal, szép és gazdag gárdatiszt miért kötött házasságot egy nővel, akit nem szeretett, egyesek ezt a házasságot hősies lépésnek tekintették, amely hivatva volt Natália Nikolajevna jó hírét megmenteni, mások úgy gondolták, hogy Dantès, megfélemlítve a párbaj lehetőségétől, gyávaságában mindenre képes volt, hogy azt kikerülje. Ezek a magyarázatok azonban így egymagukban véve, nem állják meg helyüket, mert nem szabad elfeledni, hogy Dantès Heckeren kezében csak eszköz volt és hogy ezzel a házassággal tulajdonképpen Heckerennek hozott áldozatot. Dantès nem volt gyáva ember és nem is félt a párbajtól, sem következményeitől. A párbaj vétségét a törvény csak igen enyhén büntette és az a körülmény, hogy esetleg néhány hónapig a főörségen vagy várfogságban kell maradnia, nem lehetett rá nagy befolyással, sőt bizonyos romantikus jelleget is kölcsönzött volna személyének.

De hiszen nem is a fia életét féltette olyannyira az öreg Heckeren, mint inkább saját hírnevét, amely mindenesetre meghurcoltatik, ha Puskin végrehajtja bosszúját. Egyedüli

célja, hogy a névtelen levelek körüli botrányból szerencsésen kikerüljön. Egyet mindenesetre elért, a november 21-ére kitűzött párbaj nem történt meg, ezzel szemben azonban elmaradt a remélt kibékülés Puskin és Dantès között. Puskin még akkor sem fogadta Dantès-t, amikor az házasságkötése után nála látogatást tett. Egyáltalában nem elégedett meg a fennforgó helyzettel, de azt hitte, hogy Dantès-sel most már végzett és hogy elérkezett az ideje, hogy most már az öreg Heckerennel, mint a sértés főokozójával leszámoljon. Ez ügyben Szollogubbal tárgyalt: «A fiával végeztem, adják most ide nekem az öreget. Felolvasom önnek az öreg Heckerenhez intézett leveletem». Amikor Puskin e levelet felolvasta, — írja Szollogub — ajkai remegtek és vérbeborult a szeme. Rettenetes arckifejezése elárulta afrikai származását. Mindazonáltal Zsukovszki közbenjárása következtében a szóbanforgó levelet egyelőre nem adta postára.

Danzas, Puskin barátja és párbajsegédje elbeszéli, hogy az öreg Heckeren, miután Puskin őt fogadni nem volt hajlandó, arra kötelezte fiát, hogy levélben kérje meg, hogy felejtse el a multat és hogy béküljenek ki. Dantès több ízben írt Puskinnak. Egy alkalommal Puskin Heckerennek megmondta, hogy nem óhajt semmiféle kapcsolatot Dantès-sel. Ez azonban még egyszer írt neki. Ezt a levelet Puskin felbontatlanul zsebetette azzal a célzattal, hogy azt Zagriajszki udvarhölgygel visszajuttatja hozzá, minthogy azonban e hölgy társaságában Heckerennel találkozott, hozzálépett, kivette a levelet a zsebéből és arra kérte Heckerent, hogy adja vissza annak, aki írta, hozzátevén még azt is, hogy nemcsak nem óhajtja olvasni Dantès leveleit, de még nevének említését sem akarja hallani. Heckeren a kellemetlen helyzetből szabadulni kívánván és hogy egyben megfelelő módon visszautasítsa a támadást, kijelentette, hogy miután a levél nem neki van címezve, azt el nem fogadhatja.

Ez a válasz a végsőkig felbőszítette Puskit, aki a levelet Heckeren arcába vágta ezen szavakkal: «Megkapod, gazember!»

Most aztán egy újabb békítési kísérlet után, hirtelen változtatott politikáján Heckeren és Dantès-nek január 10-én

megtartott esküvője után fiával együtt kereste az alkalmat, hogy a párbaj megtörténjék, amitől november hónapig még annyira félték. Most már érdekében állt Heckerennek is a párbaj, hogy Puskitint mielőbb eltegye az útból, nehogy a becstelenség őt magát sujtsa. Heckeren olyan arcátlan-ságokat suttogott Puskin felesége fülébe, amiket kénytelen volt férjének elmondani, Dantès pedig feltűnően és erőszakosan udvarolt Puskinénak azzal a célzattal, hogy őt hírbe hozza. Szmirnova szerint állandóan üldözte sógor-nőjét és nem riadt vissza semmitől, hogy férje féltékenységét nevetségessé tegye. Továbbra is táncolt Natália Nikolajevnával, a vacsorák alkalmával továbbra is egészségére ivott és mindent megtett, hogy az egész világ szerelméről beszéljen. Az öreg Heckeren mindebben segítségére volt. Puskin mindezek ellenére szentül meg volt győződve, hogy felesége, aki férjének mindent elmondott, de az erőszakosságok visszautasítására gyengének mutatkozott, teljesen ártatlan.

Nincs is semmi bizonyíték mindmáig arra nézve, hogy Puskin neje hűtlenséget követett volna el, de annyiban mégis nagyon hibás volt, hogy gondatlanságában férjének minden csekélységéről beszámolt és ezzel folyton izgalomban tartotta. Egy alkalommal Dantès-sel együtt színházból jövet, az öreg Heckeren, aki mögöttük ment, azt kérdezte tőle suttogva, hogy mikor adja meg magát fiának. Natália elhalványodott és reszketni kezdett. Ezt az esetet is elmondta férjének.

Erre 1837. január 26-án Puskin a következő levelet írta Heckerennek :¹

«Báró úr, engedje meg, hogy összefoglaljam a történeteket. Fiának magaviselete, mely előttem már régóta ismeretes volt, reám nézve nem lehetett közömbös. Névtelen leveleket kaptam. A többit tudja. Fiának olyan szánalmas helyzetet teremtettem, hogy feleségem nevetésre fakadt és megatott-sága, melyet az állítólag nemes szenvedély nyomán talán érzett, megérdemelt megvetéssé változott. Meg kell vallanom, báró úr, hogy az ön szerepe nem volt teljesen méltó önhöz. Ön, ki egy koronás fő képviselője, saját fiának apai kerítője.

¹ Kivonatossan közölve.

Úgy látszik, hogy fia egész magatartása öntől függött. Szemérmetlen vénasszony módjára leskelődött feleségemre, hogy beszélhessen vele fattyújának szerelméről. Amikor fia nemi betegsége miatt lakásán tartózkodott, azt mondta Ön feleségemnek, hogy fia halálosan szerelmes beléje és azt is suttogta neki: «Adja vissza fiamat». Ön jól tudja, báró úr, hogy mindezek után nem tűrhetem, hogy családom bármilyen összeköttetésben is legyen az önével. Csak ilyen feltételek mellett nem akartam ennek a piszkos ügynek a végére járni és önt udvarunk és az ön által képviselt udvar szemében lebecsmérelni, amint ez eredetileg szándékomban állt. Nem engedhetem meg, hogy fia, gyalázatos viselkedése után feleségemhez szót merjen intézni, vagy hogy az alázatosság és szerencsétlen szenvedély szerepét merje vállalni mindaddig, míg gyávának és galádnak kell őt tartanom.»

Heckeren báró ugyanaznap kihívta Puskit és a következő levelet intézte hozzá: «Uram! Nem ismerve sem az ön írását, sem az ön aláírását, felkértem jelen írás átadóját, d'Archiac vicomte urat, igazolja azt, hogy a levél, amelyre válaszolok, öntől való. Tartalma olyannyira túllépi minden lehetségesnek a határát, hogy minden részletére felelni nem óhajtok. Úgy látszik, elfelejtette, uram, hogy visszavonta a kihívást, amelyet Heckeren György báróhoz intézett és amelyet az elfogadott. Ennek sajátkezűleg írt igazolása a párbajsegédek kezében van. Nincs más teendőm, mint önnel tudatni, hogy d'Archiac vicomte úr el fog önhöz menni, hogy megbeszélje önnel a párbaj feltételeit. Egyben tudatom, hogy a találkozás semmi további halasztást nem tűr.»

Heckeren B. aláírása alatt a következő záradék áll: Látam és megerősítem: báró Heckeren György.

A tanúk (Puskin tanúja Danzas volt) délután 2¹/₂ órakor találkoztak és megállapodtak a párbaj feltételeiben: pisztoly, hús lépés távolság, harc végkimerülésig.

A párbaj napján (1837. január 28) Puskin reggel 8 órakor felkelt, reggeli után írt 11 óráig, aztán fel-alá járkált a szobában és szokatlan vígsággal dúdolgatott. Az ablakhoz lépve, az utcán megpillantotta Danzast. Vigan fogadta őt, aztán bezárkóztak a szobába. Néhány perccel később hozatta a

pisztolyokat. Amikor Danzas elment, gondosan megmosakodott és felöltözködött, azután előhozatta téli bundáját és gyalog elment kocsiért. Útközben találkozott Danzassal. Mielőtt a párbaj színhelyére mentek volna, még betértek egy cukrászdába, egy kis frissítőre. Csaknem egyidejűleg érkeztek Heckerenékkel a párbaj színhelyére. Térdig érő hó volt és a havat előbb le kellett taposni, hogy a felállásra és előre lépésre megfelelő hely legyen. Ezt a munkát Heckeren és a két segéd végezte el. Puskin egy hóbuckán ült és közömbösen nézte az előkészületeket. A hús lépés kimérése után felállottak a felek. Megadott jelre Heckeren lőtt először. Puskin elesett és pisztolya mélyen befefűródott a hóba. «Megsebesültem», mondta. Heckeren közeledni akart feléje, de Puskin magához térvén azt mondta: «Ne mozduljon, elég erősnek érzem magam, hogy lövésemet leadjam». Danzas más pisztolyt adott neki és balkarjára támaszkodva, célzott és lőtt. Heckeren is visszahanyatlott, a golyó átfúrta jobbkarjának húsos részét és egy gombban akadt meg, amely Heckeren életét megmentette. Amikor Puskin látta, hogy Heckeren elesik, pisztolyát a levegőbe hajítva, azt kiáltotta: «Bravó!»

Puskin sebesülése súlyosabb volt, hogy sem a párbajt folytathatták volna. Néhány percre elvesztette eszméletét, aztán magához térve azt kérdezte d'Archiactól: megöltem? Nem, — felelt az — de megsebesítette. «Különös, — mondta Puskin — azt hittem, örömet fog okozni megölése, de úgy érzem, hogy nem. Különben mindegy, ha egyszer ismét rendbejövünk, újból kezdjük». Orvos nem volt a párbaj helyszínén. Puskit szánon szállították el az útvonalig, ahol Heckeren kocsijába ült Danzassal együtt. Útközben látszólag nem szenvedett, sőt elég jókedvű volt. Felesége, amikor az előcsarnokban meglátta, elájult. Az orvostól (Scholtz) azt kérdezte: «Mi a véleménye a sebesüléséről, a pisztolydurranás után heves rázkódtatást éreztem oldalamban és égési fájdalmat a vesémben, bőségesen folyt a vér, mondja, milyennek találja a sebet? Az orvos: Nem tagadhatom, hogy a sebesülés veszélyes. Puskin: Halálos? Orvos: Nem tagadhatom, de hallgassuk meg előbb, mit mond majd dr. Arendt és dr. Salomon.

Puskin : Köszönöm, hogy olyan őszintén és becsületesen viselkedik velem szemben, rendeznem kell, ügyeimet. (Pár perccel később.) Most, úgy látszik, sok vért veszítek. Az orvos, miután új kötést alkalmazott, azt kérdezte tőle, nem óhajt-e valakit közeli barátjai közül látni. Puskin : (a könyvtárra pillantva) Isten veletek, barátaim! Gondolja Ön, hogy még egy óráig élhetek? Orvos : Csak arra gondoltam, hogy talán kellemes lenne, ha barátjai közül néhányan itt lennének. Itt van Pletnyev. Puskin : Igen, de szerettem volna Zsukovszkit is látni. Adjon vizet, rosszul érzem magam. Időközben megérkezett Danzas ezredes, aztán dr. Zádler, dr. Arendt, a cár orvosa, és dr. Salomon. Közvetlen kezelését átvette Arendt, Szpászky, Puskin háziorvosa, és dr. Dahl. Az utóbb nevezett két orvos elbeszéléséből ismerjük Puskin utolsó óráinak lefolyását. Szpászky elmondja, hogy miután megdöbbenve látta Puskin nehéz állapotát, vigasztalni akarta őt, de Puskin tagadó mozdulatot tett kezével, amely világosan mutatta, hogy állapotának súlyosságával teljesen tisztában volt. «Kérem, ne adjon reménységet feleségemnek, ne titkolja el a helyzet valóságát előtte, ő nem komédiásnő, ön ismeri őt eléggé, mindent kell tudnia. Különben tegyen velem, amit akar, mindenbe beleegyezem és mindenre el vagyok készülve». Rokonai és barátai kívánságára keresztényi kötelességeire figyelmeztettem. Ebbe is azonnal beleegyezett. A pap nemsokára eljött, a szertartás rövid volt. Puskin gyónt és áldozott. Amikor visszajöttem, azt kérdezte : «Mit csinál a feleségem?» Azt feleltem, hogy már kissé nyugodtabb. Puskin : «Szegény, ártatlanul szenved és talán még továbbra is fog szenvedni az emberek véleményétől». Rendkívüli higgadtsága nem hagyta el. Időnként panaszkodott gyomorfájdalmakról és egy percre újból elvesztette öntudatát. Dr. Arendt, aki 11 órakor jött, a kezelésen nem változtatott semmit és amikor elment, azt kérdeztem Puskin-tól, hogy nem kíván-e rendelkezni? «Mindent a feleségemnek és gyermekeimnek, felelt, hívja kérem Danzast». Danzassal aztán megbeszélte adósságainak ügyét.

Négy óra felé a belső fájdalmak erősen fokozódtak és 5 óra körül érték el tetőpontjukat. Valóságos kínszenvedéssé

erősödött a fájdalom, Puskin arckifejezése megváltozott, tekintetében valami különös láng lobogott, a szemek mintha a szemüregből ki akartak volna lépni, a kezek elhidegültek és érverése csaknem megszűnt. De e pillanatokban is mutatkozott lelki higgadtsága teljes nagyságában. Fájdalmában kiáltani akart, de a legnagyobb önmegtagadást magára kényszerítvén, alig észrevehetően sóhajtozott, hogy felesége meg ne hallja. «Miért ez a kínszenvedés? E nélkül nyugodtan meghalnék.» Végre alább hagytak a fájdalmak egy kissé. «Hívják a feleségemet», — mondta. Felesége kétségbeesetten borult ágyára és csak erőszakkal lehetett onnan elszakítani. Azután Zsukovszki, Vjazemszki, Turgényev és Danzas léptek egymás után a szobába és elbúcsúztak tőle. «Mit mondjak a cárnak?» — kérdezte Zsukovszki. «Mondd meg neki, hogy kár, hogy meghalok, mindene lettem volna». Azután gyermekeit kérte magához és mindegyikét külön-külön áldotta meg. Amikor érverését újból megvizsgáltam és kezét elengedtem, ő maga tette balkezének ujjait a jobbkez pulzusára és sokat kifejező tekintettel azt mondta: «Jön a halál».

Türelmetlenül várta Arendt dr. visszaérkezését: «Egy szót várok a cártól, hogy nyugodtan meghalhassak». Ez a szó meg is érkezett. Arendt ugyanis időközben a cár palotájába ment, de nem találta ott a cárt, aki a színházban volt. Éjfélkor a cár egy «Feldjägere» jelentkezett Arendtnél a cár azon parancsával, hogy azonnal menjen Puskinhoz és olvassa fel neki hozzá intézett sajátkezű levelét, azután pedig tegyen részletes jelentést. «Nem fogok lefeküdni, várni fogok» — írta a parancs margójára. A levelet vissza kellett hozni. A levél tartalma: «Ha Isten nem engedné, hogy viszontlássuk egymást, vedd kegyelmem jelét és tanácsomat: keresztény módon halj meg. Ne aggódjál feleséged és gyermekeid miatt, ezt a gondot átveszem én».

Hajnali két órakor nagyon gyengült az érverés. Puskin kérte, hogy felesége tegyen rá borogatást és adjon neki orvosságot. Natália Nikolajevna letérdelt a haldokló ágya elé, orvosságot adott neki és arcát a haldokló férj homlokához szorította. Puskin símogatta a fejét: «Semmi az egész,

hála Istennek, minden jól megy.» Később megfogta az orvos kezét és azt mondta: «Azt álmodtam, hogy veled együtt járok e könyvsor mentén, igen-igen nagy magasságban és fejem szédül». Kicsit később: «Menjünk, menjünk, kérek, de együtt.» Aztán mintha felébredt volna, hirtelen kinyitja szemeit: «Az életnek vége!» Én nem hallottam tisztán a szavakat és megkérdeztem: «Minek van vége?» «Az életnek van vége,» válaszolt, «alig tudok lélegzetet venni, úgy, nyomaszt — —» ezek voltak utolsó szavai.

*

Puskin halála megmutatta azokat az igazi érzéseket és azt a tiszteletet, mellyel az orosz társadalom a nagy költő iránt volt.

Nehéz volna leírni a nagy nemzeti gyász megnyilvánulását, amely egész Oroszországban kifejezésre jutott. A végtelen fájdalomhoz azonban a harag és felháborodás is társult azok ellen, akik közvetve vagy közvetlenül a költő halálát okozták, így Benkendorf ellen, aki egész életén át üldözte Puskit és semmit sem tett a párbaj megakadályozására, a feleség ellen, aki közvetve okozója volt férje szerencsétlen helyzetének és különösen a két gyilkos ellen, Heckeren és Dantès ellen. Ezen érzelmek leghivatottabb kifejezői voltak elsősorban Zsukovszki és Lermontov.

Zsukovszki Benkendorfnak írt hosszú levelében feltárja az egész helyzetet és nyíltan szemére lobbantja mindazokat az akadályokat, melyeket Puskin munkássága elé gördített, az állandó gondnokságot és ellenőrzést, amely alatt élnie és alkotnia kellett, a tilalmat, mely lehetetlenné tette, hogy Európát beutazza, ami egyetlen vágya lett volna. Ha ezt megtehetette volna, még sokkal gyorsabban fejlődött volna tehetsége és a bizalom tudata felemelő lett volna lelkületére. Az utazás folytán sok mindenféle nem történt volna, ami Puskin vesztét okozta. Zsukovszki levele azért fontos, mert ő Puskin életét legjobban ismerte. Ha ő mint I. Miklós poeta laureatusa ilyen ítéletet mond Benkendorfról, képzelhető, hogy mennyi keserűséget és megalázkodást kellett elszenvednie Puskinnak ettől a csendőrgenerálistól!

Zsukovszki javaslatára a cár Puskin családjáról rendeletileg következőképpen gondoskodott: *a)* az adósságok kifizetendőik, *b)* az apa birtokai a jelzálogterhek alól feloldandók, *c)* az özvegy és leányai részére nyugdíj kiutalása férjhezmenésükig, *d)* a fiúk hadapródoknak felveendőik és egyenként 1500 rubel utalandó ki nekik a szolgálatba való belépéskor, *e)* Puskin műveinek államköltségen való kiadása az özvegy és gyermekei javára. *f)* azonnal 10,000 rubel kiutalása.

Zsukovszki továbbá arra nyert megbízatást, hogy Puskin íratait rendezze és pecsételje le. Elrendeltetett továbbá, hogy azok az iratok, amelyek Puskin emlékének árthatnának, elégetendők, az idegenektől hozzáintézett levelek visszaküldendők azoknak, akik a leveleket írták.

Amint látjuk, a cár külsőségek tekintetében elég bőkezűnek mutatkozott Puskin családjával szemben, igazi érzelmei a nagy költő iránt azonban másképpen nyilvánultak.

Amikor ugyanis Zsukovszki arra kérte a cárt, hogy úgy, mint Karamzin elhalálózása esetében, engedje meg a cár, hogy ünnepélyes manifesztumot ír hasson, a cár azt felelte: «Amint látod, Puskin családja érdekében minden lehetőt megteszek, de nem osztozom abban a nézetedben, hogy olyan manifesztumot ír hass, mint ahogy ez Karamzin esetében volt. Itt nagy különbség van. Tudod, hogy milyen nehezen sikerült rábírnunk Puskin, hogy keresztényi módon haljon meg, Karamzin ellenben angyalként halt meg».

És valóban, semmiféle cári manifesztum nem jelent meg Puskin haláláról, vagy a családja javára tett rendelkezésekről, mert attól tartottak, hogy egy ilyen nyilatkozatban nem a császár személyes kegyének nyilvánulását, hanem Puskin nemzeti érdemeinek elismerését fogják meglátni. A kormány oly annyira félt a nimbusztól, amely Puskin alakját övezte, hogy Uvarov szakoktatási miniszter jónak látta kiadni egy rendeletet, hogy a sajtó «kellő mértékletességgel és megfelelő hangon» írjon Puskin elhalálózásáról és hogy mellőzzenek «túlzott dicséreteket Puskinról». A Puskinról szóló gyászjelentéseket nem volt szabad fekete kerettel ellátni. Puskin leveleinek rendezésénél Zsukovszkinak Dubbelt ezredes, Benkendorf segédje, segédkezett azzal az utasí-

tással, hogy azok a levelek, amelyek Puskinra nézve kényesek, küldőiknek való visszajuttatásuk előtt, átolvasás céljából Benkendorfnak beküldendőek. Még jobban jellemzi a hivatalos nézetet az az összefoglaló évi jelentés, amelyet a csendőrség adott ki. Itt olvassuk a következőket: «Puskinban két személyiség élt, a nagy költő és a nagy liberális gondolkodó, minden hatalom ellensége. Ennek megfelelően híveinek a köre is részben irodalmi emberekből, részben társadalmunk liberális tagjaiból alakult. Nehéz eldönteni, hogy a tiszteletadások nem inkább a liberális Puskinnak, mint a költő Puskinnak szólnak-e. Minthogy ez teljesen kétséges volt és szem előtt tartva, hogy sok jól gondolkozó ember a gyásznak úgynevezett népies nyilatkozásaiban a liberálisok győzelmének jelét láthatta volna, a magas felügyeleti hatóság kötelességének tartotta az összes tiszteletadásokat nem hivatalos úton betiltani.» Így is történt.

Puskin temetését és a vele járó költségek fedezését Sztroganov gróf vállalta. A Szent Izsák katedrálisát választotta a gyászünnepély helyéül és három archimandritát kért föl a gyászistentisztelet megtartására. A holttestnek a székesegyházba való átvitelének február 1-én kellett volna megtörténnie, de megelőző este megjelent a rendőrség és követelte, hogy a holttestet a Konjusnaja-utca templomába vigyék. A holttest átszállításáról Vjazemszki herceg a következőket írta Michael Pavlovics nagyhercegnek: «Elrendelték, hogy a holttestet éjjel fáklyakiséret nélkül a Konjusnaja templomába szállítsák. Ezt azzal indokolták, hogy erre közbiztonsági okokból van szükség, mert a tömeg az özvegy és Heckerének házának ablakait be akarja verni. Az éjjel, amikor a holttestet el akarták szállítani, Puskin házában körülbelül tízen tartózkodtak régi barátai közül, hogy kegyeletüket a holttal szemben lerójják, de ennél nagyobb számban jelentek meg a csendőrség vezérkarának a tisztjei. Kik ellen alkalmazták ezt a katonai karhatalmat, a szomszédos utcákban felállított sorkatonaságot? Talán csődülettől, vagy tüntetésektől féltek? De miért féltek tőlünk? . . .»

Mindezek az óvintézkedések azonban nem akadályoz-

hatták meg azt, hogy több mint 50,000 ember ne látogassa meg a halottas házat a gyász hír pillanatától a holttest elszállításaig tartó idő alatt.

Február 1-én fényes közönség jelenlétében tartották meg a gyászistentiszteletet. Minthogy Puskin már régebben több ízben is kifejezést adott azon óhajának, hogy birtoka, Michailovszkoje mellett szeretne örök nyugalomra térni, az özvegy engedélyt kért arra, hogy férjét a Trigorskoje klastromban — Michailovszkoje közelében — temettethesse el. Egyben azt is kérte, hogy férjének régi barátja és líceumtársa, Danzas ezredes szerepeljen tanúként az utolsó szertartáson és ő kísérhesse a koporsót. A kérelem első részéhez hozzájárultak, Danzas helyett azonban a cár Turgényev A. I.-t, Puskin régibb barátját rendelte ki.

Február 4-én éjjel egy órakor indult el Turgényev Puskin koporsójával Pszkovba. A koporsó előtt a csendőrség egy századosa lovagolt. Egyidejűleg Jachontov kamarás is Pszkov tartomány kormányzójához küldetett a cár parancsával: Ő Felsege a császár kívánsága, hogy ön a gyászszertartással kapcsolatban mindenféle tüntetést és rendkívüli gyülekezést megtiltson. Kivétel csak az a ceremónia, amely szokásaink és vallásunk ritusa szerint nemes embert megillet. Szükségesnek tartom megjegyezni, hogy a gyászszertartást itt már megtartották. Február 6-án temették el Puskin. Csak igen kevesen vettek részt az utolsó gyászszertartásban. Koporsóját édesanyja koporsója mellé tették. Közelében vannak Hannibal dédapja és dédanyja sírjai.

*

Dantès ellen közvetlenül a párbaj után vizsgálat indult meg a katonai parancsnokság részéről. Az özvegyet nem hallgatták ki, mert a bizottság nézete szerint az ügy tényállása teljesen világos volt. A párbaj igazi okairól sem Dantès, sem Danzas érdemleges nyilatkozatot nem tett. Dantès-t négy ízben hallgatták ki. Február 19-én befejezték a tárgyalást. Mind Dantès-t, mind Danzast kötél általi halálra ítélték. A hadbíróság az összes iratokat azonnal felterjesztette a felsőbb katonai hatósághoz, amely azonban nem erősítette meg az

ítéletet, mert Dantès-nak időközben sikerült hamis útlevéllal külföldre szökni. Bizonyos, hogy ez csak az illetékes hatóságok tudomásával és hozzájárulásával történhetett.

*

Natália Nikolajevnáról rendszeren úgy nyilatkoznak, hogy közvetve ő okozta a költő halálát. Scsegoljev elég részletes képet adott Puskin családi életéről és jellegzetesen megrajzolta nejének képét is. Szerinte Natália Nikolajevna egyszerű és közvetlen természet volt. Rendkívül kevés az, amit róla tudnak, csak báli sikereiről beszéltek sokat. Sem cselekvéseiről, sem arról, hogy mit mondott, semmiféle emlék nem maradt reánk. Scsegoljev szerint Natália Nikolajevna a drámának néma alakja. Egész szerepe abban merült ki, hogy feltűnő szépségét ragyogtassa. De a kortársak hallgatásában nincs is semmi csodálni való, egyszerűen nem volt miről beszélni. Trubeckoj hercegnek az a nézete, hogy Natália Nikolajevna nem okos, sőt szellemileg nagyon visszamaradt nő volt, nemcsak nem helyes, hanem nagy fokban igazságtalan is. Natália mind értelemre, mind erkölcsre nézve a köréhez tartozó nők legelterjedtebb típusa volt. Sohasem tett olyasmit, ami becsületére árnyékot vetett volna, de nagy hibája volt az, hogy férjének minden csekélységet elmondott, ami annak fogékony lelkét állandóan izgalomban tartotta. A sors egy lángeszű költő mellé állította s így személye erősen előtérbe lépett. Bizonyos, hogy sohasem tudott azokba a magasságokba felemelkedni, melyekben férje költő-lelke járt, de lelki tisztaság és jellem tekintetében mindig kifogástalan maradt. Ennek ellenére sem kerülhette el a szemrehányásokat, legtöbbször olyan személyek részéről, akik mind erkölcsi tekintetben, mind értelmességre nézve jóval alatta álltak. Puskin halála után Lanszkoj grófhhoz ment nőül, aki II. Sándor cár trónralépte után több éven keresztül miniszter volt.

*

Ma, halála után száz évvel, Puskin világszerte ünnepelés tárgya.

Mintha igazolást nyerne Gogolynak az a híres mondása :

«Puskin az orosz szellem rendkívüli és talán egyetlen megnyilatkozása, ő az orosz abban a tökéletességben, amint az talán kétszáz év múlva fog megjelenni».

Puskin géniuszának az orosz lelkekben való feltámadása talán nemzeti feltámadást is jelent, mert újból való felismerése nemzeti szellemet, nemzeti vágyakat ébreszt.

Puskin az oroszok részére fáklya, amely a tagadás sötét örvényéből való kivezető utat megvilágítja.

A szerencsétlen orosz nép végtelen szenvedéseit csak az a szellem enyhítheti, amely lelke mélyén megérti, Puskinnál jobban pedig senki sem érezte ennek a népnek a lelkét.

NAGY IVÁN.

ELSŐ LESEN.

A kölyökfarkas ma nem akart anyjával játszani. Szőre felborzolódott, vad szeméből sárgás-zöld fény csapott ki, dühösen rá morgott testvéreire, majd hirtelen előre borzadva beleüvöltött az erdőbe. Az anya meg se moccan, csak mozdulatlan szemeiben csillogott fel az öröm, szájaszéle vicsorgó ráncokba tűródött. Tudta, hogy fiában most ébredt fel az első vadászat szomja. A vak, ingerlő, nyugtalan szenvedély : ölni. Az ő farka is megrándult a földön, testét átjárta az aranytűz, de mozdulatlan maradt. Élvezte a fiát. Arányos, szélesmellű, fiatal farkas volt, tele erővel és vadsággal.

Máról holnapra változott meg a kölyök.

Tegnap még kedves, játékos gyermek volt, együtt hancúrozott az erdő többi gyermekével : nyúlfiakkal, őzollókkal, vadtehen-borjakkal, medvebocsokkal. Szemeiben szeretet volt, ajkán csók, eszében öröm és boldogság, könnyelműség. Az orrára szállhatott a madár, a nélkül, hogy bántotta volna. Alig figyelt oda, mikor anyja vadászni tanította. Már látta a vér kiontását és borzadva menekült a halálsikoltások, a végső vonaglásban küzködő, vicsorgó, hörgő, véres áldozatok látásától.

Ma egyszerre megváltozott. Maga se tudja, hogyan történt, csak, mintha mérges bogyót evett volna, hirtelen arra ébredt, hogy gyűlöl mindenkit. Olyan túlhabzó volt benne a gyűlölet, hogy félelmében megrázkódott a falevél fölötté. Testvérei remegve húzódtak el a közeléből és harapásra fent fogakkal, dühös morgással védekezve lesték mozdulatait. A kölyökfarkas azonban észre se vette őket. Az agyában lángholó furcsa képekkel küzdött, melyek sárgán és vörösen gomolyogtak elő. Félönkívületben nehéz, buja őserdőt

látott óriás fákkal és a nehéz ágakról súlyos, kövér levelek csüngtek alá. A tisztásokon akkora vörös virágok nyíltak, mint a nap arca, furcsa illatuk ölni készítetett. Ebben az erdőben látta önmagát. Testére hatalmas harmatcseppek hullottak, amiktől elviselhetetlen szomjúságot érzett a vér után.

A vér!

Csodálatos vágya támadt utána. Torka, szája égett érte, gyomrát összehúzta az éhség, látása elváltozott és már-már az anyja torkának ugrott, de a lábai mintha ólomból lettek volna, visszaroskadt és megrészegeedett a saját szenvedélyétől.

Milyen jó volt ez az érzés!

— Ölni!... Ölni!... Ölni!...

A bundája, bőre alatt kábító áramok pezsdültek és időbe telt, míg annyira feloldódhatott, hogy a levegőbe pattanva felüvölthetett.

Érezte homályosan, hogy akaratan kívül kell elrohannia a nagy vadászatra, de valami mégis visszatartotta. Talán a nap, a fák, az árnyékok, az erdő, az idő furcsa mozdulása, valami lappangó, láthatatlan tiltás, felhők ijesztő alak- és színváltozása a magasban, ki tudja, mi... Még legyőzhetetlen erők nyomták el, melyek elvágták lábai erejét, borzasztó súlyossá tették testét, tüdeje nehéz lett, fogai erőtlenek és kéjes szédülést érzett, látása sárga-vörösbe borult, mintha állandó, langyos véreső hullana agyára.

— Mi ez? — csillant fel néha öntudata s bár nem tudta megfejteni, boldogan szenvedett miatta egész nap. Nem kellett étel, nem kellett az ital, csak feküdt rendületlen alkonyatig, míg a nagy átalakulás végbement benne. Mire az első szellő végigborzolt az erdőn, a fiatal farkas is felszabadult. A nyomasztó látomások eltűntek. Friss, éber, ujjongó és erős volt. Még egyszer üvöltött hosszan, diadalmasan és felpattant vackáról. Szabad és boldog volt. Oda se mordult anyjának, testvéreinek, csak átugrott a bokron és beváltott az erdőbe. Többé vissza se nézett. Mire kiért az éltre, teljesen elfeledte régi világát. Többé nem volt senkije: se szülei, se testvérei. Az első találkozáson egymásra fognak törni, mint az idegenek.

A csúcson megállott és körülnézett. Ez a hatalmas szép világ most az övé. Ura lett az erő jogán. Észre se vette, hogy egy alacsony ágon a kis vörösbegy csodálkozva, sűrűn billeg, mintha a farkával pislogna. Mikor a nap lebukott a hegyek mögé, a fiatal farkas szembepördült vele és futni kezdett. Nem is futott, hanem ugrott végig a hegyormon olyan szédülettel, hogy szürke, alaktalan köddé kavardott előtte az egész világ. Nyitott szájából tajték fröccsent fekete lábaira, szemgolyói vérbe borultak, füleiben halkán muzsikált a szél és repült olyan gyorsasággal, hogy az egész állat egyetlen vonallá nyúlottak a lassan besötétedő világban. Azok az erdők, melyeket befutott, mától kezdve az ő birodalma. Halál lesz ezentúl azon a fekete körön belül, melyet lábnyomával meghúzott.

A kör kész, kezdődhetik a vadászat.

Mikor az utolsó csúcson lihegve, lüktető horpasszal megállott, a hold már besütött a szájába. Kilógó nyelvvel pihent sokáig. Végre szája kaffantott, éles, sárga fogai összecsatlantak.

Kész. Már tudott uralkodni magán.

Az idő gyönyörű. Egyetlen fekete síkká folyt össze a fák teteje, s csak a közeli törzsek meredtek egymás mellett némán a lábukon állva. Itt-ott holdfény csurgott le rajtok. Néha sejtelmesen felsuhogott az erdő, mintha végtelen, fekete szárnyait lendítette volna meg. A mindenség álmosan sóhajt. A csillagok még erőtlenek. Alig mozdulnak az égen. Az avaron semmi nesz. Puha, ijedt, néma az erdő, mintha minden élet megbénult volna benne.

Most!

A farkas óvatosan feldugja orrát a széljáratba és figyel. Még a szemeit is lehúnyja, hogy a sötétben ne világítsanak. Már ravasz, lappangó, óvatos, pedig minden idegszála megpattan a türelmetlen vágytól: ráugrani a zsákmányra, de a közelben nincs semmi. Nesztelenül beugrik a sűrűbe és észrevétlen oson tova az ágak sátra alatt. Néha megáll, figyel. Távol a hegyhajlatban szemek csillannak fel a falevelek között, majd hirtelen ismét eltűnnek. A farkas tompán elmordul. Tudja, hogy elkésett. Észrevették. Félre tartja a fejét és úgy lopakodik fától-fáig. Minden érzéke feszült. Azt is meghallja,

ha valahol egy bogár sóhajt, és azt is meglátja, ha valamelyik alig született csillag elpattan. Még sincs sehol semmi. Teste végigrándul a türelmetlenségtől, mert az egész nap visszafojtott éhség egyszerre szakad rá. Fekete szájaszélén kék fény izzik, belei égnek, mintha parazsat nyelt volna. A szél furcsa, ingerlő szagokat hoz. Élő testének fanyar, kissé édes, sajátos illatát, mely ingerli, gyöttri szakadatlan, de a vadászó vad a földön a legtürelmesebb. Csak élvezi mohón, tágult orrlíkákkal, de vár.

Jól választotta meg a helyét. Ezen az élen van a vadváltó. Minden útjok itt fut össze. A vízre is itt kell leereszkedniök. A sziklák közt bujkáló patak öble alig pár ugrásnyira fénylik. Az éjszakai víz sűrű, lomha, hideg, szürkén csillámló és siket, mintha ólomból volna. A partján kis, zárt tisztás térdig érő fűvel, édes lombokkal.

Mindenképpen jó hely.

A vadászó fiatal farkas mozdulatlaná merevedik. A vadak megindultak éjjeli útjokra, de semmi el nem árulja. Faág nem reccsen, fű, levél nem mozdul, szemek nem látszanak, de a farkas tudja, hogy itt vannak. A széljárás minden pillanatban más szagot hoz. Egyik olyan, mint a korhadt falevél, csiklandó, puha, alig lengő, alacsonyan járó és szaggatott ritmusban ér az orrához. Az ugráló nyúl szaga. Szinte látja szennyesfehér színét is. A másik keserű, orrfacsaró, dühítő, szinte suhog a levegőben. A róka ment el, amely a farkával kormányozza magát. Amott mintha eleven koromdarab futna : egér jár. A medve édeskés döglehellette percig megfertőzi a levegőt. Az emberé sötét, kiállhatatlan, piszkos és verejtékes, tele bűnnel, gazsággal, mintha az ördög gondolata úsznék a levegőben. A farkas megremeg, mikor valahonnan távolról az orrához ér, kék-piros ínye megrándul, vicsorgó fogai összeverődnek és kitégult szemei annyira izzanak, hogy egy éjjeli lepke körülkörözi, mintha fény volna. Időbe telik, míg megnyugszik és újra átadhatja magát a széljárásban áramló illatok élvezetének, melyek ingert, álmokat és vágyakat keltenek benne. Minden élő a lelkét a száján és a bőrén hordja. Ember, állat, madár, növény, fa, szikla és maga a föld is a lélek hangtalan megtestesülése.

Egész bensejét az illatával árasztja magából. Kutya, farkas és más finomorrú állatok a szagból, illatból maguk előtt látják annak hordozóját. Azt is tudják, amit mi alig sejtünk, hogy ez a belső lényeket rejtő szag és illat színezi a növényeket, állatokat. A fekete hiúz maga a megtettesült fekete gondolat. Más a színe minden élőlénynek a szíve körül és más, ahová az agy sugarai, a gondolatok érnek. Így öltözik fel a legdúsabb lelkű lény, a tarka madár. Szárnya piros, mint a szerelem, illata édes, mint a méz, feje fehér, mert ártatlan, vagy a dala szerint változó. Ha fekete, a dal is szomorú, ha színes, mint a szivárvány, a különböző érzések pillanatonként színezi a dal illatával. Belső világának hangulatváltozásai szerint az áradó lélek illata nyomán egymásután gyúlnak ki testén a különböző színek. A farkas tudja, hogy a legszebb madaraknak a legjobb a húsa és a ragadozó világokat eszik. Éhes nyál gyűl a szájába, mikor ezekre gondol és válogat a lakoma illatában, végsőkig izgatja magát, mielőtt az elhatározó ugrást megtenné. Ezért van, hogy minden vadászat megéri magát az életet.

A vad annyira elkáprázott a lesen, hogy észre se vette, mennyire eltelt az idő. Csak akkor tért magához, mikor a szakadékokból ijedt, izsapszagú vaddisznók törtettek elő és rémülten átmenekültek vicsogó malacaikkal a tisztáson.

A farkas lekapja orrát és a földre lapul, mert éjfél van és a föld holtak szagát árasztja : a nagy figyelmeztetést minden élő és minden ország számára.

A havas lehúnyt szemekkel, alázatosan várja meg, hogy a mindennap megújuló, de mindennap elfeledett rettentő intelem elvonuljon fölötte. A testek elerőtlenednek, az orrok és puha talpak hidegek lesznek, mint a sír. Aki megfigyelte, tudja, hogy az ég is múló változásra elborul, nem felhőktől, nem külső erőktől, csak — mintha pillanatra a csillagok lehajtanák fejüket és az ég finom gyászfátyolt dobna arcára — értünk. Senki és semmi sem tudja, hogy ebben a lemérhetetlen pillanatban mi történik.

Szerencsére az erdő illatai újra áradni kezdenek és a farkas ismét magához tér. Mikor megint nesztelenül felemeli orrát, egész lényé megtelik szenvedéllyel. A vágyvavágyott

illat árad feléje, amely mintha tejből, mézből, tiszta vízből, ártatlanságból, galambok híméből, gyermek-kacagásból volna összetéve és pillanatról-pillanatra erősödik. A farkas érzi az irányát és feszülten előremered. Szinte felüvölt örömeiben, mikor látja, hogy nesztelen őzek ugranak be a tisztásra.

Többé nem bír uralkodni magán. A talpába mintha villám ütött volna, előugrik leshelyéről, hogy támadjon. Földet sem ér azonban a lába, az őzek máris eltűnnek. Mire felocsudik, hogy mi történt, már messzi járnak. Hiába volna az üldözés. Szégyenkezve már-már visszakullog leshelyére, de akkor látja, hogy alig néhány lépésre tapasztalatlan, kicsi őzolló, félignőtt, ártatlan borjacska remeg dermedten a fű között. A rémülettől menekülni se tudott. Pillanatig késett és a szíve megbénult.

A farkas közelebb lopózik a fű hullámozásában és közvetlen az őz előtt meghökkenve megáll.

Felismerik egymást.

— Hiszen ez az én játszótársam!

Tegnap még együtt játszottak. Az őzike a nagy megkönnyebbüléstől elmosolyodik. Odabólint a farkasnak:

— Te vagy?

Már nincs semmi baj. Öröm fut át a bőrén, böffent egyetkettőt.

— Játsszunk?

Ártatlan, nagyszemű kicsi leány. Fejével, alig két araszos finom testecskéjével pár bolond, játékos figurát vet:

— Jere, játszodjunk, mint tegnap!

(Sodálkozva néz a komor farkasra, hiszen olyan szép ez a tisztás és — ni milyen tejfehér a holdfény!

A farkas csak áll, mintha a villám ütötte volna meg. Valami rémlik benne: az elfeledett tegnapi világ, a játék, a tiszta, gyűlöletmentes, ártatlan és szép gyermekség, a szeretet. Mintha még egyszer átvilágosodnék a szíve tőle... Mi is volt? Hogyan volt?... Küzd magával. Tegnap volt. Olyan régen volt, hogy alig is emlékszik rá. Múló fényecske volt csupán, olyan kicsiny, mint a tűnő napnak alig villanó, utolsó fényecskéje, mely meghal egy pici falevélen. Kellemetlen a farkasnak, hogy, ha homályosan is, felvetődött benne az

emlék. Mogorván, dühösen rázza meg a fejét. Szemeiből süt az éhség, a vadság, az erő, a durva erő, a hatalom érzete, amely megvakít embert, állatot egyaránt. Hogy kissé felmordult a jobb fele, a lelkiismerete is, annál dühösebb. Az erdő az enyém, megfutottam a halál körét és te ezen belül vagy, őz. Visszasunyja testét az utolsó ugrásra, homloka megtűródik, szőre felborzolódik és sárga nyál villog vicsorgó fogain, mint a sárga méreg: a megtestesült éhség.

Az őzike meghökken. Csak most látja, hogy mi történt.

— Te, te! . . . — hebegi — Hát nem játszunk, mint tegnap? . . .

A farkas nem hallja. Vérköd száll a szemeire, izmai forró ütést kapnak és felpattan a levegőbe.

Azt se tudja mondani szegény ártatlan őzolló, hogy: — «Jaj istenem!» — az erős fogak belemélyülnek a torkába s a rőt bundácskán végigcsurog meleg, piros vére. Már nem hallja, hogy a távolból édesanyja sírva hívja, már nem hallja, hogy válaszúl a fölötte álló farkas diadalmasan felüvölt, nem érzi, mikor testét vállára veti, hogy vékony lábacskái zörrenve csördülnek össze; csak megdermedt, üveges szemei fordulnak fel az égre a farkas hátán, mintha még mindig csodálkoznék:

— Hát nem játszunk? . . .

NYIRŐ JÓZSEF.

illat árad feléje, amely mintha tejből, mézből, tiszta vízből, ártatlanságból, galambok híméből, gyermek-kacagásból volna összetéve és pillanatról-pillanatra erősödik. A farkas érzi az irányát és feszülten előremered. Szinte felüvölt örömeiben, mikor látja, hogy nesztelen őzek ugranak be a tisztásra.

Többé nem bír uralkodni magán. A talpába mintha villám ütött volna, előugrik leshelyéről, hogy támadjon. Földet sem ér azonban a lába, az őzek máris eltűnnek. Mire felocsudik, hogy mi történt, már messzi járnak. Hiába volna az üldözés. Szégyenkezve már-már visszakullog leshelyére, de akkor látja, hogy alig néhány lépésre tapasztalatlan, kicsi őzolló, félignőtt, ártatlan borjaeska remeg dermedten a fű között. A réműlettől menekülni se tudott. Pillanatig késett és a szíve megbénult.

A farkas közelebb lopózik a fű hullámozásában és közvetlen az őz előtt meghökkenve megáll.

Felismerik egymást.

— Hiszen ez az én játszótársam!

Tegnap még együtt játszottak. Az őzike a nagy megkönnyebbüléstől elmosolyodik. Odabólint a farkasnak:

— Te vagy?

Már nincs semmi baj. Öröm fut át a bőrén, böffent egyet-kettőt.

— Játsszunk?

Ártatlan, nagyszemű kicsi leány. Fejével, alig két araszos finom testecskéjével pár bolond, játékos figurát vet:

— Jere, játszodjunk, mint tegnap!

Csodálkozva néz a komor farkasra, hiszen olyan szép ez a tisztás és — ni milyen tejfehér a holdfény!

A farkas csak áll, mintha a villám ütötte volna meg. Valami rémlik benne: az elfeledett tegnapi világ, a játék, a tiszta, gyűlöletmentes, ártatlan és szép gyermekség, a szeretet. Mintha még egyszer átvilágosodnék a szíve tőle... Mi is volt? Hogyan volt?... Küzd magával. Tegnap volt. Olyan régen volt, hogy alig is emlékszik rá. Múló fényecske volt csupán, olyan kicsiny, mint a tűnő napnak alig villanó, utolsó fényecskéje, mely meghal egy pici falevélen. Kellemetlen a farkasnak, hogy, ha homályosan is, felvetődött benne az

emlék. Mogorván, dühösen rázza meg a fejét. Szemeiből süt az éhség, a vadság, az erő, a durva erő, a hatalom érzete, amely megvakít embert, állatot egyaránt. Hogy kissé felmordult a jobb fele, a lelkiismerete is, annál dühösebb. Az erdő az enyém, megfutottam a halál körét és te ezen belül vagy, őz. Visszasunyja testét az utolsó ugrásra, homloka megtűródik, szőre felborzolódik és sárga nyál villog vicsorgó fogain, mint a sárga méreg: a megtestesült éhség.

Az őzike meghökken. Csak most látja, hogy mi történt.

— Te, te!... — hebegi — Hát nem játszunk, mint tegnap? ..

A farkas nem hallja. Vérköd száll a szemeire, izmai forró ütést kapnak és felpattan a levegőbe.

Azt se tudja mondani szegény ártatlan őzolló, hogy: — «Jaj istenem!» — az erős fogak belemélyülnek a torkába s a rőt bundácskán végigesurog meleg, piros vére. Már nem hallja, hogy a távolból édesanyja sírva hívja, már nem hallja, hogy válaszul a fölötte álló farkas diadalmasan felüvölt, nem érzi, mikor testét vállára veti, hogy vékony lábcskái zörrenve csördülnek össze; csak megdermedt, üveges szemei fordulnak fel az égre a farkas hátán, mintha még mindig csodálkoznék:

— Hát nem játszunk?...

NYIRŐ JÓZSEF.

A HOMOK-ÓRA.

Elöttem áll a régi homok-óra,
— Egykor arany-fövénnyel volt tele —
S látom merengőn, mélán, elfogódva,
Mindjárt lehull utolsó por-szeme.
Órát talán többet nem is jelez már,
Csak percet ad elmúló percihez,
S ha gyors szárnyán a végső perc is elszáll,
Azt kérdi lelkem: — és aztán — — mi lesz?!

Talán folytatjuk majd a földi létet,
S fölhangzik ott vadászat s harc zaja,
Talán szebben virulnak majd a rétek,
Talán dúsabb gyümölcsöt ad a fa,
S lesz mindenünk, hisz' telt a síri-kamra,
Van fegyver ott, étel s ital elég . . .
De hát ki vágy' tovább küzdésre, harcra,
Miben a földön élte eltelék?!

Vagy elmegyünk a Cháron csolnakában,
Mely ismeretlen parton majd kiköt,
S élünk örök sötétség bús honában,
Melynek partját ellepte éji köd.
S boldog csak az, ki szürcsölgetve issza
Léthéből a felejtés csöppjeit,
S jaj annak, aki jár a földre vissza,
A honn-maradtakat hogy intse itt!

Vagy Ábrahámnak boldog kebeléből
Tekint le *ott*, ki *itt* Lázár vala,
Hová a gazdag elepedve néz föl,
S szomját nem oltja hús víz itala.

De hajh! hitet ki merne tenni rája,
 Hogy csak Lázár volt, és nem gazdag is,
 Hogy mindig tárva volt a szíve, háza,
 S adott fillérje közt nem volt hamis?!

Vagy tán elérjük boldogok honát, hol
 Fekvő-helyünk a puha kerevet,
 S el-elbűvölve húrlik lágy dalától
 Szürcsöljük a méz-édes sörbetet.
 De nem! — a lelkünk üdvöt hogy' találhat,
 Ahol nem élhet már jobbik fele,
 S ahol föltámad undor és utálat,
 Ha a gyönyörrel lelkünk eltele?!

Vagy tán egy kéz visszára fordítandja
 A homok-órát, ha lejára az,
 S új nyár jövend megint az új tavaszra,
 S új ősz után az új tél elhavaz,
 És új — nem : csak megunt járomba fogva
 Robotolunk tovább, ahogy' lehet,
 S mint gálya-rab a taposó-malomba'
 Kezdünk és végzünk új s új életet.

Vagy elmegyünk, hol bánatnak s gyönyörnek
 Emléke többet el nem érhet, és
 A lét s nem-lét kérdési nem gyötörnek,
 Nincs öntudat és nincsen létezés,
 Mert nincs ott kérdés, nincsen ott megoldás,
 Nem bűvöl semmi, nem fáj semmi se,
 Nincs ottan ábránd, nincsen ott csalódás,
 Mert — elmegyünk — — az örök semmibe.

Óh! boldog az, akit szent hit malasztja
 Ölébe vesz és lágyan ringat el,
 Hivén, ha itt fejét álomra hajtja,
 Angyal-seregben ébred újra fel,
 Ahol együtt leend azokkal újra,
 Kik elhagyák itt, kiket itt hagyott. . .
 — A homokórán egy por-szem lehulla,
 Leszállt az éj — — és én magam vagyok. . .

De nem! nincs kétség abba', hogy a lélek
Egy égi fény-forrásból származott,
Mint napsugár, ha percre rája téved,
Fénnyel ragyogja be a harmatot,
És aztán elszáll, nem a puszta űrbe,
Nem végez el, nem kezd új életet,
De egybe olvad, ismét egyesülve
Az égi fénnyel, melyből vétetett.

Az égi fénnyel, mit egykor kigyújta,
Akihez ember-elme föl nem ér,
Aki teremtett, és teremthet újra,
Mert nincs előtte sem idő, se tér . . .
— — — Még működik a régi homok-óra,
S én itten ülök még szemben vele,
És várom csöndben, bízón, megnyugodva,
Mikor hull le utolsó porszeme . . .

SZÁSZ BÉLA.

SZEMLE.

Három kiállítás.

Hubay Andor festői fejlődésének jelentős állomása a műveiből december havában rendezett gyűjteményes kiállítás. Mindenkor a világos, tiszta stílus volt az eszménye, festői látását sohasem zavarták különféle elméletek, divatos irányokhoz való tartozások. Önállóan, befolyásolatlanul élvezi a természet szépségeit, semmi idegen elem nem korlátozza művészi nyilatkozásának vizuális értékeit. Hubay festményeinek élvezetéhez nem kell semmi magyarázat, úgy hatnak, mint tiszta zenei hangzatok.

Az utóbbi évek nyarait Norvégiában töltötte és az ottani természet még inkább kifejlesztette festészetében ezeket a tulajdonságokat. Szerelmese lett az északi ország fényjelenségeinek, a fehér éjszakáknak, az olajos felületű, nyugodt tengeröblöknek, melyeknek vízfelületein olyan hideg és szabályos csíkokban tükröződik a nap korongja. A bonyolult színbenyomásokat leegyszerűsíti, egymástól elhatárolt, lágy foltokba foglalja össze. Dekoratív, hűvös, ezüstös színskálájával határozott színellentéteket fejez ki, továbbá a világosság és az árnyék éles különállását. Leginkább figurális képein érvényesül ez. Nagy akt-festménye csak a női test sárgás rózsaszíne- nek és a keretet élénk kékjének egymást fokozó ellentétén épül fel és a csónakos areképtanulmány is kevés szín élénk együttesén alapszik. Mégsem hatnak plakátszerűen.

Hubay festészetének legegyénibb értékei azonban tájképeiben jelentkeznek, ezek telve vannak tudatosan mérlegelt harmoniákkal, finomságokkal. Festői előadásának tisztultsága, szinte logikusnak mondható világossága itt érvényesül legszerencsésebben. Néhány fjordkép volt a kiállítás legnagyobb értéke, de magyar tájai között is találtunk kiváló alkotásokat.

Hetvenötödik születésnapját és ötvenéves festői jubileumát ünnepli Koszta József az Ernst-múzeumban rendezett nagyszabású kiállításával. Rég nem hallottunk semmit az alföldi pusztai magányában élő művészről és most egyszerre pazarul szórja élénk őszének gyümölcseit. Festészete iskolapéldája a művészet átalakító, újjá-

IRODALOM.

Három angol könyvújdonság.

Ernest Hemingway: *Green Hills of Africa*. Jonathan Cape, London, 1936., 284 oldal. — Thornton Wilder: *Heaven's My Destination*. Longmans, Green and Co., London, New-York, Toronto, 1934., 245 oldal. — Aldous Huxley: *Eyeless in Gaza*. Chatto and Windus, London, 1936., 620 oldal.

Az alábbiakban angol könyvekről lesz szó, de nem csupán «angol» szerzőkről; a három közül kettő amerikai s csak egy angol nemzetiségű. Egyébként is tagadhatatlanul eltérő egyéniségek; de mind a három kitűnő író, akik nagy érdeklődést keltettek nemcsak annál a nagy, az egész világon szétszórt közönségnél, mely angolul olvas, hanem fordítások által még azon jóval túl. Egy nemzedékhez is tartoznak, mindhárman a világháború utáni években tűntek fel (Huxley 1894-ben született, Wilder 1897-ben, Hemingway 1898-ban); munkáikhoz nagy várakozást fűznek.

Az Újvilág, igaz, művelődési, irodalmi viszonyait, életformáit tekintve más, mint a mi európai világunk. De Angliát sokban összekapcsolja az Újvilággal a faji összetartozás, sok közös hagyomány és a nyelv azonossága. Az angol és amerikai nyelv közt gyakori élelődés tárgya az eltérés, de ez csak az átlagemberek mindennapi pongyola- vagy tájszólásos beszédében nyilvánul. Írónál ez csak akkor vehető észre, ha helyi színt használ s tájszólásban beszélteti alakjait. Az amerikai írók maguk is annál kevésbé amerikai zamatúak, minél inkább táplálkoztak az európai irodalom remekein, minél több bennük a hagyományos művelődés szeretete. Ez különösen Wilderben igen nagy; ő nem a mai, nyers amerikai hétköznapiság keresztmetszetét igyekszik nyújtani, mint Sinclair Lewis, Theodore Dreiser, Upton Sinclair, John Dos Passos, Ernest Hemingways az előbbi nemzedékből Jack London. Érdekes, amit Hemingwayről éppen szóbanforgó angol író társasága, Aldous Huxley jegyzett meg, elmés, eredeti tanulmányainak egyikében, melynek címe: *Forheads villainously low*, 'becstelenül alacsony homlokok'; célzás ez a közkeletű «highbrow», magas homlok*

kifejezésre, mely szóval az angol a művelt szellemiséget jelöli, ezzel szemben *lowbrow* = „alacsony homlok” a művelődéssel szemben közönyt, aki csak átlagos, hétköznapi dolgok iránt érdeklődik. Huxley megdöbbenve állapítja meg, hogy a közöny a szellemiség iránt mennyire lábrakapott, sőt nem egy író is kikezdett, így Hemingwayt is, aki egyébként finom érzékenységgű, a szavakkal bánni tudó író, de ha a művelődés és művészet fogalomkörébe téved, szemlátomást siet visszatérni a nyers, mindennapi élethez. Valóban, a nyers mindennapi-ság Hemingway eleme; testi örömök, az átlagember nyers szórakozásai, elfordulása minden bonyolult szellemiségtől; erőszakos testi-ség, testi szenvedés, az ököl uralma. Ezzel szemben Huxley át van itatva művelődéssel; nemcsak tanulmányai, hanem regényei, beszélei is telvék szokatlan idézetekkel a világirodalom kevésbé ismert műveiből, melyeket mindig az eredeti nyelven idéz. Van azonban egy pont, ahol a túlfinomult Huxley hasonlatossá válik a nyers, testies, köznapias tárgyú írókhoz: valósággal vájkál az életnek élettani részleteiben. Huxleynél ez hadüzenet a jellemzően angol álszeméremnek, a testi dolgok elhallgatásának. Követője ebben a néhány évvel ezelőtt elhalt Lawrence-nek, azonban kétségtelen nála a freudi lélekboncolás hatása is, amely tan ideggyógyító hatást vár attól, ha az ember nagyon is beszél az orvossal mindarról, aminek elhallgatását az illem megköveteli. Ezzel szemben, ha Hemingway ír itt-ott olyasmit, ami az eddigi felfogás szerint nem tűnnyomdafestéket, ez inkább összhangban van egyéniségével, az erős idegzetű, vérbő férfi szabadszájúságával.

Hemingway legnagyobb feltűnést keltett könyve a néhány évvel ezelőtt megjelent *Farewell to Arms* — búcsú a fegyverektől: egy a világháborúban az olasz hadsereg kötelékében harcoló amerikai fiatalember és egy ugyanoda beosztott amerikai ápolónő szerelmi regénye. Nagyrészt élmény; vagy közvetlen megfigyelés. Tudjuk, hogy Hemingway már az amerikai hadüzenet előtt francia területen működött egy önkéntes amerikai ambulancia szolgálatában, majd Olaszországba ment, katonának állt, súlyosan meg is sebesült. Legkiválóbb része a regénynek az olasz hadsereg veresége s teljes felbomlása Caporettnál. Amint a regény hőse egyszerre csak benne találja magát az általános zűrzavarban; amint magával sodorja a menekülő áradata, melyben sorsközösségre jut katona, polgári egyén, férfi, nő; ahogy aztán egy hídnál a visszavonuló csapatokat feltartóztatja egy csapattest, melynek tisztjei az általános örület hatása alatt zseblámpával keresnek bűnbakokat, akiket felelőssé tesznek a vereségért és nyomban agyon is lövetnek, úgy hogy az amerikai, akit ez a sors fenyeget, a folyóba veti magát s úszva menekül

a feje körül süvítő olasz golyók elől: ez valóban keresetlen s épp ezért megkapó s meggyőző leírás.

Ilyen író könyve még akkor is le tudja kötni az érdeklődést, ha nem felel meg minden tekintetben várakozásunknak. *Afrika zöld dombjai* a szerző vadász-kedvtelésének laza szerkezetű leírása. Az író, felesége s még egypár amerikai, benmszülöttek segédlete mellett, nagyvadra vadásznak. A kudu (egy nagy antilóp-fajta), az orrszarvú, majd egy-egy hiéna, halálos lövéstől találva, vergődik, érzi magában a halált; a fehérbőrű vadász és a fekete kísérő egyforma ősi ösztönnel áll lesben, nyomul utána, örül, ujjong az elejtett vad fölött. A vadonban váratlanul összeakadnak egy osztrák emberrel, aki Afrikában mint egy vállalat autófuvarozója talált megélhetést s akiről hamarosan kiderül, hogy évekkal ezelőtt lelkes előfizetője volt az időközben megszűnt *Querschnitt* című újító irányú berlini folyóiratnak, mely sokat közölt Hemingwaytől. Az író csak immel-ámmal hajlandó az őserdőben irodalmi vitákat folytatni régi hívével; ez viszont nem tágtít, kérdésekkel ostromolja; nem érti, hogyan képes előkelő író ilyen kezdetleges, szerinte együgyű, alacsonyrendű mulatsággal szórakozni, mint a vadászat. Hemingway sem tágtít álláspontjából, szemében az ilyen ősi ösztönök kielégítése épp oly jogosult, mint a művelődés, a művészet: a kudu hajszolása, leterítése neki «épp oly fontos, mint a Prádó»; nem hajlandó a művelődés mindenhatóságát elismerni. Az olvasóban joggal merül fel a gyanú, hogy alighanem olvasta kiváló angol kartársának fentebb említett tanulmányát és a maga módján, itt, útleírása lapjain, foglal állást e kérdésben.

Hemingway új könyve, az írásművészet mellett is, csalódást szerez. Wilder új regénye, eddigi munkásságával szemben, meglepetést kelt. Wilder a művelődés «elefántcsonttornyában» érzi jól magát. Első, nagyobb sikert aratott műve, *Szent Lajos hídja*, a XVII. századi, Középmamerikába átszarmazott spanyol élet hagyományos levegőjét érzékelteti, a *Woman of Andros* (magyarul: *Androsi lány*, Benedek Marcell fordításában) az ógörög világ késői szakát, mikor a felszín alatt már kezdenek terjedni a keresztény hit eszméi. Mindkét könyv költői átérzése a kor hangulatának. Ezek után meglepő, hogy legújabb könyvében a mai amerikai életbe markol. «Greift nur hinein ins volle Menschenleben, und wo ihr's packt, da ist es interessant!» mondja Goethe; és Wilder új könyve tagadhatatlanul érdekes; több, érdekfeszítő cselekménye lázas ütemben rohan, akár egy bűnügyi regényé. Annál nagyobb azonban ellentéte a két előzővel szemben, amelyekben a szerző mintegy megállítja a történelem rohanását, hogy ellessen, az írói képzelet eszközeivel a feledéstől óvjon egy idő-

pontot a multból. Itt más a feladat, melyet az író maga elé tűzött, első pillanatra lehetetlen valamit is föllelni abból, amit előző könyveiben érdemének ismertünk meg. «Az ég a rendeltetésem»: a cím a főalakra vonatkozik, egy fiatalemberre, aki az Amerikában oly gyakori, lépten-nyomon feltüedező vallásfelekezetek egyikének rajongó híve; talpig derék fiú, aki vallási és etikai meggyőződését tűzönvizen át követi, ami által állandóan összeütközésbe kerül embertársai-val. A címe annyiban nem egyezik a tartalommal, mert Brush, a főalak, nem annyira a túlvilágot tartja szem előtt, mint inkább erkölcsi meggyőződését, melyben a keresztény erkölcs tanai a pacifizmussal és Gandhi elveivel, az ahimsá-val, a non-resistance-szal szövődnek össze. Egyébként Brushtól nem vitatható el bizonyos gyakorlati érzék; a fiatalember könyvügnök, tankönyvek eladását közvetíti, még pedig eredménnyel; pénze mindig van bőven. Igénye, az igaz, kevés, de a mellett gavallér, lépten-nyomon kész fizetni másért, vadidegenért is. Jellemzően amerikai ízű a könyvedség, amellyel útonútfélen új ismerősökre tesz szert. Brush sok jó tulajdonnal van megáldva; gyönyörű hangja van, de bármennyire elhalmozzák ajánlatokkal, nem hajlandó pénzért énekelni, mert azt tartja, hogy ez Isten adománya. Hatalmas, szálas legény, diákkorában minden testgyakorlatból bajnok volt, de «megtérése» óta elvből nem bánt senkit, bármennyire nekitámad is valaki. Gondolatait mindig szabatosan fogalmazza, érezni rajtuk a szerzői íróasztal nyugalmát. Brush gondolatai nem eredetiek, de ez éppen finom vonása a könyvnek, hogy a naiv fiatalember csupa olyan elvet igyekszik a cselekvésben érvényesíteni, amelyet mint elméletet mások prédikáltak neki. Ezáltal válik eredeti regényalakká. A 22 éves könyvügnök egy mai, amerikai Don Quijote. Ennek törekvése sok kacagtató jelenetet eredményez. Brush egyik eszménye az 'american home', a családalapítás, ami az amerikai hazafi legszentebb kötelessége. Folyton ezen jár az esze; nem tudja, hogyan valósítsa meg álmát, a boldog amerikai családot. Egyik üzleti útján egy farmernél kér szállást, szerényen beéri a szénapadlással; itt karjaiba kívánczik a kiscgazda egyik leánya. Brusht később zaklatja az erkölcsi kényszer, hogy el kell vennie a lányt, de bárhogy nyomoz, képtelen föllelni a tanyát, ahol a sorsdöntő eset történt. Egyszer váratlanul egy vendéglőben egy pincérmő ismerősnek tetszik előtte: ő az a farmer-lány! Ez, amint a fiú fölfedi kilétét, gyűlölettel fordul el tőle; lezárta magában a multat, nem akarja többé fölújítani kínzó emlékeit. Brush addig-addig kérleli, míg a lány mégis hozzámegy feleségül. De a házasság nem boldog; a házastársak idegenek maradnak egymástól; a nő, bár megtanulta becsülni férjében a lelki

tisztaságot, nem érzi magát elemében vele, elválík tőle. Brushnek, könyvügynöki üzleteit kivéve, semmi sem akar sikerülni; léptenyomon kellemetlenségei támadnak, embertársai mindig valami rejtett indokot keresnek az együgyűségig menő elvhűsége mögött, vagy nem bírják elviselni erkölcsi tisztaságát. Igaz, itt-ott akad, aki nem tud ellentállni kedvességének. Így, mikor egy kisvárosban félreértés folytán vád alá került, a bíró, aki rettentően únja a sok köznapi tárgyalást s rendesen regényt olvas tárgyalásai közben, most szórakozik a különö csodabogáron, aki mint vádlott került eléje; ridegséget színelve, szigorú ábrázattal hallgatja ki Brusht, aztán fogja magát, pár percre fölfüggeszti a tárgyalást s kint telefonon fölhívja feleségét, jöjjön oda ő is, élvezni ezt a nem mindennapi tárgyalást. Végül nemcsak Brusht menti fel, akinek ártatlansága a terhelő tanúk ellenére is világos előtte, hanem, a kedély szokatlan hullámától elragadtatva, tárgyalás nélkül fölmenti a következő ügy vádlottját is, akinek semmi köze Brushhoz. Aztán a kijáratnál melegen búcsúzik Brushtól, kezét rázza és biztatja, ha valahol megint bajba kerülne, sürgönyözzön neki, ő majd elsimítja az ügyét.

Aldous Huxley új regénye már a szerző hírnevénel fogva is joggal kelt várakozást. *Vakon Gázában*: a cím különös hangzású és nehezen érthető, amíg a címoldalon lévő jelmondat föl nem világosít. Milton-idézet ez, a vak Sámsonról, aki a malomban örül Gáza városában rabszolgák között. A regény azonban a mai korban játszik, mint Huxley művei kivétel nélkül; főalakja, Anthony Beavis, sokban a szerző felé mutat, ha nem is cselekedeteiben, de gondolatvilágában. Anthony 42 éves, művelt, anyagilag független író, a jellegzetes, sokban álszemérmes, művelt angol középosztály gyermeke; ő maga is, torzított formában, átvette ezt az álszemérmet, annyiban, hogy ön-maga előtt is szégyel s magában elnyomni igyekszik minden érzelmességet. Egyetemi éveiben egy léha, élnivágyó angol nagyvilági nőnek büvökörébe kerül; ez ismerteti meg a szerelemmel, melytől Antony nem is kíván lelki élményt. Társadalomtudományi munkássága fontos neki, és mindennél fontosabb a szellemi fölény, a lelki szabadság érzete. De kiderül, hogy ez az út, amelyen a szellemi szabadságát kereste, lelki rabságra vezet; ebben érezzük a Milton-idézet kifejező voltát: Anthony is *rabszolga lett rabszolgák között*, a rideg élvhajhászat rabja. Közben legjobb barátja elmátkásodik egy vonzó, szegény úrilánnyal; a menyasszonnyal megösmelkedik Anthony is. Barátja, Brian, akárcsak Anthony, egyetlen gyermek, akinek édes-anya a legfontosabb; Anthony anyja korán elhalt, Brian anyja büvökörében marad; a két nő, anya és menyasszony, vetélkedik a fiú szere-

tetéért. Brian nem ismert még nőt, elviselhetetlenül gyötrődik az érzelmi válaszüton; idegei játékvá válik, fél a szerelemtől, megengedhetetlennek véli azt is; hogy anyja vagyonát igénybe vegye a nősüléshez. Lelkiismereti aggályai oda viszik, hogy miközben tanulmányait folytatja, állást vállal egy vidéki városban, agyondolgozza magát, menyasszonyát pedig, aki Londonba került állásba, Anthony baráti gondjaira bízva. Anthonyt lelketlen barátnője, Mary, kegyetlen tréfából felbiztatja: csábítsa el az ártatlan vidéki lányt. Anthony jellemgyengeségből, a lelki kérgesség vállalt szerepéhez híven valóban visszaél legjobb barátja s a lány bizalmával. Joyce, miután egy önfelédelt pillanatban odaadta magát Anthonynak, levélben feltárja a történeteket Briannek, aki, amúgy is feldúlt idegzetével, képtelen túlélni ezt a csalódást, öngyilkos lesz. Anthony meglepő könnyűséggel heveri ki a megrendítő élményt; folytatja fölényeskedő szellemi munkáját és szerelmeit. A döntő fordulat sokkal később következik be. Hajdani első barátnője már rég megöregedett, lánya is férjnél van már; Anthony sok egyéb kaland után a lánnyal kerül kapcsolatba. A viszony hirtelen ér véget: Helen váratlanul megundorodik barátja lelki ridegségétől, cinizmusától és szakít vele; Anthony elkésve ráeszmél, hogy alapjában mélyebb érzés fűzte Helenhez, melyet ő a rideg élvvadász szerepében tetszelegve elnyomott magában. Elkészt ráeszmélés a saját igazi érzéseire: oly motívum Huxleynél, melyet már előbbi regényéből, az *Antic Hay*-ból ismerünk. Ezt követi a teljes céljavesztettség, s gyógyuláskép egy kalandos mexikói utazás. Ez is kapcsolat a szerző személyes élményével. Huxley maga tett nemrég egy középamerikai utazást, melyről *Beyond the Mexique Bay* című útleíró könyve szól. Anthony zilált lelkiállapotában csatlakozik egy másik volt iskolabarátjához, az ugyancsak epés, embergyűlölő Mark Staittheshez, aki gazdag, előkelő családjával szakítva, szocialista lett, de már ebben is csalódott. Mark most egy készülő mexikói forradalomban akar résztvenni, nem mintha hinne benne, hanem csupán hogy lelki zaklatottságra bódulatot keressen. Az utazás balul üt ki, de aztán sorsdöntő fordulat következik: váratlanul felbukkan egy talpig derék skót orvos és emberbarát, aki a póruljárt kalandkeresők-höz közvetlen emberi érzéssel segítőtársként szegődik. Markot ugyanis baleset érte, közben a mexikói forradalom megbukott, a forradalmárokat elfogták s agyonlőtték. A nyomorékká lett Mark konokul kitar tart epés világgyűlölete mellett, Anthonyt azonban új útra téríti dr. Miller, az anthropológus s egyben keresztényi érzületű békebarát. Anthony és Miller visszatérnek Angliába, ott gyűléseket rendeznek a világbéke érdekében. Anthony rideg lelkülete fokonként fölenged;

Helent pedig változatlanul szereti, kitart érzelmileg a fiatal nő mellett, aki időközben elvált férjétől és a teljes lelki és erkölcsi összeomlás küszöbén áll. Ha ebből ki tud gyógyulni, Anthony talán még vissza tudja nyerni a fiatal nőt, aki alól tulajdonkép ő rántotta volt ki az erkölcsi talajt. A békemozgalomba Anthony beleviszi egész tudományos, társadalomkutatói készülségét; a béketörekvés tudományos kiépítésében látja a mozgalom célját. Ez az álláspontja Millernek is, elve, hogy tartós eredményt csak akkor érhet el a békemozgalom, ha harcoss ellenfeleivel szemben nem alkalmaz erőszakot. Egy alkalommal, mikor egy békegyűlésen beszél, egy izgága ellenpárti elkezd ütlegetni. Miller szemrebbenés nélkül túri az ütlegeteket s közben határtalan erkölcsi fölényvel folytatja beszédét. A tömeg meg van nyerve Miller számára, miközben a tagbaszakadt verekedő bambán eloldalog az emelvényről. Anthony is el lehet készülve hasonló támadásokra, már egy ízben fenyegető levelet is kapott névtelen angol «hazafiaktól»; de Miller példájára gondolva, bátorsággal vértetzi magát: «bármilyen történék is vele, most már minden úgy lesz jól, ahogy lesz.» E mondatdal zárul a regény.

Amennyire föllelhető Huxley könyvében a szerző erősen körülrajzolt egyéni arcéle, annyira új benne ez a konkluzió. Hogy az egyéni életet élő, a maga szellemiségének fölényében nüntegy önmaga körül keringő kultúrember meddségre, reménytelenségre van ítélve: ezt már éreztették Huxley előbbi munkái is, a nélkül azonban, hogy a művelődésében tehetetlen félemler vergődéséből valami kivezető útra utaltak volna. Itt ez az út a békemozgalom, mely a regény hősnéek új lehetőséget nyujt arra, hogy az egyéni elszigeteltségből kilépve, az emberi közösség soraiba állhasson — s amely mozgalom mellett egyébként, mint hírlík, maga a szerző is nyilvános hitvallást tett. Újszerű a könyv szerkezet tekintetében is: szakított az idősorrendi elbeszélési móddal, e helyett látszólag rendszertelenül váltakoznak a könyv fejezeteiben a főalak különböző életszakaszaiból való részletelbeszélések, vagy gondolatok, eszmeftuttatások, töprengések. Így az elbeszélésnek ideje nincs, illetve az egész a jelenbe vetül, a mult élményei emlékeként merülnek fel s belejátszanak a jelenbe.

Felmerülhet a kérdés: e három jelentős író új művében van-e valami közösség, melyből azt a következtetést vonhatnók le, hogy mind a három belekerült valamely többé-kevésbé egyöntetű szellemi áramlat sodrába? A nélkül, hogy helyeselnók a párhuzamoknak erőszakolt keresését, mégis úgy véljük, tagadhatatlanul adnak némi tápot az analógiák kedvelőjének. Nem egy esetben található feltűnő kapcsolat egyes írókörtársak gondolatai között, még ha kölcsön-

hatás nélkül, az írászital elszigeteltségében születtek is; kétségtelen, hogy vannak szellemi áramlatok, melyek áthatolnak az írószoba falain. Huxley is, Wilder is erősen érintette a keresztényi s egyben kifejezetten Gandhi tanaira támaszkodó, meggyőződéses békeszeretet kérdéseit, bár módjuk nagyon eltérő. S itt kiérezhető a távolság az ó- és újvilág között. Hiszen a mi földrészünkön a háború és béke kérdései már valóban vészes közelségbe jutottak, s korántsem véletlen, ha Európában még egy Huxley is jobban érzi a szellemi elszigeteltség meddő voltát, mint érzik odaát, az Atlanti-óceán másik partján, ahol az emberi közösségek nagy létkérdései még nem mennek vérre. S így a másik újvilági hetykén hátat fordít az emberiség égető kérdéseinek, beéri a maga szűk, egyéni életének kedvteléseivel, mint könyvtémával.

Ferenczy Valér.

Egy nemzetközi regénypályázat magyar győztese.

Földes Jolán: *A halászó macska utcája.* (Az Athenaeum 80.000 pengős nemzetközi pályázatának világgőztese.) Budapest, 1936. 246 l.

Első megállapításunk legyen elismerés: a szerző tisztában van a nemzetközi regény technikai titkaival és eszközeivel. Hogy ezeknek az eszközöknek nem kell mindenáron művészieknek lenni, az kétségtelen, hiszen jórészt az átlag- és tömegolvasó izlését szolgálják. Ez teszi érthetővé, hogy az efféle pályázatokon neves író nem vesz részt.

Mi lehet az ilyen regény legmegfelelőbb tárgya? Társadalmi problémák színvonaláig a nemzetközi tömeg nem ér fel, nemzeti szellemű tárgy idegen számára, újabban divatos regényes történeti rajzok bizonyos fokú műveltséget tételeznek fel — s ha így sorra vennők az összes lehetséges témákat, alig maradna meg egyéb, mint a fantasztikus kalandor-regény téma, melynek tömegvonzó ereje ismeretes. El lehet képzelni, hány effajta regény vett részt e nemzetközi pályázaton! Ezekhez képest a címben jelzett regény szerzője szerencsés leleménnyel bukkant oly témára, mely a történeti, társadalmi és kalandor-regények egy-egy vonását egyesíti magában, a legközelebbi multtal van kapcsolatban s így érdekeltése különösebb műveltséget már azért sem igényel, mert a legtöbb olvasó részben az újságok, részben élményei révén könnyen belefogózhatik a téma kor-hangulatába. Azt hisszük, a szerencsésen megtalált témának s eszéyes és minden irányban tapintatos feldolgozásának jelentős szerepe volt abban, hogy e regény nyerte el a nemzetközi díjat.

A tárgy: az emigráns-élet rajza. Minthogy a világháború után

— 1920-ban — a legtöbb országnak elég nagy számmal voltak emigránsai, ezeknek egy-egy «képviselőjét» a szerző egy helyre gyűjti össze : Párizsba, ennek is egy kis utcájába s ennek is egy kis fogadójába. Micsoda színes egy társaság ez! Van itt kapitalista, kommunista, szocialista, anarchista, sőt pártonkívüli menekült is ; van orosz, görög, olasz, litván, német s a jó ég tudja, hányféle nemzetiségű emigráns. Csak magyar hiányzik még! A szerző tapintatára vall, hogy emigránsaink közül egyet sem mutat be, jól sejtve, hogy azok a külföldnek se kellenek. Úgy segít hát magán, hogy magyar emigránsként nem politikai menekültet, hanem Barabás Gyula derék szücsmestert vezérli ki Párizsba azzal az indokolással, hogy ott jobban fogy a bunda, «mint ebben a lerongyolt országban». Barabás Gyula, mint «politikus eszmadiánk» szerényebb vágású képviselője csodás véletlenségből épp abban a fogadóban üt tanyát, ahol most már teljessé teszi a menekültek nemzetiségének számát. S mintha csak órá vártak volna a foglalkozás nélküli emigránsok! Az áldott lelkű Berdichonov «bácsi», Lüv «bácsi», Alvarez «bácsi», Papadakisz «bácsi» s egyéb bácsik egész serege. (Néni egy sincs köztük, ezeket a nagy sietségben, úgy látszik, otthon felejtették.) Mind e bácsik azonnal megismerkednek Barabás-mester családjával : feleségével, kis fiával s két kis lányával. A gyerekeknek gyöngyéletük van. Az egyik emigráns, az anarchista, vadul kapja föl a kis Klárit — az olvasónak egy pillanatra megáll a szívverése — s csaknem agyoncsókolja, visszaemlékezvén a maga elveszett gyermekére. Berdichonov francia iskolába iratja be a gyerekeket, a nagyobbik lánynak ingyen órákat ad, s a többi emigráns is abban jár-kél, hogy a magyar család boldogulását elősegítse. Csupa derék, szelíd és jólelkű «bácsival» van hát dolgunk, akiknek nincs egyéb gondjuk, mint hogy jót tegyenek, gyöngédek legyenek egymás iránt s áldozatokat hozzanak egymásért. Van köztük olyan is, aki már nem is ember, hanem angyal : észrevétlenül suhan be a lakásokba s ajándékokkal örvendezteti meg a szegény száműzötteket. Ez már annyira jó, hogy jóságát nem fokozhatja az író, már nem tud vele mit csinálni s ezért autószerencsétlenség áldozatává teszi. Csak az az egy aggodalmunk van : mi lesz a különböző világnézetű bácsikkal, kik életben maradtak? Ha összegyűlnek a söntésben, hova fajulhat a vita? Tekintettel arra, hogy ott ül köztük az anarchista, nem pattog-e a bomba és röpköd a gránát? Az olvasót megnyugtatjuk : soha kapitalista anarchistával és kommunistával oly megértéssel és nyájasan nem vitatkozott, mint e regényben. Első pillanatra azt hisszük, ennek nem is lehet más oka, mint a frissen csapolt sör csillapító hatása, s csak ha mélyére nézünk a problémának, élünk a gyanúperrel, hogy a szerző a szám-

homlok' kivetett zsidóság példát mutató szolidaritását vetíti rá e különféle nemzetiségű és különböző világnézetű társaságra. Csodás egy társaság ez (tanulhatnának tőle némely ország politikusai!), angyalszív melengeti tereferéjét s az olvasó az írónót követve, angyalszárnyakon repül fel a mesék tündérhonába. A tudós honboldogítók még az egyszerű Barabás mestert is bevonják társaságukba s felszólítják, fejezze ki politikai véleményét. Kétszer se kell ezt mondani Barabásnak, rövid ott-tartózkodását tekintve csoda-mód már is francia nyelven mondja el eredeti véleményét «szerényen, de az egyenrangú fél biztonságával». Azt hisszük, csak szórakozottságon múlik, hogy nem választják meg tündérkirálynak.

Barabáséknak hát jó soruk van, kezdenek tollasodni s kisebb-nagyobb megszakítással nyugodt az életük. Az öreg Barabás «jó» hazafi is: mikor a frank-per és szerb királygyilkosság miatt fellobban a franciák magyargyűlölete s az egész család munka nélkül marad, meglepi a «honvág» s hazajön Pestre «körülnézni». Itt azonban még mindig nem fogy a bunda, visszamegy hát Párizsba, onnan Dél-Amerikába, onnan megint vissza Franciaországba. Ubi bene, ibi patria. Már-már félünk, hogy a szerző Grönlandba vagy a sztratoszférába vált neki jegyet (a sorozatos s esetleges bővített kiadásokra való tekintettel ennek az ötletnek jogát fenntartjuk), mert ott kelne ám igazán a bunda! De hál' Istennek, a franciák gyűlölete is csak szalmaláng s csakhamar minden jóra fordul. A gyerekek kitűnően végeznek, a fiúból mérnök, a lánykából orvos lesz s a nagyobbik lány egy menekült miniszter reménybeli «asszonya».

Látnivaló, hogy csodaemberek kivül csodagyerekek is szerepelnek a regényben. Annál feltűnőbb, hogy mégse történik semmi különös, az egész könyv elég eseménytelen helyzetrajz és napikrónika. Az, hogy Barabásnéban daganat keletkezik, Barabást egy légy csípi meg Délamerikában, egy szélhámós ifjú Budapestről Párizsba szökik s onnan ide jön vissza filmrendezőnek: kimagasló esemény a regényben. A csodás lelkületű emigránsok lépte nyomán sem nő a fű, egy helyben topognak vagy söröznek, s Annus reménytelen szerelmei is elég unalmasak. Az írónő is azt mondja műve végén, hogy e hontalanok élete «haszontalan», «elmúlnak nyomtalanul», «még gyerekeik se születnek». Hozzátehetjük: még mese se születik belőlük. Bizony, bizony, nem született belőlük csak pályadíj, s ez nem tudom, hányadik «csodás elem» a sajtó hírharangjától «eposz»-nak felfújtt műben.

A regény alakjai egyébként a váróteremk utasaira emlékeztetnek: jönnek, mennek, egy-egy percre szemügyre vehetjük őket, aztán rohan velök a vonat a feledés honába. Néha egy pillanatra

ismét felbukkannak, mikor az író az azzal idézi fel emléküket, hogy sorsukról vagy végzetükről számol be. Az állandóbban szereplők is inkább típusok, mint egyének. Barabás a nemzetközi iparos, Barabásné a jó anya, az emigránsok a hajótörött idealisták típusai. Életük nem vidám és gondtalan, de végül is zöld ágra vergődnek, boldogulnak s addig élnek, míg meg nem halnak. (A regényben nem halnak meg, mert nem is élnek.) Árnyképek mellett egy szép, finomlelkű spanyol leány, a nagyobbik Barabás-lány s egy szélhámós fiatalember ölt testet. Ezek tesznek-vesznek, mozognak, közelebb jönnek az olvasóhoz s néha egész világosan megmutatják magukat, de nekik is vannak homályos szándékaik és tetteik, s ezek okainak és szálainak kibogozását a szerző az olvasó elképzelésére bízta. Amilyen óvatos s itt-ott finomkodó a női alakok jellemzése, olyan tapintat és tartózkodó halkítás nyilatkozik egyéb részletekben is. A nálunk rossz hangzású «kommunista» szó elő sem fordul a regényben s «szocialistává» tompul az éle. A jobbra-balra alkalmazkodó modor, a gyöngédítések és mérséklet általában eszélyességre vallanak: az író megfontolt fogalmazó és elbeszélő s még elővigyázatosabb elhallgató. E tekintetben csak akkor jön ki sodrából, ha a németekről van szó. Szögletességük ábrázolásában mosolykeltő kárörömmel gyönyörködik, de ez se hiba: végre is a regénynek (s a németeknek) se nem használ, se nem árt. Stílusa s a tájszavakban is kedvét leelő magyarkodása azt mutatja, hogy szereti és becsüli nyelvünket s ha még az «egy» névelő s az «ami» és «amely» névmás használatát is megtanulja, egészen tűrhetően fog magyarul írni.

A halászó macska utcája azt bizonyítja, hogy a szerző megtanult nemzetközi pályadíjat nyerni; de egy-két sikerült alakja s egypár tömör és szemléletes rajza — mint pl. a nagymosásé (26. l.) — nem zárja ki, hogy idővel oly regényt ír, mellyel a művelt olvasó is «nyer» valamit.

Keményfy János.

Regény egy «őstehetség»-ről.

Barabás Gyula : *Szomorú Oránusz festője*. Budapest, Révai, 1936. 8.-r., 272 l. .

Regényt címről, kocsrát cégéről megítélni elhamarkodott dolog, hiszen megtépett, piszkos cégér mögött is mérhetnek jó bort, szerencsétlen cím is rejthet értékes regényt. Barabás Gyula új regényének címét nem is a furcsasága miatt hozom szóba, hanem mert rávilágít az író művészetének egyik fogyatkozására, arra, hogy nincs

elég érzéke a jellemző iránt. A regény címe ugyanis nem utal arra a költői föladatra, amelyet a szerző meg akart valósítani. Ez lelki rajz, annak a folyamatnak rajza, amelynek során egy asztalosinasból, pusztán tehetsége által, egy-két év alatt kiváló festő lesz. (A főhős alakját nem Munkácsyról mintázta Barabás Gyula!) A művészi fejlődés folyamatába belekapcsolódik egy ponton, de csak külsőleg, egy gazdag örmény, Oránusz, — a Szomorú csak ragadvány-neve — oly módon, hogy az ő pénzén tanul a fiú a festő-akadémiában. Azaz csak jár oda, de nem tanul, mert tanárait mint vén salabaktereket megveti s csakhamar hátat is fordít az akadémiának. Ezáltal Oránusznak egy pillanatra fölvillant alakja eltűnik a süllyesztőben. A fiatal Benkő Bálintnak valójában nincs köze a gazdag örményhez, ő nem a szomorú Oránusz festője, s az jogtalanul jutott ahhoz a megtiszteléshez, hogy szerepet kapjon a regény címlapján.

Az esetlegesnek és a lényegesnek ez a félreismerése jellemző az egész regényre s a művészi érzéknek ez a bizonytalansága érteti meg legnagyobb fogyatkozását, a bizonytalan vonalvezetést, de ennek köszönheti sikerült mozzanatait is. Maga a főcselekvény, amely a költői föladatot hordja, szegényes; a fiú ébredező művészi hajlama, kibontakozó tehetsége, első képeinek megalkotása az erdélyi kisvárosban, majd a művészi keresés, az önmagára találás és a gyors diadal a fővárosban olyan vázlatosan vannak elbeszélve, hogy — elhagyva mindazt, ami a regényben nem szolgálja a főgondolatot — regény helyett novellává szűkülne a mű. De a mese nemcsak szegényes, hanem híján van a meggyőző erőnek, és a második felében, mikor színtere a fővárosba kerül át, sablonos is. A fiatal bolyhosok bohém világa, a műtárlat zsürijének megoldozása, a pornográf íróő «szalon»-ja, a műveletlen paraszt-festő, aki egyforma művészettel «kezelet» a kapát és az ecsetet: mindez nem «élet», de talán nem is «irodalom», ezeken a mozzanatokon és ezeken az alakokon rajta van a nyomtatott papiros szaga. Még nagyobb baj, hogy a hős sorsában sincs belső igazság. Hogy egy asztalosinasból kitör a veleszületett művészi tehetség, abban nincs semmi rendkívüli — annál különösebbek művészi pályájának további mozzanatai. Egy gyermekifjú, aki még egy igazi képet sem látott, egy festő szavaiból s egy képes művészettörténetből megérti, «mi a formák lényege, a színek harmoniája és mi az, ami valamit művészivé avat»; majd modern képek ismerete nélkül a legmodernebb művészi törekvések rajongójává lesz s «elképesztően merész» képet fest; végül Pesten, jóformán minden elméleti és gyakorlati képzés nélkül, még diáksorban, fest egy képet s elnyeri vele az állam aranyérmét. Hogy tud-e ilyen tüneményes pályafutásra példát a művészettörténet, nem kutatom — Segantini

is disznópásztorból lett nagy művésszé, de a milánói festőakadémián át! Az élet tanúsága egyébként sem volna fontos; itt egy konkrét esettel állunk szemben, s az nem teszi ránk a megtörténtség illúzióját; erről a művészi fejlődésről nem érezzük, hogy az szükségszerű volt, egy emberi lélek természetes kibontakozása, az alkotó erő fokozatos izmosodása. Mese az, amit az írótól kapunk, valóságos környezetben túlságosan romantikus mese.

A művészi föladat megvalósítására tehát nem futotta Barabás erejéből, de ereje azért van, csakhogy másutt érvényesült: a valóság iránti érzékben és annak művészi ábrázolásában. Ezért értékesebb a regény első fele, a kisvárosi élet rajza. Ott a regény a valóság talaján mozog, s azok az apró mozzanatok, amelyekből a hős élete összehövedik, ha nem viszik is előre a cselekvényt, érdekesek és jellemzők. Az asztalosműhely világa, az inasok szórakozásai, Bálint inas érzékiségének és művészi hajlamának párhuzamos ébredése, mindez emberi; s igazi emberek azok az egy-két vonással rajzolt alakok is, akik között a fiú élete lepörög: apja, az öreg segéd, inastársa, kedvese meg az a kövér, jószagú asszony, akibe mindenki, ő is, belekad. De jól rajzolt, eleven és érdeklődésünket lekötő maga a gyermekember is, megértjük minden lelki-testi megmozdulását, ábrándjait és gyötrődését és megszeretjük, amint mostoha sorsából ki akar emelkedni a lélek szárnyain. Milyen kár, hogy ez a húsból-vérből való, élettől duzzadó fiú kamaszkorában zörgő papirosfigurává laposodik!

Vajjon van-e jogunk ezekből a megállapításokból általánosabb érvényű következtetést levonni? Szabad-e azt mondanunk, — eltanulva a regényből az ott használt festő-műnyelvet — hogy Barabás Gyulában mi nem Rembrandt tehetségét ismerjük föl, aki nagyszabású kompozíciókban merész művészi föladatokat oldott meg, hanem az ifjabb Teniersét, aki apró képeiben a mindennapi élet egy részletét mutatta be, híven ábrázolva a valóságot? A jövő majd eldönti.

THALLÓCZY LAJOS EMLÉKEZETE.

(Fölvastatott a M. Tud. Akadémia 1936. december 21-i összes ülésén.)

Négy nehéz lustrum múlt el azóta, hogy bennünket Thallóczy Lajos rettenetes halálának híre megdöbbsentett.

A gyász sötétjében, mely hozzátartozói, barátai és tisztelői lelkére ráborult, a vigasznak csak igen gyöngye sugarát ragadhattuk meg a klasszikus római szónok egy üzenetéből. «Mors — így szólt akkor hozzánk Cicero — terribilis est iis, quorum cum vita omnia extinguntur; non autem iis, quorum laus emori non potest.» Azok halála rettenetes, akikben életükkel minden kialszik, de azoké nem, akiknek értéke nem semmisülhet meg.

Thallóczy Lajos ez utóbbiak közé tartozik. Barátainak és tanítványainak, két-három nemzedéknek, tiszteletre méltó körében halála minden évfordulóján a szerető kegyelet tiszta lángját élesztgetik újra meg újra;¹ műveinek értéke és hosszú sora pedig messze időnkig fönn fogja nevét tartani.

Valóban széleskörű tevékenység, tudományos és állami feladatok sikeres teljesítése közben metszették el Thallóczy életfonalát a párkák újjai! Ezt a sokoldalú életet most, mikor a tudományok e hazai csarnokában az Elhúnyt emléke előtt kegyeletünk zászlaját meghajtjuk, minden vonatkozásban

¹ *A Thallóczy-Társaság kiadványai* (Szerkeszti Traeger Ernő.) I. száma hozza Traeger Ernő igen szép, beható. Thallóczy életét és egyéniségét ismertető cikke után Bárczy István, id. Némethy Károly, Túry Gyula, Horánszky Lajos, Kállay Ubul, Skerlecz Iván, Taubinger Rezső, báró Malcomés Gyula Thallóczy-serleges emlékbeszédeit (A legutóbbit Mészöly Gedeon tartotta 1936. dec. 4.) V. ö. még Traeger Ernőtől: *Thallóczy Lajos a baráti kör tükrében* (Az egységes magyar gyorsírás könyvtára 111. száma, 1936.).

alig fogom kísérhetni s ha talán tudományos munkásságával foglalkozom behatóbban, ez annál helyénvalóbb, mert hiszen ennek sok igen szép terméke éppen Akadémiánk kiadásában vált köztulajdonná.

*

Thallóczy tisztviselő-családból származott. Atyja, Strommer Benedek, a m. kir. Helytartótanácsnál kezdette hivataloskodását; később Kassára került, ahol fia, Lajosunk, 1857-ben született; rövid pár esztendő múlva azonban az apát a pénzügyi közigazgatáshoz helyezték vissza Budára — és ennek a városnak az ölen növekedett föl Thallóczynek s itt végezte gimnáziumi éveit is. Az egyetemen, noha jogtudományi előadásoknak is szorgalmas hallgatója volt, ösztönös vonzalom készítette őt a történet-szakos tanulmányokra, amelyek során a Schwartner-féle pályadíjat is sikerült elnyernie; majd tanári és doktori diplomával távozott az egyetemről, ahol holtig tartó barátságot kötött Szinnyei Józseffel és Fejérpataky Lászlóval.

Neve ekkor már nem volt ismeretlen a hazai múlttal foglalkozók berkeiben; mert a *Századokban* és *Történelmi Tárban* már több cikke jelent meg, melyek között az *I. Apafi Mihály udvaráról*¹ szóló méltán keltett iránta figyelmet. E dolgozatai révén közeli összeköttetésbe került Thaly Kálmánal, Szilágyi Sándorral és a Történelmi Társulattal. Míg amazoknak elébb kedvence, utóbb pedig atyai barátságuk és sírig tartó meleg rokonszenvük részese lőn, a Történelmi Társulatot fiatal évei lelkes buzgóságával fáradhatatlanul szolgálta. Szilágyi Sándornak a Társulat kiadványai szerkesztésében jobbkeze volt; élénk részt vett a Társulat minden mozgalmában s mikor Szilágyi Sándor a *Magyar Történelmi Életrajzok* című nagy vállalatot megindította, Thallóczy a legelsőök közt támogatta azt a jól megírott biográfiával, amelyet *Csömöri Zay Ferencről*,² a XVI. századnak ez igazán európai szabású magyarjáról, a kitűnő

¹ *I. Apafi Mihály udvara*. Századok. 1878.

² *Csömöri Zay Ferenc*. 1505—1570. Bpest, 1885.

diplomataról, jeles hadvezérről és derék magyar történetírőről készített.

E szép életrajzi mű megjelenésekor Thallóczy már évek óta tisztviseelője volt a Pauler Gyula vezetése alatt megifjodott Országos Levéltárnak, ahol teli tüdővel szívta magába azt a történeti levegőt, amely éltető elemévé vált. Ennek az elsőrangú nemzeti és tudományos intézetnek céljait teljes odaadással szolgálta és itt rakta le alapjait a nemes barátságának, mely őt Pauler Gyulával és Csánki Dezsővel összekapcsolta.

A levéltárba való belépése idejére esik a *Lucrum Camerae*-ről, a *Kamara hasznáról*¹ írt pénzügytörténeti monográfiája, mely főként a gyorsan kopó, igen vékony lemezpénzek beváltásából eredő, jogosult királyi jövedelem kialakulásával, elfajulásával s az ebből származott bonyodalmakkal foglalkozik. A jól sikerült kísérlet után mozgékony érdeklődése a legújabb kor felé fordult s megírta a márciusi napok egyik főszereplőjének, a 49-ben hősi halált halt *Vasvári Pálnak*² s vele kapcsolatban a pesti egyetemi ifjúságnak életét az 1844—49 közti időből. Még most is üdülésszámba megy lapozgatni e kedves kötetet, amelyből megismerkedünk ennek az ifjúságnak nagy magyar chauvinismusával, hatalmas idealismusával, rózsás illúziói rokonszenves világával.

Más világba vezet azonban bennünket vissza Thallóczy-nak *Bocskay István koronájáról* írt szép tanulmánya.³ Ismeretes, hogy erre a koronára az oláhok azon a címen, hogy Bocskay Erdély fejedelme volt, igényt formálnak. Pedig Thallóczy már több mint ötven éve rámutatott e dolgozatában arra, hogy Achmed szultán egyenest az általa magyar királyul elismert Bocskay számára készítette ezt a remekművet és hogy Bocskay halála után az 1609: XX. tcikk ezt a koronát, mint a magyar szt. koronával quasi versenyezni

¹ *A kamara haszna (lucrum camerae) története kapcsolatban a magyar adó- és pénzügy fejlődésével.* Bpest, 1879.

² *Vasvári Pál s a pesti egyetemi ifjúság 1844—1849.* Budapest, 1882.

³ *Bocskay István koronája.* Bpest, 1884. (Különnyomat az *Archaeolog. Értesítőből*).

akaró királyi szimbólumot Bocskaynak *magyarországi magánjogi örököseitől* vétette el, Thurzó György nádor pedig a koronás magyar király, II. Mátyás tárházába szolgáltatta be.

Azt a földet, ahol ez az ötvösmű persa-bizánci mintára készült, tanulmánya megrásakor Thallóczy már jól ismerte; mert az előző években hosszú hónapokat töltött a Levantén s Oroszországban. Abban a két vaskos füzetben,¹ mellyel ezen útjairól beszámolt, még ma is élvezettel olvashatjuk humoros és találó megjegyzéseit intézményekről, népfajokról és emberekről, görögörről és bulgárról, rácról és albánról, törökről és tatárról, muszkáról és kirgizről. Magva a füzeteknek azonban komoly, tudományos: a Levantéval és Oroszországgal való kereskedelmi összeköttetéseink történetének kapjuk bennük alapos vázlatát.

E két ügyes vázlatra rá lehet mondani, hogy «habent sua fata libelli». Mert újból szerzőjükre irányították a közös pénzügyminiszternek s Bosznia főkormányzójának, Kállay Benjáminnak a figyelmét. Újból, mondom. Kállaynak ugyanis még mint a közös külügyminisztérium első osztályfőnökének feltűnt Thallóczy egy korábbi, aktuális értékű dolgozata *A bosnyák címer és zászlókérdésről*² s mikor néhány hó múlva Kállay miniszterré lőn, hivatalból is érdekelte őt ez az ügy, miután a Főlség a külügyminisztérium és a horvátok részéről előterjesztett javaslatok mellőzésével a magyar kormány javaslata szerint állapította meg Bosznia címerét és színeit; annak a javaslatnak a kidolgozásában pedig az Országos Levéltárban Thallóczynak oroszlánrésze volt. Most hát az útleírások olvasása arra ösztönözte Kállayt, hogy ezt a sokatigéző fiatal erőt, aki már a balkáni országokat bejárta és szerbül is jól tud, maga mellé vegye. Így lőn az Országos Levéltár fiatal tisztviselője 1885 végén a közös pénzügyminisztérium kötelékében álló Udvari Kamarai Levéltár igazgatójává kormánytanácsosi címmel és jelleggel.

¹ *Utazás a Levantében. A keleti kereskedelem története Magyarországon. Bpest, 1882 és Oroszország és Hazánk. Bpest, 1884.*

² *A bosnyák címer és zászlókérdés. Bpest, 1881. Különnyomat az Archaeol. Értesítőből.*

Ez a kinevezés Thallóczyt egészen új légkörbe vitte. Tudományos szempontból biztos talajt adott ugyan neki a levéltári igazgatóság s ezért ragaszkodott is hozzá élete végéig ; de egészen új történeti témák merültek föl itt előtte ; mint tisztviselőre pedig közigazgatási, majd politikai föladatokban való közreműködés várt reá Kállay oldalán.

Bécsi hivatala azonban semmikép sem szakította el őt a hazai tudományos és társadalmi köröktől. Híven ápolta tovább is a kötelekeket, melyek őt a Történelmi Társulathoz fűzték. Beszédes bizonyosságai ennek nagyszámú dolgozatai, amelyek a Társulat kiadványaiban megjelentek. Nem is habozott a Társulat őt 1913. decemberében a nagyemlékű gróf Teleky Géza halála után elnökévé választani s hogy e választás szerencsés volt, azt már az az eredmény is mutatja,¹ hogy az új elnök bel- és külföldön igen sok alapító-tagot szerzett a Társulatnak s köztük koronás főket is, mint pl. Vilmos császárt is sikerült megnyernie s ezzel a Társulat erkölcsi tőkéjét is gyarapítania.

Bécsből szerezte meg aztán Thallóczy müncheni összeköttetései fölhasználásával Magyarország számára azt a nagyértékű Hunyadi-levéltárat, mely Korvin János özvegyének második férje, Brandenburgi György örgróf révén került a bajor állami levéltárba.

Aztán Tisza Istvánt kivéve Thallóczynak volt legnagyobb érdeme annak a kegyeletes nemzeti mozgalomnak a sikerében, amely II. Rákóczi Ferenc, Zrínyi Ilona, Thököly és bujdosó társaik hamvai hazahozatalát célozta. Mert ő készítette elő az utat 1904 őszén a török kormánynál s a helyi hatóságoknál Konstantinápolyban, Rodostóban és Nikomédiában s ő és a szép emlékű br. Forster Gyula² voltak a legtevékenyebb tagjai annak a bizottságnak, mely e drága hamvakat tényleg hazaszállította.

Mikor ez történt, Thallóczy Bécsben a tisztviselői pálya

¹ V. ö. Lukinich Imre : *A Magy. Tört. Társulat története*, Bpest, 1918. a 112. lapon.

² V. ö. Bárány Forster Gyula : *Rákóczinak és bujdosó társainak síremléke* stb. című díszművel.

magas fokán állott már, amit bőven meg is érdemelt. Az Udvari Kamarai Levéltár ugyan nem sok erejét vette igénybe ; noha őneki köszönhető, hogy ez a gazdaságtörténeti szempontból páratlan intézet, amely azonban még egy Grillparzer igazgatása alatt is csak másodrendű segédhivatalként sínylődött, végre tudományos értékének megfelelő rangba kerülhetett. De annál nagyobb mértékben kötötte le Thallóczy ideje és ereje legjavát a Bosznia és Hercegovina nagy reformátorának, Kállaynak oldalán végzett munka.

Mint minisztere meghittje, bizalmas referense osztozott mondhatni mind abban, amivel Kállay ezt a két tartományt az európai kultúra elismerésre méltó fokára emelte. Eleinte főként közművelődési ügyekben segédkezett miniszterének, aminő volt pl. a bosnyák múzeum fejlesztése, német- és horvát nyelvű kitűnő folyóiratainak megalapítása és munkatársi viszonyban való támogatása. Később sajtóreferense lón s elég baja volt az egyetlen Kállay-ellenes magyar lap, a *Független Magyarország*, meg a szerb és ultra-horvát sajtó támadásával, mely utóbbit a magyargyűlölő szerajevói érsek, Stadler kirohanásai folytonosan szítottak.¹

A gyors fölfogású, derüs nyugalmában józan ítéletű Thallóczy képességeit Kállay nagyra értékelte. Sokszor küldötte le őt bizalmas természetű ügyek elintézésére e két tartományba ; ily «missiói» nem egyszer más balkáni országokra is kiterjedtek, sőt nyilvános küldetésekkel váltakoztak. Ilyen volt az, mikor az 1389-iki rigómezei katasztrófa 500-ik évfordulójára rendezett szerb nemzeti gyászünnepeken Milán királyt, a «velicsánszki krált», monarchiánk őszinte barátját, Thallóczy egy igen szép és tapintatos szerb beszéddel üdvözölte. Arról a bizalomról, amellyel Kállay Thallóczynak főként ítélőképessége iránt viseltetett, ékesen szól az is, hogy a hozzája illetékesek és amatőrök által beküldött javaslatokat és elaborátumokat előbb Thallóczynak kellett áttanulmányozni és értékükre a minisztert figyelmeztetni.²

¹ Ezekre vonatkozólag az adatok Thallóczynak udvari kamaraⁱ levéltári hagyatéka A. és B. vastag fasciculusaiban.

² L. az előbbi jegyzetet.

Nem csuda, hogy Thallóczy ily körülmények közt évek hosszú során át hasznos tapasztalatok tömegét gyűjthette össze és hogy a Kállay után következő közös pénzügyminisztereknek a bosnyák ügyekben most már kiválóan járatos Thallóczy közreműködése mondhatni nélkülözhetlenné lőn. Csattanós bizonyossága ennek az, hogy midőn az 1913-iki londoni értekezlet után a mi monarchiánk a bosnyák-hercegovinai kormányzat tapasztalata alapján határozta el Albánia számára alkotmánytervezet készíttetését: ez a tervezet éppen Thallóczy utasításai szerint dolgoztatott ki.¹ A delegációknál is bőven éltek szolgálataival a kormányok s Bilinszky őt teljes hatalommal ruházta föl képviselőjére a magyar delegációban.

Összekötő orgánium volt aztán Thallóczy a magyar kormány és a közös minisztériumok között is. Szőgyény László, Cziráky Béla vagy Körber, Burián és Bilinszky épp úgy fölhasználták képességeit, mint Wekerle, Khuen-Héderváry és Tisza István. Történelmi tudásához is nem egyszer hozzáfordultak. Tudom például, mert kéziratban olvastam, mily alapos, okiratokkal támogatott történelmi tanulmányt dolgozott ki Thallóczy Wekerle számára egy teljesen különálló, tisztán magyar királyi udvartartás tervéhez.

A szorosan hivatalos körökön kívül is megtalálta Thallóczy a módját, hogyan szolgálhat Bécsben a magyarság ügyének. Így pl. magyar történelmi, magyar közjogi és alkotmánytörténelmi praelectióival a Theresianum magyar illetőségű joghallgatói számára. Világos, szabatos előadása, gyakorlati módszere élénk emlékezetében van egykori tanítványainak,² akik közül többeket, közéletünk nem egy jelesét speciális barátságával is magához csatolt. Azonkívül a Konzuli Akadémián is másfél évtizeden át adta elő a magyar közjogot s nem szükség erősítgetnem, milyen jelentősége volt annak, hogy a monarchia leendő konzulai nem az osztrák

¹ *Das Problem der Einrichtung Albaniens*. Thallóczy terjedelmes tanulmánya (mely különnyomatban is megjelent) az *Illyrisch-Albanische Forschungen* 2. kötetében (1916).

² Lásd Kállay Ubul emlékbeszédét: *Thallóczy Lajos a tanár* a 257. lapon az 1. jegyzet alatti kiadványban, 36. lap.

Teznerektől, hanem egy igaz magyar szakember előadásai-
ból ismerkedtek meg a magyar közjoggal.¹

A hivatalnoki rangskála fokozatain az ügyes és nagy tehetséggel megáldott tisztviselő az akkori viszonyok között elég gyorsan haladt is fölfelé. 1908-ban valóságos osztályfőnökké lépett elő; 1912-ben pedig arra a földerjesztésre, amelyben Burián Thallóczy nem közönséges képességeit, fontos «missiók» végrehajtásában s a központi bosnyák-hercegovinai kormány osztályai vezetésében kimutatott lelkiismeretességét és sikereit elősorolta, valóságos belső titkos tanácsossá nevezte őt ki az uralkodó. Kevésre rá azután Bilinszky miniszter ragadta meg az alkalmat kiváló munkatársa megjutalmazására; mert az ő földerjesztésére léptette elő a Főlség Thallóczyt a III. rang- és fizetési osztályba, ami az osztrák-magyar monarchia idejében a legfőbb fok volt, amelyet — a miniszteri és nagyköveti állásokat nem tekintve — egy állami tisztviselő egyáltalán elérhetett.

*

Thallóczy sokoldalú tevékenységét azonban tudományos működésének eredményei koronázták meg. Mert bécsi életének évtizedei alatt hihetetlenül bő munkásságot fejtett ki a történetkutatás és történetírás terén. Ezt természetesen ernyedetlen munkakedvének, óriási munkaerejének, szelleme ruganyosságának, egészséges idegrendszerének s okos idő- és munkabeosztásának köszönhette. De részük volt benne azoknak is, akik vele történelmi kutatásaiban híven osztoztak. Az élők közül csak Hodinka Antal és Barabás Sámuel kitűnő tagtársainkat, az elhunytak közül Áldásy Antalt s a borzalmasan, orvul meggyilkolt, magyarbarát horvát historikust, Šufflay Milánt említtem.

A szűk keretek közt, amelyeket egy emlékbeszéd nyújt, Thallóczy e hatalmas munkássága bővebb ismertetésben nem

¹ Ezeket az előadásait Thallóczy kézirat gyanánt kisebb-nagyobb lapokra kinyomatta. Összesen jó vastag kötetre rugnak, de forgalomba nem kerültek. Egy példány a Bécsi Magyar Tört. Intézet könyvtárában.

méltányolható. Hiszen értekezései címeinek egyszerű föl-sorolása is sok időt venne igénybe. De megkísértem legalább halvány képet adni róla, két főcsoportra osztva műveit. Az egyikbe a hazai talajon mozgó munkáit, a másikba azokat sorolom, amelyek a magyar uralom szárnyai alatt állott dél-szláv vidékekre vonatkoznak.

Az előbbiek közé tartozik Thallóczynak a *III. Béla emlékezete*¹ című díszműben közzétett nagy tanulmánya. Remekül rajzolja benne azt a bizánci udvart, amelyben Béla, a másodszülött magyar királyfi, mint Mánuel császárnak, Szt. László királyunk Piroska nevű leánya fiának kijelölt trónörököse nevelkedett; aztán az okos, bel- és külpolitikájában egyaránt kimagasló fejedelmet, aki, miután a bizánci tervek szétfoszlottak és ő a magyar trónra lépett, országának igazán európai tekintélyt tudott szerezni. Talán meg szabad itt említenem, hogy I. Frigyes, a hatalmas német császárt, mikor a Szentföldre vonult, 1189-ben Béla látta vendégül Esztergomban, még pedig minden bizonnyal abban a palotában, melynek alapfalait az ásatások most hozták napfényre.

Alanya és tárgya szempontjából egyaránt figyelemre méltó Thallóczynak levéltári szorgos kutatások alapján készült két közleménye *Gablmann Miklósról*, a Mecklenburgból Magyarországra szakadt iskolamesterről. Ez az egyszerű, de nagy tudású és kitűnő pennájú ember a XVI. század végén az úgynevezett «hosszú háború»-ban hivatalos hadi krónikás volt, táborozásban és ütközetekben együtt élt, együtt szenvedett és vérzett a magyar katonával s nagyszámú hivatalos jelentéseiben rokonszenves, vonzó és igazságos jellemzését adta a magyar katona értékének és erényeinek.²

Nem nagyterjedelmű, de már különlegessége miatt is kiemelendő Thallóczy precíz dolgozata *Thököly Imre betegségről*, mely 32 éves kora óta kínossá tette a szerencsétlen

¹ Thallóczy e tanulmányának címe: *III. Béla és a magyar birodalom* (megjelent az Olcsó Könyvtárban is). A díszmű 1906-ban jelent meg.

² *Gablmann Miklós* († 1596) *hadi történetíró emlékezete és Adatok Gablmann Miklós és Blotius Hugó viszonyához*. Különnyomatok a Tört. Tár. 1896-iki folyamából.

kuruckirály egész életét. György Tibor tisztelt tagtársunk, mint orvos, Thallóczy adatai alapján megállapította, hogy a kuruckirályt a sokizületi csúz legsúlyosabb faja gyötörte agyon. Ehhez a megállapításhoz azt a szép megjegyzést fűzte Győry, hogy Thallóczy e művecskéjében a nemzeti *hőst* közelebb hozta rokonszenyünkhöz, mert fölkelte bennünk a részvét meleg érzését, mikor megmutatta hogy Thököly, az *ember* mennyit szenvedett.¹

Megérdemlett érdeklődéssel találkozott Thallóczynak teljesen új levéltári anyag alapján írt terjedelmes dolgozata a kalandos életű gr. Benyovszky Móricnak haditengerészeti és tengeri-kereskedelmi nagyméretű, részletekig kidolgozott terveiről, melyeket József császárhoz nyújtott be. Józsefnek meg is nyerték e tervek a tetszését s ha az előbbieket egyáltalán kivihetőek voltak volna, a Habsburg-monarchiát elsőrangú tengeri hatalommá teszik vala. A jóval realisabbak, a kereskedelmiek pedig az államtanács és udvari kamara lassú latolgatásán törtek meg. A dús képzeletű, erélyes, sőt genialis Benyovszky két évig várt kedvező döntésre itthon s azután csalódva tért vissza XVI. Lajos szolgálatába.²

Nem csupán történetírói működésnek számít, hanem Thallóczy sok dolgozata közül méltán kitűnik három igen szép tanulmánya két előkelő magyar államférfiúról s egy elsőrangú magyar historikusról.

Ezek között a meleg kegyelet mellé mély hála csatlakozik abban a magvas tanulmánnyá bővült emlékbeszédben, amelyet Thallóczy 1903-ban Akadémiánk nagygyűlésén Kállay Benjáminről olvasott föl. A nagy magyar államférfi politikai nézetei és közéléte kialakulását, kormányzási genie-jét, európai jelentőségét, történetírói értékét, mint valamely szép domborművön, együtt találjuk ez emlékbeszédben. Méltóan nyilatkozik Thallóczy pietása abban a tartalmas kötetben

¹ *Thököly Imre betegsége*. I. A kórtörténeti adatok Thallóczytól. II. Az adatok orvosi megbírálása Győry Tibortól. Különnyomat a *Századok* 1906-iki évfolyamából.

² *Gr. Benyovszky Móric haditengerészeti és kereskedelem-politikai tervei 1779—1781*. Különnyomat a *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 1901. folyamából.

is, amelyben Kállay kézirati hagyatékából az 1807—1810 közti szerb fölkelés történetét,¹ a hiányok gondos kitöltésével közrebocsátotta.

Emlékbeszédnek készült, de tartalmas életrajzzá bővült két másik ilyen dolgozata is Thallóczynak. Az egyikben gr. Szécsen Antalt, ezt a klasszikus műveltségű, erősen konzervatív, de ízig-vérig magyar politikust s főként az ő abszolutizmus elleni küzdelmeit jeleníti meg. A másikban Pauler Gyuláról, a kiváló magyar történetíróról s az igazi «igaz emberről» nyújt élénk képet s följefti bajorföldi gyökereit ennek a családnak, mely három nemzedéken át olyan kitűnőségeket ajándékozott Magyarországnak, mint aminő Pauler Tivadar, ennek fia, Gyula, a történetíró és unokája, Ákos, a bölcsész volt.²

Thallóczynak köszönhető, hogy Szögyény László országbíró fölötté nagybecsű emlékiratait családja közzétette. A kitűnő forrásmunka első kötetét, mely a 48-i eseményeket is felöleli, maga Thallóczy készítette gondos és fontos jegyzetekkel sajtó alá. Ugyancsak ő adatta ki a Konstantinápolyban tudományos missziója közben kiszervedett derék katolikus papnak, Karácson Imrének kézirati hagyatékát: konstantinápolyi levéltárak magyar vonatkozású török oklevelei magyar fordításait, abban a szép kötetben, melyet Thallóczy a turkológ Krcsmarik Jánossal és Szekfű Gyulával, kiváló tagtársunkkal szerkesztett.³

‘Bécsi munkássága másik főcsoportjánál legelőbb két dolgozat köti le figyelmünket: a nagy magyar jezsuitáról, Pray Györgyről, és a németül író lelkes magyar, alapos histó-

¹ *Die Geschichte des serbischen Aufstandes 1807—1810. von Benjamin von Kállay.* Aus dem Handschriftennachlass herausgegeben von Ludwig von Thallóczy stb. Wien. 1910.

² *Gr. Szécsen Antal.* Különnyomat a *Századok* 1901. évfolyamából. És *Pauler Gyula emlékezete* (1841—1903), a *Századok* 1911. évfolyamából.

³ *Id. Szögyény-Marich László országbíró emlékirata.* Első kötet 1836—1848, Bpest, 1903. — És *Török Magyar Oklevéltár 1523—1789.* A konstantinápolyi levéltárakból gyűjtötte és magyarra fordította néhai Karácson Imre (A Szt. István-Társulat kiadása. 1914.).

rikusról, Engel János Keresztélyről szóló.¹ Ők voltak t. i. az úttörők Magyarország hűbéres országai történetének kutatása terén; ezért szentelte nekik a két tanulmányt a kései utód, midőn kezükből a fonalat átvette és megérett benne a gondolat, hogy a tudományos világot *Magyarország melléktartományainak oklevéltárával* ajándékozza meg s a vele járó tanulmányokkal intenzívebb fényt vet ez országok történetére s az anyaországhoz való viszonyukra.

Mintegy előljáróban adta ki a dalmata Gelcichsel *Ragusa és Magyarország összeköttetéseinek* gazdag oklevéltárát és írt hozzá egy alapos tanulmányt annak a jótékony közjogi kapocsnak történetéről, amellyel Magyarország — «tutto lo Arsago» mint a krónikás mondja — a kis dalmát köztársaságot a hatalmas Velence elnyomása ellen védelmébe fogadta.²

A «melléktartományok»-ra vonatkozó tervének megvalósulását persze hosszú évek szenvedélyes gyűjtése előzte meg, amíg az első kötet, *A horvát véghelyek oklevéltára*, sajtó alól kikerülhetett.³ A nagyértékű bevezetésből — Thallóczy és Hodinka közös munkájából — szemünk előtt bontakozik ki, miként sikerült I. Ferdinándnak, mint már magyar királynak, miután az ősi szlavón és horvát földön őrt álló Zrinyieket és Frangepánokat az ozmán túlerő visszaszorította, a határőrvidéki intézmény első szerény alapjait lerakni.

A sorozat második darabja, néhai Áldásy Antal közreműködésével, a Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltárát hozza a XII. századtól 1526-ig.⁴ A bevezető tanulmányban két szempont uralkodik. Az egyiknek tárgya a Drina és Morava közti mácsói magyar bánóság, országunk e déli

¹ *Pray György s a magyar korona melléktartományai. Századok* 1888. És *Johann Christian von Engel und seine Korrespondenz 1780—1814.* (1915. Különnyomat az Ungar. Rundschau-ból.).

² Szerk. Gelcich József, bevezetéssel ellátta Thallóczy Lajos 1887. Akadémia kiadványa.

³ *Magyarország melléktartományainak oklevéltára.* I. köt. A horvát véghelyek oklevéltára 1490—1527. (Monum. Hung. Hist. Dipl. XXXI. — 1903.).

⁴ *M. o. melléktart. oklevéltára* II. kötet. (Mon. Hung. Hist. Dipl. XXXIII. kötet. — 1907.).

bástyája, amelyet IV. Béla úgy alapozott meg, hogy 300 éven át szerves járuléka lett a magyar birodalomnak s amelynek első határait Hodinka nyomozta ki. A másik szempont az Imre királyunk alatt keletkezett szerb hűbéri viszony történetére s különösen annak ama rendkívül jellemző átalakulására irányul, mely akkor kezdődik, amikor a szerb királyság az ozmán csapások alatt összeomlik. A maradék szabad szerb föld fejedelmei, a despoták, oly szoros közjogi kapcsolattal fűződnek most már a magyar szent koronához, hogy egész Mohácsig, sőt egy ideig még 1526 után is, zászlós uraink közt foglalnak helyet. Kiemelkedik az egész időszakból Brankovics György despotának Thallóczy által mesterileg megrajzolt alakja.

A horvát vég helyek és a macsói bántság közötti nagy területre visz bennünket a sorozat harmadik darabja, az *Alsószlavóniai Okmánytár*,¹ mely a IV. Béla királyunk által a Száva déli partja mentén szervezett 3 szép magyar megye viszontagságos történetével s a magyar szent koronához mindig hű régi szlavón nemzetiségeknek a magyar birodalom védelmében leginkább az ozmán ellen folytatott küzdelmeivel foglalkozik.

Utolsó darabja a sorozatnak *Jajcza, a bántság, a vár és város története*,² mely 1915-ben jelent meg s Akadémiánk nagy jutalmával lón kitüntetve. És méltán. Mert plasztikus előadásban ismerteti, több száz eladdig ismeretlen oklevél alapján is, Mátyás királyunk életének talán leghasznosabb alkotását. Nagy Lajosunk nejének, az Arany János által megörökített szép bosnyák Örzsének unokaöccse, II. Tvartkó bosnyák király a Szávába ömlő Verbász középfolysánál, a híres plivai vízesések vidékén Hervója nagyvajdát, az egész bosnyák történet legmarkánsabb alakját nagyterjedelmű birtokkal adományozta meg, amelynek központja gyanánt aztán Hervója Jajcza várát építette föl. Ez az egész ország-rész hosszú évtizedek múlva, 1463 tavaszán, mikor II.

¹ *M. o. melléklet. oklevéltára* III. kötet. (Mon. Hung. Hist. Dipl. XXXVI. kötet. — 1912.).

² *M. o. melléklet. oklevéltára* IV. kötet. (Mon. Hung. Hist. Dipl. XL. kötet. — 1915.).

Mahmud, Konstantinápoly meghódítója, az utolsó bosnyák királyt legyőzte és lefejeztette, az erős Jajczával és mellék-váraival ozmán kézre jutott. Megnyilt hát az út a Verbász völgyén át a nagy hódító előtt Szlavóniába s Magyarországba. Ezt a végzetessé válható veszedelmet hártotta el Mátyás ugyanazon esztendő őszén, mikor diadalmas hadjáratával kiverte innen a törököt, megszervezte a jajczai magyar bánt-ságot, tőle nyugatra és keletre pedig azt a várláncolatot mint gátművet, mely hivatva volt az ozmán dagály legnagyobb idején is fölfogni a hullámcsapásokat, sőt bázisává lenni a félhold ellen tervezett európai vállalatnak. Hogy a Mátyás halála utáni példátlan nagy züllés folyamán miért és hogyan esett szét ez a geniális szerkezet : mély keserőséggel tudjuk meg Thallóczy további, sokszor megrendítő előadásából.

Keserőségbe merül ugyan el, de lélekemelő jelenetekben is gazdag az a kép, amelyet előttünk Thallóczy két, hű magyarrá vált délszláv nemzetség, a Blagay- és Frangepán-családok történetéről pörget le a Barabás közreműködésével kiadott, háromkötetnyi oklevéltárban s ezek bevezető tanulmányaiban.¹

A Blagay nevet nálunk alig vagy éppen nem ismerik ; pedig viselői a legjobb, leghívebb és leghasznosabb magyarok közül valók. Ősük a XII. század végén veri vissza a horvátmagyar birtokokra éhes németbirodalmi fejedelmek támadásait s érette III. Bélától a boszniai «Vízköz» vagy Vodicsa földjét kapja Blagaj várával jutalmul. Ennek ivadéka az a hű szlavón bán, aki Károly Róbert királyunk korában a Horvátországot elszakítani akaró hatalmas brebiri Subichokat letöri. A család legkorábban lett teljesen magyarrá a szlavonhorvát urak közt s mikor lábai alól a török az utolsó darab földet is kihúzza, a XVI. század legvégén György úr, az egyetlen még élő Blagay, akinek nevelője Kisfaludy Balázs, nagy költőink egyenes őse volt, Krajnába kényszerül menekülni s megtelepedni. De leszármazóiban mindvégig élénken él magyarságuk tudata — és az utolsó gróf Blagay, Thallóczy

¹ *A Blagay-család oklevéltára.* Mon. Hung. Hist. Dipl. 1897. és *A Frangepán-család oklevéltára* két kötetben, Mon. Hung. Hist. Dipl. XXXV. és XXXVIII. kötetek. 1910 és 1913.

jó ismerőse, aki 1897-ben halt meg, nemzetsége levéltárát Magyarországnak adományozza.

Hasonló ajándék a Frangepán-levéltárnak tekintélyes töredéke, amelyet a család friauli olasz ágának ivadéka, Lajos gróf, ugyancsak Thallóczy közbenjárására engedett át Magyarországnak. A Zrinyi Péterrel együtt kivégzett utolsó magyar Frangepán derék felesége tüstént férje elfogatása után Buccariból egy hajón átküldte a friauli rokonokhoz megőrzés végett a családi levéltárát. Így került az a távol rokon olasz ág egyik friauli várkastélyába s onnan mihozzánk. Lehetetlen a magyar Frangepánoknak ez oklevelek alapján Thallóczy által föltárt nagyszerű történetét bár a legfutólagosabban is vázolni. Csak egyetlen mozzanatot emelek ki belőle, amellyel Thallóczynak az arragóniai királyok barcelonai levéltárában végzett kutatásai ismertettek meg bennünket: Hunyadi Jánosnak t. i. leghívebb és legbizalmasabb barátja az a Frangepán István volt, aki a kormányzó nevében és megbízásából 1447-ben szövetséget kötött a török ellen arragóniai Alfonz nápolyi királlyal. Ha Alfonz eleget tesz vala magára vállalt kötelezettségének, Hunyadit nem győzi le a török a Rigómezőn s Alfonz a kis nápolyi trónt a magyar trónnal cseréli föl!

*

Mindezek a publikációk, aztán Thallóczynak a barcelonai és olaszországi levéltárakból a triesti és sienai történelmi társulatok folyóirataiban megjelent közleményei,¹ melyek az Adria-parti városok és területek összeköttetéseit világítják meg az ozmán nagyhatalommal a középkor utolsó századaiban; mindezek a publikációk, mondom, mélyen belevágtak igen számos, kisebb-nagyobb új adataikkal Thallóczy kedvenc tervébe: Bosznia, e magyar hűbéres ország lehetőleg kimerítő történetének megírásába. Ösztönözte őt erre az az őszintén meleg vonzalom is, amelyet a szép ország népe s különösen mohamedán és katolikus elemei iránt érzett

¹ *Alcunas lettere del re Alfonso II. di Aragonia alla republica di Siena*. Különnyomat. *Bulletino di Siena di Storia Patria* XVIII. évf. (1911). És *Frammenti relativi alla storia dei paesi situati all'Adria* az *Archeografo Triestino* 1911—14-iki folyamából három különnyomat.

s melynek találó kifejezést ad síremlékén a magyar és bosnyák harcos kézfogása. E terve végrehajtásában a korai halál azonban meggátolta őt. Csak egy szép, de régebbi vázlatot készített el, melyhez új adatait nem használhatta még föl.¹ Hagyott azonban ránk magyar, német és horvát nyelven írt számos maradandó értékű részlettanulmányt, az ország multjának egyes időszakaiiba erősen bevilágítót. Ilyen például a *Rómaiak Boszniában* című,² Julius Caesar és utódai azon véres politikájáról, mely a mai bosnyák föld őslakóinak, az illíreknek leigázásával s félig kiirtásával végződött. Angyal Dávid t. tagtársunk már régebben rámutatott, mily szép e tanulmányban Batónak, az «utolsó illírnek» Thallóczy megrajzolta alakja.³ A bosnyák bánóság nem eléggé tisztázott eredetének s a hatalmas Kotromanovics báni család leszármazásának vizsgálata új adatokban és új szempontokban bővelkedik.⁴ A *Bosnyák és szerb élet- és nemzedékrajzi tanulmányok* gazdag tartalmából különösen érdekelhet bennünket a szent-szávai vagyis hercegovinai hercegek magyarországi szereplése.⁵ Legtöbbet foglalkozott azonban Thallóczy a már említett bosnyák nagyvajda és spalatói herceg, Hervója alakjával. Zsigmond királyunk ezen hűtelen hűbéresének, gyöngye bosnyák királyok alatt Bosznia igazi urának életrajzát külön is megírta Thallóczy abban a nagy díszműben amelyet Jágicscsal, a híres szlavistával és Wickhoffal, a nagynevű műtörténésszel együtt latin nyelven szerkesztett. Ez a díszmű azt a XV. század legelejéről való kódexet ismerteti, amelyet Abdul Hamid szultán 1894-ben ajándékozott kirá-

¹ *Bosznia története*. Bpest, 1900. — Különnyomat *Az osztrák-magyar monarchia írásban és képen* című nagy műből.

² Különnyomat a *Századok* 1904. évfolyamából.

³ Angyal D. szép nekrológja Thallóczyról 1917. A Budapesti Szemle 169. kötete, 144. lapján.

⁴ *Untersuchungen über den Ursprung des Bosnischen Banats* stb. Különnyomat a *Wissenschaftl. Mitteilungen aus Bosnien u. der Hercegowina* XI. kötetéből (1909) egy szabatos térképpel, melyen Th. és Hodinka Bosznia egész északnyugati felének a XIV. századból oklevélileg kimutatható helységeit, várait stb. tüntetik föl.

⁵ 1909. Térképvázlattal, mely Hercegovina XV. századi területét tünteti föl.

lyunknak s amely egy szerb-horvát nyelven glagol betűkkel írott, sok gyönyörű miniatúrral díszített és Hervójának, mint Spalato hercegének dedikált missalét tartalmaz.¹

A bosnyák földtől délkeletre fordult egyidőben Thallóczy s új adatokkal illusztrálta a bolgár földön Nagy Lajosunk által szervezett, de különben kérész életű bodonyi (azaz widdini) magyar bánság történetét.² A délnyugaton pedig az ősi illír népnek leszármazottjai, az albánok, régi magyarsággal orbonások, vonták magukra figyelmét, első sorban középkori magyar vonatkozásaik miatt, de meg azért is, mert monarchiánkat a mult század utolsó s a jelen század első évtizedében Albánia, mint ismeretes, közelebbről érdekelte. Megtanult albánul, beutazta az ország egyik-másik vidékét; magyar és német nyelvű dolgozataiban, főleg az *Illirisch-albanische Forschungen* köteteiben³ behatóan foglalkozott e nép multjával, szokásaival s jelen helyzetével. Legértékesebb azonban e téren az az ő kezdeményezésére létrejött valóban klasszikus kiadvány, amelyben ő, aztán Jireček bécsi egyetemi tanár s a már említett Šufflay Albánia egész középkori kútfőit két nagy kötetben közzétették.⁴

Az egy Havasalföld kivételével nincsen hát a Balkán-félszigeten olyan, hajdan magyar főnhatóság vagy magyar politikai befolyás alatt állott darab föld, amelynek történetére és hazánkhoz való viszonyára újabb és újabb adatokkal Thallóczy rá ne világított volna. Az impulsust ehhez neki a Bosznia ügyeivel való hivatalos foglalkozás adhatta; de ő ezt az impulsust aztán magyar lelke teljes hevével ragadta meg. És noha nem volt az illúziók embere, erősen

¹ *Missale glagoliticum Hervoiae ducis Spaletensis*. Recensuerunt V. Jágió, L. Thallóczy, F. Wickhoff. Auctoritate et in pensis regiminis publici Bosniae et Hercegovinae. Quadragesima una picturis ornatum. Vindob. 1891.

² *Nagy Lajos és a bolgár bánság*. Századok 1900. és különnyomat.

³ A gyűjteményes mű két első kötetében (1915—16) négy tanulmánya van Thallóczynak Albániáról.

⁴ *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*. Collegerunt et digesserunt Dr. Lud. de Thallóczy, Dr. Const. Jireček et Dr. Emilianus de Šufflay. I. köt. 344—1343-ig, megjelent 1913-ban; a II. köt. 1344—1406. Th. halála után (1918).

hitte, hogy a mult nagy emlékeit fölmutatva, egy szép gondolatnak tesz hasznos szolgálatot. Annak a gondolatnak, hogy Magyarország a megváltozott időkhöz képest többé nem fönnhatóságot, hanem egészséges politikai és kulturális befolyást fog érvényesíthetni in illis partibus. Ezt teljes joggal hihette és gondolhatta ő még akkor és élete utolsó percéig is. És talán erről álmódott, mikor derűs arcát utoljára láttam a ferencvárosi halottaskamrában IV. Károly királyunk koszorúja mellett.

Ez a jótékony derű, mely a halottnak sem tűnt el az arcáról, a Mindenható gazdag adományaként kísérte Thallóczyt egész életén át. A vele járó optimizmus támogatta őt minden munkájában s a vele járó emberszeretet vezette őt egész életfölfogásában. Legeredetibb és legközvetlenebb írásos nyilatkozásai ennek a napfényes világszemléletnek azok az épp oly vidám, gazdag humorú, mint pompás magyar nyelvű cikkei, amelyeket a *Gyepűn innen, gyepűn túl* című kötetében adott sajtó alá, és a természetesen csak szűkebb körök számára írt, bohókás *Tudákos levelek*. Szépirodalmi nagy értékük, különösen amazoké, tagadhatatlan. De ugyanebből a lelki derűből sugárzott ki az a delejesnek mondható erő is, mely az embereket s így bécsi barátait és ismerőseit is hozzája vonzotta. A lakásán összegyűlt körben, ahová itthonról, főként Budapestről régi pályatársak, régi barátok és ismerősök sűrűn jártak föl s amelyet Kállay, Szőgyény, Khuen-Héderváry és Tisza István is meg-megtiszteltek látogatásukkal, jól és otthon érezte magát öreg és ifjú, pap és katona, művész és politikus, tudós és tisztviselő egyaránt. Komoly tudományos, főként történeti, vagy művészi és társadalmi témák megtárgyalása vidám beszélgetésekkel váltakozott s ezeket élénken fűszerezte a házigazdából kiáradó jó kedv. Ki ne értené meg azt, aki szívesen gyönyörködik a németalföldi nagy festők pompás humorú népi jeleneteiben? vagy azt, aki nem tesz úgy, mint a pisai Vergognosa, hanem nyíltan mer mosolyogni még erősen «naturalisztikus» festményeik előtt is? Kinek lehetett hát bármilyen kifogása az ellen, hogy Thallóczy idegfeszítő munka után, a pihenés óráiban, egészséges jó kedvét nem egyszer népiesebb köntösben engedte

szabadon s aztán velünk együtt kacagott, mikor effélével a nagyképűség vagy a paragrafusos esztétika piperkőceit megtréfálhatta s megleckéztethette? Akik őt jól ismerték, jól tudták hogy e pajkos, néha tán rakoncátlan delfinek csak éppen elfutó hullámok voltak a fölszínen, amely fölszín alatt kristálytisza érzések tiszta vizei hömpölyögtek tova. Nem is lehetett ez másként annál, aki *Bácsy Jakab*nak, az Ara Coeli oltárai szolgálatában átszellemült egykori martalóc magyar hajdúnak lelki válságát, szomorú regényét oly szépen megírta.

Ebből a híven összetartó, rokonszenv és kötelességtudás, munkakészség és jó kedv kapcsaival összefűzött baráti körből a vidámság kedves puttójait száműzte a kitört világháború; össze is zsugorodott a bizalmas társaság, mert nem egy tagja hadba vonult s végül 1916 elején magát a házi gazdát is egy igen fontos állami föladat a déli harctérre szólította.

Szerbiát ugyanis, mint ismeretes, 1915 őszén az osztrák-magyar és német szövetséges csapatok megszállották. A balkáni háborúk után tetemesen megnagyobbodott Szerbia északnyugati és déli része Tisza István és Burián javaslatára monarchiánk kormányzása alá került. Tisza István, a magyar érdekek erélyes őre, azt is keresztülvitte, hogy ezen a területen az osztrák-magyar katonai főkormányzó mellé, a magyar érdekek szemmeltartására is, Thallóczy személyében magyar polgári adlátus kerüljön.¹ Ez az intézkedés mindenkép helyesnek bizonyult; mert a katonai főkormányzó, gróf Salis János és vezérkara a főhadvezetőség vezérkari főnökének nézeteiben is bizakodva, ahhoz a horvát párthoz szítottak, mely a magyar kormány és a monarchia hivatalos politikájával ellentétben Szerbia végleges annexiójára, Horvátországhoz való csatolására és a monarchia trialisztikus átalakítására törekedett. Salisék minden egyes intézkedése ezt a célt szolgálta.

Thallóczy éles szeme azonban tüstént észrevette ezeket a célzatokat. Erélyesen tiltakozott ellenük² s behatóan tudó-

¹ A főhadvezetőség 1916. január 13. tudatja Tiszával Thallóczy megbízatását (Traeger Ernő t. barátom szíves közlése).

² Thallóczyt nagy megértéssel támogatta gr. Széchenyi Lajos, rendk. követ és meghat. miniszter, aki Belgrádban a főhadikormányzóságnál a közös külügyminisztériumot képviselte.

sította róluk Tisza Istvánt, aki az ő javaslatára leutazván Szerbiába, a helyszínén személyesen győződött meg Thallóczy jelentései alaposságáról. Hazatérve Tisza István tüstént megírta május 26-ikán a főhadvezetőséghez azt a remek memorandumot, amely Összes Munkái IV. sorozatának V. kötetében olvasható. A kívánt hatás erre nem is maradt el. Az uralkodó gr. Salis helyébe b. Rhemen Adolf gyalogsági tábornokot nevezte ki, melléje új vezérkari főnököt adott, akikkel Thallóczy most már mindvégig teljes egyetértésben működhetett, mind a monarchia, mind Magyarország érdekében.

Az utolsó, igen fontos megbízatás, amelynek teljesítésére belgrádi küldetéséből készséges örömmel vállalkozott is, hetekig tartó körútja volt Szerbiának albánok és mohamedánok lakta vidékein. Nagy hasznát vette itt az albán nép nyelve, története és szokásai ismeretének. Reformterveiről, amelyek, mint maga a körút is, e népelemek monarchiánk iránti rokonszenvének megnyerését célozták, bőven tudósít 1916. decemberi jelentésében a derék Buchberger, akkor mitrovicai alkonzul és kerületi polgári biztos, később Ausztria stockholmi követe. Buchberger Thallóczy mellé beosztva kísérte őt e hivatalos körúton s megható a fájdalom és a mély tisztelet, melynek főnöke váratlan halála hírére jelentésében kifejezést adott.¹ Thallóczy maga ugyanis nem tehetett írásos jelentést e hivatalos körútról, mert onnan visszatérve azonnal Bécsbe kellett öreg királyunk temetésére utaznia.

Pár órára a temetés után Thallóczy akkori belgrádi titkárával, jelenben moszkvai követünkkel, Arnóthy-Jungerth Mihállyal a bécsi kapucinus-templom kriptájába követtem Thallóczyt, hogy egy buzgó Miatyánkot imádkozzunk el a nagy és jóságos király koporsójánál. Innen a bécsi Keleti pályaudvarhoz kísértem ki Belgrádba visszautazni szándékozó barátomat, hogy élve többé sohase lássam.

Thallóczy Lajos meghalt, de emléke él és élni fog!

KÁROLYI ÁRPÁD.

¹ Buchberger jelentése a cs. és kir. külügyminiszteriumhoz, Mitrovica a/K. 1916. december 4., hozzá mellékelve Buchberger bő leírása a körútról, december 3. alatt.

A BÖLCSÉSZETKARI OKTATÁS ÉS A KÖZÉPISKOLAI TANÁRKÉPZÉS REFORMJÁHOZ.

Nagy hálára kötelezte Hóman Bálint vall.- és közoktatásügyi miniszter az egyetemek és főiskolák tanárait, hogy a felsőoktatási reform előkészítésül országos kongresszus keretében kikérte véleményüket, meghallgatta szavukat. Aki a jól szervezett kongresszuson a kitűnően átgondolt és kidolgozott előadásokat, javaslatokat, úgyszintén a hozzájuk fűződött hozzászólásokat végighallgatta, azzal a jóleső érzéssel távozott az egy héten át tartott kongresszusról,¹ hogy benne értékes gondolatok, eszmék, javaslatok vetődtek fel, amelyeket a miniszter² úr az irodalomban már korábban kifejezett kívánalmakkal egybekapcsolva, a készülő reform alkalmával bizonyára sok tekintetben figyelmére fog méltatni.

Az elhangzott javaslatok közül én csak a bölcsészeti oktatás- és a középiskolai tanárképzésről szóló javaslatához kívánok hozzászólni. Teszem ezt azért, hogy — ha kis mértékben is — hátha használhatók a közműveltségünket, tudományos életünket olyan mélységesen érintő ügynek. Két körülmény adja meg hozzá a bátorságot. Az egyik, hogy a kérdés irodalmát, történeti fejlődését 1870-től napjainkig annyira-mennyire ismerem. Mert a bölcsészeti oktatás és a középiskolai tanárképzés kérdésével 1870-től napjainkig részint alkotásokkal, részint irodalmilag sok jelesünk foglalkozott. Így báró Eötvös József, Trefort Ágoston, Kármán Mór, báró

¹ A kongresszust a miniszter 1936. november 23—28. napjaira hívta össze. Minthogy azonban a kormányzó úr, akit a kongresszus megnyitására felkértek, ugyanakkor hivatalosan Olaszországban volt elfoglalva, a kongresszust 1936. december 10—16. napjain tartották meg.

Eötvös Loránd, Beöthy Zsolt, Heinrich Gusztáv, Hóman Ottó, Békefi Remig, Fináczy Ernő, gróf Klebelsberg Kuno, Hóman Bálint, Horváth János, Kornis Gyula, Petz Gedeon, Huszti József, Zimmermann Ágost, Kisparti János, hogy csak néhány nevet említsek.

A másik körülmény, amely bátorságot ad a hozzászólásra, hogy e téren saját tapasztalataim is nagy számmal vannak. Tapasztalatokat ugyanis e téren 1921 óta, mióta a budapesti egyetem bölcsészeti karának tanára és a M. Kir. Középiskolai Tanárvizsgáló Bizottság ügyvezető alelnöke, s 1924 óta, mióta a bölcsészeti kar mellé rendelt Középiskolai Tanárképzőintézetnek elnökhelyettese vagyok, bőven szerezttem. E tapasztalatok alapján a tanárképzés terén különben is igyekeztem használni.

*

Az az előadás, amelyet Németh Gyula a kongresszus «Bölcsészet-, nyelv-, természettudományi és pedagógiai szakosztály»-a ülésén *A bölcsészeti oktatás és a középiskolai tanárképzés reformja* címmel tartott, tartalmas, értékes, gondos munka. Gerincét, velejét az a javaslat alkotja, amelyet a bölcsészettudományi kar egy bizottsága néhai Gombocz Zoltán dékánusa alatt 1934—35-ben kidolgozott.

Az előadás, illetőleg a javaslat főbb pontjai ezek:

1. A mai bölcsészeti tanulmányi évek elé egy előkészítő évet kell beiktatni. Ez azt jelenti, hogy aki középiskolai tanár akar lenni, az oklevelét a mai öt év helyett hat, aki meg tudományának doktora, az a mai négy év helyett öt év alatt szeresheti meg doktori oklevelét.

2. A tanulmányi idő második és harmadik évét a javaslat kizárólag szakképzésre kívánja fordítani. Ezekben az években a tanárjelölt filozófiai és elméleti pedagógiai előadásokat nem hallgat, a doctorandus is csak akkor, ha a tudomány-szakok szigorlati tárgyai közt szerepelnek. A negyedik és ötödik évben a tanárjelöltek és a doctorandusok szaktárgyaikban kisebb óraszámban speciális előadásokat hallgatnak, megkezdik szaktudományukban a produktív munkát

és behatóbban foglalkoznak filozófiai és elméleti pedagógiai tanulmányokkal. A hatodik év a gyakorlati év. Ezt a tanárjelöltek a Tanárképzőintézetben és a gyakorló középiskolában töltik, ahol az eddigénél intenzívebb tanítási gyakorlat, kötelező próbatanítás kívánatos. Ehhez szükséges, hogy elegendő számú és kellően felszerelt gyakorlóiskola létesüljön.

3. A bölcsészeti karon töltendő tanulmányi idő alatt a félév érvényességéhez szükséges órák száma — a természettudományok kivételével — a 20—25 órát ne haladja meg. A bölcsészeti tanulmányi idővel párhuzamosan haladó tanárképzőintézeti tanulmányi időben a középiskolai tanítás anyagával mindenkor szoros kapcsolatban álló tanárképzőintézeti előadások heti óraszama félévenként és szaktárgyanként heti két-két óránál több ne legyen.

4. Aki tudományának doktora akar lenni, az bölcsészeti tanulmányai hatodik féléve végén doktori előszigorlatot, tanulmányai tizedik féléve végén meg doktori szigorlatot tesz. Aki ugyancsak a hatodik félév végén tanári alapvizsgálatot tett, annak alapvizsgálója doktori előszigorlatnak elfogadható, ha cenzorai a Karnak nyilvános rendes, rendkívüli, nyugalmazott vagy címzetes nyilvános rendkívüli tanárai voltak, és ha alapvizsgálatának egyik szaktárgya a teendő szigorlati főtárgy. A tanári szakvizsgálat az eddigi előírások szerint a tizedik félév végén teendő.

5. A bizottság szükségesnek tartja kisebb, a tudományos képzést előmozdító internátusok létesítését.

6. A Kar mellett működő M. kir. Középiskolai Tanárképzőintézetnek a Karhoz való viszonyát a következőkép óhajtja a javaslat szabályozni:

a) A budapesti M. Kir. Középiskolai Tanárképzőintézet vezetését, mely áll az elnökből és a tisztagú igazgatótanácsból, kik közül az egyik elnökhelyettes, a vallás- és közoktatásügyi miniszter nevezi ki ötévi időtartamra.

b) A tizenegy tagból álló vezetőségben kilenc tag, kik közül az egyik elnök, a budapesti egyetem bölcsészettudományi karának működő nyilvános rendes tanára, kettő meg a Karon kívül álló középiskolai szakférfiú. A kilenc tagot a miniszter a Kar jelölése alapján, a két középiskolai szakférfiút

meg a Tanárképzőintézet igazgatótanácsának javaslata alapján nevezi ki.

c) A Tanárképzőintézet elnöke és igazgatótanácsa az az állandó szerv, amellyel a Kar a törvény szerint reábízott tanárképzés ügyeit addig az időpontig intézi, amíg a tanárjelölt a bölcsészettudományi karnak és vele párhuzamosan a Középiskolai Tanárképzőintézetnek a tagja, tehát egyetemi tanulmányai befejezéséig. A tanárjelöltek gyakorló éve független a Kartól, ennek a gyakorló évnak a vezetésével a miniszter a Tanárképzőintézet igazgatótanácsát külön bízta meg.

d) A tanárképzésre vonatkozó ügyekben — a gyakorló évre vonatkozók kivételével — a Tanárképzőintézet elnöke és igazgatótanácsa a Karnak előterjesztéseket tesz. Ez előterjesztésekre minden félévben egy vagy két kari ülés állapítatik meg. Az előterjesztések között szerepel a Tanárképzőintézet következő félévi programja, előadástervezete, előadónak megbízatása, valamint a félév ügyvitelével kapcsolatos összefoglaló jelentés. Róluk a Kar egyszerű szótöbbséggel határoz.

e) A Tanárképzőintézet ügyei nem az egyetemi tanácsban keresztül, hanem, mint eddig, közvetlenül a minisztériumba terjesztetnek föl.

f) A tudósképzést illető előadások a Tanárképzőintézet feladatköréből teljesen kikapcsolandók; a tanárképzőintézeti előadások mindenkor a középiskolai tanítás anyagával álljanak szoros kapcsolatban. Ilyen előadások félévenként és szaktárgyanként heti két órában tartassanak (l. a 3. pontot is). A tanárképzőintézeti jelentkezőkönyvbe csakis ez előadások írhatók be. A tanácstagok félévi láttamozása csak akkor történhet meg, ha a jelölt egyetemi leckekönyve is rendben van.

7. A Karra vonatkozó más ügyekben, amilyenek első sorban a felvétel, a prozeminárium, szeminárium, laboratórium, kollokvium stb. a bizottság az eddigi gyakorlatot óhajtja fenntartani.

*

Minden javaslatnál felvetődik a kérdés, milyen okok azok, amelyek szükségessé tették a javaslat előterjesztését. Ezt a kérdést annál inkább fel kell vetnünk, mert hiszen a

középiskolai tanárok képzéséről és képesítéséről tizenkét évvel ezelőtt alkotott az országgyűlés egy törvényt, amelynek üdvös hatását a képviselőházban is, szakkörökben is elismerték. Ezek az elismerések abban csúcsosodtak ki, hogy az 1924. évi XXVII. törvénycikk célzata szerint képzett tanárok a felügyeleti hatóságoktól methodikai készütségek tekintetében elsőrendű minősítést kaptak. De e törvény nyomán a budapesti egyetem bölcsészeti kara és a melléje rendelt Tanárképzőintézet közt bizonyos félreértések keletkeztek, amelyeknek kiküszöbölése a középiskolai tanárképzés elsőrendű érdeke. Azután régi kívánsága a bölcsészeti karának, hogy bizonyos vonatkozásokban a bölcsészeti doktorátust szigorítani kell. Ma a bölcsészeti doktorátus általában könnyebb feltételek mellett szerzhető meg, mint a középiskolai tanári oklevél. Sok ilyen könnyebb feltétel van s közöttük nem utolsók a főtárgy mellé önként választott melléktárgyak kérdése és a szigorlatok száma, szemben a tanári vizsgák számával. Pedig a bölcsészeti doktori diploma nem csupán tudós fokozatot jelent, hanem épp úgy, mint a középiskolai tanári oklevél, elhelyezkedést: kenyérkeresetet nyújtó diploma is. S épp azért elég gyakori eset, hogy a tanári alapvizsgálat, esetleg a szakvizsgálat után egyesek megszerzik a doktori fokozatot, s ha e diplomájukkal elhelyezkedtek, sohasem teszik le a tanári szakvizsgálatot, illetőleg a befejező pedagógiai vizsgálatot. Kívánatos az is, hogy, ha csak van reá mód, az egyetem bölcsészeti karától mindazok, akik a követelményeknek — s itt nemcsak vizsgálati követelményekre gondolok — nem felelnek meg, távollarthatók legyenek. Ok tehát a bölcsészeti oktatás és a tanárképzés reformálására bőven van. S ha a budapesti bölcsészeti kar, illetőleg Németh Gyula javaslatát nézem, úgy látom, hogy a javaslatnak a vázoltam gondolatok a vezető gondolatai. Ezek a vezető gondolatok : 1. Szelekció, hogy mind a doktori, mind pedig a tanári diploma tudás szempontjából értékesebb legyen. 2. A tanulmányi anyagoknak rendszeresebb beosztása. 3. A bölcsészeti kar mellett szervezett Középiskolai Tanárképzőintézet viszonyának rendezése a Karhoz.

Szelekcióra a javaslat legalkalmasabb eszköznek az előkészítő év beiktatását tartja. Ez az előkészítő év egyben lehetővé teszi a tanulmányi anyag rendszeresebb beosztását — folytatja a javaslat. Az előkészítő évnek anyaga a következő volna :

a) Tudományelméleti bevezetés egész éven át heti 3 órában ;

b) Művelődéstudomány egy félévben heti 2 órában ;

c) Bevezetés a választott szaktárgyakba ;

d) A nyelvi szakosoknál a megfelelő nyelvi ismeretek megalapozása ;

e) Az összes nem modern nyelvi szakosoknál valamely modern nyelv gyakorlása.

A jelölt az előkészítő év végén a karon ú. n. elővizsgálatot tesz. Tárgyai a következők :

a) A tudományelméleti kollégium anyaga ;

b) Bevezetés a választott szaktárgyakba.

c) Akinek valamely modern nyelv vagy nyelvek a szaktárgya, abból vagy azokból megfelelő nyelvi vizsgálatot tesz. Ha szaktárgyai közt az angol, a francia, a német vagy az olasz nem szerepel, akkor e nyelvek egyikéből, amelyet a jelölt maga választ, nyelvkésztségi vizsgát tesz. Mindennemű kiegészítő érettségi vizsgálat, amely a jelölt egyetemi tanulmányainak előfeltétele, pl. hiányzó görög vagy latin nyelvi érettségi vizsgálat, az előkészítő év végéig leteendő.

A javasolt részből világosan látszik, hogy a javaslattevő bizottság majdnem kizárólag csak tanárjelöltekre gondolt s csak elenyésző kis mértékben a doctorandusokra. A doctorandusnak csak *főtárgya* és két *melléktárgya* van, míg a tanárjelöltnek *két szaktárgya*. A javaslat csupán *szaktárgyakról* szól. Nagyon valószínű az is, hogy a javaslat csakis a szellemtudományi hallgatókra gondolt, mikor az előkészítő év anyagába a szaktárgyakba való bevezetést vette fel, mert hiszen a természettudományi hallgatóknál ma is — s ez régóta így van — bevezetésekkel kezdődik az egyetemi oktatás, mert a természettudományokban eredményes tanulmány másképp el sem érhető, el sem képzelhető.

Sok más kérdés sincs érintve az előkészítő évvel kapcsó-

latban, ilyenek : Lehet-e az első félév végén kollokválni, ha a jelölt számot szeretne adni félévi tanulmányáról vagy ha tandíjkedvezményért, ösztöndíjsegélyért s más természetű kedvezményekért akar folyamodni. Nincsen indokolva, miért nem vizsgatárgy a művelődéelméleti kollégium. Ha csak hallgatni kell a kollégiumot, de róla nem kell számot adni, akkor e kollégiumnak nincsen rostáló értéke. Külön szóra kell tennem, mert a javaslat lényeges része, a következő pontot : «További tanulmányokra csak az bocsátható, aki az előkészítő év végén a Karon az ú. n. elővizsgálatot sikerrel kiállotta. A vizsgálat megismétlése csak az előkészítő év újabb hallgatása után lehetséges». Ez volna az a vizsgálat, melynek szelektáló, rostáló értéke lesz. De lesz-e?

Ha valaki az előkészítő év egész anyagából, tehát a hallgatott anyag minden kollégiumából, a modern nyelvi tudásból vagy a modern nyelvi készségből, esetleg az érettségit pótló görög vagy latin elemi ismeretekből, szóval az egész anyagból nem felel meg, az ilyen vizsgálatát csak újabb egyévi hallgatás után ismételhetheti meg. Én az ilyenek az ismétlés jogát sem adnám meg. Csakhogy ilyen eset alig lesz, mert érettségit tett ifjúsággal állunk szemben, amely a legtöbb esetben azt a tárgyat fogja választani egyetemi tanulmányául, amelyhez, mondjuk egyelőre azt, hogy a legtöbb hajlama van. A legtöbb meg nem felelés tehát olyan lesz, hogy a jelölt az anyag egy részéből nem felelt meg. Az ilyen egy esztendőre visszavetni aligha méltányos. Hiszen a minden tárgyból sikertelen bölcsészeti doktori szigorlat is már egy félév múlva megismételhető, s vannak törekvések, amelyek itt is további könnyítéseket szeretnének. S azután az előkészítő évvégi vizsgálaton is tanár és tanítvány áll szemben. Már pedig a megvizsgált mellett esetleg mindenféle méltánylást, figyelmet érdemlő körülmény játszhatik szerepet, hogy előlük kitérni képtelen a vizsgáló. Aztán van szigorú, kevésbé szigorú s van lágyszívű, sőt van szeszélyes vizsgáló is. Mind-ezen okok alapján az a meggyőződés, hogy az előkészítő év végén teendő vizsgálat egymagában nem sokat fog szelektálni, rostálni.

Az a meggyőződés, s ezt bőséges tapasztalatokkal tu-

dom igazolni, hogy a vizsgálatok egymagukban nem elégségesek a szelektálásra. Minden szigorlatot, minden államvizsgát meg lehet ismételni. A tapasztalat az, hogy az ismétlésektől a jelöltek csak a légritkábban riadnak vissza. Sőt, ha már a fennálló szabályzatok keretén belül újabb és újabb ismétlésre nem bocsáthatók, miniszteri engedéllyel, esetleg kegyelmi úton még egyszer — utoljára — vizsgára engedtetnek. Néhány évvel ezelőtt azt kérdezte tőlem a budapesti orvostudományi kar egyik nagyérdemű tagja, hogy mit tesz a Budapesti Középiskolai Tanárvizsgáló Bizottság, hogy az, aki egyszer beiratkozott az egyetemre, de az egyetemre nem való, mert sokszorosan ismételt vizsgái ezt világosan bizonyítják — ne kapjon középiskolai tanári oklevelet. Náluk — mondta ez a nagyérdemű professzor — a vizsgaismétlésekben buzgón kitartók nyolc, kilenc, tíz év múlva mégis megszerzik az orvosi oklevelet, ami pedig szerinte cseppet sem kívánatos. Azt feleltem, hogy azt tesszük, amit ők. Nálunk is az ismétlésekben buzgón kitartók a végén mégis eléri céljukat. Eléri, mert a végén a vizsgáztató professzor megúnja az illetőt. Hallani azt is, hogy a professzor haragszik rá, azért nem engedi át, vagy pláne azért, hogy növelje vizsgadíj-bevételeit. Sok esetben könyörög, hogy engedjék más cenzorhoz — mert a tanárvizsgálatokon a jelölt nem maga választja cenzorait — vagy pláne más egyetem mellett működő bizottsághoz. Én tehát sem az előkészítő év végén teendő vizsgát, sem általában a vizsgákat egymagukban nem tartom alkalmasnak a szelektálásra, nem tartom alkalmasnak a karitatív diplomák megszerzésének megakadályozására. Szelektálni, karitatív diplomák szerzését megakadályozni azzal lehet, ha a köteleességek teljesítését az egész tanulmányi idő alatt megköveteljük és ellenőrizzük. S ezt meg is kell tennünk, mert ez a tanulmányok s a köz érdeke.

Ellenőrizni kell a látogatást, be kell hozni a kötelező fél-évvégi colloquiumokat. Intézményesen mind a kettő új volna, de csak intézményesen, mert a gyakorlatban az egyik: a látogatás ellenőrzése, több bölcsészeti tanárnál megvan. A kötelező colloquium meg sokszor felmerült az irodalomban is. A legkimerítőbben s egyúttal a leghatározottabban báró

Eötvös Loránd szállt mellette síkra 1887-ben *Néhány szó az egyetemi tanítás kérdéséhez* c. tanulmányában. «Sokkal lényegesebb újításokat igényel javaslatom második része, — írja báró Eötvös Loránd — mely a colloquiумok kötelezettségére vonatkozik. Meg vagyok győződve arról, hogy az előadások sikeres hallgatásának ellenőrzésére csak ez az intézkedés vezethet, mégis tudom, hogy lesznek többen is, kik annak hasznos voltát és kivihetőségét kétségbe fogják vonni. Némelyek attól fognak tartani, hogy ez az intézkedés a tanulási szabadságot lerontja s a tanuló szívéből kiirtja azt a nemes buzgalmat, mely szabad akaratának tudatából ered, mások javaslatom ellen fognak felszólalni azért, mert a tisztán tudományos célból tanulásnak, nézetök szerint, útjában áll. Azoknak, akik a tanulási szabadság frázisára hivatkoznak, avval a frázissal felelhetek, hogy a szabadság érzete aligha lehet a tanulóra lélekemelőbb, mint az a tudat, hogy kötelességeinek pontos teljesítése által életcéljához biztos lépésekkel közeledhetik» . . . (L. *Budapesti Szemle*, 1887. május, 316). Báró Eötvös Loránd egy egész évi tantárgyból három kötelező colloquiумot javasol, melyek közül kettőt a «repetitor», egyet, rövidet, maga a tanár tartana meg (l. i. m. 317).

S maga a budapesti bölcsészettudományi kar mind a látogatások ellenőrzésére, mind pedig a kötelező colloquiумokra a kezdeményező lépéseket már is megtette. Minden rendes hallgatója minden félévben köteles legalább egy prozemináriumi, szemináriumi vagy laboratóriumi gyakorlatban részt venni, különben féléve érvénytelen. E gyakorlatokban való résztvevést szigorúan ellenőrzik. Csakhogy a szellem-tudományi szakoknál egyedül a prozemináriumi vagy a szemináriumi munka ellenőrzése nem elégséges. A prozemináriumi gyakorlat általában heti egy, a szemináriumi legfeljebb heti két óra. A jelölt ezen a heti egy, esetleg két órán rendszeren vagy többször megfordul, talán dolgozik is valamit, mert tudja, hogy e nélkül féléve érvénytelen. Főkéllégiumairól azonban, mert azokat senki sem ellenőrzi, nyugodtan elmaradhat. A prozemináriumi és sokszor a szemináriumi gyakorlatok vezetői címzetes és magántanárok, előadók és esetleg az egyetemen kívül álló tudósok. Ebből már most az a

furcsaság áll elő, hogy a rendes és rendkívüli tanárok előadásait : a főkollégiumokat akár a «távolból» is hallgatja a jelölt, ellenben a heti egy vagy két óráról, amelyet esetleg a bölcsészeti karon kívül álló tudós tart, féléve kockáztatása nélkül nem maradhat el. A prosezemináriumi és szemináriumi munkában való résztvétel ellenőrzése kitűnő kezdőlépés az előadáslátogató szabadosság megszüntetése felé s kétségtelen, hogy szelektáló értéke van, az ellenőrzést azonban az egész vonalon kell kiépíteni.

Kezdőlépés a szigorított colloquium is. A budapesti bölcsészeti karon ugyanis kétféle colloquium van. Ahhoz, hogy a Kar mellett működő Középiskolai Tanárképzőintézet a jelölt félévét érvényesnek ismerje el s a jelölt tanárvizsgálatra bocsátható legyen, a jelöltnek mindkét szaktárgya egy-egy egyetemi főkollégiumából előmeneteli jegyet : colloquiumot kell szereznie. Ez az egyszerű colloquium. Erre az intézkedésre a Tanárképzőintézetet különösen a szellemtudományi hallgatóknál szerzett igen kirívó tapasztalatok kényszerítették. Aki azonban a Karon tandíjmentességben vagy tandíjkedvezményben óhajt részesülni, annak szaktárgyaiból szigorított colloquiumot kell tennie, még pedig magaválasztotta legkevesebb heti hat órából. Itt meg a Kar kényszerült tapasztalatok alapján a szigorított colloquium bevezetésére. Sok hallgatónak tandíjmentességet, tandíjkedvezményt már maga a szabályzat is biztosít, ha a tanulmányi feltételeknek : a szigorított colloquiumoknak megfelel. Így tandíjmentességet élveznek a hadiárvák és a hadirokkantak gyermekei, tandíjkedvezményt a vagyontalan köztisztviselők és a menekültek gyermekei, a polgári iskolai tanárképző hallgatói. S aztán senkinek azt a jogát, hogy tandíjmentességért vagy kedvezményért folyamodjék, ha különben megvannak reá feltételei, elvenni nem lehet. Minden félévben tehát igen sokan vannak, akik szigorított colloquiumokra jelentkeznek, s ez azokra a professzorokra, akiknek nagyszámú hallgatósága van, igen nagy terhet jelent. Ezt a terhet azonban a professzorok — hallgatóik nagy anyagi érdekeire való tekintetből is — szívesen vállalják.

Lényegében a colloquium, s még inkább a szigorított

colloquium a vizsgálat egy neme, s épp ezért a szelektálásra egymagában nem elégséges eszköz. Ha azonban a colloquiumokhoz az előadások látogatásának ellenőrzése is hozzájuk van kötve, akkor velük jobban lehet szelektálni. A látogatás ellenőrzésében is ki kell építeni a Karnak a megkezdett utat.

A kifejtettekből következik, hogy nem osztozhatom abban a felfogásban, amelyet a kongresszus általános szakosztályán *Tanulmányi idő, előadáslátogatás, colloquium* című előadásában Eckhardt Sándor kifejtett. Eckhardt a maga idealizmusával, a tanulási szabadság végtelen tiszteletében s a tudománynak mindenekfelett való mélységes szeretetében nem tartja helyesnek a látogatás ellenőrzését s nem híve a kötelező colloquiumnak.

Hadd mondjam el, miért tartom helyesnek, sőt hasznosnak a látogatás ellenőrzését, miért tartom jónak a katalógus-olvasást. Én annak, hogy olyan kollégiumomban, ahol 100—200 közt van hallgatóim száma, katalógust olvasok, azt a hasznát veszem, hogy a jelölteket megismerem. A név olvasásakor a névhez hozzákapcsolom az arcot. Többszöri olvasásnál név és arc bevésődik emlékezetembe, s ha a jelölt bármely ügyéről van szó, hozzá merek szólni, mert az egyént személy szerint ismerem. Hogy megismerésem mennél jobb legyen, a félév elején is, természetesen a végén is, lecke-könyvét csak személyes jelentkezés esetén írom alá. Mindezek lehetővé teszik, hogy megismerkedjem hallgatóimmal. Aki mármost csak egyetlenegy katalógus-olvasáskor, vagy csak egyszer volt jelen előadásomon, lelkiismeretem nem engedi, hogy lecke-könyvét, amelyben ez van: «A tanár bizonyítja a lecke-látogatást a félév végén», aláírjam. Meggyőződésem, hogy ennek az eljárásnak egyetemi érdeket védő értéke van. Aki nem járt vagy csak egyszer-kétszer volt előadásaimon, annak nem engedem meg, hogy akár egyszerű, akár szigorított colloquiumot tehessen. A szigorított colloquium megtagadásával elesik a hallgató a tandíjkezdvezmény vagy tandíjmentesség elnyerésének lehetőségétől, mert tandíjkezdvezmény vagy tandíjmentesség csak szorgalmas, buzgó, igyekvő hallgatónak járhat ki. Ha eljárásom általánosan kötelezővé tétetnék, akkor ez igenis az egyetem és a szorgalmas hallgatók

érdekét védené, s hozzá szelektáló értéke is volna. Szelektáló, mert megakadályozná azt, hogy valaki az egyetemnek hallgatója legyen s a mellett ugyanezen időben hivatalba járjon, vagy vidéken, esetleg pláne külföldön éljen.

Az előadások látogatásának ellenőrzése és a colloquiumok kötelező volta: e kettő együtt nagymértékben szolgálná a szelekciót. Mert a szelektálás azt jelenti, hogy az olyanokat, akik nem tudnak eleget tenni a fennálló szabályok rendelkezéseinek, az egyetemtől távol tartsuk. Mindent el kell követnünk, hogy azok, akik — sokszor a legnagyobb nélkülözések árán — az előadásokat szorgalmasan látogatják, proszemináriumokban, szemináriumokban vagy laboratóriumokban kitartóan dolgoznak, — azok nyerjék el jutalmukat azzal, hogy végre révbe is jussanak.

A kötelező előadások kapcsán Eckhardt Sándor fejtegetéseiben helyeselte a budapesti bölcsészeti kar szellemtudományi hallgatóinak azt a szokását, hogy amely félévben alap- vagy szakvizsgára készülnek, abban a félévben alig-alig járnak az előadásokra. Én semmiféle tekintetben sem tudom helyeselni, sőt szerintem ez az egyetemre is, a tanárookra is furcsa fényt vetne. Az egyetemre azért, mert ha nem kell abban a félévben előadásokra járni, akkor nem szabad abban a félévben a tandíjat sem elfogadni, a tanárra meg egyrészt azért, hogy a félév végén olyan előadás látogatását igazolja, amelyet a hallgató a valóságban nem hallgatott, másrészt azért, mert ezzel ki van mondva, hogy az előadás mellékes, a jegyzet vagy könyv a legfontosabb. Az előszó hatalmával semmi sem versenyezhet. Az előszó nemcsak ismeretekkel, hanem az érzelem rengeteg sok meleg szálával van átszőve. Igaz, vannak jó és vannak rossz előadó professzorok. Azonban egyetlenegy professzor sem rossz tanító, ha hallgatósága lelkéhez hozzá tudott férni, ha egyéniségén, hangján keresztül tárgyát megszerette, hatása alatt tárgyának buzgó ismerőjévé, esetleg továbbművelőjévé, továbbfejlesztőjévé lett hallgatója. A hallgató lelkéhez való hozzáférkőzés a legfontosabb, s ezt csak az előszó hatalmával lehet elérni.

Az előszónak a tanításban való hatalmára sok tudós visszaemlékezéseiből idézhetnénk példát, meglegszem azon-

ban két jelesünkre: báró Eötvös Lorándra és Budenz Józsefrel való utalással.

Báró Eötvös Loránd írja rektori beszédében a következőket: «Jogász koromban, azután 1867-ben Than Károly hallgatói közé sorakoztam. Döntő lépés volt ez életpályámon. Az ő előadásából tündökölt felém először a természettudományi kutatásnak varázsfénye . . . Tanulmányaim folytatása végett Heidelbergbe mentem. Bunsen és Kirchhoff híre vonzott oda, az ő egyéniségük lelkesítő hatása tartott ott lekötve majdnem három évig». (L. Acta reg. scient. universitatis ung. Anni 1891—92. Fasc. 2 : 15—16). «S hogyan tanultunk mi Heidelbergben?» — kérdi báró Eötvös Loránd, *Néhány szó az egyetemi tanítás kérdéséhez* című, Trefort Ágoston, akkori vallás- és közoktatásügyi miniszterhez intézett nyílt levelében. — «Beiratkoztunk hetenkint mindössze 20 vagy 25 előadási órára, de a választott előadásokra tényleg el is jártunk. Nem elégedtünk meg a puszta hallgatással, hanem jegyeztük a tanár mondásait stb.» (l. *Budapesti Szemle*, 1887. május, 312).

Akik Budenz József egyetemi előadásait hallgatták, nagyon jól tudják, hogy e jelesünk nem tartozott az ékesen szóló előadó tanárok közé. S mégis olyan tanítási készsége volt, hogy az ő «kiváló tanári egyénisége példakép tündöklék tanítványainak lelki szemei előtt» (l. Munkácsi Bernát: *Budenz-ereklyék*. M. Ny. LXV. 51); ez a tanítási készség a magyar-ugor nyelvtudománynak rajongó, tudós tanítványokat szerzett.

Én tehát a szellemtudományok hallgatóitól is megkövetem az előadások látogatását, a szemináriumi munkát abban a félévben is, amelyben alap- vagy szakvizsgálatot tesznek. Azután meg hol itt a határ! Hasonló érveléssel azt is lehetne mondani, hogy amikor szigorított colloquiumra készül, akkor se járjon előadásra, s minthogy szigorított colloquium minden félévben van, a látogatás és a tanár egyénisége teljesen illuzóriussá lesz. Arról, hogyan lehet az ilyen távolmaradást ellenőrizni, nem is szólok. Nem, az egyetem munkáját nem szabad ilyen csekélyre, a tanulási szabadságot meg nem szabad olyan nagyra értékelni. «Minden órának leszakaszd virágát!» — mondja a költő. «Az egyetem olyan

virágoskert legyen — fűzi hozzá báró Eötvös Loránd, melyben minden polgárnak minden órában kijut a virág. (Rec-tori székfoglalója 1891. szept. 15-én).

Az előadáslátogatás kényszere és a kötelező colloquiumok szelektálnak is, azután meg velük sok kevésbé jeles, de törekvő ifjú tudósabb műveltségűvé képezhető ki, mint nélkülök. Mert az egyetem bölcsészeti kara, bármennyire hangsúlyozzák is egyesek a tudósképzést, első sorban mégis csak tudós műveltségű középiskolai tanárok kiképzésének az iskolája. Nézetem szerint mindazok, akik a tudósképzést szembeállítják a tanár-, illetőleg a szakképzéssel, a lényegben tévednek. A kettőt szerintem elválasztani nem lehet. De ha el is lehetne a kezdőfokon választani, akkor is számolni kell a valósággal. Akik az egyetem bölcsészeti karára beíratkoznak, azoknak 99%-a arra gondol, hogy tudományos képezése kenyerkereső pályája lesz. S így van ez annál az 1%-nál is, amely esetleg egyetlenegy tárgy tanulmányozásával annak specialistájává, tudósává akar lenni, mert az ilyen is akadémiai pályát óhajt megfutni. S hogy az említett 99% minden egyesénél sem a hajlam határoz, hogy a középiskolai tárgyak közül melyiket tanulmányozza a bölcsészeti karon, arra sok megcáfolhatatlan bizonyítékot hozhatok fel.

A világháború előtt két fajta középiskolánk volt : gimnázium (1900-ban : 165, 1917-ben : 186) és reáliskola (1900-ban : 32, 1917-ben : 34); ehhez járult a leányközépiskola (1917-ben : 39, l. minderre Kornis Gy. : *Magyarország közoktatásügye* 36, 143). Minden gimnáziumba négy-öt, latin-görög nyelv és irodalom szakcsoportból képesített tanár kellett, mert hiszen a latint heti 6—5 órában az I—VIII., a görögöt meg heti 5—4 órában az V—VIII. osztályban tanították. Ugyanakkor a francia nyelvet csupán a jóval kisebb számú reáliskolákban tanították rendes tantárgyként s ott is csupán a III—VIII. osztályban heti 5—3, összesen 25 órában. Az eredmény az volt, hogy a tanárjelöltek igen nagy százaléka a latin-görögből szerzett képesítést, a franciából meg alig egy-két százalék. Az 1924. évi XI. törvénycikk nyomában egyszerre minden megváltozott. Ez a törvény a gimnáziumok és reáliskolák közé egy új középiskola-típust : a reálgimnáziumot

alkotta. A reálgimnázium tantervében a görög helyébe a francia (vagy az angol vagy az olasz) nyelv lépett. A reálgimnáziumban a latint is kevesebb óraszámban tanították s részben tanítják még ma is. A törvény nyomában a csonka ország gimnáziumainak háromnegyed része reálgimnáziummá lett (l. Kornis i. m. 143). A tanárképzésben a tanárjelöltek szaktárgy-választásában ez a változás azt eredményezte, hogy a görögöt szaktárgyául jóformán egyetlenegy világi tanárjelölt sem választotta s ma is alig egy-kettő választja. (Az 1936/37. tanév I. felében 69 első éves latin szakos közül két világi és egy szerzetes tanárjelölt választotta a görögöt másik szaktárgyául.) A latint szaktárgyúl választó tanárjelöltek százaléka is erősen csökkent, s emelkedni csak most kezd az 1934. évi XI. törvénycikk nyomában. Az 1924. évi XI. törvénycikk nyomában igen megnőtt a modern nyelvi, első sorban a francia, utána az angol szakos tanárjelöltek száma.

Más szaktárgyaknál is hasonló a helyzet. A művészettörténet az 1926. évi XXIV. törvénycikk rendelkezése szerint a leánylíceumok és a leánykollégiumok rendes tantárgya volt. Ezért voltak tanárjelöltek, akik a művészettörténetből középiskolai képesítést szereztek. Az 1934. évi XI. törvénycikk szerint a művészettörténet nem tárgya a középiskolának, épp azért három év óta ebből középiskolai tanári képesítést senki sem szerzett bizottságunknál. Hasonló sors érte az 1936/7. tanévtől az ábrázoló geometriát. Az ábrázoló geometria reáliskolai rendes tantárgy volt. Az 1934. évi XI. törvénycikk csak egyfajta középiskolát ismer: fiúk' és lányok számára külön-külön igazgatás alatt gimnáziumot. Ennek I—IV. osztálya egységes tantervű, latin nyelvi oktatással s csak az V. osztálytól válik kétfelé. Eddig csak I. és II. osztálya valósult meg, a többi kiépülőben van. Hogy az ábrázoló geometria a reáltagozatban külön tárgy lesz-e, még nem lett ismeretessé. A bizonytalanságból fakadó tény azonban megvan: az 1936/7. tanévben nem akadt tanárjelölt, aki szakjául választotta volna, pedig amíg el lehetett vele középiskolában helyezkedni, mindig volt egy-két tanárjelölt, aki a matematika mellé szakjául választotta. Ugyanakkor a

latin — mint említettem — kezd keresett szaktárgy lenni, mert az egységes tantervű I—IV. osztályban rendes tantárgy. Meg lehet jósolni, hogy ha majd az 1934. évi XI. törvénycikk intenciói szerint alakult gimnáziumnak meglesz az V. osztálytól a reáltagozata s benne az ábrázoló geometria rendes tantárgy lesz, ismét lesznek tanárjelöltek, akik szaktárgyul választják.

Csak megemlítem, hogy a Középiskolai Tanárképzőintézetbe való beíratkozáskor, amely intézet a bölcsészeti kar mellé rendelt intézet, az első ízben beíratkozók sokszor kérdik, melyik az a szakcsoport, amelyikkel középiskolai tanári állást a leghamarabb lehet kapni.

Megcáfolhatatlan tény, hogy a szaktárgyválasztást minden időben erősen befolyásolta, befolyásolja az elhelyezkedési lehetőség is.

És mégis, akik így választják szaktárgyaikat, azokból idővel kiválhatnak tudósok is. Az egyetem legfőbb feladata olyan tudós műveltségű, szakjukban encyklopedikus ismeretű egyének képzése, akikből jó papok, jó jogtudók, jó orvosok és jó tanárok lesznek. Ezeknek a jól képzett tudós műveltségű egyéneknek a táboraából kiválhatnak, kiválnak tudósok is, kimondottan tudóssá azonban alig is nevelhető, képezhető valaki. S hadd hivatkozzam itt közművelődésünknek egy kiváló intézményére, a Báró Eötvös József-Collegiumra. Báró Eötvös Loránd 1894-ben, amikor vall- és közokt. miniszter volt, a következő év állami költségvetéstervezetébe, amely törvénnyé vált, «Tanárjelöltek bennlakó intézete» címmel 15,000 forintot irányzott elő. Utóda, Wlassics Gyula 1895-ben 30 ösztöndíjas növendékkel az intézetet «Báró Eötvös József-Collegium» néven megnyitotta. Hogy báró Eötvös Lorándot ez alkotásra milyen tapasztalatok és okok indították, azt a tanárképzésről írott cikkéből, az erről a tárgyról elmondott beszédeiből és a budapesti Középiskolai Tanárképzőintézet élén kifejtett igazgatói működéséből tisztán lehet látni. A Báró Eötvös József-Collegium 1895. aug. 18-án kiadott Szabályzata a collegium célját így határozza meg: «A Báró Eötvös József-Collegium a budapesti főiskolák érdemesebb hallgatóinak, akik a tanári pá-

lyára készülnek, tisztas együttélésben megad minden segítséget arra, hogy egyetemi tanulmányaik alatt szakpályájukra elméletileg és gyakorlatilag kellőképpen készülhessenek». Ez a cél az 1923. év július hó 14-én megállapított Szabályzatban kissé módosult; ekkor a cél ez: «A Bárá Eötvös József-Collegium a Budapesti Tudományegyetemi Bölcsészeti Kar érdemesebb hallgatóinak, kik a középiskolai pályára készülnek, tisztas együttélésben megad minden segítséget arra, hogy egyetemi tanulmányaik alatt alaposabb szakképzettségre tehessenek szert». A Collegium 1910-ben saját épületébe költözött, ahol 100 középiskolai tanárjelölt nyert évenként elhelyezést.

A kiképzés első sorban, később és ma egyedül a szellemtudományoknak azon szakjaira terjedt és terjed ki, amelyek a középiskolai tantervvel kapcsolatosak. A középiskolával kapcsolatos természettudományi szakok egyikének-másikának kezdetben volt tanulmányi vezető tanára, minthogy azonban a Collegiumnak nem voltak s nincsenek megfelelő laboratóriumai, a természettudományi kiképzés teljesen a bölcsészeti karon s a melléje rendelt Középiskolai Tanárképzőintézetben történt.

A Collegium fennállása óta legalább négyszáz tanárjelöltet bocsátott ki az életbe. Növendégeit a háború előtt is csak a jelesen érettségizettek közül válogatta ki, a háború után meg ez a kiválogatás felvételi vizsgafélével van egybekapcsolva (tréfásan fejtapogató módszernek nevezik). Mindnyájan tudjuk, milyen nagyértékű volt s milyen nagyértékű a középiskolai tanárok képzésében a Collegium működése. Kétségtelen azonban az is, hogy fényes eredményeit nem csupán a kiválogatott kis csapat lelkes buzgalmanak, hanem annak is köszöni, hogy növendégeit egész tanulmányi idejük alatt szelektáló rendszabályoknak veti alá. A collegiumi szaktanulmányokra, modern nyelvi gyakorló órákra mindenkinek el kell járni, az esedékes tanári vizsgákat a Collegiumon kívül álló, tőle független Középiskolai Tanárvizsgáló Bizottság előtt idejében le kell tenni. A Collegium tanári kara ugyanis a curator elnöklete alatt minden tanév végével értekezletet tart, a tanulmányok eredményének figyelembe-

vételével megállapítja az egyes növendékek minősítését és eldönti, vajjon a tanúsított szorgalom és előmenetel alapján kiki tagja maradhat-e a Collegiumnak vagy sem. Így pl., ha valaki az alapvizsgán — akár csak egy tárgyból is — nem felelt meg, azt a Collegiumból kítették. Lelkes, válogatott kis csapat (a Collegiumba egy-egy évben legfeljebb 25-öt vettek fel), jeles tanári kar, rendszabály, kényszer-ellenőrzés, kitűnően felszerelt collegiumi könyvtár, amelyet a növendékek időveszteség nélkül szabadon a késő esti órákig használhatnak, íme az eszközök, amelyek fényes eredményeket hoztak és hoznak létre. Mindezek az eszközök így együtt a budapesti bölcsészeti kar mellé rendelt Középiskolai Tanárképzőintézetnek nem álltak s nem állnak rendelkezésére. Szekfü Gyula egy nyilatkozatában arra a következtetésre jutott, hogy az Eötvös-Collegium «diákjai rendszerint azért voltak jobbak a Budapesti Középiskolai Tanárképzőintézet hallgatóinál, mert többet és jobban tanították őket a Collegiumban» (Budapesti Hirlap, 1934. október 6-i szám, 5. l.). Én az eltéréseket az eszközök egy jórészének a különbözőségében látom.

A Collegiumból kikerült ifjak mindegyike tudós műveltségű, tudományos gondolkozású ifjává, választott szak tárgyainak jeles tudójává lett. De vajjon mindegyike tudóssá lett-e? Az eredmény mutatja, hogy szép számmal váltak ki ugyan közülök tudósok, a nagyobb százalékból azonban nem lett tudós.

Kifejezetten tudóst képezni nem lehet, tudós műveltségű, tudományos gondolkozású ifjakat azonban igen nagy számban lehet nevelni. Belőlük válnak ki a tudósok, kiválnak saját tehetségükkel, kiválnak professzoraik buzdító, lelkesítő, odaadó vezetésével, s nem utolsó helyen az egyetem elhagyása után professzoraik önzetlen támogatásával.

Mindez okok alapján sziklaszilárd hittel hirdetem Paulsen és Fináczy Ernő tanítását, hogy «a szakoktatás körébe tartoznak az egyetemek is», mert «tudós műveltséget feltételező életpályákhoz» vezetik el hallgatóikat (l. Fináczy, *Didaktika* 24). Senki sem lehet középiskolai tanár, aki nyolc féleven át nem volt valamely bölcsészeti, illetőleg természettudományi

kar rendes hallgatója s ugyanezen időben a karok mellé szervezett Középiszkolai Tanárképzőintézet rendes tagja (l. az 1924: XXVII. tc. 1. §-át). S a hangsúly az egyetemi karon van, mert a törvény értelmében a középiszkolai elméleti tanárképzés első sorban a tudományegyetemek bölcsészeti, illetőleg természettudományi karának a feladata. Éppen ezért rendkívül fontosnak tartom az egyetemi professzornak mind a prelegálását, amely szerintem akár szabadon elmondott, akár gondos fogalmazásban megírt összefoglaló, encyklopedikus értékű kollégium, mind pedig a speciális kollégium tartását. Mindkét fajtájú kollégium célja tudós műveltségű, tudományos gondolkodású ifjúság képzése, a speciálisnak azonban — gondos vezetés mellett jórészt öntevékeny-ség útján — a szaktudományban való olyan elmélyülés, amelynek nyomán az illető, ha Istentől adott lelki és értelmi feltételei megvannak s más kedvező külső körülmények is közrehatnak, tudóssá válik.

«Több és jobb tanulás, ez volna közművelődésünk fő-problémája», — mondta Szekfű Gyula a magyar östehetségek problémáiról tartott értekezés alkalmával (l. Bud. Hirlap 1934. október 6-i szám 5. l.). Ez az én meggyőződésem is a középiszkolai tanárképzés terén. Hogy ezt elérjük, a sok helyes rendszabály közé fel kell vennünk a leghatékonyabb eszközöket is, s ezek közé tartozik az előadások, gyakorlatok látogatásának ellenőrzése és a kötelező számadás, számonkérés. Ezekkel szelektálunk is, jobbra tesszük a tanulást is.

S ezek útjából el kell hárítanunk minden zavaró körülményt is. Ezavaró körülmények közül itt csak egyet említek. A m. kir. Testnevelési Főiskola — miniszteri engedéllyel — évek sora óta hallgatói felvételénél előnyben részesíti azokat a pályázókat, akik a Budapesti Pázmány Péter-tudományegyetem bölcsészeti vagy orvosi karának hallgatói. Ezek a hallgatók a Testnevelési Főiskolán (I., Győri-út 13) — nyolc féléven át — «degfeljebb heti 16 óra hallgatására» kötelesek, mely előadások elrendezése úgy történik, hogy «lehetőleg ne essenek egyidőbe az egyetem bölcsészeti vagy orvosi karának előadásaival» (l. az 1937/8. tanévi felvételekről szóló pályázati hirdetést, kelt : 1936. március hó). «Lehetőleg» — mondja

a pályázati hirdetés, mert bizonyára maga a nagyérdemű igazgatóság is úgy érzi, hogy mind a 16 óra elrendezése előadás-ütközés nélkül lehetetlen. De ha a papiroson lehetséges volna is, akkor is a kétféle feladat lelkiismeretes teljesítése lehetetlen. Lehetetlen az intézményeknek egymástól való távolsága miatt: a Testnevelő Főiskola az I. kerületben a Győri-úton van, a Bölcsészeti Kar a VIII. kerületben, az Orvosi Kar intézetei szétszórva a VIII. és a IX. kerületben. Lehetetlen az elfoglaltságok eltérő természete miatt. S aztán a Testnevelő Főiskola «legfeljebb» 16 órája kötelező. Aki nem jár el, megszűnnek kedvezményei, amilyenek tandíj-kedvezmény, bennlakás stb. Mint a Középiskolai Tanárképző-intézet ügyeinek vezetője, elnökhelyettese, megvizsgáltam az ilyen kettős helyen hallgatók órarendjét, s így nem csak elméletileg, hanem tapasztalatilag is mondhatom, hogy a kétféle feladat teljesítése időbelileg is lehetetlen. S ha egyesek e kétféle feladat párhuzamos teljesítésére vállalkoznak, ezt csak az egyik feladat elhanyagolásával tehetik meg. S ez az egyik feladat csakis a bölcsészeti lehet, s itt is csak olyan tárgynál, amelyen minimális mértékben van meg a látogatási kényszer. Az egyetemi Tanulmányi, fegyelmi és leckepezés szabályzat csak annyit mond (l. 3. §), hogy senki sem lehet két karnak egyidőben rendes hallgatója. Addig is, míg a bölcsészeti kar tanulmányi reformjával ez a kérdés is megoldódik, kérnünk kell a miniszter urat, hogy az idevonatkozó rendeletet vizsgálja felül; az egyetemi tanácsot meg arra, mondja ki, hogy senki sem lehet egyetemi hallgató is s ugyanakkor egy olyan főiskolának, pl a Zeneművészeti Főiskolának, amely egyetemi tanulmányai kiegészítésére nem szolgál, a rendes hallgatója. Meg kell szüntetni a mai állapotot, ha egyéb okból nem, hát abból az egyszerű okból, hogy a kétféle feladatot egy ember egy időben nem végezheti lelkiismeretesen. Ezzel a megszüntetéssel is szelektálunk, mert nem adunk alkalmat olyan diploma-halmozásra, amelyek közül az egyiknek csak karitatív jellege lehet.

A *tanulmányi anyag* rendszeresebb beosztását a javaslat részint az előkészítő év beiktatásával, részint pedig a filozófiai tanulmányoknak egyidőre való kikapcsolásával tervezi. Az előkészítő év után ugyanis, ahol tudományelméleti bevezető előadások lesznek (l. fentebb), a második és harmadik évet kizárólag a szakképzésre, a szaktudományok elmélyítésére óhajtja fordítani. A negyedik és ötödik tanulmányi évet kisebb óraszámú speciális előadások hallgatására, továbbá a szaktudományban való produktív munkára és a filozófiai tanulmányokkal való behatottabb foglalkozásra kívánja felhasználni. A hatodik tanulmányi év az egyetem kötelékén kívül eltöltendő gyakorlati év; ekkor a tanárjelölt a Középiskolai Tanárképzőintézetben hallgat gyakorlati pedagógiai előadásokat, ugyanilyenek egyrészét a gyakorló középiskolában, ahol vezető tanárok útmutatása mellett gyakorolja magát a tanításban (l. fentebb).

A javaslat szerint a bölcsészeti kar a középiskolai tanári pályára készülő bölcsészethallgatóknak és a doctorandusoknak nemcsak az előkészítő évben, hanem a többi egyetemi tanulmányi évben is meg akarja adni azt, hogy egyetemi tanulmányuk tartama alatt szaktudományuk minden ágazatával *kellő tanulmányi rendben* megismerkedhessenek. Erre különben a bölcsészeti kart az 1924. évi XXVII. tc. kifejezetten is kötelezi. A *kellő tanulmányi rend* a bevezetések után tervszerűen átgondolt, fokozatosan kiépített egymásutániséget tételez fel. A középiskolai tanárjelöltek túlnyomó többségére az egyetem igazán csakis akkor gyümölcsöző, ha az egyes tudományszakok alapelveit, módszereit, tanait egészében áttekintő, rendszeres egymásutániségben kapja. Ilyen rendszeres egymásutániségben hívhatja fel a tanár a megoldandó problémákra is a figyelmet.

Hogy a tudományszakokat csak ilyen rendszeres egymásutániségben lehet jól elsajátítani, azt a természettudományi oktatásban mindenki magától értetődőnek tartja. Az orvostudományokban és így az orvoskari orvostudományokban, úgyszintén a bölcsészeti karon a természettudományokban, s így a természettudományi középiskolai tanárképzésben ez a fokozatos haladás, ez a rendszeres egymásutániség régtől

fogva megvan. S ha e tudományszakokban a hallgató óráról-órára nem készül, a következő óra előadását alig is érti meg. A szellemtudományok közül ilyen rendszeres egymásutániságra felépített tanulmányi rend van a hittudományi és a jogi karon. Csak a budapesti bölcsészeti karon előadott szellemtudományok szakjainak egy részében nincs meg ez a tervszerűen végrehajtott rendszeres egymásutániság. A szellemtudományok egy részének egyetemi oktatásáról ma is áll, amit Fináczy Ernő 1912-ben egyik értekezésében mond: «Egyetemeink kitűnő tudósai, úgy tetszik, nem vették eléggé tekintetbe a valódi szükségleteket; nem ügyeltek elegendőképpen arra, hogy hallgatóiknak anyagot is adjanak, hogy őket a tudomány összes alapvető részeiben összeillő, rendszeres képzettségben részesítsék... Nem akarom iskolaszerűvé tenni az egyetemet, csak azt akarom, hogy a tudomány összes alaptanainak becsületes megértését is tekintse feladatának az egyetem s ne csupán a tudományos módszerbe való olyatén belenevelést, mely picike területek időelőtti megműveltetésében keresse érdemét, a tudomány nagy összefüggéseinek s a tudomány anyagának birtokbavételével nem törődve» (l. *Magyar Paedagogia*, 1912.; Huszti József: *Tanárképzésünk reformja*; Magyar Művelődés I., 169. és Nagy Pál: *A tanárképzésről*. Orsz. Köz. Tanáregyesületi Közlöny, 1925., 97.).

Fináczy Ernő az itt érintett gondolatokat bőven kifejtette abban a felterjesztésben, amelyet a Budapesti Középiszkolai Tanárképzőintézet igazgatótanácsa az ő fogalmazásában Vass József miniszterhez a középiskolai tanárképzésnek 1921-ben tervbevett reformja tárgyában intézett. Hadd álljanak itt a terjedelmes felterjesztés következő részei:

«Az elméleti tanárképzést szerintem az egyetemnek kell végeznie. Ez az ő feladata. Úgy értem, hogy az egyetem látja el a jelöltet tudománnyal; megismerteti vele a tudomány anyagát, megtanítja tudományos gondolkodásra és tudományos módszerre, jövődi tanári pályája érdekében is... De ha ez úgy van, akkor ebből az egyetem bölcsészettudományi karára bizonyos kötelességek hárulnak... Nem rendelkezem az egyes tudományszakok körében oly mértékben szakismerettel, hogy mindenütt megállapíthassam a tényleges szükségleteket és kielégítésök sorrendjét... Ily körülmények közt csak bizo-

nyos általános benyomásokról számolhatok be annak a beható vizsgálatnak alapján, melynek az 1913/14. tanév elejétől az 1916/17. tanév végéig terjedő nyolc félév leckerendjét alávettem. Benyomásom az, hogy nem is annyira az egyes tudományszakok anyagának terjedelmében és mértékében rejlik elméleti tanárképzésünk sebezhető pontja, mint inkább az anyag elosztásában, illetőleg részeinek *sorrendjében*, vagyis pl. abban, hogy a szükséges bevezető előadások nem minden tanévben hirdettetnek s ennek következtében megtörténik, hogy a tanuló csak a harmadik vagy a negyedik félévben hallgathatja azt, amit neki már az első félévben kellene hallgatnia, vagy hogy az előadók egyébként sincsenek tekintettel a tudomány követelte egymásutánra, ami bizonyos kuszáltságot okoz a képzés módjában.

Mi volna tehát a teendő? A vallás- és közoktatásügyi miniszter kérje fel az egyetem bölcsészettudományi karát, hogy a rokon tudományok tanárai üljenek össze, s vizsgálják meg, vajjon a hallgató négy évi egyetemi tanfolyamának tartama alatt szaktudományának minden disciplinájával megismerkedhetik-e, nem téve különbséget tudósképzés és tanárképzés közt, mert mindegyikök egyaránt rászorul a tudományos ismeretek teljességére, s vajjon az egyes szaktudományok disciplinái *kellő sorrendben* követhetik-e egymást, s ha egyik, vagy másik tekintetben hiányok forognak fenn, készítsék el (esetleg a magántanárokat is bevonva a munkába) az előadásaikban meghatározott időre terjedő rationalis tervezetet, ha pedig még mindig maradnak fenn tárgyi vagy sorrendi hiányok, kérjék fel a Tanárképzőintézet vezetőségét, hogy *póllásokról* gondoskodás történjék. Egészen bizonyos, hogy a Tanárképzőintézetre még így is sok teendő várakozik.

Fennmarad itt még az a kérdés, miképen rendezendő a Tanárképzőbe való belépés, illetőleg a Tanárképzőnek intézményes biztosítása? Más mód nincsen, mint a törvényalkotás. A jelenleg érvényben levő törvényes rendelkezések alapján senki sem kényszeríthető arra, hogy a Tanárképző tagja legyen . . . A tanárképzőintézeti munkásságnak a törvényes határozományoktól és szankcióktól való az a teljes mentessége okozta részben azt, hogy az intézmény nem tudott gyökeret verni . . . Törvénnyel kell tehát kötelezni azokat, akik tanárok akarnak lenni, hogy a tanárképzőbe belépjenek . . . Nagyon természetes, hogy ennek az intézkedésnek sikere attól is függ, hogy az egyetem bölcsészettudományi kara, mint említve volt, maga is megtegye a tanárképzés érdekében szükséges intézkedéseket. A tanszabadság elvébe nem ütközhetik a törvény megalkotása, mert a tanszabadság nem lehet örve az egyetemi előadások rendszertelenségének és szakadozottságának . . . ».

A felterjesztés itt közölt részeiből is világos, hogy a tudományszakok elemeibe való bevezetésekre, az egész tudományszakot áttekintő összefoglaló előadásokra első-

rendű szükség van. Csak így lehet egy-egy szakban teljes elméleti tájékozottságot szerezni, — s a középiskolai tanárképzésnek is ez egyik fontos feladata — így lehet a megoldandó problémákra a figyelmet ráterelni s kellő útmutatás mellett a problémába elmerülni, a szaktudományban öntevékenység útján bizonyos fokú önállóságra szert tenni. S kellő vezetéssel a legtöbb tudós műveltségű ifjú ilyen öntevékenység útján bizonyos fokú tudományos önállóságra, mely a középiskolai tanárképzés másik nagy feladata, igen is szert tesz, szert tehet.

Az így tervszerűen kiépített tanárképzésben sok olyan teendő van, amelyben elégséges az egyetemi tanár útmutatása, felügyelete. Épp azért rendkívül kívánatos, hogy az a javaslat, amelyet Domanovszky Sándor a kongresszus általános szakosztályán *Tanársegéd és szeminárium* címmel előadott, valóra is váljék. Legyen a szellemtudományok tanárainak is olyan adjunktus- és tanársegéd-személyzete, amilyen van a természettudományokat előadó és tanító tanároknak. Mert az egyetemi tanárt olyan teendőkkel, amelyeket felügyelete és ellenőrzése alatt tudományos személyzete is elvégezhet, tudományt előbbrevivő, kutató munkásságában zavarni nem szabad.

Építse ki tehát a budapesti bölcsészeti kar valamennyi, de első sorban mégis a szellemtudományi szakokban, mert itt alig van valami, a második évtől az ötödik évig bezárólag rendszeres összefüggésben az egyetemi tanulmányokat. S e kiépítésben ne csak a maga tapasztalatait vegye alapul, hanem vegye figyelembe azokat is, amelyeket a Budapesti Középiskolai Tanárképzőintézet kiváló gyakorló középiskolájában a Tanárképzőintézet igazgatótanácsa kérésére a gyakorló tanárjelölteket vezető tanárok egybeállítottak. A vezető tanároknak is vannak e téren értékes tapasztalataik. S figyelembe kell vennünk azokat a kívánságokat is, amelyeket maguk a gyakorló tanárjelöltek az egyetemi elméleti tanárképzéssel szemben az egyik ilyen irányú gyakorló középiskolai tanári értekezleten kifejtettek. Mert ne gondoljuk, hogy a hallgatóknak csak az anyagiak terén vannak kívánságaik. Nagyon tanulságos elolvasni azt a memorandum-

félét, amelyet egy kiváló képzettségű gyakorló tanárjelölt a gyakorló középiskola egyik tanári értekezletén felolvasott. Akik a továbbképzésnek mindenek felett való hatalmát hirdetik a középiskolai tanárképzésben is a legfontosabb mozzanatnak, nagy haszonnal olvashatják e memorandumfélét.

Az összes tényezők figyelembevételével megalkotott tanulmányi rend, igaz, iskolaszerűbbé teszi az egyetemi középiskolai tanárképzést, de meggyőződésem, hogy ez használ az egyetemnek, használ az ifjúságnak s használ a középiskolának.

S ha javaslataim az előadások látogatásának ellenőrzésére, a kötelező számadásra, a kötelező számonkérésre elfogadtatnak, ha a bölcsészeti kar ezt a fokozatos tanulmányi rendet a javasoltam módon az egész vonalon kiépíti, amiben nem kételkedem, akkor hallgató ifjúsága jobban lesz nevelhető is. Az egyetemi tanárképzésnek ugyanis a közelmúltban is a szemére vetették, hogy egyoldalúan csak a szakképzéssel törődik, de az erkölcsi nevelésre nem gondol (l. Dóczy Jenő: *Tanárnevelés*. Magyarország, 1934. március 11-i szám, 14. l.). Régi panasz ez, melyre már báró Eötvös Loránd is kitért 1891. szeptember 15-én tartott rektori beszédében. Szerinte is «az egyetemnek nemcsak tanítani, hanem nevelni is kell». Ezt a nevelést azonban csak példával, még pedig «leginkább a társak buzdító példá»-jával tartja megvalósíthatónak, s «ezért az egyetemi nevelés — felfogása szerint — első sorban magának az ifjúságnak feladata». Meggyőződésem, hogy ha a bölcsészeti kar tanulmányi rendje kötöttebb lesz, ezen a téren is kevesebb ok lesz a panaszra.

*

Feltétlenül üdvös hatást várok a tanárképzésre a bölcsészeti kar és a melléje szervezett Középiskolai Tanárképzőintézet egymáshoz való viszonyának tervbevetett szabályozásától.

A Középiskolai Tanárképzőintézetet 1870-ben alapították az egyetem bölcsészeti kara mellett öt szakosztállyal; az ötödik szakosztály a gyakorló gimnázium volt, mely azonban csak az 1872/73. tanévben kezdte meg működését (l.

Bartal Antal: *A M. Kir. Középtanodai Tanárképző Intézet Értésítője az 1870/1—1872/3. évi időszokról.* Pest, 1873.). A Tanárképzőintézet történetéből alább csak arra szorítokozom, ami a mai helyzet megértéséhez szükséges.

A Középkolai Tanárképzőintézet sohasem volt felruházva azokkal az eszközökkel, amelyekkel minden tényezőt megnyugtató módon működhetett volna. Végre báró Eötvös Loránd vette kezébe a középkolai tanárképzés ügyét s megalkotta, mikép feljebb vázoltam, 1895-ben a báró Eötvös József-Collegiumot, amely lényegében a bölcsészeti kar mellett a jelesek jeleseinek a tanárképzője. Nem állíthatom, hogy a bölcsészeti kar minden egyes tanárának tetszett volna az új intézmény. Ismertem kari tagokat, akik életük végéig nem lelkesedtek érte. Báró Eötvös Lorándnak a tudomány és a tudományos élet terén méltán elismert nagy tekintélye, az intézménynek Bartoniek Géza igazgató által való kiváló és tapintatos vezetése s nem utolsó helyen a Collegiumból kikerült növendékek képzettsége s már a kezdet kezdetén közülök nem egynek a tudományos irodalomban elért sikere az ellenvélemények nyilatkozását elnémította. A Collegiumban bevált rendszer báró Eötvös Lorándot arra ösztönözte, hogy a bölcsészeti kar mellett működő Középkolai Tanárképzőintézetet megreformálja. Az a leirat, melyet hozzá 1899. július 6-án 36,640. szám alatt Wlassics Gyula akkori vallás- és közoktatásügyi miniszter intézett, báró Eötvös Loránd elgondolása alapján jelölte ki a Tanárképzőintézet feladatát. «Összefoglaló és áttekintő előadások tartása» a Tanárképzőintézet egyik feladata, hogy «azok, kikből majdan középkolai tanárok válnak, egyetemi tanulmányaik során alkalmat nyerjenek a szakjokba vágó disciplinák kölcsönös vonatkozásainak és összefüggéseinek beható megismerésére, a tudomány legfőbb részeinek áttekintésére». S hogy az átalakított szervezet «a főiskolák részére biztosított autonómikus jogokat a legcsekélyebb mértékben se érintse», a fenti összefoglaló és áttekintő előadásokra csak azok a bölcsészeti tanárok kapnak megbízást, akik a tanárképzésben való közreműködést önként vállalják. A leirat a Tanárképzőintézet élére igazgatótanácsot szervezett,

amelynek feladata volt «kiterjedt hatáskörrel, de nagy felelősséggel is ellátva kötelességszerűen gondoskodni mindarról, ami a szorosán vett tanárképzés körébe vág». A leirat be kívánja hozni a repetitorok intézményét, amely «a Báró Eötvös József-Collegiumban kitűnően bevált». Természetes, hogy a leiratban lefektetett elvek, eszmék és gondolatok mind benne vannak az 1899. évi szabályzatban is (l. Pirchala: *A magyarországi középiskolák rendje*, II., 317—323.).

A miniszter az átszervezett Tanárképzőintézet élére elnökké báró Eötvös Lorándot kérte fel, mert «ilyképpen a tanárképzés céljaira hivatott budapesti intézmények vezetése *egy helyen* pontosúl össze» (Bárá Eötvös L. ugyanis ekkor a collegium curatora volt s az maradt élete végéig).

Az újonnan átszervezett Középiskolai Tanárképzőintézetnek elnöke Bárá Eötvös Loránd, igazgatója Heinrich Gusztáv, jegyzője Petz Gedeon egyetemi tanárok lettek.

Bárá Eötvös Loránd haláláig, 1919-ig vezette a Tanárképzőintézetet, utána Békefi Remig, majd 1924-től 1934-ig Petz Gedeon vezette s jelenleg Kornis Gyula vezeti.

Az elnökség mellé — mint említettem — igazgatótanácsot szerveztek s ennek segítségével vezették s vezetik az elnökök az intézetet.

Az elnökség és az igazgatótanács minden igyekvése mellett sem bírta elérni azt az eredményt, amelyet a miniszteri leirat, illetőleg szervezeti szabályzata céljául kitűzött. Sennek első sorban az volt az oka, hogy előírásainak nem volt kötelező ereje. A Tanárképzőintézet előadásait az vette, aki akarta, tagja az lett, aki akart. A vizsgálatok letehetésének feltételei közt a tanárképzői tagság nem volt feltétel. Még a pedagógiai vizsgálatot is letehetette a jelölt a nélkül, hogy a jelölt a gyakorló gimnáziumban vagy bárhol másutt középiskolában gyakorló évet töltött volna. Nem csoda tehát, hogy a középiskolai rendhez szokott elsőévesek közül a tájékozatlanok a Tanárképzőintézetbe beiratkoztak, közben azonban ráeszméltek arra, hogy hiszen a tagság nem kötelező, s így tanulmányaik második évétől az ötödik év végéig általában csak azok maradtak tagok, akiknek tanárképzőintézeti ösztöndíjuk volt.

A panaszok a tanárképzés ellen tanári körökben és az irodalomban nem szűntek meg ; javaslatok reformálására — köztük olyanok is, melyek a tanárképzést az egyetemtől különálló intézetre óhajtották rábízni— szép számmal akadtak. Volt olyan vélemény is, amely kétségbevonta, hogy azok az egyetemi tanárok, akik a középiskolát legfeljebb a padokból, de nem a középiskolai katedráról ismerik, a gyakorlati tanárképzést sikerrel vezethetik-e és irányíthatják-e.

A panaszok és javaslatok hatása alatt Vass József miniszter a reform érdekében 1921. május 14-én 5725/1921. V. szám alatt hosszabb leiratot intézett a Középiskolai Tanárképzőintézethez, megjelölve a szempontokat, amelyek alapján a tanárképzést reformálni óhajtja.

A Tanárképzőintézet Fináczy Ernő tanácsstag javaslata alapján részletesen válaszolt a leiratra s megjelölte azokat a módokat, amelyek alapján a reformot megvalósíthatónak véli. A felterjesztésből a fontosabb részt, azt, amely az elméleti tanárképzésre vonatkozik, fentebb kivonatossan közöltem.

A felterjesztésre adott leiratban, amely 1922. január 19-én 5734/1921. V. szám alatt kelt, Vass József miniszter szükségesnek tartotta kiemelni, hogy a középiskolai tanárképzőintézeteknek az egyetemhez való eddigi viszonyát megváltoztatni nem kívánja s az egyetemnek és az egyetem tanárainak a tanárképzés vezetésére és irányítására intézményesen biztosított jogát és közreműködését a jövőben is teljes mértékben fenn óhajtja tartani. Ugyanakkor felkérte a budapesti igazgatótanácsot, hogy a középiskolai tanárképzésről törvényjavaslat-tervezetet készítsen s jelezte, hogy felkérő leiratot küldött a Budapesti Középiskolai Tanárvizsgáló bizottsághoz, hogy a tanárképesítésről készítsen hasonlóan törvényjavaslat-tervezetet.

A középiskolai tanárképzésről a törvényjavaslat-tervezetet Fináczy Ernő, a tanárképesítésről szólót Szinnyei József készítette.

A tervezeteket egyetem- és tanárvizsgáló bizottságközi bizottságok tárgyalták. Hogy azonban e törvényjavaslat-tervezetekből törvény lett, abban Klebelsberg miniszteren kívül a legnagyobb érdeme Kornis Gyulának van.

Az 1924. évi XXVII. törvénycikk, mely a középiskolai tanárok képzéséről és képesítéséről szól, a következő lényeges pontokban különbözik az eddigi intézkedésektől:

a) A középiskolai elméleti tanárképzés első sorban a tudományegyetemek bölcsészeti karának feladata. A kar «gondoskodik arról, hogy a bölcsészethallgató négyévi egyetemi tanulmányának tartama alatt szaktudományának minden ágazatával kellő sorrendben megismerkedhessék. A bölcsészeti kar e munkájának kiegészítése céljából a miniszter a tudományegyetemek mellett egy-egy középiskolai tanárképzőintézetet szervez».

A feladatok ilyen világosan eddig sehol sem voltak kimondva, sőt a Tanárképzőintézet addigi szervezeti szabályzatát több pontban félre lehetett magyarázni.

b) Középiskolai tanárságra képesítést csak az nyerhet, aki igazolja,

1. hogy a szabályszerű egyetemi tanulmányai során a Középiskolai Tanárképzőintézetnek négy éven át tagja volt s ezen idő alatt az igazgatótanács által kijelölt egyetemi és tanárképzőintézeti előadásokban és gyakorlatokban eredményesen résztvett;

2. hogy a főiskolai tanfolyam elvégzése után még legalább egy évet valamely középiskolában, első sorban a Tanárképzőintézettel kapcsolatos gyakorló középiskolában az erről szóló szabályzatban körülírt gyakorlattal töltött.

Ez a törvény a középiskolai tanárképzés terén óriási haladást jelentett és jelent. Hatalmat adott a Tanárképzőintézet igazgatótanácsának, mellyel sok visszás állapotot megjavíthatott.

E törvény életbelépéséig senki sem törődött azzal, hány bölcsészeti órára íratkozott be a hallgató, hiszen a lecke-pénz helyett tandíjnak bevezetése után a köteles 20 órán felül vehetett a hallgató akármennyit. Voltak szép számmal bölcsészethallgatók, akik 60—80 heti órát vettek. Eljárni természetesen fizikai lehetetlenség volt, csodálatosképpen azonban valamennyi óra látogatásáról megkapták a félévégi tanári aláírásokat. A törvény életbeléptekor s utána több éven át voltak egyesek, akik beíratkoztak ugyan a

Tanárképzőintézetbe, a Tanárképzőintézet által *ajánlott* egyetemi és tanárképzőintézeti előadások közül azonban úgy válogatták össze kollégiumaikat, hogy azok közt egy sem volt, amely látogatási kényszerrel volt egybekötve. A Budapesti Tanárképzőintézet ugyanis sohasem élt azzal a törvényadta jogával, hogy a hallgatandó egyetemi és tanárképzőintézeti előadásokat és gyakorlatokat «kijelölte volna», ő az előadásokat csak *ajánlotta*, rábízván a hallgatóra felvételüket vagy a belőlük való válogatást. Tette ezt azért, mert a félévről félévre való «kijelöléssel» csak növelte volna a Kar egyes professzorai és a Tanárképzőintézet közötti félreértéseket. Mindazonáltal keresnie kellett azokat a módokat, amelyek megszüntetik, hogy valaki egyidőben bölcsészhallgató és hivatalnok lehessen, hogy állandóan vidéken tartózkodhassék, vagy hogy egész féléven vagy éven át Ausztriában, Franciaországban, Olaszországban (hozzá állami ösztöndíjjal), Svájcban vagy Amerikában tölthesse idejét s a mellett a budapesti bölcsészeti kar rendes hallgatója lehessen.

A tanárjelöltek gyakorló évére vonatkozólag könnyű volt megtalálni a módot, hogy mindenki szorgalmasan végezze is gyakorlatát, könnyű, mert akkor a tanárjelölt az egyetemnek már nem hallgatója. A gyakorló évben a tanárjelölt a Tanárképzőintézetnek és a gyakorló középiskolának a tagja. Egyik helyen sem hallgathat, gyakorolhat a «távolból». Mindkét helyen kellő ellenőrzés alatt van. S nem hinném, hogy ez az ellenőrzés, ez a kényszer a leendő középiskolai tanár majdani hivatásának vagy gyakorló éve alatti «tanulási szabadságának» kárára volna. Ha a gyakorló év körül van kívánság, az csak egy : keresni kell a módot, hogy a karpaszományosok is ne egy félévet, hanem egy teljes évet töltsenek el tanítási gyakorlattal. Mert az a legviszásabb helyzet volt a múltban, hogy csak a középiskolai tanárjelöltnek nem kellett tanítói életpályájára gyakorlatilag is előkészülnie. Aki egyetemi tanulmányait külföldön végezte, vagy aki magántanulóval tett sikeres középiskolai vizsgálatot, a törvény túlságos szabadelvűsége következtében egyáltalán nem tartozott gyakorló évet végezni. Pedagógiai vizsgálatát, s így oklevelét minden nyilvános gyakorlat nélkül megsze-

rezhette. Hála Istennek, hogy ennek immár intézményesen vége van.

Ami azonban a gyakorló év előtti tanulmányokat illeti, ott még sok a teendő. A teendők útjában álló félreértések kiküszöbölésére általánosságban a budapesti egyetem bölcsészeti karának javaslata alkalmasnak látszik. Bár a múltban sem történhetett s a jövőben is — miként a kongresszuson Szabó Dezső debreceni egyetemi tanár is megjegyezte — a tanárképzőintézetek mai szervezete mellett elképzelhetetlen, hogy az igazgatótanács, melynek tagjai túlnyomó többségben egyetemi tanárok, — a budapestinél tizenegy tag közül kilenc — olyan határozatot hozzon, amely a tanárjelöltek elméleti, tudományos képzésénél a Kar érdeke ellen volna, mégis helyes, ha az igazgatótanács tagjainak kinevezése a Kar jelölése alapján történik. Helyesnek tartom azt is, ha a Kar tudja, mit egészített ki a Tanárképzőintézet az egyetemi tanulmányokhoz s mire volna még szükség a Kar részéről. Ezt a két pontot tartom a javaslat idevonatkozó részei leglényegesebbjének. A javaslat e két pontjától reményelem a középiskolai tanárképzés további javulását. A javulást természetesen más tényezőknek is elő kell segíteniök. Ilyen pl. az ütközésmentes kari órarend. Kívánatos, hogy egyetlen hallgató se kényszerüljön olyan órabeosztásra, amely szerint napi elfoglaltsága így tagozódik: délelőtt 8—9, 12—1, délután 3—4, 6—7. Kívánatos, hogy az intézeti és szemináriumi könyvtárakat mennél gazdagabbá tegyék könyvtálmányukban, s hogy e könyvtárakat már az elsőéves is használhassa. Azt a szerencsés helyzetet meg, hogy a budapesti bölcsészeti kar tanító és oktató épületei mind együtt, egy helyben vannak, fel kell használni arra, hogy ugyanitt legyen egy nagy kari tudományos könyvtár, amelyet esetleg ú. n. „lyukas órában” is a hallgatók minden nagyobb idővesztés nélkül s egész napon át használhatnak, amelyben dolgozhatnak. Időmegtakarító, könyvtárhasználati lehetőségekkel mozgassuk elő hallgatóink tanulási szabadságát.

Amikor azonban így reformálunk, egyet ne reformáljunk meg, egy elé semmiféle akadályt ne gördítsünk, s ez az egyetemi tanár tanítási szabadsága. A tudományos haladásnak

legfontosabb záloga, legdrágább kincse az egyetemi tanár tanítási szabadsága. Lehet az elméleti középiskolai tanárképzést iskolaszerűbbé s ezzel eredményesebbé tenni a nélkül, hogy e tanítási szabadságot érintenők. S éppen ebben a tekintetben megfelelő, szükséges alkotás volt a Középiskolai Tanárképzőintézet, amint azt 1870-ben báró Eötvös József életre hívta, szervezetét 1899-ben báró Eötvös Loránd javította s 1921—24-ben Fináczy Ernő tovább tökéletesítette.

*

Minden reformnak, s így a főiskolai reformnak is a jól átgondolt javaslatokon kívül sikere mindenekelőtt embereken múlik, és még ezen felül valamin. Tanár, tanítvány és — pénz az, amely három együtt biztosíthatja a jobb sikert. Kívánom Hóman Bálint miniszter úrnak, hogy az eszmékben gazdag kongresszus tanácskozásaiából válogassa ki azt, amit legmegfelelőbbnek, a jobba, eredményesebbé tevéshez a legcélravezetőbbnek tart, s teremtsen elő a szükséges anyagiakat is, mert akkor nevéhez az egyetemi oktatás terén is s vele a középiskolai tanárképzés terén monumentum aere perennius fog kapcsolódni.

MELICH JÁNOS.

A MUNKA ÉS TŐKE RÉSZESEDÉSE A NEMZETI JÖVEDELEMBEN ÉS KÖZTERHEKBEN MAGYARORSZÁGON.¹

1.

Ha a tőke és a munka részesedését valamely ország nemzeti jövedelmében számszerűen megállapítani törekszünk, akkor azt kell kipuhatolni, hogy a nemzeti jövedelem három főforrásának, az őstermelésnek, iparnak és kereskedelemnek tiszta hozadékából mennyi esik a munkára és mennyi a tőkére. Vagyis milyen összegre rug az ország közgazdaságában a munkabérek összessége és mennyi a tőke összes kamathozadéka.

A munkások és tőkések soha meg nem szünő érdekharca éppen a körül forog, hogy a nemzeti jövedelem megoszlása során mennyi legyen a munka és mennyi a tőke részesedése.

Bizonyos, hogy az egyes országokban a tőke és munka részesedési aránya a nemzeti jövedelemben nem egyenlő. Más lesz a mezőgazdasági és más az ipari jellegű országokban. Módosul az arány a tőkeszegény és a tőkében gazdag országok szerint is. De hatással van a megoszlás arányára a közgazdaság mindenkori fejlődésfoka és nem utolsó sorban a politikai szervezettől, érdekharcoctól és a korszellem követelményeitől befolyásolt történeti fejlődés.

Mindenekelőtt tisztázandó a munkára és tőkére eső hozadék fogalma.

A) A dolgozóknak két csoportját különböztetjük meg. Az egyikbe tartoznak a munkások, akik közvetlenül vesznek részt a termelésben ; vagyis a mezőgazdaságban nyers anya-

¹ Az Institut de France (Académie des Sciences Morales et Politiques) 1936. november 21-i ülésén tartott előadás.

got állítanak elő, az iparban a nyers anyagot feldolgozva, megmunkálva, annak értékét fokozzák, a kereskedelemben és szállításban pedig a nyers anyagok és iparcikkek értékét azzal emelik, hogy a bőség helyéről a szükséglet helyére juttatják.

A munkások munkájukat eladják¹ és a munka vételára a munkabér, mely a munkának a termékben reprodukált ellenértéke. A munkabér ellenértékét tevő munkaérték a produktumban van, és itt mint értékemelkedés jelentkezik. A munkások, amennyiben új anyagok előállításában és azok értékének fokozásában közvetlenül közreműködnek, produktív tevékenységet fejtenek ki, mert gyarapítják a nemzeti jövedelmet.

A dolgozóknak ugyanebbe a csoportjába tartoznak azok a meghatározott illetménnyel alkalmazottak, akik mezőgazdasági, ipari, kereskedelmi és közlekedési vállalatoknál fejtenek ki hivatásszerű tevékenységet.

A dolgozók másik csoportjába tartoznak a szabadfoglalkozásúak (orvosok, ügyvédek, lelkészek, tanárok, írók, művészek, bírák stb.) és a köztisztviselők, akik közvetlenül nem vesznek részt a termelésben, eladott munkájuk ellenértéke, a tiszteletdíj, az illetmény ennél fogva nem eleme a nemzeti jövedelemnek, mert kifejtett munkájuk és keresetük mérve a nemzeti jövedelem nagyságára nincs befolyással. A személyes szolgálatukból élők (szabadfoglalkozásúak, köztisztviselők) hasznos, sőt nélkülözhetetlen tevékenységet fejtenek ki, szolgálataik nemcsak előmozdítják a termelést, hanem annak előfeltételei is; a termelés nem volna tartósan folytatható az egészség, a tudomány ápolása, az ifjúság oktatása nélkül.² A személyes szolgálatokból élők azonban a termelésben nem működnek közre közvetlenül, tehát nem hoznak létre semmi olyan új javat és értéket, amely gyarapítaná a nemzeti jövedelmet. (Kivéve, ha hivatásszerű tevékenységüket külföldön fejtik ki s e révén követeléseket szereznek hazájuknak.) Más

¹ Henri Truchy: *Cours d'économie politique*. Tome second. Paris 1927. (136. lap.)

² Frédéric de Fellner: *Le revenu national de la Hongrie actuelle*. (Bulletin de l'Institut International de Statistique. Tome XXV—3ème livraison. — La Haye 1931.) 370. s köv. lap.

szóval, akár több, akár kevesebb hivatásszerű tevékenységet fejtenek ki egy esztendőben azok, akik személyes szolgálataikból élnek, a nemzeti jövedelem mérvére ez közömbös marad. Egyéni jövedelmeik a nemzeti jövedelem megoszlásának és nem termelésének folyamata gyanánt jelentkeznek. A személyes szolgálatukból élők hasznos — bár közgazdasági szempontból nem produktív — munkásságukért tehát részesednek a nemzeti jövedelemben, amely e szerint nemcsak azok között oszlik meg, akik közvetlenül közreműködnek annak előállításában (mezőgazdák, bányászok, iparosok, kereskedők, fuvarosok és az e foglalkozási ágakban alkalmazott munkások), hanem a nemzeti jövedelemben azok is részesednek, akik a termelésben közvetlenül nem vesznek részt. A személyes szolgálatokból élők az eredeti jövedelmekben részesedvén, származékos jövedelmet élveznek.

Az adóztató közhatalom, amikor az egyes magángazdaságokat a közszükségletek fedezése céljából igénybe veszi, nincs tekintettel arra, hogy az egyesek jövedelme milyen forrásból származik; egyaránt megadóztatja az eredeti és származékos, tehát személyes szolgálatokból fakadó magánjövedelmeket. Az állam az adóztatásnál magángazdasági szempontokat követ. Az adóalanynál egyaránt a teljesítőképesség forrása: a kereset, illetőleg jövedelem, akár termelő tevékenységből, akár szolgálati viszonyból származó illetményből, szabadfoglalkozásból vagy vagyonhasználmányból stb. származik is az.

Az adóztató közhatalom az egyes adóalanyok magánjövedelmének összességével áll szemben. Az adóztató állam érdekeit azonban már nemcsak a nemzeti jövedelem nagysága, hanem annak megoszlása is érinti. Mennyiben? A nemzeti jövedelem nagysága annak megoszlása révén nem változik. A személyes szolgálatokból származó jövedelmek emelkedése vagy csökkenése nincs befolyással a nemzeti jövedelem mérvére. A nemzeti jövedelem nem lesz nagyobb, ha az orvos több tiszteletdíjat kap, mert különben ez azt jelentené, hogy a járványos betegségek elterjedése az ország gazdasági erejét fokozná; épp így, ha a perlekedés elszaporodásával az ügyvédek költségjegyzéke összességükön emelkedik, ez nem

jelentheti a nemzeti jövedelem gyarapodását, mert az orvos, az ügyvéd keresete, mint származékos jövedelem, az egyik magángazdaságból a másikba folyik.

Azonban a nemzeti jövedelem megoszlása, a személyes szolgáltatásokból eredő jövedelmeknek emelkedése vagy csökkenése — mely a nemzeti jövedelem mérvére közömbös — az adóalapok számát növeli és ezeknek mérvét emeli vagy csökkenti, s így a közbevételek alakulására már hatással van s az állami és önkormányzati testületek háztartásának érdekeit erősen érinti.

Tekintettel arra, hogy kutatásunk tárgya nemcsak a munka részesedési arányának megállapítása a nemzeti jövedelemben, hanem az is, hogy mennyivel járul a munkából folyó jövedelem a közszükségletek fedezéséhez, ennél fogva a személyi szolgáltatásokból származó jövedelmeket is számba kell vennünk.

B) A tőkére eső hozadék fogalmának tisztázása problémánk szempontjából szükségessé teszi annak kifejtését, hogy az ingó tőke mellett figyelembe veendő ingatlan tőke csak az épületeket foglalja-e magában vagy pedig a földbirtok is tőkének tekintendő, noha az sajátos természeténél fogva önálló termelési tényező a munka és tőke mellett.

Midőn a munka és tőke részesedési arányát kell megállapítanunk a nemzeti jövedelemben, eldöntendő, hogy a földbirtok — problémánk szempontjából — tőkének tekintendő-e, vagyis, hogy a tőke hozadékához hozzászámítandó-e a földbirtokra eső tiszta hozadék.

A földbirtoknak, mint a gazdasági tevékenység állóhelyének és a hasznosítható anyagok főforrásának, bizonyos sajátosságai vannak, amelyek azt a tőkétől megkülönböztetik. A föld fizikailag egy atomnyival sem szaporítható, sem csökkenthető. Adott mennyiség. Ennél fogva a gyarapodó szükséglettel szemben korlátolt mennyiségben áll rendelkezésünkre. Az a körülmény, hogy a földfelület túlnyomó részét tevő vízterületből jelentékeny terjedelmet sikerül pl. vízlecsapolás, mocsarak kiszárítása révén gazdaságilag hasznosítható talajjá átalakítani, mit sem változtat a földbirtoknak azon a sajátosságán, hogy nem áll a fokozódó szükségletnek

megfelelő arányban rendelkezésre. A technikailag és gazdaságilag hasznosítható földterületek mennyiségét még korlátozottabbá teszik a földrajzi helyzet által feltételezett éghajlati viszonyok, amelyek a föld bizonyos részeit mezőgazdasági termelésre alkalmatlanokká teszik. Emberi behatással, pl. erdősítésekkel némelig befolyásolhatók ugyan az égalji viszonyok is, de a beavatkozási lehetőség igen korlátozott. Mint-hogy a földbirtok terjedelme és a klimatikus viszonyok emberi tevékenységgel csak csekély mértékben módosíthatók és befolyásolhatók, ezek a földbirtok inhaerens tulajdonságai gyanánt jelentkezők.

A földbirtoknak korlátozott mennyiségén és az égalji viszonyokon alapuló sajátosságával szemben olyan, nem inhaerens tulajdonságai is vannak, amelyek emberi behatással módosíthatók. Értjük a talajnak emberi tevékenységgel gyarapítható és csökkenthető, tehát módosítható mechanikai és kémiai tulajdonságait. A talaj mechanikai és kémiai tulajdonságainak módosításához munka és tőke szükséges. (Pl. a talaj lazítása, porhanyítása mélyszántással, tápanyagok egyensúlyban tartása trágyázással.) A munka- és tőketömegek felhasználásukkal a talajjal válhatatlan kapcsolatba jönnek, abba mintegy beleolvadnak, azzal egységes egésszé válnak. Úgyannyira, hogy gyakorlatilag lehetetlen elkülöníteni a földben a természeti és befektetett termelési erőket. A föld a beléje fektetett tőkét lefogja, leköti, annak állaga onnan többé ki nem vonható. És a földbe fektetett tőke ennél fogva elveszti legfőbb, legsajátosabb természetét: forgalomképességét, mozgékonyosságát, ingó jellegét. Ezért vannak kiváló közgazdák, akik azt állítják, hogy a föld ma már tőke.¹

¹ Lujo Brentano: *Agrarpolitik*. I. Teil. Stuttgart 1897. — (13. és 68. lap.) Henri Truchy szerencsés elnevezést használ: «capital foncier». *Cours d'économie politique*. Tome premier. Paris 1929. (165. lap) c. munkájában. Lásd e kérdésről bővebben: Fellner F.: *A járadékirtokok rendszere és alkalmazása Magyarországon*. Hieronymi Károly előszavával. Budapest 1900. (1. és köv. lapok). Németül is megjelent: *Das System der Rentengüter und seine Anwendung in Ungarn*. Von der Ungarischen Akademie der Wissenschaften preisgekrönt. Berlin 1905.

E helyen nem akarjuk eldönteni azt a kérdést, vajjon a föld tőke-e vagy különálló termelési tényező, tekintettel arra, hogy a föld mindig drágább, a tőke mindig olcsóbb lesz; a tőke termelvény, mert termelés eredménye, míg a föld nem az; a föld adott mennyiség, a tőke ellenben szaporítható és csökkenthető.

A mi problémánk szempontjából, mely gyakorlati kérdést óhajt megvilágítani, a földbirtokot a tőkével azonosnak kell tekinteni, mert egyaránt fundált jövedelmet szolgáltatnak, szemben a munkajövedelemmel.

II.

A munka és tőke fogalmának tartalmát miután körülhatároltuk, első sorban számszerűleg kell kipuhatolnunk, mennyi összeget képvisel Magyarországon a munkabér.

A munkások munkabérért termelési áganként külön fogjuk összezszerűen megállapítani; de számba fogjuk venni az egyéb alkalmazottaknak, így főleg a tisztviselőknek összes illetményeit is, mert ezek munkájának értéke szintén reprodukálódik a termék értékében.

Első sorban ki fogjuk puhatolni a *mezőgazdasági* munkások béreinek és a mezőgazdaságban alkalmazottak illetményeinek főösszegét. Mennyire tehető a mezőgazdaságban foglalkoztatott napszamosok, cselédek és a többi segédszemélyzethez tartozó alkalmazottak munkabére? Az 1930. évi népszámlálás adatai szerint ¹ a mezőgazdaságban alkalmazott segédszemélyzet száma, a segítő családtagok nélkül, továbbá a napszamosok, cselédek stb. átlagos napi munkabére ² s a mezőgazdaságban (élelmezés nélkül) kifizetésre kerülő napi munkabér-összeg a következő volt:

¹ Az 1930. évi népszámlálás. III. Rész. — Budapest 1935. (2. lap), ahol ki van mutatva, hogy a segédszemélyzet száma a mezőgazdaságban 787.518 (segítő családtagok és művezető, előmunkások nélkül); a tisztviselőké 5611.

² A m. kir. földművelésügyi minisztérium mezőgazdasági hírszolgálati ügyosztályának adataiból kiszámított átlag.

segédszemélyzet	száma	átlagos napi munkabér fillér	egy napra eső összes munkabér pengő
férfi	630,626	182·50	1.150,892
nő	121,886	127·50	155,405
gyermek . . .	35,006	97·50	34,130
összes alkal- mazott segéd- személyzet .	787,518	165·50	1.340,427

A mezőgazdaságban az összes alkalmazott segédszemélyzet részére, munkaerejük tényleges értékesítése esetében, naponként 1.340,427 P kerül kifizetésre, étellemezés nélkül.¹ A mezőgazdasági munkásosztály munkaereje azonban nincs minden nap felhasználva ; az évi munkanapok kiszámításánál az év 365 napjából levonandók a vásár- és ünnepnapok, a betegnapok és az esős napok. Magyarországon a munkanapok száma² átlag évenként : 263. E szerint teljes elfoglaltság mellett a mezőgazdasági munkabérek évi összege volna 352.532,300 P. De mert a tényleges elfoglaltság 53·11%, ennél fogva csak 187.229,905 P mezőgazdasági munkabér kerül tényleg kifizetésre.

Az 5611 tisztviselő évi illetménye 5.190,175 P.³

E szerint a mezőgazdaságban értékesített munka 192.420,080 pengővel részesedik a nemzeti jövedelemben.

Míg a mezőgazdasági munkabérek és illetmények összegét csak becslés útján — bár hivatalos részleges adatok felhasználásával — állapíthattuk meg, addig a bányászat- és kohászatnál, valamint a gyáriparban és kisiparban hivatalos

¹ A munkabérek étellemezés mellett megfelelően alacsonyabbak.

² Dr. Szafka Elek: *A mezőgazdasági munkaalkalom Csonka-Magyarországon* c. jeles doktori értekezésében megejtett számítások szerint (Magyar Gazdák Szemléje. 1932. — 261. lap). Szerző ez értekezésében a munkaalkalmat 59·02%-ban állapítja meg, az 1920. évi népszámlálás mezőgazdasági munkáslétszáma alapján, de az 1930. évi felszaporodott munkáslétszám mellett a munkaalkalom csak 53·11%. A rendelkezésre álló évi munkanap az összes munkásoknál együttvéve 207.117,234 (vagyis 787,518 × 263), ellenben a tényleges munkanap kereken 110.000,000, ami megfelel a fenti %-nak (207.117,234 × 53·11 = 109.999,963).

³ A mezőgazdasági alkalmazottak illetményeit a vidéki szövetkezetek tisztviselőinek illetményeivel azonosítottuk.

adatok állnak rendelkezésre a kifizetett munkabérek és tisztviselői illetmények összegéről.

A *bányászat- és kohászatban* mind a kincstári, mind a magánüzemeknél alkalmazott munkások és tisztviselők száma 1932-ben 34,298 volt, akiknek illetménye és bére 50,593 millió pengőre rugott.¹ (Ebből a természetben nyújtott járandóságok egyenértéke 4·489 millió pengő volt.)

A *gyáripari* statisztika részletes felvilágosítást nyújt a gyárvezetők (gyártulajdonosok, bérlők, részvénytársasági és szövetkezeti igazgatók stb.), valamint a tisztviselők és gyári munkások létszámáról, illetményeikről és a munkabérekéről.

A gyáriparban a gyárvezetők száma 4093, akik 28·569 millió P kifizetett és természetben nyújtott járandóságot élveztek.² (Ebből a természetben nyújtott járandóságok összege 712,000 P volt.)

A többi gyáripari alkalmazott közül a tisztviselők száma 16,200, akik 62·834 millió P kifizetett és természetben nyújtott járandóságot élveztek.³ (A természetbeni járandóság egyenértéke ebből 1·728 millió pengőre rugott.)

A 175,551 munkás és napszámos részére kifizetett munkabérek összege 200·360 millió P, míg a természetben nyújtott járandóságok egyenértéke 3·572 millió P, összesen 203·932 millió P. Az egyéb alkalmazottak (művezetők, szolgák, nem ipari munkát végző alkalmazottak) száma 10,780, akiknek 25·108 millió P volt a járandósága és pedig 23·844 millió P a kifizetett munkabérük és 1·264 millió P a természetben nyújtott járandóságok egyenértéke.

A gyáripar végül 2944 otthon dolgozó munkást foglalkoztatott az ipartelepeken kívül, akiknek járandósága a munkabérek összegében van elszámolva.

Az összes gyáripari alkalmazottak részére folyósított összegek 291·874 millió pengőre rugnak, amely összeghez adva a gyárvezetők külön kimutatott fenti 28·569 millió pengő javadalmazását, a gyáriparban hasznosított munka értéke 320·443 millió P.

¹ *Magyar Statisztikai Évkönyv.* 1932. — 113. lap.

² *U. ott* 119. lap.

³ *U. ott* 120. lap.

Kérdés, mennyi a kisipari munka ellenértéke. Míg a rendszeresített gyáripari statisztikából évenként megismerhetjük a nagyipari termelés során folyósított munkabéreket és illetményeket, addig a kisiparban kifizetett munkabérek-ről csak az 1930. évi népszámlálással kapcsolatban történt kisipari üzemi felvételtől¹ nyerhetünk tájékozódást. Az 1930. évi iparstatisztikai felvétel az önálló iparosokat (egyéni cégeket) vette számba, ennél fogva természetesen az iparúzó jogi személyekre (részvénytársaságokra, szövetkezetekre, béteti és közkereseti társaságokra, állam, község, egyház stb.), illetőleg a tulajdonukban levő ipari műhelyekre a felvétel nem terjedt ki.

Az önálló iparosok száma 160,855. A kisipari üzemekben alkalmazottak száma 169,687, ezek közül 2295 tisztviselő, 167,392 munkás. De a kisiparosoknak több mint fele (90,870) alkalmazottat nem tart, tehát egyedül dolgozik műhelyében.

A férfimunkások átlagos napi keresete 438 fillér, a női munkásoké 315 fillér. 1930. október 1-én a tényleg foglalkoztatott szakmunkások és segédek száma 67,971 volt, munkabérük évi összege 85·3 millió pengőre rugott, ami — ha fejenként 300 munkanapot számítunk — 1250 P átlagos évi keresménynek felel meg.²

A hivatalos adatok szerint a kis- és kézműiparosok ipartelepein, illetőleg műhelyeiben folytatott termelés értéke 756·656 millió P volt, amelyből — részletes számításaink szerint — levonandó az erőgépek és motorok kopási hányada fejében 3·605 millió P; a felhasznált nyers anyagok címén 301·259 millió P; végül tüzelő és világító anyag fejében 4·842 millió P. E szerint a kis- és kézműipar tiszta termelési értéke, illetőleg keresete 446·949 millió P. Ha ebből levonjuk a munkabérek fejében kifizetett 85·3 millió pengőt, akkor a fennmaradó 361·649 millió P az önálló kisiparosok keresetére esik. Minthogy 160,855 önálló kézműiparos van, azoknak átlagos évi keresete 2248 pengőnek felel meg.

¹ *Magyar Statisztikai Szemle*. 1935. (533. lap), ahol Farkasfalvi Sándor *Kisipari statisztika Magyarországon* c. értekezésében vannak az 1930. évi iparstatisztikai felvétel eredményei közzétéve.

² *Magyar Statisztikai Szemle*. 1935. (543. lap).

Az ipari munka hozadékának kinyomozásánál nem szabad megfeledkezni a háziiparról sem, melyet túlnyomó részben mellékfoglalkozás gyanánt űznek. Mind a népművészeti, mind a tömegtermelés szolgálatában álló háziipari ág az idők folyamán számba veendő gazdasági tényezővé vált, a nemzetközi forgalomban is. Az 1930. évi népszámlálás adatai szerint a házi- és népiparral foglalkozók száma 44,470, akik közül ez iparágat főfoglalkozás gyanánt űzi 11,322, míg mellékfoglalkozásként 33,148, főképpen azok, akik mezőgazdaságból élnek. Szakszerű adatok szerint¹ egy házi- és népiparral foglalkozó iparos évenként átlag 1352 P értéket termel. Ennélfogva a 44,470 házi- és népiparral foglalkozó iparos által termelt érték 60,123 millió pengőnek felel meg. Számításaink szerint a háziiparban a termelési költség, a munkagépek és eszközök kopási hányada, a felhasznált nyersanyag stb. fejében 24·618 millió P, amelynek levonása után a házi- és népipar tiszta termelési értéke fejében 35·505 millió pengőt nyerünk. A háziiparral foglalkozók országos átlagban fejeként tisztán 798 pengőt keresnek.

A bányászati és ipari munka 853·490 millió pengővel részesedik a nemzeti jövedelemben.

A nyers anyagoknak és ipari termékeknek forgalmát közvetítő *kereskedelem és szállítás* a javaknak további értékelkedést biztosít, aminek mérvét közvetlenül kinyomozni nem lehet, ennélfogva a kereskedelmi és szállítási tevékenységből eredő jövedelmet, illetőleg keresetet kell megállapítani, hogy az e foglalkozási ágban kifejtett munka tiszta hozadékát számszerűen kifejezhessük.

Kereskedelemmel egyéni cégek (fizikai személyek) és részvénytársaságok is foglalkoznak. A kereskedelmi részvénytársaságok 71·131 millió P nyereséget mutattak ki; ² a személyzet javadalmazására, munkabérekre stb. 37·261 millió pengőt fordítottak.

Az egyéni kereskedelmi cégek keresetét az általános

¹ Csák E. Viktor: *A háziipari termelés egyes külföldi államokban és Magyarországon*. Budapest 1928. (169—177. lap).

² *Magyar Statisztikai Évkönyv*. 1932. (129. lap).

kereseti adó alapjából állapíthatjuk meg, megfelelő kiegészítéssel az adóeltitkolás pótlásául és a létminimum folytán kereseti adó alá nem eső kis szatócsok keresetének figyelembe vételével. A természeti személyek által folytatott kereskedelem tényleges keresete 334·953 millió P.¹

A szállításnál a javaknak biztosított értékemelkedést azonosnak véve a fuvardíjak összességével, az államvasutak összes bevétele 124.330 millió P volt.² Noha csak az áruszállításból eredő értékemelkedés járul a nemzeti jövedelem gyarapításához, a személyszállításból eredő 68·700 millió pengőt³ is számba kell venni, mert a személyfuvarozásból eredő keresetek is adóztatás tárgyai, mi pedig azt is kutatni fogjuk, mennyivel járul a munkahozadék a közszükségletek fedezéséhez.

Ugyanezért számba veendő a géperejű bérkocsik (autó-taxi-üzem) bevételei is a személyszállításból. A bér-gépjárművek számából, egy kocsi átlagos napi bevételéből, a felhasznált anyagok és kopási hányadnak értékéből, mint költségből kiszámítottuk, hogy az ország bérgepkocsi-állományának a személyszállításból eredő bevétele 14·588 millió pengő. Míg a géperejű kocsikkal lebonyolított teherszállításból 627,457 P bevételt állapítottunk meg, a személyszállítással foglalkozó egyéb vállalatok bevétele 55·024 millió P.⁴

A hazai gőzhajózási vállalatok bevétele az áruszállításból 6·199 millió P, a személyszállításból 1·057 millió P.⁵

A közlekedés összes számba veendő keresete tehát 291·659 millió P.

¹ A kereskedelem általános kereseti adóalapja 142,265 millió pengő (*Adóstatistika*. 1932. — 105. lap); adóalapeltitkolás figyelembevételével a valódi kereset 213,418 millió pengő: a létminimum alá eső kiskereskedők keresete 121,535 millió pengő (*Képviselőházi Irományok*. 2. szám. 1927. január 31-én: «Egyes adók és illetékek mérsékléséről...» szöveg benyújtott törvényjavaslat indokolása.)

² *A magyar királyi államvasutak állapota és üzleti eredményei az 1932/33. számadási évben* (27. lap).

³ *U. ott* 42. lap.

⁴ *Budapest Székesfőváros Statisztikai és Közigazgatási Évkönyve*. 1933. — Szerkeszti dr. Illyefalvi I. Lajos. (382^x és 334. lap).

⁵ *Magyar Statisztikai Évkönyv*. 1932. — 184. és 185. lap.

A pénz- és hitelforgalmat képviselő banküzlet, úgyszintén a biztosítási üzlet hozadéka 88·820 millió P.¹

Kérdés, hogy a kereskedelem, közlekedés, pénz- és hitelforgalom 765·431 millió pengőre rugó keresetéből mennyit fordítottak a munka javadalmazására.

A bányászat és ipar 1394·136 millió pengőre emelkedő összes tiszta hozadékából a munkabérekre és az alkalmazottak illetményeire 853·5 millió P esik, vagyis 61·22%. Ezt az arányt alkalmazva a fenti 765·431 millió pengőre, ebből a munka részesedése 467·586 millió P volna. Hogy ez az eredmény a valóságot megközelíti, ezt a rendelkezésre álló részleges hivatalos adatok is igazolják. Így a kereskedelmi részvénytársaságok a személyzet javadalmazására, munkabérekre stb. 37·261 millió pengőt fordítottak; ² az államvasutak személyi járandóságokra 86·265 millió pengőt adott ki; ³ a gőzhajózási vállalatoknál az alkalmazottak 4·637 millió P javadalmazást élveztek; ⁴ a hitelintézetek és biztosító vállalatok 61·784 millió pengőt folyósítottak illetményekre.⁵ Ha ezt az összesen 189·947 millió pengőre rugó összeget levonjuk a fentebb kimutatott 467·586 millió pengőből, akkor a fennmaradó 277·639 millió pengőre rugó munkajövedelem megszik az egyéni kereskedelmi cégek alkalmazottainak és munkásainak, a bér-gépkocsivállalatok és egyéb közlekedési vállalatok alkalmazottainak illetményei és munkabére gyanánt.

A szabad foglalkozásúaknak, mint a személyi szolgálatukból élők egyik csoportjának, keresete az adóstatisztika segítségével megközelítő eredménnyel kipuhatolható. Az értelmi munkájukból élők keresete 98·080 millió pengőre tehető.⁶

¹ U. ott 210. és 226., 233., 234. és 236. lap.

² Magyar Statisztikai Évkönyv. 1932. — 129. lap.

³ Id. Üzleti eredmények. 46. lap.

⁴ Magyar Statisztikai Évkönyv. 183. lap.

⁵ U. ott 226. lap.

⁶ Adóstatisztika. 1932. — 105. lap. E foglalkozási ágnak hivatalosan megállapított kereseti adóalapját 49,040 millió pengőről adóalapelvonás pótlásául 50%-kal emeltük.

A *közalkalmazottak* illetményeit a legpontosabban állapíthatjuk meg a hivatalos adatokból, mert itt adóalapelvönásról nem lehet szó. Az állami közigazgatásban és a bíróságoknál alkalmazottak száma 76,579, akiknek összilletménye 273.688,535 P.¹ Nem vesszük figyelembe az állami üzemeknél kimutatott 43,950 alkalmazott 388.208,889 pengőre rugó összilletményét, mert ezeket az őstermelés, ipar, kereskedelem és közlekedés tiszta hozadékának kipuhatólásánál már számba vettük.

A közalkalmazottak második csoportját az önkormányzati (megyei, városi és községi) alkalmazottak teszik. A 30,816 üzemi alkalmazott illetményeit itt sem vesszük számba. A 60,764 önkormányzati közigazgatási alkalmazott 125.559,621 pengő illetményt élvezett.²

Az összesen 137,343 állami és önkormányzati közigazgatási alkalmazottnak 399.248,156 P illetménye van.

Végül számba veendő a *háztartási alkalmazottak* munkabérösszesége is. A háztartási alkalmazott olyan munkavállaló, aki a háztartásban vagy a család körében javadalmasítás fejében rendszeresen és munkaerejét egészben vagy túlnyomórésztben igénylő személyes szolgálatot teljesít. Mennyi ezeknek évi keresete? Illetőleg mennyivel részesednek a nemzeti jövedelemben? Ezt megközelítő pontossággal állapíthatjuk meg az Országos Társadalombiztosító Intézet adataiból.

A háztartási alkalmazottaknak, akik után az évi járulékelőírás 1932-ben 4.217,903 P volt, betegségi biztosítási járuléka az átlagos napibérnek (összilletménynek) 3%-a. Ez megfelel 4.217 millió P évi járulék mellett, 140.596,766 P évi bérkeresetnek.

*

A munkabérek és illetmények összegét — vizsgálódásaink eredménye gyanánt — a következőkben foglaljuk egybe:

¹ *A magyar állam költségvetése. az 1932/33. számadási évre.* Sommázat. Budapest 1932. — 55. lap.

² *Önkormányzati testületek háztartási joga és statisztikája.* Kiadja a m. kir. pénzügyminisztérium. Budapest. 1931 (179. lap).

	millió pengő
mezőgazdaságban	192,420
bányászat és iparban	853,490
kereskedelem, közlekedés és hitelforgalomban...	467,586
a termelésben	<u>1.513,496</u>
szabad foglalkozások	98,080
közalkalmazottak	399,248
háztartási alkalmazottak	140,596
személyes szolgálatok	<u>637,924</u>
Munkabérek és illetmények főösszege	2.151,420

A munkabérek, illetmények és szabadfoglalkozásokból származó jövedelmek 2·151 milliárd pengőre rugnak. Ebből 1·513 milliárd P, vagyis 70·37% a nemzeti termelésben közvetlenül részes, vagyis produktív munkából folyó jövedelemre esik, míg 637·9 millió P a termelésben közvetlenül nem részesedő munka kifejtéséből származik.

III.

A tőkéből eredő jövedelemnek megállapításánál mind az ingó, mind az ingatlan tőke hozadékát ki kell puhatolnunk. Az ingó vagyomból folyó jövedelem kinyomozásánál az érték-papírok, takarékbetétek, kölcsönkövetelések stb. kamat-hozadékát kutatjuk. Az ingó tőkék után élvezett kamatok nem elemei a nemzeti jövedelemnek, mert a belföldieknek egymás között fennálló kamatkövetelései és kamattartozásai kölcsönösen fedezik egymást. Kiegyenlítődnek.¹ Magángazdasági szempontból azonban a kamatélvezet jövedelmet jelent s mint ilyen az adóztatásnál figyelembe jön.

A hivatalos adatok szerint az ingó tőkevagyonból származó jövedelem adóalapja² 21·657 millió P. Az értékpapírszelvényből származó kamatjövedelem nagyrészen kisiklik az adóztatás alól. Ennek terjedelmét eléggé megvilágíthatjuk a belföldön elhelyezett részvények és kötvények hozadékának mérvéből.

¹ F. de Fellner loco cit. 374. lap.

² Adóstatisztika. 1932. — 119. lap.

Hivatalos adatok felvilágosítanak arról,¹ hogy az ipari, kereskedelmi, közlekedési részvénytársaságok részvényeiből 78·6%, a hitelintézeti részvényekből 70·20% van a belföldön elhelyezve; az e részvénytársaságok által kifizetett osztalékból 25·585 millió P a belföldi részvényeseket illette meg.

A járadékosok az osztalékokon felül a záloglevelek és kötvények után is élveztek kamatokat. A hitelintézetek által kibocsátott e címletek után folyósított 45·014 millió pengőre rugó szelvénykamatból 53·78%, vagyis 24·208 millió P belföldiek kezéhez folyt, Magyarország a kifizetésre került 78·734 millió P részvény- és kötvényszelvényből 49·794,267 pengővel részesedett.

Feladatunk megközelítőleg kimutatni, hogy mennyi kamatjövedelmet vontak el a jövedelemadó alól az értékpapírszelvények után befolyt kamatokból. Minthogy csak a természeti személyek jövedelemadókötelesek, a 49·794 millió P belföldi kamatjövedelemből le kell vonni a jogi személyeket megillető kamathozadékot, mely — a hivatalos adatok felhasználásával megejtett számításunk szerint — 13·458,376 P.² A magánosoknak külföldi értékpapirokból származó kamatjövedelmét 6·729 millió pengőben vesszük fel. A magánosok e szerint a tulajdonukat képviselő bel- és külföldi kibocsátású értékpapirokból 43·065,090 P (36·335 + + 6·729 millió P) kamatot élveznek. Ezzel szemben a hivatalos adóstatistika — a mint rámutattunk — a tőkevagyon után élvezett kamatjövedelmet, a jövedelemadóalpnál 21·657 millió P-ben mutatja ki. Az adóztatás alól elvont kamatjövedelem 21·408,090 P (43·065 — 21·657).

A 78·735 millió P magyar kibocsátású részvény- és kötvényszelvény után befolyt jövedelemből a külföldet illette meg 28·939 millió P; a nem jövedelemadóköteles jogi személyekre (hitelintézetek, alapok, alapítványok stb.) eső hányad 13·458 millió P s így 36·335 millió P, továbbá 10·704 millióra becsült külföldi értékpapirokból belföldieket megillető ka-

¹ *Magyar Statisztikai Évkönyv. 1932.* — 125., 126., 130., 209. és 228. lap.

² *Magyar Statisztikai Évkönyv. 1932.* (221. és 223. lap).

matjövedelem, összesen tehát 47·039 millió P a tényleges értékpapír-kamatjövedelem, a jövedelemadó-alapnál hivatalosan kimutatott s adóztatásra került 21·657 millió P helyett.

Az 1·831 milliárdnyi takarékbetét és folyószámlakövetelések után élvezett kamatokat nem vesszük számba, mert a takarékbetétek és folyószámlakövetelések a hitelintézeteknek és a postatakarékpénztárnak viszont tartozásai s így egymást kompenzálják.¹

Az ingó tőke utáni jövedelem — a kifejtettek szerint — 49·793 millió P.

Az ingatlan tőke a földbirtokból és az épületekből áll. Az *épületek* hozadékát az adóstatistikából pontosan meg lehet állapítani. Mind az adóköteles, mind az adómentes épületek hasznóértéke és nyers házbérjévedelme 589·853 millió P volt 1932-ben.²

Mind az ingó, mind az ingatlan tőkéből folyó jövedelem 639·646 millió P.

IV.

A munka és a tőke hozadékának megállapítása után azok részesedési arányát kell megkeresnünk a nemzeti jövedelemben, illetőleg a magánjövedelmek összességében, mely—számításaink szerint ³ — a következő :

¹ Az összes hitelintézeteknél a takarékbetétek álladéka 858,323 millió pengő, a postatakarékpénztárnál 68,730 millió pengő, míg a folyószámla-követelések összege 904,161 millió pengő volt 1932. év végén (*Magyar Statisztikai Évkönyv.* 204., 213. és 214. lap).

² *Adóstatistika.* 1932. (84. lap).

³ A részletes számításokra nézve Fellner Frigyes: *Adótehermegoszlás.* Budapest 1936. 288. lap. (Statisztikai Közlemények. Szerkeszti dr. Illyefalvi I. Lajos); a módszerre nézve: F. de Fellner: *Le revenu national de la Hongrie actuelle.* (Bulletin de l'Institut International de Statistique. Tome XXV—3ème livraison. — 367—456. lap; F. de Fellner: *Résultats principaux de la statistique de la répartition des charges d'impôts en Hongrie.* Bulletin de l'Institut International de Statistique. Tome XXIX—2ème livr.)

I. Mezőgazdaság:

	pengő
1. Földművelés és állattenyésztés	1,125.011,511
2. Szőlő- és borkertművelés	61.575,897
3. Gyümölcsstermelés és konyhakertészet	98.717,462
4. Erdészet	28.697,132
5. Vadászat	4.829,733
6. Halászat	8.015,540
Mezőgazdasági termelés tiszta hozadéka	1,326.847,275

II. Bányászat és ipar:

1. Bánya- és kohóművelés	86.074,000
2. Gyáripar	861.113,072
3. Kisipar	446.989,638
4. Házi és népipar	35.504,914
Ipari termelés tiszta hozadéka	1,429.681,624

III. Kereskedelem, szállítás:

1. Kereskedelem	334.993,800
2. Szállítás	270.527,014
Kereskedelem és szállítás tiszta hozadéka	605.520,814

A nemzeti termelés tiszta hozadéka 3,362.009,713

IV. Pénz- és hitelforgalom 88.820,000

V. Személyes szolgálatok:

1. Szabad foglalkozás	98.080,000
2. Közalkalmazottak	399.248,000
3. Háztartási alkalmazottak	140.596,000

VI. Vagyonhasználmány és egyéb foglalkozásúak:

1. Házbirtok hozadéka	589.853,000
2. Járadékosok	49.793,000
3. Nyugdíjasok	236.952,627
Magánjövedelmek összessége	4,965.352,340

Ha a nemzeti termelés tiszta hozadékához, 3·362 milliárd pengőhöz viszonyítjuk a nemzeti termelésben közvetlenül részes munka hozadékát (összes munkabéreket és illetményeket) 1·513 milliárd pengőt, akkor kitűnik, hogy a nemzeti termelés tiszta hozadékában a munka 45·01%-kal részesedik. A 639·646 millió pengőre rugó tőkejövedelem részesedése 19·02%, míg a tőke és munkából származó vegyes jövedelem, mely 1,208.867,000 pengőre rug, 35·97%-kal részesedik.

Ha azonban az összes magánjövedelmeket vesszük figyelembe, tehát a termelésben közvetlenül részt vevő munka jövedelme mellett a szabad (értelmi) foglalkozásúak keresetét, a közalkalmazottak illetményeit, a háztartási alkalmazottak bérét és a nyugdíjakat is számba vesszük, még pedig oly módon, hogy a nyugdíjakat különjövedelem-kategóriának tekintjük, mert sem tőkéből, sem munkakifejtésből nem származik, akkor a részesedési arány a következő:

munkabérek és illetmények	43·33 %
tőkejövedelem	12·88 %
munkából és tőkéből folyó vegyes jövedelem..	39·02 %
nyugdíj	4·77 %

Látható tehát, hogy a munkajövedelem többszöröse a tőkejövedelemnek Magyarországon.

Érdekes megvizsgálni, hogy miként alakul a munka és tőkejövedelem Franciaországban. Az összehasonlítás azért indokolt, mert a két ország gazdasági struktúrája nagyon hasonló egymáshoz. Magyarországon és Franciaországban a mezőgazdasági és ipari termelés értéke általában egyensúlyban van. Magyarországon az iparosodás nagyon előrehaladt, úgyhogy ma már nem lehet Magyarországot túlnyomóan agrárjellegű országnak tekinteni. Hiszen a mezőgazdaság tiszta hozadéka 1·326 millárd P, a bányászaté és iparé 1·429 milliárd P. A magánjövedelmek összességéből a mezőgazdaságra 26·70%, az iparra 28·78% esik.

Franciaországban Dugé de Bernonville megállapításai szerint, — aki más módszerrel ugyancsak kutatta, hogy a magánjövedelmek összességéből mennyi esik a munkára és tőkére — a nagy jövedelemcsoportok arányos megoszlása a következő:¹

	1913	1929	1934
Munkabérek és illetmények ..	43·3 %	47·1 %	52·2 %
Tőkéből folyó jövedelmek ...	19·6 %	16·4 %	19·8 %
Vegyes jövedelmek	35·7 %	31·8 %	20·1 %
Nyugdíjak	1·4 %	4·7 %	7·9 %
	100·— %	100·— %	100·— %

¹ L. Dugé de Bernonville: *Les revenus privés et les consommations*. (Revue d'Economie Politique. 1935. Mai-Juin. 609. lap.)

Érdekes, hogy a munkából eredő jövedelemre Franciaországban 1913-ban ugyanannyi százalék esett (43·3), mint Magyarországon 1932-ben. Ma azonban a munkajövedelem arányos részesedése a magánjövedelmek összességében Franciaországban 52·2%-ra emelkedett. A munkából folyó jövedelem e fokozódó viszonylagos jelentőségének megítélésénél figyelembe veendő, hogy a mezőgazdaság és ipar tiszta hozadéka Franciaországban általában épp úgy egyensúlyban van, mint Magyarországon, amennyiben a mezőgazdaság 17·0 milliárd frank, az ipar és kereskedelem 15·0 milliárd frank hozadékot ad.¹ Vagyis a 178 milliárd frankra rugó magánjövedelmek összességéből a mezőgazdaságra 9·55%, az iparra és kereskedelemre 8·43% esik. E szerint Franciaországnak még erősebben agrár jellege van, mint Magyarországnak.

Ha Franciaország és Magyarország gazdasági struktúrája a mezőgazdaság és ipar hozadékának viszonylagos egyensúlya szempontjából hasonlóságot mutat is, már nagy a különbség a tőkebőség szempontjából a két ország között, nemcsak abszolúte véve, de főképpen viszonylag is. Ugyanis Franciaországban az ingó és ingatlan tőkéből folyó jövedelem 35·3 milliárd frank, mely meghaladja a mezőgazdaság-, ipar- és kereskedelemből együttvéve folyó 32 milliárdnyi összjövedelmet. Míg Magyarországon az ingó és ingatlan tőkéből folyó 639·646 millió pengőre rugó jövedelem csak töredéke a nemzeti jövedelem három főforrásának 3·362 milliárd pengőre rugó tiszta hozadékának.

Ilyen hatalmas tőkebőség mellett feltűnő, hogy Franciaországban nagyobb viszonylagos hányadrész (52·2%) esik a munkabérből és illetményekből származó jövedelemre, mint a tőkeszegény Magyarországon (43·33%). Vagyis a munka nagyobb arányban részesedik a nemzeti jövedelemben a tőkegazdag Franciaországban, mint a tőkeszegény Magyarországon.

Ennek a jelenségnek kialakulására bizonyára nemcsak gazdasági, hanem politikai okok is közrehatnak. A tőke mindig korlátolt mérvben áll rendelkezésre a szükséglethez vi-

¹ *U. ott* 608. lap.

szonyítva. A munkában ellenben mindig túlkínálat van, mely a munkabér kialakulásánál nyomasztóan hat. Magyarországon a törvényhozásban, összetételénél fogva, inkább az agrár érdekek érvényesülnek, amelyek nem kedveznek a mezőgazdasági munkabér emelkedésének; míg Franciaországban a törvényhozásban a politikai erő inkább kedvez a munkás osztály érdekeinek.

V.

A munka és tőke részesedését a nemzeti jövedelemben a maga teljességében kimutatni nem lehet, mert éppen a fő-foglalkozási ágak (mezőgazdaság, ipar, kereskedelem és közlekedés) azok, ahol a tőke és munka együttes értékesítéséből származó vegyes hozadékból a munkára és tőkére eső hányadot elfogadható módon szétválasztani nem lehet.

Ugyanez a nehézség merül fel akkor is, ha a munka és tőke részesedését a *közterhekben* számszerűen kívánjuk kimutatni.

*

1. Részletes számításaink alapján¹ kimutattuk, hogy a házbirtokot terhelő összes állami és önkormányzati adók és egyéb kényszerjellegű közszolgáltatások összege 189.876,563 pengő, ami azt jelenti, hogy a házbirtok az 504.430,940 pengőre rugó összes közvetlen (egyenes) közterheknek 37.64 százalékát viseli. A házbirtokot terhelő adókból 78.124,521 P a csak házbirtokukból élőkre esett, míg 111.752,042 P az egyéb foglalkozásúak tulajdonában levő házbirtokokat terhelte.

Az épületek összes hozadéka — amint fentebb láttuk — 589.853 millió P. Az erre eső 189.876 millió P egyenes adóteher a házbirtokjövedelemnek átlag 32.19%-a. Minthogy azonban a fenti összhozadékban az adómentes házbirtokjövedelem is bennfoglaltatik, a valóságos adóteher az adóköteles házak 468.066 millió pengőre rugó házbirtokjövedelméhez (házadóalaphoz) viszonyítva² 40.57%.

¹ Fellner F.: *Adótehermegoszlás*. Budapest 1936. (147. lap).

² *Adóstatistika*. 1932. (84. lap).

Az ingó tőkevagyonból származó jövedelem — amint láttuk — 49·793 millió P, amely után az egyenes adóteher 1·934 millió P.¹ Vagyis a megterhelés aránya 2·57%. E csekély megterhelési arány oka, hogy mi a tényleges és nem a bevallott tőkejövedelemhez viszonyítottuk az adóterhet.

A csak tőkevagyonból eredő jövedelem 554,223,940 P, az ezt terhelő közvetlen adók összege 191,810,764 P, ami 34·60%-os megterhelésnek felel meg.

2. A munkából származó jövedelmek adóterhét — részletes számításaink alapján² — a következőkép mutatjuk ki:

	munkából folyó jövedelem	egyeses adóteher ³	megterhelés %-os arányban
Magánalkalmazottak ⁴	1.654,092 millió P	87.280,030 P	5·28
Közalkalmazottak	399,248 * *	36.851,741 *	9·23
Szabadfoglalkozásúak..	98,080 * *	17.921.547 P	18·27
	2.151,420 millió P	142.053,318 P	6·60

A közalkalmazottak nagyobb megterhelési arányát az a körülmény magyarázza, hogy a magánalkalmazottaknál a tényleges munkajövedelmet, tehát a létminimum alatt adómentes jövedelmeket is számba vettük, amely a mezőgazdasági és ipari munkások nagy számánál fogva a magánalkalmazottak összes jövedelmének átlagos egyenes adóterhét

¹ Ugyanis az ingó tőkevagyon adóalapja az összes vagyonadóalap 4·7%-a, a vagyonadóra és rendkívüli pótléokra e szerint 943,431 pengő esik, az ingó tőkevagyonból származó jövedelemre esik a jövedelemadóalap 1·8%-a, tehát 893,304 pengő. Ez arányban a többi adóra 97,466 pengő. (*Adóstatistika. 1932.* — 119. lap, 125. és 127. lap.)

² Fellner F.: *Adótehermegoszlás* 135., 126. és 116. lap. — A háztartási alkalmazottak után a betegségi biztosítási évi járulék 4217 millió pengő járulékából 2.275.188 pengőt a magánalkalmazottak, 520,649 pengőt a közalkalmazottak és 502,638 pengőt a szabad foglalkozásúak adóterhéhez csatoltunk. (A fennmaradó 919,428 pengő egyéb foglalkozási ágra esett.) (*U. ott* 228. lap.)

³ Az adóteher 143,475 millió pengő helyett 142,053 millió pengő, mert 919,428 pengő társadalombiztosítási járulék az egyéb foglalkozásúak csoportjában szerepel.

⁴ A magánalkalmazottak kimutatott 1.513,496 millió pengő jövedelme a háztartási alkalmazottak 140,596 millió pengő jövedelmével együtt.

kedvező arányban mutatja be. Ugyanez az eset az ingó tőke jövedelménél is, ahol nem a kincstár előtt ismert, hanem a tényleges jövedelemhez viszonyítottuk az adóterhet.

A kizárólag munkából és kizárólag tőkéből eredő jövedelmeket terhelő 333·864 millió P egyenes adóterhet levonva az 504·430 millió P összes egyenes adók főösszegéből, az így fennmaradó 170·566 millió P mutatja a tőke és munka együttes felhasználásából keletkező vegyes jövedelmeket terhelő egyenes adók összegét.

Ha a 4·965 milliárd pengőre rugó magánjövedelmek összességéből levonjuk a 2·705 millárdot képviselő kizárólag munkából és kizárólag tőkéből származó jövedelmek összességét, a fennmaradó 2·259 milliárd P vegyes jövedelemhez viszonyítva, az erre eső 170·566 millió P egyenes adóterhet, 7·55%-os megterhelési arányt kapunk.

A nemzeti jövedelemből nagyobb arányban részesedik a munka, mint a tőke, de a tőke nagyobb egyenes adóterhet visel, mint a munka.

FELLNER FRIGYES.

TAKÁTS SÁNDOR.

— Harmadik közlemény.¹ —

8. A török időkről szóló további munkássága.

I.

1916 végén, IV. Károly megkoronázása alkalmából Szász Károly, a képviselőház akkori ügyvezető alelnöke, megbízta a magyar királyok koronázásai történetének megírásával. Ehhez képest 1917-ben és 1918-ban gazdag levéltári anyagot és értékes egykorú képeket gyűjtött össze főleg Bécsben és Pozsonyban s lelkiismeretesen áttanulmányozta az idevágó irodalmat is. Mikorra azonban feladatával elkészült, ránk szakadt az 1918. őszi összeomlás és így — fájdalom — a díszes képmellékletekkel közreadni szándékolt mű megjelenése is elmaradt, sőt mi több, a kéziratnak és gazdag illusztrációs anyagának is nyoma veszett. Mindössze két fejezet látott belőle napvilágot. Az egyik *A mi szent koronánk* címmel a *Régi idők, régi emberek*, a másik *Régi koronázási hangversenyek* címmel *A magyar mult tarlójáról* című kötetben.

1917 elején Angyal Dávid ajánlására a Kisfaludy-Társaság rendes tagjává választotta. Az említett év február 11-én tartott közgyűlésen Vargha Gyula, a kitűnő tudós és a haza sorsán borongó lelkű költő, titkári jelentésében az újonnan megválasztott tagok közt róla szólván, elmondja, hogy a XVI. és XVII. század kiváló történetírója, «ki hazánk történetének e viszontagságos századaiból nemcsak az ismeretlen adatok egész tömegét hozta napfényre, hanem művészi tollal életre keltette azt az egész kort, művelődéstörténetünknek fényes, új, lapjait rajzolva meg».²

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1937. évi 710. és 711. számában.

² *A Kisfaludy-Társaság Évtapjai*. Új folyam, 50. köt., 1916—1917. 17. l.

1918 nyarán volt utoljára Bécsben. Az éhező császárvárosban a szerencsétlen, rossz emberismerő, fiatal uralkodó kapkodó intézkedéseiről, a Ferenc Ferdinánd magyargyűlölő bizalmasai közül összeszedett környezetéről, a hadvezetés növekvő gondjairól stb. szállongó hírek hatása alatt érkezett haza, melyekről itthon híven beszámolt. Akkor még nem gondolta, hogy ez volt utolsó bécsi útja. Másfél évtizede gyűjtögette már ott a Házi, udvari és állami, továbbá a Közös pénzügyi levéltárból, valamint az egykor fennállott Polizeihofstelle aktáiból, az 1791 és 1861 közt tartott magyar országgyűlésekre vonatkozó iratok másolatait a képviselőház levéltára számára. E gyűjtésének első darabja 1790 március 29-én kelt, az utolsó pedig 1848 április 1-én. Még egy pár esztendő kutatással kiválogathatta és lemásolthatta volna az 1848 március végi és április havi, úgyszintén az 1848/49. és az 1861. évi országgyűlésekre vonatkozó bécsi iratokat is. 1925 és 1927 között többször szorgalmazta is bécsi kiküldetését, de sikertelenül, mert a nemzetgyűlés akkori, egyébként nagyműveltségű elnöki főtanácsosa maga utazott fel ismételt is, hogy anyagot gyűjtsön a Jókai politikai beszédeihez írandó bevezetéshez. Feladatával azonban nem boldogult, munkájával nem készült el soha, de a nem neki való vállalkozásával megakadályozta Takátsot gyűjtésének befejezésében, ami annál sajnálatosabb, mert a hajdani bécsi rendőr- (illetőleg belügy)-minisztériumnak a Justizpalast-ban őrzött levéltára az 1927. évi július 15-i kommunista-zendülés alkalmával a lángok martaléka lett és így e, magyar szempontból is becses, levéltárnak ma már csak azok a darabjai maradtak fenn, amelyeket Takáts másolatokban megszerzett az országgyűlési levéltár részére.

1918. október 31-én mélységes megdöbbenéssel értesült gróf Tisza István meggyilkoltatásáról, kinek régi, rendületlen politikai híve volt s legnagyobb megvetéssel beszélt a «farkastorkú gróf»-ról, a hitvány és tehetségtelen figuráról: Károlyi Mihályról s a nemzetnek sírt ásó, gyalázatos társairól. A kommunizmus alatt a képviselőházi könyvtár tisztviselőivel együtt előzetes szemle nélkül besorozták őt is a XV. munkásezred 3. zászlóaljába, sőt az 1919. július 31-re virradó éjjelre egyik könyvtári kezelővel együtt, fegyveres

őrszolgálatra is berendelték a központi városházára. Természetesen nem ment el, hiába várt rá a következményektől aggódó jámbor társa. Baja azonban nem lett belőle, mint-hogy ugyanakkor megbukott a Kún Béla rémuralma, «mert nem vigyáztam rá eléggé», — szokta hozzátenni, ha nagyritkán megemlékezett erről az epizódról.

A sors még súlyosabb megpróbáltatást is tartogatott számára. A trianoni békeparancs cseh uralom alá juttatta szülővárosát is, melynek Erzsébet-szigetén híres-szép rózsás-és gyümölcsös kertje volt. Semmi költséget nem kímélt tőle. Itt érezte magát igazán otthon. Maga oltogatta, metszette, ápolta kedves fáit. Oltógallyakat cserélt Darányi Ignáccal, gróf Khuen-Héderváry Károllyal és másokkal. Természetrajongásával és kertészkedő szenvedélyével új rózsafajokat állított elő, melyeknek legszebb nyílásait, valamint válogatott törpefáin termett fölséges ízű, óriási körtéit, almáit, szilváit is kedves ismerőseinek küldözgette szét. Egyszer-kétszer megkísérelte. Hazament azzal a kemény elhatározással, hogy otthon tölti szabadságát. De a Habsburgok germanizátoraiból és lakájaiból lett hódítók terpeszkedését nem bírta ki sokáig. Néhány nap múlva fájó szívvel, borongó lélekkel tért vissza, otthagyván imádott szülővárosát, szülőházát, gyönyörű kertjét és azoknak a szép időknek emlékét, melyeket a szigeten éveken át Beöthy Zsolt társaságában töltött.

E csapásért csak gyöngé vigasz volt számára, hogy a VI. fizetési osztályba történt kineveztetése után nyolc évvel, 1920-ban főlevéltárnoki címmel az V. rangosztályba lépett elő. Újult erővel mélyedt el a munkában s margitszigeti sétái és meghitt baráti köre hoztak lelkének enyhülést, felüdülést.

Újra írni kezd, egyelőre tárcákat, melyeket átdolgozva, újabb fejezetekkel együtt utóbb külön kötetekben is közread. Ennek az anyagának túlnyomó része még a hódoltság korával foglalkozik, de egyre nagyobb teret juttat a török kiűzését követő időknek, sőt a XIX. századnak is. Nyolc kötetét fogjuk az alábbiakban ismertetni, a török időktől a lehetőség szerint elkülönítve a XVIII., illetőleg a XIX. századdal foglalkozó tanulmányait. Az első ezek között *A régi Magyarország jókedve* című kötete (Budapest, 1921., 327 l. — A két fejezettel bővített második kiadása u. o. 1929., 400 l.).

Egyik bírálója, Zsinka Ferenc, novelláknak nevezte különben meleg dicséret hangján írt ismertetésében a kötet 30 fejezetét, melyeket «könnyű volna besorozni a szépirodalom körébe, de a könyv alsó szegélye jegyzetekkel terhes» (*Századok*, 1921—1922. évf., 400. l.). Valóban, a nyelv és a feldolgozás módja inkább a szépíróé, de a mag, a tárgy levél-tárákból idézett hiteles történeti adat, följegyzés.

A cím maga nem fedi egészen a tartalmat, mert őseink jókedve nyilatkozásának, olykor vaskos tréfáinak az egykorú magánlevelezésben ránk maradt s a született humorista rátermettségével írt, néhány jóízű esetén s a magyar lélek és vígság jellemzésén kívül tarka változatosságban a legkülönbözőbb — köztük komor — jeleneteket, rajzokat tárja az olvasó elé a XVI—XVIII. századból. Többször kiemelt és méltatott széles érdeklődési köréből folyólag bőséges mondani-valója van minden társadalmi rétegről a legfelsőbbtől a legalsóig. Az udvari körökről két tanulmánya is szól. Ezek: az *Udvari emberek*, kik az udvart szolgálták ugyan, de lelkük mélyén megmaradtak jó hazafiaknak s így igazságos megítélésük csak bizalmas levelezésük alapján lehetséges, és az *Udvari költők* az I. Lipót és III. Károly léhűtő olasz udvari költőiről és huszadrangú történetíróikról. Főuraink életéből valók a *Menyegzői meghívások és lakodalmi szokások* s a főúri ifjak neveltetését ismertető *A régi diákéletből* című fejezet. A nemesség és a vele összenőtt vármegye nagyszerű alakja a kedélyes, melegszívű Bejczy Gergely vasmegyei alispán. A vitézek, pontosabban huszárjaink egyik csínytevését örökíti meg a *Mikor a huszár kereskedőt lop* című dolgozatban, melynek hőse Szócs Gergely egri huszár, aki a hatalmas Musztafa basa védelme alól ellopja Mojzest, a leggazdagabb budai zsidót és 9000 frt sarcot hajt be rajta. Pompás típus Petheő János kamarás, főkapitány, főispán stb., aki «valóságos kiskirály» volt «a borivók táborában» s akinek esete Robles spanyol lovaggal kész novella. Az idegen katonák gyávaságának egyik példája, mikor a német csapatok megszöknek 1529-ben Komárom várából s az általuk vasra verve hátrahagyott bírót 20,000 török ostromolta meg — persze sikerrel. Egyik további cikkben a huszárok pünkösdi királyairól, az ú. n. huszárkirályokról, udvarukról és törvényeikről tájékoztat egy 1727-ből fenn-

maradt följegyzés alapján. Kortörténeti szempontból is nagyértékű a *Lélekjárás* című dolgozata, két prédikátornak a sátán által 1587-ben történt megkísértéséről, próbára tételéről. Hasonlóképpen igen becses tanulmányokban ismerteti magyar városaink bíráinak a Mózes és próféták törvényeire hivatkozó ítéleteiben kifejezésre jutott szigorú erkölcsi elfogását (*Bírák uraimék, Törvénybeli orvosság, A komáromi péntökösök*) s az árdrágítókkal szemben követett eljárását (*Ergo limitáljunk*). Nem felejtkezik meg a jobbágyságról sem, megállapítván, hogy ha akadtak is szívtelen földesurak, akik a jobbágyot nem vették emberszámba, de a többség ember-séges volt irántuk, sőt az is megtörtént, hogy a felszabadított körmendi jobbágyok arra kérték földesurukat, Batthyány grófot, hogy helyezze őket vissza a jobbágyi állapotba (231. és köv. l.). Tanulságos cikkeken szól a magyar ló-szeretetről és a közlekedési eszközökről (*Ló, kocsi és hőkös*), a hírek terjedésének egykori módjairól (*Régi újsághírek*), a névnapi köszöntésekről (*A megszerencsésés*) s általában a nagyokat ivó, evő, mulató, táncoló, káromkodó ősökről, egyes közmondásaink, szólás-mondásaink eredetéről (*A régi magyar parasztpélda, Csáky szalmája* és több más dolgozat).

E változatos tárgyú és pompás nyelvművészettel írt fejezetek után következő kötetében: *Régi magyar kapitányok és generálisok* (Budapest, 1922., 456 l., II. bőv. kiadás u. o. 1928., 641 l.), 16 (illetőleg a II. kiadásban 17) rég elfelejtett magyar kapitánynak állít a levéltári adatok rengetegéből magyar lelkével, tudományával és tolla varázsos újjáteremtő erejével örök emléket.

Alakjai közül többen jó ismerőseink már korábbi műveiből vitézi tetteikkel együtt, melyek miatt kortársaik példaként emlegették, versekben magasztalták nevüket, sőt a megszokott ismétléseken kívül akadnak epizódok, melyek ugyanazon szavakkal megírva, itt negyedik ízben is olvashatók. Nagyjából e vitézi arcképekre is alkalmazhatjuk azt a jellemzést, melyet főntebb, a régi magyar nagyasszonyokról szóló tanulmányairól adtunk, vagyis hőseiben itt is kevésbé egyéneket, mint inkább típusokat rajzol, ami jórészt természetes következménye a kor amúgy is erős — a kezdetleges társadalmi, gazdasági, műveltségi viszonyaiból, szün-

telen harcaiból s a politikai helyzet bizonytalanságából folyó — egyformásító hatásának, de másfelől következménye az ő történetírói egyéniségének is. Maga mondja alakjairól ezt a találó megállapítást: «Régi jeles huszárezredeseink porladó leveleit olvasgatva, arra jövünk, hogy őkgigyelmüket úgyszólván egyformára ütötték . . . Azaz hogy lényegre egyformák, külsőben hasonlók. S minél többet ismerünk meg közülök, annál elevebben állanak előttünk az igazi huszártípusok» (417. l.). Mindegyikük, akár a török, akár a francia, akár magyar testvérei ellen küzd, — mert volt ilyen is — egyaránt kitűnő lovas, ütközetekben első, félelmet nem ismerő bajvívó, kinek harc a kenyere, harc a gyönyörűsége (232. l.).

Időben két csoportra oszthatók: a török világ és a XVIII. század hőseire. Az előbbieknél senki sem ismerheti jobban a török hadviselési módját. Ifjú éveiktől a nyílt csaták, az ostromok, a lesvetések és portyázások hosszú sorában mutatják meg vakmerő bátorságukat, vezéri rátermettséget. És mégis, bár az idegen hadvezérek kudarcot kudarca szenvednek és több kárt tesznek a magyar népben, mint az ellenségben, a bécsi körök bizalmatlansága miatt (121. l.) vezéri bot nem jut nekik, maradnak főtiszteknek, de e korlátolt hatáskörükben sem kapják meg felülről a kellő támogatást s csak arra jók, hogy a maguk és katonáik életét portyázásokból, és a török rabok sarcából tengetve, védjék a düledező palánkokat és kastélyokat (121. l.) és helyt álljanak ott, ahol «dandárral járt a halál».

Sorsuk tehát nem csupán egy balszerencsétől üldözött magyar katona élete, hanem főkapitányaink közös sorsa, melyben egész nemzetünk tragédiája szemlélhető. Érdemes ennek néhány felvonására és jelenetére is rámutatnunk a kötet adataiból, melyek korábbi műveinél is világosabban beszélnek. A török uralom sorvasztó hatásának egyik példája, mikor legnagyobb vitézeink egyikének: Thury Györgynek eleste után 32 falunál több hódolt meg Kanizsa körül a töröknek, noha utóbbiak támadása békekesség idején történt (112. l.), vagy pl. a nem kevésbé jeles vitéz Zolthay Istvánnak hasonló nevet viselő férfitörvénységéből a XVI. század közepén kilencen szenvednek hősi halált (125. s köv.), vagy pl.

egyedül a kisebb jelentőségű füleki csatában 400 rabot és 1—200 halottat veszítenek a mieink (145. l.).

A magyarság életfáját őrlő, törökkel vívott harcok mellett második malomkő gyanánt kezd működni Rudolf óta a hazánk beolvasztását célzó császári politika, mely elsősorban a nemzet hivatott vezetői: a főtisztek és főurak ellen irányul. A főkapitányainknak juttatott királyi adománybirtokokból az udvari kamara csakhamar kiforgatja a legkülönbözőbb ürügyek alatt az özvegyet és árvákat. Erre a sorsra került Eger egykori hős védője, Dobó István Ferenc fiának, a szintén kiváló kerületi generálisnak, a jobbágyaihoz embereséges földesúrnak, kitűnő gazdának és a sárospataki főiskola egyik legnagyobb jóttevőjének hatalmas vagyona, melyből a részére biztosított szabad végrendelezési jog (326. l.) ellenére, még eltemetése előtt, Rudolf egymást kergető rendeleteivel és német katonaság felvonultatásával Prágába, az udvar számára hurcoltatta el Dobó remek családi műkincseit és egyéb értékes ingóságait (329. és köv. l.). A rettentő zálogösszegek kifizetésére kényszerített végrendeleti örökös, Perényi Zsófia, csak a kifosztott uradalmakat kapta meg (341. l.). Az udvar ellenben az 1603. és 1604. évi egyezmények szerint a Dobó-örökségből többet harácsolt össze, «mint amennyi jövedelme az évben az egész Magyarországból volt. És ez a rengeteg magyar pénz, magyar munka és takarékoság gyümölcse Erdély hóhéranak: Bástának és Radul oláh vajdának a kezébe jutott az idegen katonaság fizetésére» (342. l.).

Ennél is megrázóbb a dicső multú Zrínyi-család sorsa. 1683-ban I. Lipót koholt vádak alapján elfogatja Zrínyi Jánost, Ilona fivérét, bár előbb a kurucok ellen harcolt. Ítélet nélkül húsz éven át szenvedett börtönében, ahol megőrült (366. l.). Az 1691. évi szalánkeméni ütközetben fiatalon elesett Zrínyi Ádámnak, Miklós fiának özvegyétől pedig a kamara a hazai törvények ellenére elkobozza s idegen kézbe juttatja a család vagyonát (367. l.), az utolsó három Zrínyi-lány megzárásban fejezi be életét (373. l.).

A Rudolftól megindított beolvasztó politika idézi fel a magyarság lelki kettészakadását, melynek következményeként a XVII. században már egymást irtja a császárhoz

ragaszkodó és a törökpárti magyar. Ez nemzeti tragédiánk harmadik felvonása. (Első volt a török, második a német hadak magyarpusztítása.) E fajta vitézeink közül való Kiss Balázs, ki a törökök és a kurucok ellen vívott harcokban emelkedett huszárezredessé. A hála nem is maradt el. Közel 40 évi hű szolgálata után, 1699-ben csak annyit kapott, hogy «öreg napjaira koldulnia ne kelljen» (401. l.).

A kötet megérdemelné, hogy katonai nevelőintézeteinkben legalább *A nagy Thúry György* című fejezet részletesen tárgyalassék.

II.

Néhány hónappal most ismertetett művének megjelenése után bocsátja közre *Régi idők, régi emberek* című kötetét (I. kiadás, Budapest, 1922., 396 l. — II. kiadás, *A régi magyar asszonyok* című kötetéből átvett két fejezettel bővítve, u. o. 1929., 471 l.). Mindenek előtt kiemeljük belőle a *Nádasdy Ferenc ifjúsága* című tanulmányát főrangú ifjaink udvari neveltetéséről, amikor még I. Ferdinánd és Miksa alatt nemzeti királyaink udvartartásának régi intézményei és hagyományai a bécsi udvarnál is éltek, ahol udvari atyafiak (aulae regiae familiares) néven együtt nevelkedtek az uralkodócsalád gyermekeivel, előbb mint apródok, majd három év múlva mint királyi ifjak (magyar lovasifjak), akik a királyt és az udvar tagjait lóháton kísérték, utóbb pedig magas méltóságok viselői lettek. Ezt a patriarkális szokást Rudolf szüntette meg, mikor székhelyét Prágába helyezte át. Ezután a magyar udvartartás emlékei is eltűnnek.¹

Irodalomtörténetünk szempontjából is igen becsesek Balassa Bálintról szóló dolgozatai (*Balassa Bálint, A költő és a bányászgazda, Balassa Bálint fia*). A vitézi énekek halhatatlan költője a Balassa-családnak és egyúttal korának gyermeke, mindkettőnek minden jó és rossz tulajdonságával. Érzékeny, indulatos, erőszakos, könnyelmű, kalandvágyó

¹ Az aulae regiae familiares elnevezéssel találkozunk még az 1848 előtt kiadott *Hof- und Staats-Schematismus*okban is, de már magyar királyi udvarnokok, étekfogók (Kön. ung. Truchsessen) értelembe. 1807-ben még 44-en voltak, 1847-re számuk 16-ra apadt.

ember, bátor, de meggondolatlan katona. A Batthyány Boldizsár udvarában történt neveltetéséről, az egri vitézi éveiről, hatalmaskodásairól, házasságáról, lengyelországi útjáról és céljairól közölt, eddig ismeretlen levéltári adatok a korábbi tévedéseket helyreigazító, egészen új megvilágításba helyezik Balassa Bálint viharos pályafutását.

Gyönyörű, ódai lendületű az emlékezése Zrínyi Miklósról, a korától meg nem értett, az udvartól gyanúba vett lángeszű, eszményi hazafiról, hadvezérről és költőről. (A XVII. század nagy magyarja születésnapjának háromszázéves fordulója alkalmából a Kisfaludy-Társaság által 1918 február 11-én rendezett ünnepi közgyűlésre készült ez a kitűnő tanulmány.)

A mai, fejlett közegészségügyi rendszabályok idején még a világháború tömegmészárlásaitól elfásult ember sem olvashatja elképedés nélkül a török világban szokásos *Katonatemetést*, amidőn a kor életfelfogásához híven, elrettentésül az erősségek kapuinál karókra tűzött ellenséges fejek s a védőárkok körül oszlásnak indult holttestek hirdették a védők éberségét és hősiességét, az ütközetek helyein pedig, ahol az elesettek száza heverték, beérték azzal, hogy sövényt fontak a vadállatok ellen a halomba rakott tetemek köré. Így lett hazánknak a folytonos háborúskodás miatt amúgy is elvadult földje a betegségek és járványok állandó otthonává.

Az udvar kapzsiságának s a magyar műkincsek sorsának néhány jellemző esetét mondja el a már többször közreadott *Vándorló műkincsek* és *Az esztergomi érsekség kincsei Bécsben* című fejezetekben. E szomorú képeket méltóan egészíti ki a magyarság politikai üldözését, vagyonának elrablását és idegenek kezébe juttatását ismertető újabb tanulmányaival (*A megvetett és gyűlölt magyarság, Nádasdy Tamás házassága, Lipót császár üzletei, A magyar ember sorsa, Zrínyi Ilona Bécsben*).

Négy év múltán lát napvilágot *A magyar mult tarlójáról* című kötete (Budapest, 1926., 412 l.) a lehető legváltozatosabb tartalmú 28 fejezettel.

Az udvar magyarországi politikájának újabb példái *Rákóczi Zsigmond esete* és *Az utolsó Széchy*. A cél hazánk be-

olvasztása az örökös tartományok sorába és az állandó pénz-zavarok enyhítése. A mód pedig egy-egy főúr vagyonának vagy hagyatékának elkobzása, azzal az elgondolással, amire már régebben is több dolgozatában rámutatott, hogy a vezetőitől megfosztott és az anyagilag tönkretett nemzet ellenállóképessége előbb-utóbb meg fog törni. Ez a politikai üldözés vitte át Rákóczi Zsigmondot, a kitűnő egri főkapitányt Rudolf hívei közül Bocskay táborába és juttatta közvetve Erdély fejedelmi székébe. Viszont a Széchy Péter ősi vagyonát királyilag megerősített végrendelete ellenére I. Lipót vonatta el az udvari és a magyar kamara útján az örökösöktől és tétette törvényeink sárbatiprásával az udvari politika céljaira pénzzé.

Könnyen megérthető, miért sírták vissza már I. Ferdinánd korában nemcsak a parasztok, hanem az urak is Mátyás királyt és hogy miért írta meg Zrínyi a Mátyás életéről való elmélkedéseit, példaképen állítva a nagy uralkodót a nemzet és az udvar elé. (*A holt királyról.*)

Köztörténeti szempontból is jelentős események részleteit tisztázza *Buda két árulója és Kassa elfoglalása 1682-ben* című értekezéseiben. Buda első árulója Palczan Péter dúsgazdag budai kereskedő és kisbíró volt, aki 1540-ben majdnem német kézre juttatta a várat. A másik meg Gabriel Schebin (Kara Hisar), egy törökországi örmény, aki 1686 július 22-én, a nagy ostrom alatt egy megvesztegetett török segítségével felrobbantotta a lőporraktárt 12,000 mázsa lőporral. Ez a katasztrófa 1500 török katonát is elpusztított s így végzetessé vált a védőkre. E tettéért 200 frt évi penziót és 2000 frt külön jutalmat és kártérítést kapott I. Lipót hozzájárulásával a haditanácstól. A másik cikkben Thavonat Lajos eddig ismeretlen jelentése alapján megírja, hogyan foglalta el Thököly az említett évben Kassát.

Három fejezete szól honvédelmünk fontos részletkérdéseiről. *A régi magyar hadbíróság* című tanulmányából megtudjuk, hogy a XVI—XVII. századbéli hadbíróságainknál a teljes nyilvánossággal együttjárt a védekezés szabadsága. Katonai esküdtszékeink tagjainak jobbjára a fele a polgárság törvénytudó elemeiből került ki s az egész eljárás magyar

nyelven folyt. Érthető, hogy ez a mai szemmel nézve is modern és demokratikus, ámbár a kor szellemének megfelelően kegyetlenül szigorú hadibíráskodás nem tetszett az idekerült császári tiszteknek. Az önálló magyar katonai bíráskodás a végbeli magyar vitézi étellel együtt 1699-ben szűnt meg.

Történetünknek érdekes, sajátos alakjai *A püspök-kapitányok* a török időkből, kik közül harckészségben és vitézségben akárhány a hivatásos főtiszteket is felülmúlta s akik nemcsak a török ellen kötöttek kardot az oldalukra, hanem, ha kellett, a császári csapatoktól is megvédték jobbágyaikat. E csapatok közt a rác hajdúk mellett leggonoszabak a vallonok (népiesen *a bolonok*) voltak, kiknek pusztításaitól jobban félték a szüntelen háborúk nyomorúságához hozzáadett eleink, mint a töröktől, tatártól. Hiába mentek ellenük a panaszok Bécsbe és hasztalanul bizonyult be gyáva-ságuk a törökkel szemben, jóformán mit sem tettek megfélemezésükre, pedig négyszer-ötször annyit kapott egy vallon lovas, mint egy magyar huszár. Az ellenük támadt országos elkeseredés Rudolf alatt érte el tetőfokát.

Nagyrészt a körmendi hercegi levéltár magánlevelezési anyaga alapján, amelynek kincseiből senkisémmé merített annyit, mint ő, tisztázza a gyűlölködéstől sugallt régebbi írások tévedéseit *Thurzó Ferenc*, a protestánsná lett nyitrai püspök házasságának körülményeiről, melyből született a derék *Thurzó György* nádor is. Ugyancsak a körmendi levéltárban talált ismeretlen leveleik közlése kapcsán teszi néhány szép vonással még vonzóbbá és nagyobbá *Esterházy Miklós nádor* nemes alakját, nemkülönben a *Zrínyi úrfiakat*: Miklóst és Pétert, kiknek gráci és bécsi iskoláztatásuk idején nevelő-anyjukhoz, az áldott emlékü Batthyányné Poppel Évához intézett leveleiben is nyilatkozik már Miklósnak koraérettsége, szinte bánatos komolysága és Péternek gondtalan víg kedélye.

Jeles magyar embert mutat be *Somogyi Ferenc* személyében, ki mint a magyar udvari kancellária egyik főtisztviselője, Bécsben is csak hazáját és nemzetét szolgálta.

A vármegye mindenhatóságának egy jellemző esetéről szól *A feldúlt fészek*. Bekecs István, a nagybányai harmincad-

hivatal vezetője, kötelessége szerint lefoglalja 1688-ban a Károlyi László szatmármegyei főispán oláh jobbágysai által a harmincadhivatal megkerülésével elhajtott hét tehenet, amivel magára vonta a vármegye urainak haragját. Hiába állott szegény Bekecs háta mögött a szepesi kamara, az országbíró, sőt maga a király is, a főispán a megyei széken pörbe fogatta, amely elítélte s minden ingó és ingatlan vagyoniát dobra ütötte s a «marhaszöktető» oláhoknak adatta. A kamara hadat akart e miatt küldeni a megye ellen s a kancellária is elégtételt óhajtott szerezni a meghurcolt és tönkretett Bekecsnek. A megyei deputációnak ugyan, mely ez ügyben Bécsben járt, szegyenkezve kellett visszatérnie, de viszont a megye nem hajtotta végre a kancellária rendelkezéseit s így Bekecs és családja hiába várták az igazság érvényesülését.

Városaink hódoltság-korabeli viszonyaival is több újabb dolgozatában foglalkozik. A *városi hadnagyok, a parasztkapitányok és a zapisz-tisztek* című fejezetben a városi közigazgatásról, a XVII. században megszüntetett «parasztvármegye» — a falvak közös gyűlése — kezdetleges önkormányzati életéről s a nemesség hasonló természetű gyűléseiről: a «zapiszok»-ról nyújt máig is magában álló tájékoztatást. A *Városainkról a török háborúban* című fejezetben elmondja, hogyan menekült a törököktől a nagyobb rémületkeltés céljából jó előre beharangozott háborúk hírére a városok népe ezer és ezer szekéren bátorságosabb helyekre.

A XVI. században Debrecen polgárainak messze külföldre elágazó kereskedelme révén hazánk egyik legnépesebb és leggazdagabb városa volt, melyet azonban fekvésénél fogva és védetlensége miatt sűrűn fosztogattak ki a császári, az erdélyi és a török hadak. Ezek a válságos idők megtanították a város bírúit a diplomácia ravasz fogásaira, hogyan lehet magukat három ellenség között fenntartaniok. A jelzett század közepén egyik legkiválóbb emberük *Duskás Ferenc főbíró* volt, egy személyben ügyes kereskedő, jeles diplomata és melegszívű magyar. Méltó társa volt néhány évtizeddel utóbb Komárom kemény, bátor bírása, *Szapata Ferenc uram*,

ki városa jogaiért a vár német parancsnokaitól börtönbüntetést is kénytelen volt 1601-ben elszenvedni.

Két közgazdasági tárgyú cikke közül az egyikben a bor általános, de főleg a városok háztartásában betöltött jelentőségéről közöl adatokat (*A látópohár és a borbírák*). A másikban színes képet fest a hódoltság idejében, az embermagasságú fűben nyáron és télen a szabadban legelésző nagyszámú szarvasmarha-csordáról (*A nyaraló és a telelő*), mikor még az Alföld vízben és vízi madarakban oly gazdag volt, hogy pl. Kecskemét, Kőrös, Cegléd stb. török-adóban még daru- és gémtollal fizetett.

Bárha minden fejezete élesen megrajzolt kortörténeti háttérből emelkedik ki, mégis a társadalmi élet, a lelki műveltség, az általános művelődési és az egészségügyi állapotok részletesebb ismertetésével *Küzdelem a tánc és a muzsika ellen*, a *Régi magyar fürdősök* és a *Magyar rabok olasz gályákon* című tanulmányaiban találkozunk. Sajátságos, noha könnyen megmagyarázható, hogy történetünk egyik legszomorúbb időszakában, a XVI. században kezd a tánc nálunk is terjedni s bár távolról sem éri el az olaszok és a franciák táncdühét, fokról-fokra őrseink is oly szenvedéllyel járják, hogy városi és megyei statutumaink és a papság is kénytelenek ellene föllépni. A régi fürdősök a borbélyokkal együtt, de külön céhekben egyesülve, gyógyítottak, mellékesen pedig hajnyírással, foghúzással, köpölyözéssel, sőt tűzoltással is foglalkoztak. A művelt nyugati országokból terjedt el nálunk is a kínzóeszközök és eljárások alkalmazása, köztük a gályarabság, mint egyik legborzasztóbb büntetés. Az erre ítéleteket a Bécsben székelő velencei követek közvetítésével olasz gályákra adták el. «Valószínű, — teszi hozzá — hogy ennek a bevett szokásnak a szomorú következése volt a Wesselényi-féle összeesküvés után elítélt protestáns lelkészeknek gályarabságra küldése is.»

Kedvesen megírt utolsóelőtti fejezetében (*Ilkay, Jolkay, Jókay*) Jókai őseit igyekszik megállapítani. A Jókay-család már a középkorban mint nemesi család szerepelt. Nevét Ilka, Jolka vagy Jóka községről, eredetileg a Csallóköznek egyik, Istentől gazdagon megáldott kis szigetéről vette, melyen

lakott egykor a csallóközi néphit szerint az Európa majd minden népének meseköltészetéből jól ismert Tündér Ilona. Ezt a bájos regét szépen fűzi Takáts össze a Jókai halhatatlan nevével.

III.

1927 tavaszán jelenik meg *Szegény magyarok* c. kötete (Bpest, 499 l.) meleg ajánlással Vargha Gyulának. 18 fejezetéből a leghosszabb és legértékesebb *A magyar tőzsérek és kereskedők pusztulása* címet viseli. Ez a 120 lapra terjedő, kitűnő gazdaságtörténeti tanulmány eredetileg még 1907-ben nyílt pályázat volt az Akadémia által a Lukács Krisztina-alapítványból hirdetett: *A magyar szarvasmarha-kereskedés története a XV. század végétől a XVIII. század közepéig* c. tételre, mint a munka egyik mutatóba kidolgozott fejezete (A másik Nürnberg marhakereskedéséről szólt; közreadta a *Régi idők, régi emberek* c. kötetében). Az Akadémia történeti bizottsága a legmelegebb dicséret hangján javasolta is, hogy a tervrajz szerint két kötetben és 148 fejezetben megírni szándékolt pályamű elkészítése Takátsra bízassék. «Nemcsak az e korbéli magyar kereskedelem legfontosabb ágát, hatalmas, eddig nem is sejtett arányokban, összes érdekes részleteivel együtt, van hivatva e munka bemutatni, — mondja a jelentés — hanem apróra meg fogjuk belőle ismerni azt a sohasem szűnő, elkeseredett küzdelmet, melyet az osztrák önkénnyel szemben gazdasági létünkért vívni kényszerültünk.»¹ Fájdalom, hiába adott az Akadémia 1907 május 1-én nagygyűlési határozattal megbízást Takátsnak a mű megírására, az említett két részlet kivételével, melyekhez utóbb még két kisebb fejezet járult, adós maradt ezzel az önként vállalt munkával, melynek egész anyaga az ő kutatási területére esett és amely koronája lett volna gazdaságtörténeti munkásságának.

A töredék mű szerint Mátyás királyunk ismeri fel a marhakereskedelem jelentőségét. Bécs és Morvaország elfoglalása után szabályozza a bécsi és auspitzi nagy marha-

¹ *Akadémiai Értesítő*, 1907., 383. l.

vásárokat s ezzel utat nyit a magyar marhának Nyugat-Európába, úgyhogy a XVI. században a magyar marhakereskedelem egész Közép-Európára kiterjedt. Voltak idők, mikor — megállapításai szerint — évenként 200,000 marhát is hajtottak tőzséreink külföldre. Így válik a magyar ökör fogalommá Németországban és így válik a marhakereskedés hazánk fő bevételi forrásává. Egyházakat, iskolákat alapítanak az Alföldön a dúsjövedelmű tőzsérek, akik mint vérbeli magyarok a hajdúk vagy hajtók s a pásztorok ezreit magyarosítják el. Kedvükért a bécsi mézszárosok is megtanulják a magyar szót, sőt derék tőzséreink magyarul leveleznek a királyokkal is. A marhatenyésztéssel és kereskedéssel járó gazdagság magyarazza meg, hogy főúri családaink sem vetették meg ezt a foglalkozást. Dobó István, az egri hős, Nádasdy, a nádor, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György erdélyi fejedelmek, az utóbbinak áldottlelkű hitvese: Lórántffy Zsuzsanna, Zrinyi Miklós, a költő és öccse Péter, Lippay György esztergomi érsek — hogy éppen csak a legismertebb neveket említsük fel — szintén nagyban úzták a marhakereskedést.

Mi sem természetesebb, mint az, hogy nagy vagyonukat és a révükön az országba jutó dús jövedelmeket megirigylik Bécsben. I. Ferdinánd és utódai lépésről-lépésre elvonni igyekeznek hazánktól az állattenyésztés és kereskedelem minden hasznát. Előbb a főbb magyar harmincadokat helyezték az alsóausztriai kamara alá s a tőzséreket kényszerítették arra, hogy minden marhát osztrák földön át hajtsanak ki, mígnem végül idegen: olasz és német bankárok kezére játsszák át a monopóliummá tett marhakereskedelmet, melynek jövedelméből pedig fizetni lehetett volna a sok éhező magyar katonát. Ez esetben ugyan kevesebb jutott volna az uralkodó család tagjainak ellátására és szórakozására, de viszont az országban maradó pénz és a rendesebben fizetett magyar katonaság mellett, még ha túlzásnak is vesszük azt az állítást, hogy hazánk egymagában képes lett volna horrvédelmünk összes költségeit fedezni, nemzetünk nagyobb erővel állhatta volna útját a török terjeszkedésének és kevesebb idegen segítséggel készíthette volna elő felszabadulását. Így

azonban, bár a monopólium a kincstárra is súlyos veszteséget jelentett, nem is szólva a magyar tőzsérek és a bécsi mészárosok káráról, az udvar politikája a XVI. században még színmagyar pozsonyi, nagyszombati, magyaróvári, győri stb. marhakereskedőket teljesen kiirtja, úgyhogy 1721-ben már egyetlen magyar tőzsér sincs. A magyarországi kereskedelmet pedig a török alattvaló örmények, görögök, rácok stb. veszik kezükbe.

E fejezetnek mintegy első folytatása *A városok hús-ellátása régente* c. tanulmánya, mely részben Bécs és a német birodalmi városok magyarországi marhavásárlásairól s a marhakereskedelem monopolizálása folytán húsellátásukban beállott nehézségekről, részben a nálunk és külföldön az árdrágító mészárosokkal szemben alkalmazott eljárásokról tájékoztat. Második folytatásul tekinthető *A szöktetésről* szóló cikk. A bécsi kormány által fölemelt harmincadok rendkívül jövedelmezővé tették a marhacsempészt, melyben nem ritkán maguk a harmincadosok is résztvettek. A XVI. században a csempészt legnagyobb arányban a Fuggerek űzték. De ott találjuk a csempészek közt a XVII. században a császári tiszteket is, akik még hozzá a marhákat a békés lakosságtól rabolták össze.

A bécsi udvar magyarirtó gazdasági politikájához hasonló honvédelmi politikájának egyik újabb fejezete *Az igazi szegény legények*. A harmincadok és a bányák jövedelmeiből fizetik «az udvar szállítóit, szakácsait, a bécsi apácázárdákat, az udvari muzsikusokat» stb. s a főhercegeknek «csupán Mikulásra évenként 4000 körmöci aranyat utalt ki az uralkodó». E közben a magyar katonáknak 50—60 hónapon, sőt 10 éven át nem fizetik amúgyis szűkösen megszabott zsoldját. Így lesznek szegény legények a híres vitézek. Rabolni és koldulni kénytelenek, sőt tömegestül pusztulnak éhen. Szörnyű helyzetük megvilágítására a tömérdek adat közül csak kettőt idézünk. Egyik a palotai őrség átka 1575-ből. «Tudjuk és hisszük, — írták — ha mi nyomorúságot Őfelsége rajtunk cselekedni kész, az Ūristen Őfelségének ezt el nem engedi, hanem az mirajtunk teendő nyomorúságért Őfelségét úgy megveri mind testében, mind lelkében és minden dol-

gaiban szerencsétlenné teszi, hogy minden fejedelmek között Ófelsége például léssen». A másik Batthyány Kristóf jelentése 1662-ből. «A legjobb vitézek, — írja — hogy családjukat táplálhassák, kénytelenek a falukra menni s a másét elvenni. S ha megfognák őket, a hazának e hű és vitéz katonáit, mint rablókat kerékbe törik vagy felakasztják. Végső romlás és pusztulás lesz ennek a következménye». (15., 20. l.)

A bécsi udvar végzetes magyargyűlöletének áldozatául esett Zrínyi-család, mely a vele rokon főúri családainkkal együtt legbuzgóbban támogatta I. Ferdinándot a magyar trón elnyerésében, tragédiájának újabb részleteit tárja az olvasó elé *A Zrínyiek és a Muraköz* c. értekezésében. További fontos, szintén a körmendi levéltárból felkutatott, 23 darab levelet közöl a Zrínyi Miklós és néhányat a II. Rákóczi György erdélyi fejedelem tollából, melyek új megvilágításba helyezik kettőjük egymáshoz való viszonyát és bepillantást engednek a kor legnagyobb magyarjának Erdély katasztrófájától lesújtott lelkébe. (*Zrínyi Miklós ismeretlen levelei.*) Lángoló szavai közül csak a következőket idézzük: «Bécsben voltam. Láttam az új királyt, láttam az új udvart, az új minisztereket — de semmi új nem volt ebben. Csak az emberek és a nevek mások, de a szokás ugyanaz. A bectelen békesség után való vágy is ugyanaz. A tespedésnek bálványozása is a régi. Bárcsak oroszslánszívű miniszterei volnának királyunknak, akkor tán nem keseregnénk, hogy elvesztettük az ország karját, Pannonia jobbját, a keresztyén országok védő bástyáját: Erdélyországot!» (293. l.)

A bécsi kormánykörök és a császári csapatok nemcsak főuraink ellen fordultak, hanem a többi társadalmi rétegre is elviselhetetlen nyomást gyakoroltak. A török kiűzése után a nyomorult népre a fölemelt adókkal és a katonák beszállásolásával oly terheket rónak, melyek elől az kénytelen erdőbe, hegyek közé menekülni. A hegyaljai birtokosokat egyszerűen rebelleseknek nyilvánítják, hogy vagyonukat elkobozhassák. Ez a vérlázító politika idézte elő az 1697. évi *hegyaljai zendülést*, a Rákóczi-féle fölkelésnek mintegy előhírnökét. Az igazi vezér nélküli, néhány ezer főből álló, zendülő csapatot a sorkatonaság könnyű szerrel szétszórta. A tanulmány

behatóan ismerteti a lázadás okait, kitörését és elfojtását, az egykorú hivatalos jelentések és levelek alapján állítván helyre Thaly Kálmán téves adatait.

A császári katonaság ellenséges magatartásának egyik példája *Szörényi Gábor esete* is, mikor a derék abaúji nótárius irtózatossággal erővel pofonúti a garázda Schönkirchen báró főstrázsamestert, aki ezért nemtelen bosszút áll. A bécsi hadvezetőség szellemének egy másik példája a *Magyar hajdúk olasz földön*. Egyfelől őket küldték a legveszedelmesebb helyekre, másfelől vitézségük ellenére is gonoszul bántak velük. Nem csoda, hogy Rákóczi fölkelésének hírére seregestül igyekeztek a messze idegenből hazaszökni. A Rákóczi fölkelésének utóezzéiről és főleg a lengyel földön bujdosó kurucok egy részének visszatéréséről szól a *Sieniaowski hercegné és Visky Sámuel* c. érdekes tanulmány.

Egy hős kapitány halála cím alatt nemcsak Eörsy Péter esztergomi főkapitány rég feledésbe merült emlékét újítja fel, hanem rámutat a magyar nemességadományozásban mindenkor megnyilvánult ama liberális szellemre is, amely lehetővé tette, hogy a folytonos harcokban pusztuló nemesség mindig újabb és újabb elemekkel egészüljön ki az érdeemes jobbágyok, iparosok, kereskedők soraiból. Ekként nemcsak a nemesség frissült fel állandóan, hanem a nemes és nem-nemes közötti különbség sem válhatott gyűlölködő ellentétté. Az emberséges érzésnek: a földesuraink részéről a jobbágyokkal és a szegényekkel szemben tanúsított meleg jóindulatnak szép példáit találjuk *Az oltármesterség és az ispotálymesterség* c. fejezetben. Az előbbi valamely egyház oltárának javára szóló alapítás volt istentisztelet tartásának s a nép tanításának kötelezettségével, az utóbbi meg főleg a protestantizmus elterjedése után a szegények testi és lelki gondozását volt hivatva szolgálni.

A kitűnő gyümölcskertész meleg szeretetével és szakismeretével két tanulmányban is foglalkozik a régi magyar gyümölcsstermeléssel (*Egy kertgazdánk a XVI. században és Kertjeink a XVII. század első felében*). Gazdaságtörténetünknek erre a legelhanyagoltabb területére vonatkozó szép, bőséges anyagát részben a magánlevelekből, részben a kon-

skripciókból gyűjtötte össze. A közelmultra is találó az a 300 évvel ezelőtti időkre mondott megjegyzése, hogy «csak mikor a külföldi és a városi élet fényűzését és mulatságait megismerték uraink, mikor már nem maguk kezelték birtokukat, akkor kerülnek dobra az ősi jószágok» és teszi hozzá: «akkor fordul a jobbágy sorsa is rosszabbra» (265. l.). A kitűnő kertgazdák, akiket bemutat a XVI. század második feléből, Kávásy Imre és Kávásy Jób zalai birtokosok. Remek koránérő és téli gyümölcsaik és dinnyéik messzeföldön híresek voltak s főuraink ezekből kedveskedtek az uralkodó családnak is. A másik igen becses dolgozatban kimutatja, hogy a német művelődéstörténetírók által gyakran emlegetett Neugebäude-ba, a Habsburgoknak a XVI. században olasz módra létesített nagyhírű kertjébe Miksa, a prágai kertekbe pedig Rudolf magyar kertekből vitették a csemetéket s hogy Miksa levelei szerint a hazai gyümölcsfajok nevei külföldön is ismerettké váltak. Majd óriási szorgalommal összehordott adatai alapján végigkalauzolja az olvasót az erdélyi és felvidéki kertek hosszú során, köztük főleg a Bethlen Gábor és I. Rákóczi György hatalmas gyümölcsösein, továbbá különösen a Lippay érsek csodás pozsonyi kertjén, melyek nagy része a felszabadító háborúk alatt pusztult el.

Két, szorosabb értelemben vett művelődéstörténeti értekezése közül az egyikben az egyházak és a világi hatóságok által *A részegeskedés ellen* folytatott küzdelmet ismerteti, a másikban pedig (*A magyar felimeg*) a régi magyar inggel együtt a török hódoltság korabeli magyar alsóruhákról s eleinknek e ruhadarabok készítésében is tanúsított pompa-kedveléséről és ízléséről nyújt kitűnő tájékoztatást.

Ugyancsak két közleményt szentel szülővárosának (*A komáromiak a diplomácia szolgálatában* és *A komáromi Erzsébet-sziget multja*). Az első a Bécs és Konstantinápoly közt kifejlődött diplomáciai érintkezés állandó közegeiről és szereplésükről adott összefoglalás után, melynek legfontosabb részlete, hogy a török a császári követséget a magyar király képviselőjének tekintette, amiért a császári követeknek, bár olykor a töröknél is jobban gyűlölték a magyart, magyar nemzeti viseletben kellett a portán megjelenniök, felsorolja

azokat a komáromiakat, akik nagy nyelvismerettel, kiváló tapintattal és ügyességgel jártak el a rájuk bízott diplomáciai feladatok elvégzésében. A második a híres Erzsébet-sziget régi és közelmúltjáról szól a XVI-ik századtól kezdve. A sziget leírása prózában írt szárnyaló költemény, melyen végigrezeg a szülővárosától és a szigeten levő gyönyörű kertjétől elszakított szerzőnek szívfájdalma, mélabúja. A közelmúltjáról szóló rész pedig szerető visszaemlékezés Beöthy Zsoltra, az egyik szigeti kert tulajdonosára, kinek szept. 4-én tartott születésnapjára összesereglett 50—60 neves író és tudós révén, kiknek egy részét név szerint is felsorolja, irodalmi nevezetességűvé vált a ma ellenséges elnyomás alatt sínylődő Komáromnak ez a gyönyörű darabja.

NAGY MIKLÓS.

«DICSŐSÉG A' MAGASBAN . . .»

1.

. . . Hát Flórám, ennyire voltam. Már több mint fél-órája olvastam *Dobó Katica* népszínművemből, a második fölvonással kezdtem, tudod, ahol az az izgalmas bonyodalom van, de bizony részvétlenséget éreztem magam körül. Talán kár is volt *Dobó Katicámat* elhoznom a Kisfaludy-Társaságba, gondoltam azokban a percekben, de ha jó lesz a Nemzeti Színházban, ahol legközelebb előadják, azt kellett hinnem, megfelel majd író társaimnak is. Azért sajnálom, Flóra, hogy nem voltál ott velem. Talán emlékszel, milyen barátságtalan, milyen ellenséges ott fenn a Trattner-házban az a nagy, dísztelen helyiség, ahol hosszú asztal mellett ülnek a Társaság tagjai és valahol az egyik sarokban valami iskola-pad-féle alkotmányban az a néhány vendég, akinek az elnök engedélyt adott, hogy jelen lehessen. Ha ott ültél volna te, ez nekem bizonyára bátorítást jelentett volna, hiszen nemcsak Tóth Kálmán hitvese vagy, hanem költő is és nagyszerű hallgatónézőségem. Dehát persze, Bélácska beteg, nem szabad egyedül hagyni a gyereket. Így valami öten-hatan ültek szép illedelmesen a padban, legtöbbje fiatal nő, ezeket egész bizonyosan az én hírem, Tóth Kálmánnak, a népszerű költőnek személye csalta ide ebbe a hűvös légkörbe. Nem ösmerem őket, bár nagyon csinosak voltak, no de azért nem kell féltékenykedned; tudod, ahogy én büszkélkedem veled, a tehetséges, a szép, a különönc Majthényi Flórával, úgy örülhetsz te is az én költői népszerűségemnek, no meg annak a kedveltségemnek, amit mint javakorabeli harmincéves, délceg magyar férfi élvezek. A csinos nők között ott ült Arany Laci, tudod, elefántcsont-sápadtan, bársonyos fekete szemé-

vel, fénylő selymes hajával, csupasz-szájú tizenhét évével, derék magyar ruhában.

Legalább te figyelj, Laci, gondoltam, ha már mellettem ülő édesapád nem figyel — mert népszínművemben most aztán Balassa Bálint lantos ezzel a most következő énekkel téríti vissza a magyar zászlóhoz az áruló hadnagy csapatát, ezzel az énekkel menti meg Eger várát —

Azaz ebben a pillanatban furcsa gondolat jutott az eszembe, nem igen merném megírni a Bolond Miskában, az én élclapomban. Tizenhárman vagyunk ma itten Kisfaludysták, megszámloltam őket segédtitoknoki tisztelnél fogva, tizenhárman vagyunk itt elítélve arra, köztük én is, a szerző, hogy meghallgassuk Tóth Kálmán *Dobó Katica, vagy az egri szép napok* című népszínművét — tizenhárman. Keserű élcet lehetne faragni ebből, de érthető is, hogy elkeseredett voltam, mert nem éreztem, hogy a keblekben velem dobognak a szívek. Csak a baloldalamon ülő Czuczor Gergely, a szent öreg, az igen, annak lelkesen csillogott fáradt szeme, — de a többi, uramistenem . . .

Hozzáfogtam, a tőlem megszokott fiatalos tűzzel, a hölgyek által megcsodált baritonomon a lantos verséhez, hiszen ösmered :

— Gyászban van a szegény özvegy, fekete a ruha rajta, hej de sokkal feketébb még, sötétebb még búbánatja . . . Szegény, szegény özvegyasszony! Beh sajnálom én a sorsát, szemem elfutják a könynyek . . . Hej mert az a szegény özvegy az én hazám, Magyarország!

Nem tagadhatom, Flóra, magam is kezdtem meghatódni, tetszett a versem. Lopva tekintettem Czuczor Gergelyre, láttam, hogyan merevül a papos száj visszafojtott érzelem keménységébe, hogyan csillan meg könnycsepp beesett szemében. Igen, ez a Czuczor elszenvedte ezt a maga görnyedt testén, ez Kufsteinban vasláncot hordott.

Az utolsó versszaknál leeresztettem hangomat, amely tompa lett, mint hősi temetésen a dobé, amikor gyászfátyollal bevont verő üti :

— De nem fájna neki mindez, elviselné mindezt végre, Oh csak a saját fiait tört ne vernének szívébe . . . Oh hogy saját gyermekeid, azok is hűtlenek hozzád — Én szegény eladott anyám! Én szegény elárult hazám! Szegény, szegény Magyarország!

Csöndben volt mindenki. Nem tudom, mit jelentett ez a csönd.

Csak Czuczor Gergely szólt hozzám félhalkan, de úgy, hogy a csöndben mindenki meghallotta, miközben a szeme gödréből kidagadó könnyecsepp utat tört rovásos arcára :

— Gyönyörű, — mondotta — köszönöm neked, Kálmán öcsém, vén szívem minden fáradt dobbanásával. Én mondom neked, hogy ez az ezernyolcszázhatvanegy október harmincegyediké emlékezetes dátum marad a Kisfaludy-Társaság történetében.

Az a négy-öt asszonyi lény a padban szintén lelkesedett. De mit ért mindez? Arany János mellettem néma maradt.

2.

Most megszólalt a Kisfaludy-Társaság elnöke, báró Eötvös József. Ott ült elegánsan, hullámos hajával, körszakállával, nagy homlokával, okos szemével, hajlott orrával, gyér bajuszával. Kimérten mondott olyasfélét, hogy : Tóth Kálmán tagtársunk székfoglalót még nem tarthatott, mai szereplése rendes ülésünkön annál dicséretesebb. Szép előadását hálásan fogadtuk.

Flóra, kérlek, gondolhatod, mit éreztem ebben a pillanatban. Persze, az elnök, a báró, a fölényes! Őt nem ejtette meg Balassa Bálint dala, koránt sem! Esküdni mernék, a tavalyi választógyűlésen ellenem szavazott! Ha van valaki, aki irigyli népszerűségemet, akkor ez az Eötvös az! Tudod, ő is volt népszerű valamikor, a szalónokban, a delnőknél, a szabadelvű ifjúságnál, falták a regényeit, de ez már régen volt! Versei pedig milyen vértelenek! A nép egyszerű gyermekei, ha kénytelenek lennének elolvasni, bizton hektikásakká válnának tőlük. Az én verseimet bezzeg, azokat a nép éneкли, valaki azt mondta, több versem él a nép ajkán, mint Petőfié! Eszembe jutott ebben a pillanatban, hogy harmincéves vagyok, a legfiatalabb abban a társaságban, hatszáz lapon jelentek meg az összegyűjtött verseim, aztán mennyi darabot írtam, két esztendeje, hogy elnyertem tragédiámmal a Teleki-díjat, aztán én szerkesztem a legnépszerűbb szép-

irodalmi lapot, a Hölgyfutárt, én szerkesztem, én írom tele a Bolond Miskát, én írom a Kipfelhauser-verseket, amelyeken az egész nemzet nevet és épül, tízezer példány kelt el belőlük, én adom ki a sok naptárt, a Kipfelhauser naptárát, a Bolond Miska naptárát, a Zöld Ördög naptárát, engem szavalnak, engem olvasnak mindenfelé, nem pedig azt a szenvelgő *Karthauzit*, azt a rég lepipált *Falu jegyzőjét*, azt az elavult Dózsa-regényét, azokat az öt esztendő alatt beporosodott *Nővéreket*! Jó, jó, tudom, Eötvösnek óriási érdemei vannak, de abban a pillanatban csak az jutott az eszembe, hogy én negyvennyolcban mint tizenhétéves gyermek a honvédseregben harcoltam, a báró úr pedig ezalatt miniszter volt. Mondom, nagyon haragudtam rá.

Báró Eötvös aztán ezeket mondta :

— Most Arany János tagtársunk mutat be részeket egy magát egyelőre megnevezni nem óhajtó szerző művéből, *Az ember tragédiája* című drámai költeményből.

Erről a Tragédiáról már hallottunk. Tudod, nem voltam jelen a Kisfaludy-Társaság október tizediki rendkívüli ülésén, de ma elolvastam Greguss titoknok jegyzőkönyvét, amelyből megállapítható, hogy a Társaság megbízta Arany János igazgatót azzal, hogy vegye föl a pártoló tagok illetménykötetei közé ezt az általa ösmert és ajánlott *Az ember tragédiáját*, melyet kitűnő szerkesztménynek tart. Most valamikép kíváncsi lettem erre a szerkesztményre.

Arany Jánossal, ezzel a vallomással tartozom neked és magamnak, igen furcsán vagyok. Arany költészete mint szövétnek világított az elmúlt rémítő évtizedben. Magam is, akár mint röstellem, kezdő koromban hatása alá kerültem, ahogy megírtam *Kinizzimet*, a *Toldi* visszáját, ki is kaptam érte, most a ponyván árulják. Bár meg kell adni, tetszett a népnek, előbb fordították le németre, mint Arany eredetijét. Nagy költő Arany János, óriási a tekintélye, pedig két esztendővel ezelőtt még csak vidéki tanár volt. De ha engem nem akar elösmerni, akkor messziről tisztelem és egyébként en garde-állásban maradok irányában. Neki elhiszik látatlanba, hogy az a névtelen szerző, akit ajánlott, remekművet, azaz kitűnő szerkesztményt alkotott, amit érdemes kiadni

a Kisfaludy-Társaság könyvei között. Aztán Arany János leghívebb híve az a Gyulai Pál, aki azt írta rólam, hogy Petőfit utánzom. Hiszen imádom Petőfit, de hogy utánzom, az nem igaz, ezt be is bizonyítottam Gyulainak, amikor duellumban meglőttem a bokáján. Tudod, Flórácskám, négyszemközt elösmerhetjük, most már vagyok olyan legény, mint Petőfi; ha élne, bizonyára örömet vállalna sok versemet. De ezt ne mondd el senkinek, még azt hinnék, hogy elbizom magam.

Arany János még nincs negyvenöt éves, mindenki tudja, és mégis már a testi esendőség jelei e nagy szellemen! Mert azért, szó, ami szó, nagy szellem ő, ez a kisbirtokos külsejű, sűrűbajszos férfi. Most a kopott zöld posztó fölé hajolt Arany János, átfordította egy sárgás ív első lapját, miközben kihangsúlyozottan, zengzetes baritonhangján, de kicsit tanárossan kezdte :

— *Az ember tragédiája.* Drámai költemény. Első szín.

Pontosan akarok idézni, jónéhány sort leírtam magamnak ebből a műből az ülés után. Arany János folytatta :

— A mennyekben. Az Úr dicstől környezetten trónján. Angyalok serege térden. A négy főangyal a trón mellett áll. Nagy fényesség. — Angyalok kara :

Most pedig magyaros hangsúllyal olvasott, megnyomva a szavak első tagját, de meg-megállva a sorok végén, valahogyan így :

Dicsőség a magasban Istenemnek,
 Dicsérje őt a föld és a nagy ég,
 Ki egy szavával híva létre mindent
 S pillantásától függ ismét a vég.
 Ő az erő, tudás, gyönyör egésze,
 Részünk csak az árny, mellyet ránk vetett,
 Imádjuk őt a végtelen kegyért,
 Hogy fényében ily osztályrészt engedett.

Alighanem jambusokról volt itten szó, de Arany János, ahogy mondom, igen magyarosan nyomta meg a verslábakat, ami viszont nem csoda a magyar versidom e nagy tudósánál — de lehet úgy is, hogy segíteni akart ezzel a praktikával az ólomlábon járó sorokon.

Dicsőség a magasban Istennek! Fránya nagy hangon kezdi ez a magát megnevezni nem óhajtó szerző, ez szent igaz, még pedig nem is oly nagyon ismeretlen hangon! Belekancsalítottam a kéziratba. Hizlalt betűk, különösen a sorok elején. Nem mindig vannak együtt, szavakká összeállva, csak mintha utólag húzták volna össze őket. Tisztázat, látszik, tehát nem is jellegzetes az írás. De mennyi javítás! És a javításokon megösmertem Arany János írását, igenis, határozottan az övét! Az angyalok kara után azt mondja az Úr: Be van fejezve a nagy mű, igen. — Most ugyanabban a sorban Arany írásával következnek szavak. Már olvassa is Arany: A gép forog, az alkotás — nem, most helyesbíti magát: az alkotó pihen. — Megint az angyalok kara beszél, a csillagok védszellemeiről, aztán az arkangyalok mondanak, be kell vallanom, igen szépeket, bár nehézkesen.

Valami Faust-utánezet, gondoltam. De most már nem nagyon figyeltem Arany hangjára. Hirtelen, Flórám, az jutott eszembe, hogyan lehetne kifürkészni, hogy tulajdonképpen ki is írta ezt a művet? Igen, ez járt a fejemben.

Az arcokon megfeszített figyelem látszik. Az én fölolvásásomnál bizony nem éreztem ezt a figyelmet. De hátha itt ül közöttünk a mű szerzője, hátha valamelyik Kisfaludysta munkája, aki most a névtelenség sáncából figyeli a hatást.

Tudod, Flóra, most mit csináltam? Fölírtam egy papiroslapra a jelenlévők névsorát és sorra vettem őket.

Magamnál kezdtem. Én, Tóth Kálmán, biztosan nem vagyok a szerző. Arany János a verselés mestere, ő bizony nem ír ilyen rossz jambusokat, amúgy sem áll ki névtelenül, erre aztán igazán nem szorult rá. Czuczor Gergely, a derék öreg pap, akit ősömnek tiszttelek, szép népdalai miatt, ez a vértanú ma már csak a szótár csinálásnak él. Vagy mellette ez a Tóth Lőrinc, zömök ember, ösmered duzzadt arcát keleties vágású szemével, amit pápaszem véd — jogász, ügyvéd, törvényalkotó, reá vallana ez a vita, amit most Arany fölolvásásában az Úr és Lucifer folytat, írt is drámát egész csomóval, de azok gyöngécskék, ha díjat is nyert valamelyikkel — közügyekkel van elfoglalva és bankokkal — féltucat kötet útírajza sem predesztinálja — ráncolt homlokkal élvezi

a verses dialektikát — de arra esküdni mernék, nem Tóth Lőrinc a tettes.

Vagy Henszlmann Imre, aki lobogó fehér hajával olyan, mint valami megvadult festő? Igen, lobogó lelkű hazafi, a szabadságharc idején fogoly Bécsben, pályája elején orvos volt, ma világhírű régész, nagy utazó, építész is, most az Akadémia új épületét tervezi, ideje is, hogy kikerüljön az Akadémia ebből a szomorú helyiségből a Trattner-házban, bár örülnie kell a Kisfaludy-Társaságnak, hogy legalább itt élvezheti az Akadémia vendégszeretetét, ami viszont azért nem oly különös, mert hiszen alig vagyunk egy páran Kisfaludysták, akik nem vagyunk akadémiai tagok is, ezért ez az akadémikus szellem a Kisfaludyban is, ezért nincs itt semmi tekintélyem, ezért nem vették itten semmibe szegény Sárosy Gyulát sem, az Arany trombitást, a költészet szabad kolduslegényét, aki most halálán van.

De nem gyanakszom az asztalvégi Salamon Ferencre sem, szlávós arcával, szinte kisütött hajával. Ez a félelmetes műtész inkább prédáját lesi ebben a tragédiában, bár az is igaz, hogy Arany Jánosnak egyik leglelkesebb embere.

Arany Jánostól jobbra ült Eötvös József, az elnök. Róla már elmondtam véleményemet. Mellette Toldy Ferenc, a Kisfaludy-Társaság alapítója és jelenleg helytartó elnöke, az Akadémia titoknoka, egyetemi tanár, aki egymaga annyit dolgozott a magyar irodalom ösmertetése érdekében, mint más országban tucat tudós. A kerekarcú Toldy elégedetten mosolyog magyaros bajsza alatt. Nem, Toldy Ferenc nagy tudós ugyan, de költőnek nem mondható.

Aztán Greguss Ágost, a Társaság titoknoka. Nagyszerű ember, rendkívül tisztelem. Nem híve, inkább réme a titkos drámaírásnak, ő tudja is bizonyára, ki a szerző. Vagy Csengery Antal, ez a kitűnő szónok és státusférfi, politikáját ugyan nem szeretem, az országgyűlésen éppen úgy, mint Eötvös József, ő is beszédet mondott Deák Ferenc felirati javaslata mellett, — száz közhasznú egyesület lelke ez a Csengery, de nem költő, még műkedvelő formájában sem.

Aztán Kiss Károly, ez a mult századból való derék hadfi, törekeny aggastyán, akinek csak az fáj, hogy nem visel-

heti honvédeztudományi egyenruháját — ez ugyan írt valamikor negyven esztendő előtt verseket, de aztán csak a stratégiáról és taktikáról sok művet.

Vagy Lukács Móric? Rengeteget utazott, magyarrá fordított, németül is írt, mint itt jónéhányan, de hogy a szocializmusnak és mindenféle tudománynak ez az elméleti ősmérfője drámai költeményt — nem, nem!

Az asztal végén Szász Károly, ez a derék kálvinista lelkész, fiatalember ő is, vagy két esztendővel idősebb nálam, egyébként Arany Jánosnak egykor tanártársa Nagykőrösön — remek műfordító, finomlelkű férfiú — de nem, hiszen Szász Károly ma a harmadik a műsorban, Arany János után fel fogja olvasni *A kis Ilonka emlékezete* című versfűzését.

Beláttam, hogy egyik sem írta.

3.

A művet majd el fogod olvasni, ha érdekel; előre mondhatom, fog érdekelni. Arany János megígérte, hogy kölcsönadja két napra, ha úgy vigyázunk rá, mint a szemünk fényére, mert egyetlen példány.

Az első szín rövid volt. Az Úr Lucifernek adja a paradicsom két fáját, hogy ezzel megrontsa az emberiséget. Mondom, akkor még nem nagyon figyeltem. Csak arra eszméltem, hogy Arany abbahagyja az olvasást, odahajol súgva Eötvös Józsefhez, aki megrázza a kezeügyében fekvő csengőt. Erre megnyílik a szemközt levő ajtó, a vén szolga dugja be fejét, megérti Eötvös intését, eltűnik. Most körülményes szertartás következik. Kevés vártatva becsoszog a szolga két tartóval, amikben millygyertya ég, odarakja az egyiket Arany János elé, a másikkal a kezében széket állít a szoba közepére, fölkúszik rá nagyvagyva, kinyitja a mennyezetről lecsüngő gázcső két karja végén egymásután a csapokat. A gyertya tüzétől föllobban a gáz pillangólángja, vörös-sárga testtel, kékesen lebegő három szárnyal. Aztán a szolga leóvakodik a székről, a második gyertyát is Arany elé rakja, az asztal mögött behajtja egymásután a három ablak tábláit.

Én is éppen készen voltam tünődéseimmel, láttam;

mindenki hogy' lelkesedik. Nagy beszélgetések hallatszanak. Toldy például ilyet mond: meg van győződve róla, hogy ez a mű német vagy egyéb nyelvre is lefordítva, mi okvetlen meg fog történni, biztosan világhírű lesz és epochát fog csinálni a világirodalomban. Toldy tudniillik ösmeri az egészet, ő elnökölt az október tizediki ülésen. De lelkesedni látszott különösen Arany Laci, aki bizonyára ösmeri a titkot. Pillanatig őt is gyanúba vettem, hogy a mű szerzője, de ezt a gondolatot elvettem — igaz, szorgalmasan gyűjti Juliska nénjével a szebbnél szebb népmeséket, gyönyörűen le is írja őket, de még csak tizenhét éves, tőle ez a mű, akármilyen hibás is, nem telik még. Kevésbé tetszett, hogy az az őt asszonyféle, akit, ahogy hittem, az én népszerű személyem hozott a Kisfaludy-Társaságba, szintén nagyon érdeklődött az ismeretlen szerző műve iránt. Az egyik asszonyon ugyanolyan Zrínyi-mente volt, amelyet te vásároltál a múlt héten — keces fekete bársony kalapja is volt struccotlallal.

Arany János tovább olvasott, kitartóan, magyaros hangsúlyozással. A második szín a paradicsomban játszik, ahonnan az Úr angyala kiűzi Ádámot és Évát, mert Lucifer szavára hallgattak. A kéziratban jócskán láttam javítást, de nem igen figyeltem oda még most sem.

Tagtársaim bizonyára rossz néven vennék, ha tudnák, mivel foglalkoztam ezalatt. Eszembe jutott a Bolond Miska legközelebbi száma. Még semmi anyagom sincsen, pedig a rengeteg olvasó már éhesen tátja a száját. Ha most megírnám gondolataimat a Kisfaludy-Társaság ülése alatt, haragomat az elnök és némely tag ellen, vajjon mit szólnának hozzá? Nem, ezt nem írhatom meg, mert megharagudna rám a hazafias közvélemény. Ha pedig a napi eseményekről írnék, teszem azt, hogy Scitovszky hercegprímást dorgatóriumra rendelte föl magához a bécsi császár, mert mint örökös esztergomi főispán nem nyújtott segítséget a törvénytelen újoncszedéshez, vagy ha megírnám, hogy a császár törvénytelenül szétkergette az országgyűlést és most meg akarja ölni a vármegyéket és a városi municipiumokat is — nem írhatok még semmit, mert ha megírom ezt, rögtön bezárnak. De azért maradjunk csak a politikánál, a beamtereknél, kormány-

biztosoknál, az olyan árulóknál, mint ez a magyar írónak csúfolt Kuthy Lajos, aki vármegyei biztos lett az abszolutizmus szolgálatában.

Szó, ami szó, kedves Flórám, bizony megírtam Arany Jánossal oldalomon a Bolond Miska legközelebbi számának vezérversét. Ott próbálgattam a szavakat, firkáltam, javítottam, én is jambusokat írtam, mint az a magát megnevezni nem óhajtó szerző. Négy yersszak lett, az egyiket gyorsan föl is olvasom neked :

Nem merek írni az utcákról,
Melyeken nézek szerteszét,
S látom, hogy kivált egy időtől
Igen sok bennük a szemét.
Maholnap járni sem lehet már,
Mert összegyűlni annyi fog —
De nem merek erről sem írni.
Mert azt hiszik, mást gondolok —

Úgy-e, egészen jó vers? Jobb nem is lehet, ha az ember ilyen kettőt-hármat ír minden héten. Nem mondom, azok a versek, amelyeket hozzád írtam, bizonyára szebbek. Ez például, hogy :

Ne szeress te senkit soha a világon —
Maradj te, ami vagy, örökös időre :
Csillagok, virágok, szellők szeretője!

4.

Most azonban, Flórám, csodálatos dolog történt velem. Arany már valahol a harmadik szín legvégén járt, ahol a paradicsomon kívül az elűzött Ádám és Éva Lucifertől meg akarja tudni az emberiség jövőjét. Hallgasd csak, mit mond Lucifer, e szín legvégén :

Bűbáját szállítok reátok,
És a jövőnek végeig beláttok
Tünékeny álm képei alatt ;
De hogyha látjátok, mi dőre a cél,
Mi sulyos a harc, melybe utatok tér ;
Hogy csüggedés ne érjen e miatt.

És a csatától meg ne fussatok :
 Egére egy kicsiny sugárt adok,
 Mely biztatand, hogy csalfa tünemény
 Egész látás, — s e sugár a remény.

Ezek a sorok, amiket már figyelmesen hallgattam, szíven ütöttek. És aztán pláne a negyedik szín, amely mint Ádám álma, már Egyiptomban játszik. Ott Ádám a hatalmas Fáraó, Lucifer a minisztere, Éva pedig rabszolganő, akinek rabszolgaferjét halálra korbácsolják a trón előtt. És a rabszolga fölkiált :

Mért él a pór? — a gúlához követ
 Hord az erősnek, s állítván utódot
 Jármába, meghal. — Milljók egy miatt.

Milljók *egy* miatt! Ez az *egy*, ez a császár, a milljók pedig *mi* vagyunk! Flórám, ez a magát megnevezni nem akaró szerző nagy költő! Ez villant át rajtam ebben a pillanatban. És nem bántam meg, hogy most már feszült idegekkel figyeltem. Ez a jelenet drámai és fenséges, egy szó sincsen benne Magyarországról, és mégis nekünk írta, nekünk magyaroknak írta a költő, a miénk ez, a miénk! Ádám rádöbben arra, hogy rossz uralkodó volt, szabadságot ad a rabszolgáknak, Évát fölemeli magához a trónra, aztán Lucifer oldalán elindul. Azt mondja ez a megszelídült tirannus :

E millióknak kell érvényt szereznem,
 Fülembe cseng még : milljók egy miatt.
 Szabad államban — másutt nem lehet.
 Enyésszen az egyén, ha él a köz,
 Mely egyesekből nagy egészt csinál.

Szabad államban — másutt nem lehet, — istenem, ha az osztrák császár is rádöbbenne erre!

Igen, Flórám, ez is hazafias költészet! Ez az Ember tragédiája!

És tudod, ezekben a percekben furcsa látományom volt. Te meg fogod ezt érteni, Flórám, hiszen te is költő vagy. Egészen másnak láttam ezt a komor helyiséget. Lobogtak a gázpillangó lángok. a gyertyafények fonalakká ágaskodtak,

árnyékok csúsztak ritkulva-sűrűsödve a félhomályú falakon. És ahogy az ős és barna férfifejek jobbról-balról mind a méltóságosan komoly fölolvadó felé hajlították fejüket, aki a szózatot olvasta, írásból bár, okulárés, mert gyöngye szemmel: ekkor elfelejtettem a gázvilágítást, új korunk e nagy-szerű vívmányát, és nekünk tizenhárom Kisfaludystának mai ruházatát és még sok minden elfelejtendő, mondom, elfelejtettem ezeket és eszembe jutott az a másik tizenhárom a bibliából, ezernyolcszáz év távlatából asztal körül az a tizenkettő és az az Egy, akinek szózatát hallgatták . . .

Ne mondd, Flórám, hogy megalkuvó vagyok, de mostantól fogva egészen másnak láttam a körülöttem ülő embereket. Eltűnt a látomány. De Arany János mellett, aki előtt leborulok, mert ő a legnagyobb élő magyar költő, ebben nem kételkedem, mondom, mellette ült Eötvös József, hazánk egyik legnagyobb elméje, aki, mikor nagy sötétség volt, világot gyújtott nekünk, akinek regényei hazafias és ember-séges tettek és kitűnő írásművek, aki nagy és nemes és jó-lelkű és rengeteg jót cselekszik, aki nemrég föltámasztotta tetszhalott álmából a Kisfaludy-Társaságot. Mellette Toldy és Csengery és Lukács, aztán Henszlmann, Salamon, Greguss és mind a többi: nagy szeretettel néztem rájuk, nagy tisztelettel, büszke voltam, hogy hozzájuk tartozhatom, mind hazafiak, lelkes magyarok, sokan közülök részt vettek a szabadságharcban, vagy börtönben ültek, mint különösen az a szent öreg ember, Czuczor Gergely.

Nem szégyellem, Flórám, de igen meg voltam hatva. És büszke voltam arra is, hogy a Kisfaludy-Társaságban újból szóhoz jutott egy nagy, eddig ösmeretlen költő.

Látom már, kíváncsi vagy te is, ahogy kíváncsiak voltak a többiek arra, hogy hát ki is írta *Az ember tragédiáját*? Titok, Flórám, még mindig titok, kiírni az újságba nem szabad. De neked, persze, megmondom.

Flórám, mi ösmerjük a költőt, te is, meg én is. Tegnap is beszéltünk róla. Igen, tegnap. Nem emlékszel? Nálunk járt Veres Szilárdka és elmesélte, hogy családjának egy jó barátja, aki neked is távoli rokonod, mert édesanyja Majthényi-lány, ez a Madách Imre nevű volt képviselő, irodalmi

műkedvelő különben, de jó hazafi, beteg ember, egy esztendő-t töltött különböző börtönökben, — ez a Madách azt mondta annakidején Vereséknél, amikor házasságunkról hallott: Nem jó az, ha két költő köt frigyet, előbb-utóbb szét fognak azok menni. Te meg erre tegnap azt mondtad: Majd elválnak, hogy elválunk-e. Ez a szegény Madách, mit is ért az a házassághoz, tudjuk, a magáénak igen rossz vége lett.

Hát igen, Flórárn. *Az ember tragédiáját* ez a Madách Imre írta . . .

MOHÁCSI JENŐ.

GRÓF SZÉCSEN ANTAL LONDONI KÜLDETÉSE 1849-BEN.

Az 1848-i magyar kormány a március óta fenyegető orosz beavatkozással szemben a nyugati, főleg az angol és francia kormányoknál keresett támogatást. Miután Franciaország felől az 1848 telén beállott változások következtében kevés támogatást remélt, a Honvédelmi Bizottmány a külföldi propaganda súlypontját az erdélyi orosz beavatkozás hírére Londonba helyezte át. Abban a nézetben volt, hogy miután az oroszoknak már 1848 tavaszán a Pruth-folyó mentében eszközölt csapatösszevonásaik, ősszel pedig Moldva és Havasalföld fejedelemségekre való bevonulásuk is erős aggodalmat keltett az angol közvéleményben, a brit kormányra nézve nem lehet közömbös az, hogy az oroszok 1849. februárban már Erdély területén jelentek meg. A Párizsban működő gróf Teleki László megbízásából 1849. február 28-án az első magyar külügyminisztérium államtitkára, Pulszky Ferenc, lépett partra Angliában, ahol feleségének, Walter bécsi bankár leányának, Lansdowne marquis angol kabinetminiszter családjával régebbi összeköttetései voltak. Ami Szalay Lászlónak, a magyar kormány londoni megbízottjának, 1848. decemberben nem sikerült: Pulszkyknak három ízben is alkalm nyílt arra, hogy Palmerston lord külügyi államtitkárral találkozzék és vele a magyar ügyről beszélgessen. A londoni hírlapok útján kifejtett propagandája rövidesen Magyarország és Erdély felé terelte az angol közvélemény figyelmét, sőt hova-tovább a brit kormány is kénytelen volt meghajolni azon egyre általánosabb követelés előtt, hogy közvetítés útján az orosz hadakat megállítsák és visszatérésre kényszerítsék.

Pulszky az orosz veszedelemtől keltett aggodalmat Kossuth politikai helyzetének megszilárdítására is kibaszálta, de helyzetét az április 14-i trónfosztás tarthatatlanná tette. Angol barátai már az első hír vétele után figyelmeztették őt, hogy ezen a ponton nyílt összeütközésbe fog kerülni az angol felfogással, a közvéleménnyel és a kormánnyal. A Kossuthtól küldött megbízólevél bemutatása nem is történt meg, a magyar kormány elismerése szóba sem került; az angolok sem az orosz beavatkozás, sem a Habsburgok letétele mel-

lett nem akartak állást foglalni, hanem a két szélsőségtől magokat távol tartva középuton keresték a magyar kérdés elintézését.

Ez a középut nem volt egyéb, mint a bécsi kormányzatnak azon feltétel alapján való megerősítése, hogy Magyarországon az alkotmányos kormányzatot helyreállítja és így az orosz beavatkozást is szükségtelenné teszi. Ennek a törekvésnek a kiegyezés megalkotásáig több okmányszerű bizonyítékával rendelkezünk és nem volna érdektelen, ha valaki az angol kormánynak ezzel az eljárásával részletesebben foglalkoznék.

Az eljárás kiinduló pontja Ausztriának az orosz hatalommal szemben való megerősítése volt. Miután az Ausztria és Magyarország közt folyt háború az osztrák hatalmat külső erő kifejtésre képtelenné tette, az angolok első sorban a háború megszüntetésére törekedtek és ezt a magyar követelések méltányos figyelembevételével tartották elérhetőnek. A trónfosztás után Kossuth személyét az angol kormány kikapcsolta és kapóra jött neki éppen úgy, mint a bécsi kormánynak is, az a rövid cikk, amely a londoni *Times* július 10-i számában «A Hungarian» név alatt megjelent és Kossuthal szemben a magyar konzervatívok álláspontját szegezte le. A londoni magyarok és angol barátai között a cikk hatása éppen azért váltott ki aggodalmat, mert a magyar trónfosztás és az orosz beavatkozás szélsőséges politikájával szemben az angol kormányt, a bécsi kormányzatot és egy tekintélyes magyar politikai pártot közös alapon egyesített és ezzel a béke helyreállításának kínálkozó útját is megmutatta.

A cikk megjelenése napján annak szerzője ismeretlen volt, de Pulszky bizalmas angol tanácsadója, Vipan, már másnap figyelmeztette őt, hogy a cikkekre válaszolni «kell» (*must be answered*). A hasonlóan sürgető levelek azt mutatták, hogy Pulszky válasza nem állította helyre a magyar propaganda erejét, mert az angolok most már két magyar álláspontot különböztettek meg és tartózkodtak attól, hogy bármelyikkel azonosítsák magokat.

A cikknek a brit kormányon kívül a bécsi kormányzat is megörült. Ennek bizonyosságát nem kisebb ember adta, mint Schwarzenberg herceg osztrák miniszterelnök, aki szeptember 10-i előterjesztésében gróf Szécsennek, a július 10-i cikk szerzőjének, fizetéses attasé minőségben a londoni osztrák nagykövetségre való beosztását kérte. Szeptember 19-én arról értesítette gróf Colloredo londoni osztrák nagykövetet, hogy gróf Szécsen célja lord Palmerston osztrákellenes nyilatkozatainak ellensúlyozása és a valóság felderítése, a magyar alkotmánytörténet érveivel annak bebizonyítása lesz, hogy a magyar forradalmi párt volt az, amelyet az Ausztriával való szakítás miatt a felelősség terhel. Arra számítván, hogy az angol alkotmá-

nyos nemzet, amely a nemzetközi megállapodásokat tiszteletlenül tartja, biztos volt benne, hogy a konzervatív magyar gróf vonatkozó fejtegetései nem maradnak hatás nélkül. Ezért azt kívánta Szécsen útján a brit közvélemény tudomására hozni, hogy a magyar kormány az Ausztriával fennálló szerződéseit darabokra tépte és nem érdemli meg azt a támogatást, amelyet neki a brit kormány és a brit parlament addig nyújtottak.

Nem tekintve a beállítás politikai természetét, gróf Szécsen vállalkozásáról a bécsi állanlevéltárban a londoni osztrák nagykövetség jelentései között található iratok és főleg Schwarzenberg herceghez intézett jelentései — szeptember 30., október 1., 8., 17., 20., november 2., 21., december 6., 10., 15., 22. és 25. — alapján annyit állapíthatunk meg, hogy eljárása nagy mértékben magán viselte azt a hangulatot, amelyben a fegyverletétel után Angliába utazott. Szeptember közepén a közvélemény már teljesen elfordult a szélsőséges irányzatoktól: a trónfosztástól éppen úgy, mint az osztrák kormány eljárásától; a konzervatívok az elsőt még élesebben ítélték el, mint addig, hogy a másodikat jobban megnyerhessék annak a mérsékelt eljárásnak, amit az ügy érdekében a legfontosabbnak tartottak. Nem szabad felednünk, hogy utasításaitan Palmerston lord is ezt követelte a bécsi angol nagykövet útján. Ugyanígy tett gróf Szécsen is, aki a trónfosztás politikáját a Kossuth ellen emelt vádak megerősítésével igyekezett ellensúlyozni; ez lehetővé tette neki azt, hogy az osztrák nagykövetség az angol sajtó embereivel, főleg a *Times* szerkesztőségével összehozza és nyilatkozatainak még nagyobb nyilvánosságot biztosítson. Szécsen élt az alkalommal — jelentései- nek nagy része a sajtóval való kapcsolataira és ebbeli tevékenységére vonatkozik, — de sajtópropagandája közben komolyabb tanulmányok elkészítésével is foglalkozott.

Az a négy tanulmány, amelyek közül hármát november 1-i, egyet pedig november 30-i jelentéséhez csatolt, a magyar alkotmánytörténet és közjog tárgyköreiből vett értekezések, amelyeket szerzőjük angol folyóiratokban kívánt elhelyezni. Október 17-i jelentésében azt írta Schwarzenberg hercegnek, hogy egy nagyobb tanulmánya (*travail assez volumineux*) a *Quarterly Review* decemberi számában fog megjelenni, ami azonban nem történt meg. Ugyanakkor röpirat kiadásáról tett említést, amelyet a parlament őszi ülészakájának megnyitása előtt irodalmi barátai segítségével akart kiadni. Nyilatkozatai ellenére abban a véleményben vagyunk, hogy a mellékelt négy tanulmány inkább csak tervezetnek vagy félig-kész munkának látszik.

Az első arról szól, hogy lehet-e Ausztria helyén egy magyar-

szláv birodalmat alapítani, ami feltehetőleg Kossuth magyar-lengyel szövetségi politikájának bírálata kívánt lenni.

A második a magyar közjog egyes tételeit világítja meg. Miután Kossuth és barátai V. Ferdinánd király lemondását és Ferencz József trónralépését, tehát az 1848. december 2-diki trónváltozást törvénytelennek tekintették, Szécsen azt igyekezett bizonyítani, hogy a trónörökléshez az országgyűlés hozzájárulása nem szükséges; a vonatkozó törvények csak a koronázásnak hat hónapon belül való megtartását írják elő. A Habsburgok örökösödését az 1547. V. törvénycikk 5. pontja szabályozta, nem zárván ki azt a lehetőséget, hogy a Habsburg-családnak másik tagja legyen a magyar király, mint aki Németország, Ausztria és Csehország uralkodója volt. Ezt a lehetőséget az 1681-i országgyűlés megszüntette, a *Pragmatica Sanctio* pedig az uralkodó személyek azonosságát mondta ki. A *Pragmatica Sanctio* törvénye Magyarországnak kormányzati önállóságot biztosított, amelyet az 1791. X. törvénycikk kifejezetten a belügyekre nézve állapított meg. Kossuth azonban tovább ment, mert kormányzati önállóság helyett államjogi függetlenséget kívánt Magyarországnak biztosítani.

A harmadik tanulmány az 1848-diki forradalom okainak erősen konzervatív szempontból való bemutatása. Gróf Szécsen beállítása szerint az pusztán Kossuth radikális politikájának csellel és erőszakkal kivívott diadala volt. Ez a beállítás csak abból a hangulattól magyarázható meg, amely gróf Szécsen küldetése idején az addig hátraszorított és újból előtérbe került konzervatívokat jellemezte. A kritikai történetírás ma már nem fogadná el teljes mértékben azokat az állításokat, amelyeket gróf Szécsen különösen ebben a tanulmányban megkockáztat.

A negyedik tanulmánynak Schwarzenberg herceghez intézett novemberi levelében csak vázlatát mutatja be. Annak célja lett volna Magyarországnak Ausztriával való kapcsolatát az angol olvasó előtt akként feltüntetni, amint az a *Pragmatica Sanctio* törvényétől előírt osztatlanságból a márciusi forradalom útján lassankint felbonlott és mind az osztrák birodalomnak, mind a magyar királyságnak felbecsülhetetlen károkat okozott.

Tekintettel arra, hogy e négy tanulmány a magyar konzervatívok működésének egyik nyilatkozása volt, mind ebből a szempontból, mind a korabeli magyar kérdés és gróf Szécsen tevékenységének ismertetése végett fontosnak tartottam, hogy azokat röviden megismertessem.

HORVÁTH JENŐ.

SZEMLE.

Berzeviczy Albert és Prohászka Ottokár emlékezete.

— Elnöki megnyitó beszéd a Kísfaludy-Társaság 1937. febr. 7-i közülésén. —

Utolsó közülésünkön, most egy éve, Társaságunk százados fennállását ünnepeltük. Büszkén néztünk vissza a letelt száz esztendőre s a kegyelet és hála koszorúit tettük le Kísfaludy Károlynak a nagy út elején álló szobra elé. Az volna természetes, hogy most előre tekintsünk, az elénk nyíló új századba, szemügyre vegyük irodalmunk mai állapotát, érdemeit és fogyatkozásait, az irányokat és divatokat, melyek között útunk elvezet, a ránk váró feladatokat, a kötelességet és hivatást, s fennen lobogtassuk eszményeink zászlaját. Ámde ma gyászolni hív el az emlékezés ; lobogónk szárnya lecsügged egy sírnál, útunk fordulóján.

Tavaly még Berzeviczy Albert szava hangzott ez elnöki szék-ből, ő nyitotta meg előttünk az új század kapuját. De maga már nem lépett át a küszöbön ; nevét azóta oda kellett vésnünk Társaságunk történelmi alakjai közé, volt elnökeink fényes sorába, Jósika, báró Eötvös József, Kemény Zsigmond, Toldy Ferenc, Lukács Móric, Gyulai Pál és Beöthy Zsolt neve mellé, akiknek tavaly mint élő utódok áldozott. Ma már közöttük áll az ő szobor-alakja is és szelleme őrködik Társaságunk fölött. Mintha válla csak addig bírta volna éveinek halmazát, míg a fordulón átvezet, hogy aztán lezárja a századot, melynek egyharmadán át volt vezetőnk, 23 évig mint másodelnök, tizenhárom át pedig az elnöki székből. E szinte emberéletet kitevő időn át bölcsesége és tapintata, kötelességtudása és munkássága nem lankadt soha, s épp úgy nem apadt a tagjaiban folyvást megváltozott Társaság változatlan becsülése és ragaszkodása ő iránta.

Családfáján a haza és tudomány szolgálatára oly kiváló ősök mutattak neki példát, mint Márton, Báthory István kancellárja, a Páduában tanult humanista író, Gergely, a tudós nemzetgazda ; anyjától örökölte a Szinyei-Merse család művészi hajlamát. Mind a

három eszmény vonzotta. Élete során több ember munkáját végezte, mindegyiket egész erővel, egész ember helyett. Az író, tudós és politikus összhangban volt benne, mert munkásságának minden téren a műveltség terjesztése volt irányítója, eszménye. Diákkorának szépirodalmi kísérletei finomították ki stílusát; az alaposságot mint jogakadémiai tanár szokta meg; e sajátságokkal tűnt ki a fiatal képviselő, akinek fölszólalásai a szónoklat egyre ritkuló, ma már kihalt művészetét keresték. Hajlama a kultúr-politikához vonta; közoktatási államtitkár lett, később miniszter. Amerre csak fordult, mindenütt tennivalót talált, ez fő jellemvonása. Pihenést kereső olaszországi útjain műélvezőből műértővé, sőt műtörténésszé fejlődött; könyveket írt Itáliáról és a tájképfestésről. Olaszországi útjai levéltári búvárkodásra is csábították, hogy megírja Mátyás olasz feleségének, Beatrixnak történetét, a magyar történet és az olasz renaissance találkozását. Ritka fogékonysággal volt megáldva az irodalom élvezetére is. Fialat korában *Faust* második részének utolsó jelenetei oly lebilincselő hatást tettek reá, hogy azt egész életén át magában hordta, s ha szerét ejthette, minden évben újra olvasta, ugyanazon helyen, a berzevicei park ős fái alatt, hogy lelkében felújítsa. Tanulmányokat írt Shakespeare darabjairól, élvezni tudta Dantét, alapos ismerője volt az újabb francia irodalomnak; Rostand *Cyranója* legkedvesebb könyvei közé tartozott. Ámulatba ejtő munkabírása *Az absolutismus koráról* szóló nagy művéhez az adatok roppant tömegét hordta össze, — saját kezével írva ki hírlapi cikkeket, jegyezve föl utalásokat, s ez adattarban pontosan áthúzva minden felhasznált morzsát, nehogy ismétlésbe találjon esni.

Az alaposság egyesült benne az ismeretterjesztés vágyával. A tudományos és irodalmi életben vezetőszerepet viselt úgyszólván mindenütt; s nemcsak nevének díszét adta oda, hanem részt vett a munkában, minden hivatalát hivatásnak érezte. Nyelvismerete, szónoki készsége sokszor hasznos szószólója volt nemzetünknek külföldön is. Sokat tartott a jó modorra, mi az emberi méltóság megbecsülése s a társas élet kelleme, s ami nálunk kevésbé van kifejlődve.

A Kisfaludy-Társaságnak nemcsak díszje volt, hanem hosszú időn át összetartó kapcsa. Véleménye előtt mindenki meghajolt, nem ndvariasságból, hanem azon meggyőződésből, hogy ő a jót akarja s el is találja. Az irodalmi társaságról az volt a felfogása, hogy az nem lehet «egyszerű névlajstroma az íróknak, akik éppen csak a papiroson találkoznak, a valóságban soha. Ha az irodalmi társaság eleven valóság akar lenni, akkor abban oly íróknak kell találkozniok,

akik nemcsak jelességüknél fogva méltók egymáshoz, hanem akik hajlandók és eléggé lelki rokonok arra, hogy mint társaság együttes, közös munkára egyesüljenek.» — Ezt meg is tudta valósítani körünkben. Akik őt csak ünnepélyeken, hivatalos alkalmakkor látták, el sem képzelhetik, mennyi melegség, jóság, baráti hűség élt benne, mennyi kegyelet és hála a kidőlt nagyok iránt emlékbeszédeiben, mily kitartó ragaszkodás elveihez, eszményeihez. Társaságunk mint egy nagy család gyűlt köréje; s valóban, csak teljes egyetértéssel, összetartással teljesítheti feladatát.

Társaságunkat az egész magyar irodalom otthonának, képviselőjének kívánta tekinteni. Veszélynek nézte volna, hogy irodalmunk mindinkább sajtósági budapesti irodalomná váljék, budapestivé olyan értelemben, hogy vidéki írók aránylag kevésbé érvényesülnek benne, hogy tárgyát túlnyomóan a főváros életéből, gondolatvilágából, szokásaiból, jó és rossz tulajdonságaiból meríti s jellege is nyelvben, stílusban, ízlésben, mindinkább a főváros és csak a főváros után igazodik». Attól tartott, hogy «miatt a vidék lassanként el fog idegenedni attól az irodalomtól, melyet a főváros teremt». Hivatkozott a külföldi példákra, hogy a politikai székvárosnak semmi igénye sincs az irodalmi egyeduralomra, például Németország kultúrája és irodalma a vidéki központoknak köszöni gazdagságát; nálunk is sok hála tarthat számat Erdély, a Felvidék, egyes városok is, hol kiváló írók éltek és dolgoztak. Magas korában is, fáradságot nem ismerve, készséggel vezette Társaságunk tagjait a vidék nagyobb városaiba vándorgyűlésekre, írók és közönség személyes találkozásaira, hogy eleven érdeklődés és hatás támadjon köztük. Igaza volt példáiban is: akárhányszor láhattuk azokon az utakon, mily mohó érdeklődéssel, mily megértéssel fordul a vidék művelt közönsége íróink felé. Láthatjuk azt is, hogy irodalmunkba napjainkban is egészen új áramlat érkezik Erdély felől.

Ez elvek, melyeket hangoztatott, Társaságunknak alapjait teszik, így szelleme és hatása él és munkál a Társaság életében.

Ilyen áldozatos élet nem oszlik hatás nélkül a homályba. mutatja Társaságunk egy másik kimagasló alakjának példája is, akit most tíz éve hívtak meg díszülni a Társaság, s aki néhány hét múlva örökre eltávozott körünkől; tíz éve hallgat sírboltja mélyén. de szava még itt zeng szíveinkben, maga élőbb az eleveneknél. A nagy püspök ez, Prohászka Ottokár, akinél lánglelkűbb pap Pázmány Péter óta nem volt Magyarországon. A szószerűen délceg alakja fehér karingben olyan volt, mint egy arkangyal, égi üzenet fölmagasztosult hirdetője. Tüzes szavával hittérítő volt a fásult keresztények közt.

A materializmus évtizedeiben a vallásosság elrejtőzött, félve, szinte szégyenlősen titkolták szívökben a hívők, — s egyszerre kezdték megemelni a kalapot az utcán a templomok előtt; minden ilyen kart ma is Prohászka bátorító szelleme mozdít meg. Azt tanította, hogy az apostol nem zárkózik el a cellába, hanem jár-kél és tesz és segít; ő e szerint élt. Az életben orvos volt, aki lelki-testi szenvedők közt járt-kelt, fölkaparta nekik a Bethesda vizét, megértéssel, reménnyel és a szeretet szavával gyógyított. Föltárta a cella ólmos ablakát, hogy beáradjon Isten napjának fénye. Az Irásból «édes ámulattal» azt olvasta ki, hogy hála és dicsőség jár az Úrnak, szent öröm és élvezet az embernek. A Teremtő hatalmát és dicsőségét csodálta a világ szépségében. Századokkal megkésett testvér a Pilis hegyének szerzetesei közül, akik — az ő szavai szerint — a quercus és fagus lombjaitól vették a kinyilatkoztatást. Lelke ujjongott, hogy megtehetett hittel, és ezt boldogságnak érezte. A szentek képei nemcsak a gótika szikár kőszobrai: Rafael képei is áhítatosak, bár rajtok minden szépségbe öltözött, ad maiorem Dei gloriam.

Herczeg Ferenc egyik regényében megnevezetlenül egy főpapot ír le, aki azzal hajlik a csüggedt bűnbánóhoz: nemcsak a halál és betegség, a napfény és az öröm is Isten ajándéka. Ki ne ösmerne rá e képben a nagy püspökre, akinek evangéliuma két szóból állott: Isten jó.

Egyéniségének, élő szavának közvetlen varázsa ma is él, sugárzik könyveiből. Aki csak olvassa is, érzi, hogy itt járt közöttünk az Úr egy szolgájában a Lélek, aki a maga lángjáról meggyújtja a mi parányi mécséinket, hogy világosodjunk meg és melegedjünk nála. Azt is ő mondotta: szép, hogy az egyház ma is avat szenteket; a hívők tudhatják ebből, hogy azok elevenen járnak közöttünk, láthatatlan glóriával.

A hit, remény és szeretet, melyet ő hirdetett, nem elvont erény volt, hanem az élet sója. Az ő nagy hite mindenre vonatkozott, égre és földre, életre-halálra, földi jobb sorsra és nemzeti föltámadásra.

Sírja elől tíz év óta nem fogy el a virágok halma: drága üveg-házi tövek, pálmák, kis mezei virágok fűszállal összekötve: — azt hirdetik, hogy ő fel tudja fakasztani ezerek és ezerek szívében a legritkább erényt: a hála meleg forrását. Ez mutatja, mily jótevőnek kellett lennie. S aki onnan a sírtól feljő, magával hozza az ő jeligéjét, melyet sírtáblájára is rávéstek: Dum spiro, spero = Míg élek, remélek.

Azt mondtam volt: az emlékezés elhív onnan, hogy irányokról, eszményekről beszéljek, pedig, íme, ő róluk emlékezve, eszmé-

nyek körül szolgáltam, példákat állítottam. Ily emberek jelenléte megneemesíti az életet. Az egyik lankadatlan magvető, jövő aratások munkása, a másíknak szava, mint az ég szelid esője, életre ébreszt minden jó magot.

Ma az egyén magát megtagadva, szánt szándékkal a tömegbe olvad, hogy a számmal növelje erejét, nem kiválóságra, hanem hatalomra törekszik; az ő példájok az egyén hatását, a kiválóság hatalmát mutatja. A beszéd ma csak forgó rézpénz, olcsó eszköze a mindennapi vásárnak; — ők hatni tudtak a szóval, melyben lélek és érzés és művészet volt.

Most a szellemi tudományok félénken húzódnak félre, vagy szerényen túlságos aprólékoskodásba merülnek: ők megmutatták, hogy a szellem erő s a messzelátás fölemelő és tanulságos. Sokan a magyarság jelszava alatt huzódoznak a külföldi műveltségtől s szinte a tudatlanságban keresik a magyar Eldorádót, — ők világpolgári kultúrájokban voltak a magyarság oszlopai. Mások az idegen majmolásába süllyednek: ők megmaradtak magyaroknak. Önzés keresi a boldogulás útját: őket önfeláldozó munka emelte magasra. Leereszkesznek a néphez, hogy megnyerjék; ők fölemelésén dolgoztak, ezzel érték el népszerűséget. Hamari célt szokás szem előtt tartani, — ők a jövőnek munkálkodtak s már életükben láthatták munkájok hasznát.

Ime, egy futó pillantásra is mennyi a tanulság életökben!

Az ő nagy emlékekre s Társaságunk hivatására gondolva, nyitom meg a Kisfaludy-Társaság 90. közűlését.

Voinovich Géza.

Berzeviczy Albert emlékére.

— Ünnepi beszéd a Kisfaludy-Társaság Gyulai-serlegével,
1937. február 7-én. —

Most egy éve annak, hogy Társaságunk fennállásának évszázados emlékűnnepén itt ebben a körben baráti lakomára összegyűltünk. A közös érzelmek tiszta összhangjában üheltük volna meg ezt a napot, ha egy közel fenyegető súlyos csapás és veszteség tudata ünnepi hangulatunkat meg nem zavarta volna. Aggodalmas sejtéseink azt sugallták nekünk, hogy utóljára tisztelhetjük körünkben azt a férfit, ki Társaságunk büszkesége, koronája volt, Berzeviczy Albert ékes szava utóljára hangzott el közöttünk, hogy szellemi életlobbanásának fényével még egyszer világosságot támasszon maga

körül. Aggodalmaink szomorú valóra váltak, szeretett és nagyra-becsült elnökünk eltávozott körünkől, gyászba borítva Társaságunkat és az egész művelt magyarságot, mely egyik legkiválóbb szellemét, egyik legnagyobb fiát bírta és tisztelhetette benne. Midőn ma a hagyományos serleggel kezemben áldozni óhajtok emlékének, úgy érzem, hogy ő nem távozott el körünkől, Berzeviczy Albert nem némult el a halálban, az ő szelleme él és hódít, mint ama kiváltságos nagyoké, akik életükben a közjó és a nemes megtermékenyítés forrásai voltak, hazájuk üdvére és dicsőségére áldásosan közremunkálkodtak.

Kitűzött céloom és feladatom félreismerése volna, ha mai megemlékezésemben Berzeviczy Albert érdemekben gazdag életének és munkásságának bővebb méltatására törekedném. Nem teszem ezt azért sem, mert mélyen tisztelt elnökünk mai klasszikus jellemzése után az én beszámolóom az ő szavainak és gondolatainak csak gyenge visszhangja volna. Különbö is úgy érzem, hogy Társaságunk Berzeviczy Albertnek sokkal többel tartozik, mint sem hogy egy futó megemlékezés keretében leróhatná a kegyelet adóját iránta. Az ő szellemének kincses bányájában oly források rejlenek, melyeknek kiaknázása nemcsak Társaságunk ma élő tagjait, hanem a jövő nemzedéket is munkára, kutatásra ösztönözheti. Társaságunk hivatásához tartozik, hogy a buzdításban elől járjon, már csak azért is, mert megdicsőült elnökünk itt, ebben a körben ontotta szellemének legfényesebb sugarait, s így a mi Társaságunk a leghivatottabb lefőtéményese annak az örökségnek, melyet ő a magyar lélek gazdagítására hátrahagyott.

Én erre a térre ma nem kívánczok s inkább arra törekszem, hogy lelki kapcsolatot keressek szellemével a múlt nyomán, mely egybefűzött véle. Kora ifjúságomtól fogva ismertem és tiszteltem őt, aki már pályaindulása kezdetén fel volt vértézve mindazzal a készültséggel, mely a nagyra hivatott vezéregyéniségek sajátja. Sorsom később a közpályán is összehozott vele, küzdelmes, nehéz időkben, midőn vajmi kevés siker, de annál több csalódás jutott osztályrészül azoknak, akik a közérdek szolgálatát nem a hiú jelszavak és az olesó népszerűség kultuszában keresték. Midőn a nagy isten-csapása reánk szakadt s a nemzet katasztrófájával együtt Tisza István halála is bekövetkezett, a nagy vértanú magyar emlékének ápolására együtt bontottunk lobogót azokkal a lelkes férfakkal, akik Tisza Istvánhoz a halálban is hívek maradtak. Berzeviczy Albert ezt az ügyet is sűrű tartó hűséggel szolgálta, méltóan önmagához és ahhoz az örökséghez, melyet Tisza István nemzetére hátrahagyott. Végül ott voltam halálos ágyánál, midőn búcsút vett tőlem, csodás lelkierővel és

megnyugvással nézve szembe a közelgő véggel, az emberi elmulás titokzatos nagy pillanatával.

Ebben a megemlékezésben megtisztulva és felemelkedve, tanubizonyságot tehetek róla, hogy Berzeviczy Albert nagyszerű életének, hatalmas pályáivalésének a lendületében soha erőgyengülést nem tapasztaltam, soha egy bántó zavaros foltot nem láttam, mely homályt vethetett volna az ő tisztelt, nemes alakjára. Ezt a nagy embert gyarló egyéni célok soha sem vezették, mindig a magasröptű eszmék és ideálok szolgálata volt a vezérsillaga, elhárítva az eszközök megválasztásában is minden önző megalkuvást, mely egyéni sikereit megkönnyíthette volna. A közpálya jellemrontó befolyásai, melyek gyakran a jobbakat is kísértésbe viszik és áldozatul ejtik, soha sem tudtak hozzáférközni, elvhúsége épp oly rendíthetetlen volt, mint kötelességérzete, mely kitartásban és munkateljesítményben az emberi erő legnagyobb mértékét is messze felülhaladta. A jó emberek ritka típusa volt, aki soha sem kereste boldogulását mások rovására, és ha a közszereplésben szerette is a csillogást, az előkelőséget, ezt nem azért tette, hogy szellemi felsőbbségét a gyengébbekkel éreztesse s mások sikereinek, nimbuszának a lerontására törekedjék.

Ebben a megvilágításban, a tiszta lelkek fénykörében látom én ma őt és erős a hitem, hogy úgy fogja őt látni a jövő nemzedék is, mely életét és szellemi hagyatékát valamikor kutatni fogja. A Gondviselés ajándéka volt ő nekünk magyaroknak, akiben benne élt fajának nemzetfenntartó hivatottsága, a magyarság történelmi küldetésének tudata. Benne, a régi Felvidék fiában, a honszerző ősök ivadékában képviselve volt mindaz a nemes érték, amiből multunkra következtethetünk. Az ő fajának szívós küzdelme, nemzethúsége és műveltsége volt a mi létfenntartó erősségünk, vérrel szerzett jogaink őre és biztosítóka egy viharos ezredéven át. Lelki nagyságának a bizonyítóka, hogy midőn hontalanná vált s az ősi föld idegen rabló martalócok zsákmánya lett, nem a kishitű kétségbeesőkhöz csatlakozott, hanem odaállott a küzdők sorába, hogy elorzott javainkat, a magyar igazságot a bitorlóktól számon kérje. Élete alkonyán jutott a keserű pohár osztályrészül néki, de ő még sem csüggedett, hanem küzdött a nagy lelkek erősségével abban a meggyőződésben, hogy bárminő súlyos megpróbáltatások várjanak is a magyarságra, az igaz ügy veszendőbe nem mehet. Idealista volt ő, aki hitt az igazság és az erkölcs diadalában, szemben a cinikusokkal és a megalkuvókkal, akik a napi érdekek önző anyagi kiaknázásán kívül semmiféle törvényt szentnek el nem ismernek, mely az embert a sors csapásai között nemes küzdelemre és áldozatra kötelezi.

Berzeviczy Albert a nemes küzdők közé tartozott, a nemzet-
építő nagy munkások közé, akinek emléke nem tűnhet el nyomtalanul s akinek alakjára az idő nem boríthatja reá a feledés mohát. Ezzel a kegyeletes érzéssel hódolok ma néki, midőn meggyujtom az emlékezés mécsvilágát megdicsőült lelkének, mely velünk van és velünk marad, míg méltóak leszünk arra, hogy a magyar nevet becsülettel viselhessük. Berzeviczy Albert élete nincs bevégezve a halállal, emléke együtt él a magyarsággal, s mint Tacitus írja Agri-
coláról: az utókornak átadva és elbeszélve hallhatatlanná válik.

Legyen az ő példája munkánk és küzdelmeink erőssége, hitünk és reményeink világító fáklyafénye a sötét magyar éjszakában, melyből felvirradhat reánk a megváltás hajnalfénye, ha ehhez a szenvedő, szomorú magyar földhöz, melynek örök adósai vagyunk, nemzeti hagyományainkhoz és régi nagyjaink szelleméhez hűségesek maradunk.

Ebben a fogadásunkban megerősödve, hittel a magyar jövőben áldozunk Berzeviczy Albert halhatatlan szellemének!

Horánszky Lajos.

IRODALOM.

Magyar könyv Shakespeare-ről.

Sebestyén Károly : *Shakespeare. — Élete, kora, művei. — Rózsavölgyi és társa kiadása. — 308 lap.*

Shakespeare összes műveinek jó, részben kitűnő fordítása van a magyar közönség kezén, az életéről és munkáiról szóló irodalom azonban nincs arányban darabjainak elterjedtségével. Teljes fordításához a Kisfaludy-Társaság esztetikai kíséretéről is gondoskodott s kiadta Greguss Ágostnak az Akadémia pályázatán koszorút nyert kötetét, melynek címe *Shakespeare pályája*. E kötet rövid életrajz mellett néhány összefoglaló értekezésből áll ; a másodikban következett volna az egyes színművek fejtegetése ; ez sohasem készült el. Csak az egy *Hamletről* van egész kötetet tevő fejtegetés, Alexander Bernáttól. A *Shakespeare-Tár* sokat tett egyes színművek s némely költői sajtóságok elemzése dolgában, itt viszont az összefoglalás hiányzik. Shakespeare költészetének egy elemét Berzeviczy Albert vizsgálta behatóan, a természetfölötti elemet a költő drámáiban. Bayer József hatalmas műve, *Shakespeare drámái hazánkban*, címe szerint a magyar fordítások s magyarországi előadások roppant tömegű adatainak pontos és teljes foglalata. A költő életrajzát s művének összefoglaló ismertetését Walter Raleigh szép könyvének fordításában az Akadémia adta közönségünknek.

A Shakespeare-irodalom roppant kiterjedése mellett várni is alig lehetett magyar összefoglalást, még kevésbé oly életrajzot, mely némi újsággal s eredetiséggel büszkélkednék. Most mégis ilyen Sebestyén Károly új könyve. Saját kutatásaiból tud adalékot nyújtani Shakespeare tanuló-éveire, mert Anglia nagy könyvtáraiban föl-kutatta a költő fiatal korában használatos tankönyveket, s azokat tartalmilag, sőt cím szerint is kapcsolatba tudta hozni Shakespeare alakjainak szavaival. Ez eredményeket annak idején külön kötetben adta közre ; most csak mérsékelten használja föl. A költő művészetében harminc év tanulmányaival szerzett alapos jártasságot. Első ily műve, *Athéni Timon* részletes fejtegetése, 1904-ben jelent

meg az *Egyetemes Philologiai Közlöny* hasábjain. Azóta mint tanár, dramaturgiai jeles könyv írója, mint esztetikus és színbíró ügyszólván le sem tette kezéből Shakespeare műveit. S ez meg is érzik könyvének elevenségén, biztonságán. Szerencsésen elkerülte mind a két veszedelmet, mely ily könyv íróját fenyegeti: nagy közönséghez szólva, nem vált felületessé, s a Shakespeare-tudomány rengetegében jártasan, nem tévedt fárasztó és zavaró részletekbe. Könyvét haszonnal olvassa, aki most akarja megösmerni a költőt, mert e könyv világos és tiszta képet ad róla; aki pedig maga is ösméri a Shakespeare-irodalmat, az a szavakban, jelzőkben, kifejezések fordulataiban ráismer a mélyebb tanulmányra, a nem rejtett, de csak az értőnek megnyíló célzásokra, árnyalati finom megkülönböztetésekre.

A könyv beosztása amily természetes, oly szerencsés is: a fiatal évek és az öregkor rajza közé foglalja a költő munkáit, korszakonként, világos, összefoglaló tanulmányokban tárja elénk életének munkáját. Érezzük az összetartó fonalat, a fejlődést, s valóban egy élet képe van szemünk előtt, mikor letesszük a könyvet.

Egy pár vonással megrajzolja Erzsébet királyné korát; kiemeli, mily szerencsés volt az időpont a költő kifejlődésére. Fiatal éveit, korai házasságát, családi életét a költő műveiből vett idézetekkel világítja meg; ez hiteles és érdekes egyszerre. Bár rövidsége törekszik, szakít időt a költő alakjához tapadt anekdoták bírálatára. A darabok időrendjét külön közli, a tárgyalásban összefoglalja az együvé tartozókat. Főnt kezdi, az ormon: *Romeo*, *Hamlet*, *Lear*, *Macbeth*, *Othello* elemzésével. A tartalom-elmondás közben művészi módon elkészül a jellemek kifejtésével, néhol a forrásul szolgáló anyag összemérésével, vagy a dramaturgiai s lélekrajzi főpontok kiemelésével. Lépten-nyomon finom megfigyelésekre akadunk, például mindjárt *Romeónál*: hogy *Romeo* tud passzív is lenni, ha a szenvedés elcsüggeszti, — *Julia* pedig tud aktív lenni, szembeszáll atyjával s elszánja magát a tetszhalált hozó méregre. *Hamletben* a szűk tér ellenére is érezteti *Montaigne* gondolatainak hatását. Érdekesen mutat rá a hézagokra, ingadozásra *Hamlet* anyjának jellemrajzában: nem tudjuk, szerette-e első férjét, részes-e megöletésében, de az világos, ami a darabra tartozik: hogy fiát szereti. A nagy tragédiák közül a könyv *Leart* tartja legmagasabbra, mert a hős tragikumja legegységesebb: a szülők tragikus sorsa a nemzedékek harcában. (E kérdésről Shakespeare felfogásában a szerző e folyóiratban kiváló tanulmányt közölt.) Megmutatja *Lear* és *Gloster* egybefont tragédiáit, elemzi *Lear* beszámíthatóságát, indokait a vég-

zetes osztályban, régi mivoltának észbontó sérelmeit, egy-egy világitó szavát, amint a viharban a ruhátlanokra gondol: — «kevés gondom volt eddig erre». Ehhez képest *Othello* valóban csak egy monómánia képe. *Macbeth* a szerző szerint legközelebb áll Aischylos tragédiáihoz.

A történelmi színművek közül *János királynak* színgazdagságát emeli ki: költői nyelvét, változatos alakjait, a fattyú Richardot, Constanziát, a kis Arthúrt. Valóban, e darabban inkább ezekre gondolunk vissza, mint a királyra; bizonyára ez a színesség vonzotta Aranyt a darab lefordításához. Egyetértünk szerzővel abban, hogy *II. Richardot* fölébe emeli ismertebb társának, *III. Richardnak*; ez utóbbi népszerűségének okát abban látja, hogy a közönség a színpadon a tett emberét szereti, másrészt a tömegeket, díszes külsőségeket, amiben *III. Richard* gazdagabb. Elismeri, hogy a költő e véres alakot is pompásan rajzolta meg: monumentálissá tette, mégis emberivé; ez emeli fölébe Marlowe vérengző hőseinek.

Shakespeare történelmi alakjai közt ott libeg a puffadt Falstaff, szinte bohózati alak a királyi díszletek közt. Szerzőnk a költő genialitását élvezi abban, hogy ezt a hazug, részeges, ledér, gyáva fickót szeretetreméltóvá varázsolta, fürgé leleménye, kedélye, magát mindig feltaláló életrealitása s főképp ártalmatlansága által. Ezt a szeretetreméltó vonást nehéz a színésznek megadni; Werner Krauss népszerű alakítása is csak abban találó, hogy komolyan veszi magát, — a kedvesség hiányzik belőle.

A romantikus színjátékok közül gazdag *A velencei kalmár* elemzése. Említi az eleven mintát, Lopez orvost, a művészt: Marlow *Máltai zsidóját*, elválasztja ezektől Shakespeare művét, s a rászédett ördög mondakörébe sorozza. Annak felfejtése, mint keverednek itt a meseszerű, vígjátéki s egy-két vonásban a tragikai elemek, több helyet megérdemelt volna. Hasonló elemzése az emberi, emberfölötti és alattinak szépen van kiemelve *A szentivánéji álomnál*, melyet szép képpel „tövis nélküli virágnak“ nevez a szerző. *A makrancos hölgy* komikuma, a *Vízkereszt* bohózatos elemei közt az *Ahoggy' tetszik* mellett áll meg a könyv, hogy a mélabús Jacques álarcát megemeltse és megmutassa alatta a költő vonásait, amint az öregedés, erővesztés felhői kezdik árnyékolni. *A sok hűhó* kegyetlen meséjét, hol Herót ok nélkül éri gyalázat és szenvedés, azzal menti, hogy a költő szorosán szokott ragaszkodni a készen vett meséhez, s a nők helyzetéről az ő korában nem is a mai fogalmak uralkodtak. Vonatkozik ez a *Téli regére* is.

A római tragédiák szerzőnk szerint iskolás példái a valódi tra-

gediának. Mindben érdekes és tanulságos viszonyuk forrásukhoz; egyébként azonban változatosak. Coriolanusban a jellemfestés a fő, Julius Caesarban a hősokeket elnyelő világtörténet viharát érezni, Antoniuson az erkölcsi erő híjának veszedelmét, az öregkori szerelem rombolását. *Troilus és Kressida* drámájának laza szerkezetéből azt érzik ki, hogy nem egyszerre készült, s hogy Shakespeare érlelődő pesszimizmusa a homéri tárgyat tragikomédiává fordította.

Szerzőnek szerencsés gondolata, hogy az összefüggést és fejlődést maguk közt a művek közt keresi s a költő életének gyér, biztos adatait csak keretül veszi. Ezek közül csak a hitelesekre támaszkodik. Sajnáljuk, hogy a szonettek egyéni vonatkozásait, önvallozásait kevésbé aknázza ki. Kárpótol viszont azzal, hogy Shakespeare pályáját nem zárja le halála napjával, hanem futó megvilágításban fölűnteti műveinek későbbi sorsát külföldön, Voltaire dühét a «részeg barbár» ellen, Ducis igyekvését, hogy e szabad drámákra ráerőszakolja a hármasság bilincseit, s a francia választékosságot, karkötőt téve Othello zsebkendője helyébe; míg aztán Lessing megdönti a hármasság kalodáját, elűzi a színpadról Voltaire gyerekes kísérteteit. Németországi feltámadásán át jutott új élethez otthon Angliában is, irodalomtörténetírók, s főképp Garrick, a színész segítségével. Külön függelék tájékoztat Shakespeare elterjedéséről hazánkban.

A könyv a komoly tanulmány nyelvén szól, mégis elevenen; egyesül benne a tanár világossága a tudós alaposágával s az essay-író színes látásával. Alapos és biztos, — mégis meleg levegő-áramként érezni mindenütt a tárgy szeretetét. Az egész könyv egy öntésből készült — valódi *könyv*.

V. G.

Három könyv Adyról.

Schöpflin Aladár: *Ady Endre*. Nyugat kiadás. — Révész Béla: *Ady és Léda*. Dante kiadás. — Bölöni György: *Az igazi Ady*. Paris. 1934. Editions Atelier de Paris.

Közel húsz esztendeje, hogy Ady meghalt s még mindig harc folyik körülötte. Talán sohasem lesz mindenkinek kedves poétája. Diabolikus természete, erkölcs, haza, Isten fogalmának értelmezésében önkényes állásfoglalása elriasztja magától az egyszerűbb, egészségesebb érzésvilágú, észjárású lelkeket. A «mindent vallás» elvét a művészetben, akárcsak az életben, kevesen ismerik el, már pedig Ady az első teljesen gátlástalan költőnk; sőt még rosszabbnak mu-

togatja magát, mint amilyen valójában. Természetesen klasszikusaink sem minden alkotásukkal valók iskolába, szalonba. Kérdés, mennyire fogy meg egykor Ady szótárának támadható anyaga, régebbi nagyjainkéhoz képest. Mert hiszen azt tudjuk, hogy nem egy, ma már elfogadott lángelme erkölcsileg is szemben találta magát korával. „Ady régen beérkezett“, s most már csak a jövő titka, hogy mindaz, ami életében, költészetében botránkoztató volt, mennyire kap polgárjogot s milyen mértékben igazolja őt a későbbi idők magyarája. Ki tudja ma ezt megmondani? Mégis valószínű, hogy Ady a jövőben is inkább a Verlaine-ek, Villonok, Baudelaire-ok, a «bukott angyalok» kasztjában éli egyoldalú, részben körülrajongott, részben gyanúval, váddal illetett életét. De az is meglehet, hogy éppen azok a versei maradnak fenn, melyeken ma sem találhatni gáncsolni valót. (A halál lovai. Párizsban járt az ősz. A paraszt Nyár. Havasok és Riviera. Szeretném, ha szeretnének. A föl-földobott kő. Az eltévedt lovas, stb.)

Három könyv Adyról; mindegyiket kortárs, jóbarát írta, szeretettel, kegyelettel. Ez közös vonásuk; egyébként ég és föld választja el őket egymástól. Kivált Schöpflin Aladár áll köztük elszigetelten, s jegyezzük meg mindjárt, hogy az ő munkája hasonlíthatatlanul a legértékesebb a három közül. Schöpflin nemcsak rajongásig hű, megértő barátja volt Adynak, hanem kritikusa is tudott lenni. Tőle vártuk volna leghamarább ezt az összefoglalást, s lám, majdnem ő késett leginkább. Meg is említi Előszavában, hogy miért tartotta magát kétszeresen a «monum prematur» elvéhez. Látnia kellett, hogy az Ady-irodalom özönében Ady gyakran csak ürügy volt, s hogy akik a nagy modernről megemlékeztek, nem egyszer önkénytelenül önmagukat állították mondanivalójuk központjába. Ki volt Ady? Milyennek láttam Adyt? E kérdésekre rendszerint «Ilyen vagyok én, ez vagyok én»-féle válaszokat kaptunk. Voltak, akik még Ady modorát is magukévá tették beszámolójukban, természetesen modorosan. Schöpflin ettől félt s megvárta, míg elfogulatlanabban nézheti a bálványozott barát művét. Valamikor ő is szenvedélyesen harcolt Adyért. Az az idő volt ez, mikor — mint maga említi — «az abszolút elutasítást az abszolút elismeréssel kellett ellensúlyozni». Azóta ő is lehiggadt s szinte azt mondhatnók, hogy tönkmondatokká egyszerűsödött Adyról való képe. S ami a legtöbb társától megkülönbözteti: nem Ady nyelven beszél Adyról, hanem a magáén, s hangját igyekszik az irodalomtörténet hangjához alkalmazni. Szóval érett könyv ez, nagy idők visszhangja, rokonszenves memorandum, melyben a legkeményebb szónak sincs bántó

éle, s egész szellemében megértést érdemlő, szerénységében, egyszerűségében is ünnepi, meggyőződéssel teljes visszatekintés egy romantikus korra s e kor amnyit vitatott új nagyságára. Közönségünk még ma is a túlzót, támadót szereti, ha Adyról írnak; Schöpflin könyve maga a megtestesült 'niggadtság'. Talán ez az oka, hogy megjelenésekor az értékes mű nem vert fel nagy port.

Schöpflin ugyan madártávlatból, de a maga teljességében veszi szemügyre Ady pályáját. Valami közvetlen, szinte családias hangon beszél, s ennek a jóízűnek az a magyarázata, hogy nem titkol, semmit, nem kerül el semmit. Úgy érzi, hogy a mindent valló költőről csakis őszintén lehet jól beszélni. A mellett mester is a közlékenység tapintatában. Valamikor a közönséget, sőt jónehány barátot is, nem Ady értékei kápráztatták el elsősorban, hanem aktualitása, nyárs-polgár-pukkasztása, zajos, egészségtelen életmódja s minden áron való kötődése elődeivel, korával. Schöpflinnél mindez szóba kerül, de másodsorban, mint jelenség, tünet, a személytelenség kimért, ténymegállapító hangján, mely a legkényesebb kérdésekben is eltalálja a kellő kifejezést. Személyisége csak ott lép előtérbe, ahol értékelés esik. Különbö a lelkiismeretes szemtanú vallomására törekszik. Inkább a fényképész, mint a festő szemével nézi Adyt; az is szerencséje, hogy nem költői kedély, mint a kritikuskok, irodalomtörténetírók közül sokan. Becsületesen számbaveszi mindazt, ami Ady és kora képét alkotja, s így jár el a költő egyéniségének, fejlődésének ábrázolásában is. Felvilágosult, nemesen konzervatív szellem; éles szemmel látja meg mindig, hol és miben tért el Ady költői, emberi felfogásban korától, elődeitől, s ennek okát meggyőző logikával fejti ki. Úgy veszi Adyt, amint van, erényeivel, hibáival. Az az elve, hogy a lángelmének minden szabad s alkotásaiért tévedéseit is el kell néznünk. Tehát mint életjelenségre mutat rá Ady életének, költészetének minden fontosabb mozzanatára, a kor, a környezet hatásának eredményeire, a költő természetéből kiúzhatatlan tényezőkre. Aránylag keveset esztetizál s inkább bölesen sommáz, mint új elveket keres. Végigvezet Ady életének, költészetének valamennyi főbb útvonalán, tárgyalja korához való viszonyát, de főként csak őt nézi, a mindenkitől független, kora fölött álló zsenit. Menynyire tárgyilagos, abból is kitetszik, hogy bár sok személyi köze volt Adyhoz, mégis alig ejt szót magáról. S ez az előkelő személytelenség a legkényesebb fejezetekben is ki-kierzik; elég e tekintetben a századforduló világszemléletének, a nagyváradi környezetnek, vagy a darabont-korszaknak pompás fölényességű rajzát olvasnunk. Schöpflin általában mindenhez és mindenkihez bizalmatlan egy ki-

esit, amit s akit Ady pályája közelében talál. Már nem a barát beszél belőle, hanem a mindenki felé fordult emlékező, akit egy magasabb szempontú irodalmi kritika kötelez. Sikerült is magát lehetőleg függetlenítvé, legjava tudása szerint megmutatni, megmagyarázni az egykor érthetetlennek, zavarosnak, bagyományellenesnek látszó költő természetes törvényeit, tősgyökeres magyarságát, a régiekhez képest jogszerű fejlődését, újításait, egyúttal tévedéseit is. Ady életének valamennyi nevezetesebb eseménye, a tapogatózás, a diákévek, újságírói próbálkozások, Léda, egyéb kapcsolatok a nőhöz, elhelyezkedés az irodalom csoportjai közt, politikai, vallási vonatkozások, magány, családi élet, aztán az Ady-vers jelentősége: mindez kifejezést kap itten, ha röviden is. Schöpflin inkább elkerüli, amit félig tud; amit mond, mindig határozottan, világosan mondja. Nagy dolog ez, mikor valaki a magyar költői stílus legbonyolultabb koráról beszél.

Schöpflin egyeztető szellem. Végtelenen vitatott költők bírálói rendszerint akkor közelítik meg az igazságot, ha középúton járnak, mint Schöpflin. Természetesen a túlzók egyik végletben sem értenek vele egyet. Itt megalkuvónak tekintik némelyek, holott csak ítélete lett érettebb; ott viszont még mindig radikálisnak számít, holott csak korának, nemzedékének krónikása, s olyasmikről számol be, amik már történeti tények. Ma még lehetetlen olyan könyvet írni Adyról, melyet minden párton teljes elismeréssel fogadjanak. Schöpflin már hatalmas lépést tett e felé az ideális könyv felé s Ady kortársai, bajtársai közt talán egyetlen, akinek ítéletében a jövő helyeslését is annyiszor érezzük. Kítűnő keresztmetszetet adott Adyról, kivált azoknak, akik a rengeteg modoros Ady-emlékezés és Adymagyarázat őserdejében éppen magát Adyt nem találták eléggé felfoghatónak.

Épp az ellenkezőjét kell mondanunk Révész Béla *Ady és Léda* című könyvéről. Igaz, Révész sok levélforgácsot s egyéb érdekes dokumentumot közöl Adyról és Lédával való levelezéséből. De őt éppen a kortársi közelség vezette félre. Anyira el van ragadtatva a jólétesültség, a közvetlen szemtanú nélkülözhetetlenségének büszke tudatától, hogy ebben vergődik, gyönyörködik mindvégig. Ami a levélananyagot illeti, talán fényt vet Adynak, az embernek, költőnek s főként a szerelmesnek egy-két mozdulatára, de aztán, ha letesszük a könyvet, alig emlékezünk már valamire. Ady költészete, prózája, mely az előbbinek visszfénye, úttörője vagy másodvirágzása, minden lényeges mondanivalót magába foglalt, a levelek számára már alig maradt néhány mélyebb kontempláció, időhöz nem kötött, csupán

műveltségéből, olvasottságból sarjadt téma. E levelek, töredékek túlnyomó részben terminushoz fűződő jelenségek. Sietve odavetett kézvonások, többnyire pénztelenségről szólnak s bennük van az átvirrasztott, átmulatott éjszakák másnapi kesernyés, fáradt, neuraszténiás hangulata. Csupa hirtelen, kuszában fogalmazott írás, önző szavak, nőhöz, barátokhoz, akiket Ady annyira szeretett szolgálatába vonni. A levelek fércelve kerülnek egymás mellé s talán azért nem hatnak kellően, mert Révész agyonmagyarazza őket. Megmámorosodik egy-egy szótól, kijelentéstől, s lírát költ hozzá, prózában, a maga és Ady nyelvének eléggé groteszk keverésével. «Egyetlen vagyok, — mondja többek közt — akit a nagy történet megszegődése után is Léda zárkozottsága elfogadott». E titokból azonban alig kapunk valamit, a pusztá leveleken kívül. Révész inkább magával van elfoglalva. «Dokumentumos fotográfiája a tétova rejtelemnek, amit Ady és Léda megpillantanak, megfürkésznek, s nem tudhatják, mi történik velük». Ez a pár szó eléggé jellemzi Révész önös stílusát. A homályt homálylyal, divatos bombasztokkal teszi sűrűbbé. «Megjellemező», «frontbalakuló», «mimóza-ömlés», «boldogkedvű», «sirályosan vajúdnak» (t. i. az első Léda-versek), — s egy sereg más ilyen kifejezéstől hemzseg Révész könyve. Szóval ösztövért új levélanyag, mely elvész a szerzőnek sokszor émélygösségig modoros stílusáradatában. De meg kell hagynunk, hogy ez a könyv mégis jelentékenyen foglalkoztatni tudja másodrangú érdeklődésünket. Sok érdekes kép, illusztráció van benne s a tarka anyag azt a kíváncsiságunkat táplálja, melyet nagy emberek kis dolgai, esetleg kulisszatitkai iránt életünk üresebb óráiban érzünk.

Schöpfung és Révész könyve között foglal helyet Bölöni György terjedelmes, Párizsban megjelent műve: *Az igazi Ady*. Bölöni nagyműveltségű ember, de féktelenül egyoldalú. Kisajátítóktól félti Adyt s maga is önkénytelenül ezek számát szaporítja. Szerinte Ady: lázadó kurtanemes, s egy parasztforradalom költője. Onnét is származik ez az egyoldalúság, hogy Bölöni régóta a számára sok mindent *elrútító messzeségből* nézi viszonyainkat. Nála a közvetlen érintkezés hazájával ott szakadt meg, ahol Ady pályája befejeződött. Ami azóta történt, Bölöni jórészt Párizsból látja, hallja, olvassa, tudja. Más lenne ő is, ha együtt őrlődött volna velünk ezekben a nehéz esztendőkbén. Akármilyen gigantikusnak rajzolja is Adyt, szűkített, szegényített kép ez. Mert hiszen a forradalmi hang, a lázítás hangja mégis csak *egyik* eleme Ady világának. Ady sokkal több ennél: nemcsak politikai költő és örökké elégedetlen, hanem *csak* művész is. s nemcsak az elnyomottaké; ő a Dózsa Györgyöknek is felibe kerekedik, valahányszor mint istenáldotta művész érzi jól magát ezen a

világon. Schöpflin bölesen mutatott rá, mennyire külön áll Ady, minden lekötöttsége, elkötelezettsége ellenére, s mennyire magára maradt még a radikális áramlatok örvényeiben is. Minden zseninek ez a sorsa. Persze Bölöni szerint maga Schöpflin, sőt Kassák is megalkudtak már egy idő óta, nem is említve azokat az írókat, akiken Bölöni szenvedélyesen elveri a port. De hát kár a vitáért: mindenki magán keresztül látja és ítéli meg a világot. Nincs könnyebb, mint a Petőfiéket, az Ady Endréket a forradalom kizárólagos költőivé koronázni. Hiszen nyugtalanságuknál fogva életük minden mozzanatában jelentkezik egy-két lázító versük, s azok, akiknek a forradalmi gondolat még közepes verseket is széppé varázsol, könnyen összerakhatják egy-egy költőnk jó és rossz verseiből a szűnni nem akaró forradalmiság eleven láncolatát. Nekünk más az esztetikánk: élet és irodalom, haza és emberiség egyetemes képét keressük nagy költőinkben, így Ady Endrében is.

Bölöni György könyve tele van idilli fejezetekkel. Rendkívül sokat hallunk a párizsi életről, művészi eseményekről (a szerző felesége egy ideig titkára volt Anatole France-nak), s a pazar illusztrációkban, Ady életmozzanatain kívül, szinte az egész századvégi-eleji Párizs feltámad.

Vajthó László.

Hibajavítás.

Előbbi füzetünkben a 143. lapon alulról a 17. sorban: három elem, a 147. lapon pedig felülről a 3. sorban, „megállapítója” helyett *megcáfolója* olvasandó.